

การศึกษาคติความเชื่อและรูปแบบหัวพระที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

โดย
นางสาวชญธิกา มนาปี

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์
ภาควิชาโบราณคดี
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
ปีการศึกษา 2558
ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

การศึกษาคติความเชื่อและรูปแบบเทพที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

โดย
นางสาวชญธิกา มนาปี

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์
ภาควิชาโบราณคดี
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
ปีการศึกษา 2558
ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

A STUDY ON BELIEFS AND ICONOGRAPHY OF HEVAJRA IN SOUTHEAST ASIA

By
Miss Chanthika Manapee

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree

Master of Arts Program in Historical Archaeology

Department of Archaeology

Graduate School, Silpakorn University

Academic Year 2015

Copyright of Graduate School, Silpakorn University

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้วิทยานิพนธ์เรื่อง “ การศึกษาคติ
ความเชื่อและรูปแบบเพชรที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ” เสนอโดย นางสาวชัญญิกา มนาปี
เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี
สมัยประวัติศาสตร์

.....
(รองศาสตราจารย์ ดร.ปานใจ ธารทัศน์วงศ์)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่.....เดือน.....พ.ศ.....

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จิรัสสา คชาชีวะ

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สฤณีพงศ์ ชุนทรง)

...../...../.....

กรรมการ

(ศาสตราจารย์ เกียรติคุณ ดร.ผาสุข อินทราวุธ)

...../...../.....

กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จิรัสสา คชาชีวะ)

...../...../.....

54101205: สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์

คำสำคัญ: คติความเชื่อและประติมานวิทยาของเหวัชระ /รูปเคารพเหวัชระในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ชัญญิกา มานาปี: การศึกษาคติความเชื่อและรูปแบบเหวัชระที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์: ผศ.ดร.จิรัชสา คชาชีวะ. 343 หน้า.

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาเกี่ยวกับคติความเชื่อและลักษณะทางประติมานวิทยาของประติมากรรมเหวัชระ เทพในนิกายวัชรยาน 2) เพื่อเปรียบเทียบลักษณะ รูปแบบในการสร้างและความนิยมในการนับถือ 3) ศึกษาถึงอิทธิพลของพุทธศาสนานิกายวัชรยานจากประเทศอินเดีย ที่ส่งผลกระทบต่อประเทศไทยใกล้เคียงและภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ขั้นตอนในการวิจัย คือ ศึกษาเกี่ยวกับความเชื่อในพุทธศาสนานิกายมหายานและคัมภีร์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับเหวัชระจนทำให้เกิดการสร้างสรรค์ประติมากรรมขึ้น จากนั้นจึงจำแนกและวิเคราะห์ประติมากรรมเหวัชระที่พบในแต่ละประเทศ โดยเฉพาะในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพื่อศึกษาเปรียบเทียบกับประติมากรรมเหวัชระในประเทศอินเดีย ว่ามีลักษณะที่เหมือนหรือต่างกันอย่างไร รวมถึงวิเคราะห์เกี่ยวกับรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะ เพื่อให้เข้าใจถึงความเชื่อและความนิยมในแต่ละประเทศ

ผลการวิจัย พบว่า

1. ประติมากรรมเหวัชระในแต่ละประเทศมีรูปแบบเฉพาะที่เป็นเอกลักษณ์ของตนเองแต่ยังคงรูปแบบดั้งเดิมบนพื้นฐานของคัมภีร์ในพุทธศาสนานิกายวัชรยาน
2. ในประเทศอินเดีย ประติมากรรมเหวัชระพบได้น้อยเมื่อเทียบกับประเทศเนปาลและทิเบต ทั้งสองประเทศนี้มีการพบว่ามีรูปเคารพหลาย โดยเฉพาะในรูปของการวาดภาพเหวัชระลงบนผ้าด้วยเม็ดสี หรือเรียกว่าทังก้า (Thang-ka) ส่วนในประเทศจีนและมองโกเลียไม่พบว่ามีคตินิยมมากนัก
3. สำหรับภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น ประเทศกัมพูชามีคตินิยมเป็นอย่างมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ประติมากรรมเหวัชระในสมัยนี้มีขนาดที่หลากหลายและทำขึ้นด้วยความประณีตและสวยงาม ในประเทศไทย ประติมากรรมเหวัชระมีลักษณะที่คล้ายคลึงกับทางศิลปะเขมร แต่ก็ได้พบว่ามีบางรูปแบบที่แตกต่างออกไป สำหรับประเทศอินโดนีเซียและเวียดนาม ไม่พบหลักฐานเกี่ยวกับประติมากรรมเหวัชระ แต่สันนิษฐานว่าเทพองค์นี้คงเป็นที่รู้จัก เนื่องจากในประเทศอินโดนีเซียได้พบจารึกกล่าวถึงเหวัชระและในประเทศเวียดนามได้พบว่ามีการสร้างวัดถวายแด่เหวัชระ

ภาควิชาโบราณคดี

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ลายมือชื่อนักศึกษา.....

ปีการศึกษา 2558

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ .....

54101205: MAJOR : HISTORICAL ARCHAEOLOGY

KEYWORD: BELIEFS AND ICONOGRAPHY OF HEVAJRA/ HEVAJRA'S SCULPTURE IN
SOUTHEAST ASIA

CHANTHIKA MANAPEE: A STUDY ON BELIEFS AND ICONOGRAPHY OF HEVAJRA IN
SOUTHEAST ASIA. THESIS ADVISOR: ASST.PROF. JIRASSA KACHACHIVA, Ph.D. 343 pp.

The purposes of this research are 1) to study the beliefs and the iconography of Hevajra a god of Vajarayana Buddhism. 2) to compare the iconography and the popularity in each country. 3) to study the influence of Vajarayana from India to neighboring countries and Southeast Asia.

The procedure of the research are; study the Vajarayana texts concerning to Hevajra, an analyze the Hevajra's sculpture found in each countries then do compare to India.

The result of this research are as follow:

1. Each countries present the unique form but still based on the Vajarayana texts.
2. In India, Hevajra are less popular than Nepal and Tibet, especially in the form of painting cloth or Thang-ka.
3. For Southeast Asia, Hevajra was very popular in Cambodia especially in the reign of Jayavarman VII. There are various sizes and most of them are fine and elaborate. In Thailand, Hevajra sculpture are similar to Khmer art but a little bit different. For Indonesia and Vietnam, we didn't find any sculpture of Hevajra, but it is supposed that Hevajra was known there since we found the inscription mentioned his name. As well as in Vietnam, temple was built for Heruka.

Department of Archaeology

Graduate School, Silpakorn University

Student's signature .....

Academic Year 2015

Thesis Advisor's signature .....

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี เพราะได้รับความกรุณา คำปรึกษา ข้อเสนอแนะที่มีประโยชน์ต่อผู้วิจัยอย่างมากจาก ผศ.ดร.จิรัชสา คชาชีวะ ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก และข้อเสนอแนะจาก คณะกรรมการในการสอบทั้ง 2 ท่าน คือ รศ.เกียรติคุณ ดร.ผาสุข อินทราวุธ และ ผศ.ดร.สฤณีพิงศ์ ชุนทอง รวมทั้งคำปรึกษาจาก รศ.ดร.รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล เกี่ยวกับข้อมูลด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี กัมพูชา คุณกมลลาสน์ เพ็งชะอุ่ม ที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับโบราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร และ พี่ๆ นักโบราณคดีจากกลุ่มวิจัยและพัฒนาโบราณคดี กองโบราณคดี โดยเฉพาะคุณนิติ แสงวัฒน์ และคุณมนต์จันทร์ วงศ์จตุรภัทร ที่ให้การสนับสนุนผู้วิจัยเกี่ยวกับการทำวิทยานิพนธ์จนสำเร็จไปได้ด้วยดี รวมถึงคุณศิริพันธ์ ตาบเพชรและคุณธีรศักดิ์ ธิษฐศิลป์ ที่เคื้อเพื่อภาพประกอบบางส่วนในวิทยานิพนธ์ และขอขอบคุณคุณณภัทร ชุนทองและคุณณัฐธิชา แสงสถิตธรรม ที่ช่วยแนะนำเกี่ยวกับการจัดรูปแบบวิทยานิพนธ์

ขอขอบคุณคุณประพิศ พงศ์มาศ ที่ช่วยแก้ไขบทความภาษาอังกฤษของวิทยานิพนธ์และ บทความความจนออกมาสมบูรณ์ ขอขอบคุณหนังสือรวมถึงวิทยานิพนธ์ของคุณวรรณวิภา สุเนตต้า ที่เป็นประโยชน์และใช้ได้จริงกับวิทยานิพนธ์ของผู้วิจัย ทำให้เกิดประเด็นใหม่ๆ เพิ่มเติมขึ้นอีกหลายประเด็นที่สามารถต่อยอดกับความรู้และเกิดเป็นแรงบันดาลใจแก่ผู้วิจัยได้อย่างดีเยี่ยม ผศ.ดร.กวรรณิการ์ สุธีรัตนาภิรมย์ ที่คอยให้กำลังใจและคำปรึกษาอยู่เสมอ ขอขอบคุณเพื่อนๆ พี่ๆ ปริญญาโท สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ ปีการศึกษา 2554 ที่เป็นกำลังใจและคุณยุทธภูมิ มั่นตรงที่ร่วมเรียนมาด้วยกันจนจบการศึกษา รวมถึงเพื่อนเอกโบราณคดีที่เป็นกำลังใจให้กันมาตลอด

และที่สำคัญที่สุดขอขอบพระคุณคุณพ่อ-คุณแม่ และญาติๆ ที่คอยสนับสนุน ให้กำลังใจในการทำในสิ่งที่รักเสมอมา รวมถึงขอบคุณคุณพรฤดี ไพรวรรณ ที่คอยย้ำเตือนเสมอว่าไม่ให้ท้อและให้หันหาความรู้ในการทำวิจัยอย่างต่อเนื่องจนวิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงด้วยดี

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญตาราง.....	ฎ
สารบัญภาพ.....	ฏ
สารบัญแผนที่.....	ถ
บทที่	
1 บทนำ.....	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
วัตถุประสงค์ของการศึกษา.....	7
ประโยชน์ของการศึกษา.....	7
ขอบเขตของการศึกษา.....	7
ขั้นตอนและวิธีการศึกษา.....	8
ข้อตกลงเบื้องต้น.....	8
ข้อจำกัดในการศึกษา.....	8
2 พุทธศาสนamahayan.....	9
กำเนิดของพุทธศาสนamahayan.....	10
สาเหตุของการเกิดนิกายmahayan.....	11
นิกายสำคัญของพุทธศาสนamahayanในอินเดีย.....	11
คำสอนของพุทธศาสนานิกายmahayan.....	13
พระสูตร/คัมภีร์สำคัญในนิกายmahayan.....	16
พุทธศาสนamahayanนิกายตันตระ.....	17
ความเชื่อในพุทธศาสนamahayanนิกายตันตระ.....	22
นิกายย่อยของพุทธศาสนานิกายตันตระ.....	21
พุทธศาสนาตันตระ นิกายวัชรยาน.....	22

บทที่	หน้า
ความเชื่อในนิกายวัชรยาน.....	23
หลักคำสอนของนิกายวัชรยาน.....	25
การจัดแบ่งสกุลพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ในนิกายวัชรยาน.....	26
พระอาทิพุทธ.....	27
พระธยานิพุทธ.....	29
พระธยานิโพธิสัตว์.....	33
พระมานุชิพุทธ.....	34
เทพผู้พิทักษ์หรือยิดัม.....	37
ยิดัมเหวัชระ.....	38
ลักษณะทางประติมานวิทยาของเหวัชระ.....	42
รูปแบบถือถ้วยกะไหลก.....	44
รูปแบบถืออาวุธ.....	49
รูปแบบมณฑล.....	50
3 ความเชื่อและรูปเคารพเหวัชระที่ปรากฏในเอเชียใต้ เอเชียกลาง และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.....	61
คติความเชื่อเรื่องเหวัชระในอินเดียโบราณ.....	63
ประติมากรรมลอยตัว.....	66
ภาพวาดเหวัชระ.....	74
มณฑลเหวัชระลอยตัว.....	75
คติความเชื่อเรื่องเหวัชระในประเทศเนปาล.....	77
ประติมากรรมลอยตัว.....	82
ภาพวาดเหวัชระ.....	87
มณฑลเหวัชระลอยตัว.....	91
คติความเชื่อเรื่องเหวัชระในประเทศทิเบต.....	92
ประติมากรรมลอยตัว.....	100
ภาพวาดเหวัชระ.....	105

บทที่	หน้า
คติความเชื่อเรื่องหัวขระในประเทศจีน.....	121
ประติมากรรมลอยตัว	124
ภาพวาดหัวขระ.....	126
คติความเชื่อเรื่องหัวขระในประเทศมองโกลเลีย.....	129
4 ความเชื่อและรูปเคารพของหัวขระที่ปรากฏในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.....	131
พุทธศาสนamahayanในประเทศอินโดนีเซีย.....	132
คติความเชื่อเรื่องหัวขระในอินโดนีเซีย	134
พุทธศาสนamahayanในรัฐจัมปา.....	140
คติความเชื่อเรื่องหัวขระในเวียดนาม.....	144
พุทธศาสนamahayanในประเทศกัมพูชาสมัยโบราณ.....	146
คติความเชื่อเรื่องหัวขระในอาณาจักรกัมพูชา.....	157
ประติมากรรมลอยตัว	164
ประติมากรรมนูนสูง.....	185
ประติมากรรมนูนต่ำ.....	194
สังขลักริด.....	196
ประภามณฑล.....	200
แม่พิมพ์โลหะรูปหัวขระ.....	201
พุทธศาสนamahayanในประเทศไทย.....	207
สมัยศรีวิชัย.....	207
คติความเชื่อเรื่องหัวขระในอาณาจักรศรีวิชัย.....	213
ประติมากรรมลอยตัว	213
พระพิมพ์.....	216
สมัยร่วมแบบเขมรในประเทศไทย.....	216
ความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรกัมพูชาโบราณและดินแดนไทย.....	219
คติความเชื่อเรื่องหัวขระในศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย.....	227
ประติมากรรมลอยตัว.....	227
ประติมากรรมนูนต่ำ.....	234

บทที่	หน้า
สังข์สำริด	235
ประภามณฑล.....	239
คันท้องสำริด.....	240
แม่พิมพ์รูปหัวพระ.....	242
5 บทวิเคราะห์	250
ข้อสันนิษฐานเรื่องพระวัชรินทร์ที่ปรากฏในอาณาจักรกัมพูชา	254
ข้อสันนิษฐานเรื่องใบหน้าบุคคลบนยอดปราสาทบายน.....	256
การวิเคราะห์ประติมากรรมหัวพระที่พบในภาคกลางและภาคใต้ของประเทศไทย.....	257
แนวคิดเรื่องแม่พิมพ์และพระพิมพ์หัวพระที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางของประเทศไทย.....	261
ข้อสันนิษฐานเรื่องความนิยมนับถือหัวพระของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในอาณาจักรกัมพูชาและการส่งอิทธิพลมายังดินแดนไทย.....	265
6 บทสรุปและข้อเสนอแนะ.....	269
รายการอ้างอิง.....	278
ภาคผนวก.....	289
ภาคผนวก ก ตารางแสดงรายละเอียดโบราณวัตถุหัวพระในศิลปะอินเดีย ศิลปะเนปาล ศิลปะทิเบต ศิลปะจีน ศิลปะเขมร และศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย...	290
ภาคผนวก ข ตารางแสดงรูปแบบโบราณวัตถุหัวพระในศิลปะอินเดีย ศิลปะเนปาล ศิลปะทิเบต ศิลปะจีน ศิลปะเขมร และศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย...	316
ภาคผนวก ค ตารางเปรียบเทียบรูปแบบประติมากรรมหัวพระในศิลปะอินเดีย ศิลปะเขมร และศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย.....	335
ภาคผนวก ง ตารางลำดับอายุสมัยศิลปะเขมร.....	337
ภาคผนวก จ อภิธานศัพท์.....	340
ประวัติผู้วิจัย.....	343

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
1	ตารางแสดงการจัดลำดับสกุลตามทฤษฎีฐานนิพุทธทั้ง 5 ในนิกายวัชรยาน	36
2	ตารางแสดงชื่อและลักษณะของชากิณีทั้ง 8 ตนในหัวข้อมณฑล.....	51
3	ตารางแสดงชื่อและตำแหน่งประจำทิศของชากิณีทั้ง 8 ตนในหัวข้อมณฑล.....	55
4	ตารางแสดงชื่อและตำแหน่งประจำทิศของชากิณีทั้ง 4 ตนในหัวข้อมณฑล.....	55
5	ตารางแสดงชื่อและตำแหน่งประจำทิศของชากิณีทั้ง 4 ตนของในราตมะมณฑลภายในวงกลม ตรงกลางของมณฑล.....	57
6	ตารางแสดงชื่อและตำแหน่งประจำทิศของชากิณีทั้ง 4 ตนของในราตมะมณฑลภายในวงกลม ด้านนอกของมณฑล	57
7	ตารางแสดงชื่อและตำแหน่งประจำทิศของชากิณีทั้ง 4 ตนของในราตมะมณฑลภายในวงกลม ด้านนอกของมณฑล	58
8	ตารางแสดงชื่อและตำแหน่งของชากิณีของในราตมะมณฑลตามคัมภีร์นักษัตรปันโนโยคาวลี... ..	59
9	ตารางแสดงชื่อและตำแหน่งของพระธยานิพุทธทั้ง 5 บริเวณศูนย์กลางของหัวข้อมณฑล.	110
10	ตารางแสดงรายละเอียดโบราณวัตถุหัวข้อพระในศิลปะอินเดีย	291
11	ตารางแสดงรายละเอียดโบราณวัตถุหัวข้อพระในศิลปะเนปาล	293
12	ตารางแสดงรายละเอียดโบราณวัตถุหัวข้อพระในศิลปะทิเบต	296
13	ตารางแสดงรายละเอียดโบราณวัตถุหัวข้อพระในศิลปะจีน.....	301
14	ตารางแสดงรายละเอียดโบราณวัตถุหัวข้อพระในศิลปะเขมร	303
15	ตารางแสดงรายละเอียดโบราณวัตถุหัวข้อพระในศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย.....	310
16	ตารางแสดงรูปแบบโบราณวัตถุหัวข้อพระในศิลปะอินเดีย.....	317
17	ตารางแสดงรูปแบบโบราณวัตถุหัวข้อพระในศิลปะเนปาล.....	319
18	ตารางแสดงรูปแบบโบราณวัตถุหัวข้อพระในศิลปะทิเบต.....	322
19	ตารางแสดงรูปแบบโบราณวัตถุหัวข้อพระในศิลปะจีน	325
20	ตารางแสดงรูปแบบโบราณวัตถุหัวข้อพระในศิลปะเขมร.....	326
21	ตารางแสดงรูปแบบโบราณวัตถุหัวข้อพระในศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย.....	331
22	ตารางเปรียบเทียบรูปแบบประติมากรรมหัวข้อพระในศิลปะอินเดีย ศิลปะเขมร และศิลปะร่วม แบบเขมรในประเทศไทย	346
23	ตารางลำดับอายุสมัยศิลปะเขมร	338

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
1	ตัวอย่างภาพเทพและพระโพธิสัตว์ในนิกายตันตระ.....	20
2	วัดในนิกายตันตระ ที่รัตนคีรี แคว้นโอริสสา.....	20
3	พระวัชรธร.....	29
4	พระวัชรสัตว์.....	30
5	พระธยานิพุทธทั้ง 5 องค์.....	32
6	ภาพแสดงตำแหน่งทิศทั้ง 5 และสีกายของพระธยานิพุทธทั้ง 5 องค์.....	33
7	ตัวอย่างพระธยานิโพธิสัตว์ในพุทธศาสนา นิกายวัชรยาน.....	34
8	ภาพสลักพระอดีตพุทธทั้ง 7 องค์ ในถ้ำเอลโลว์รา.....	36
9	ลักษณะทางประติมานวิทยาของเหวัชระ.....	38
10	ลักษณะทางประติมานวิทยาของहरुกะ.....	41
11	ลักษณะทางประติมานวิทยาของคักติเหวัชระ.....	41
12	ลักษณะเศียรของเหวัชระ.....	46
13	ลักษณะของท่าอรรชรปรัยงกะ.....	47
14	ภาพขั้ววงคະ ไม้เท้าที่ยอดด้านบนประดับด้วยหัวกะโหลก.....	47
15	ภาพเครื่องมือที่ใช้ในพิธีกรรมตันตระ.....	48
16	ภาพมณฑลของเหวัชระล้อมรอบด้วยทากิณีทั้ง 8 ตน.....	52
17	ภาพแสดงตำแหน่งมณฑลของเทพฮินดู 8 องค์ที่ทากิณีทั้ง 8 ตนประทับ.....	53
18	ลักษณะทางประติมานวิทยาของทากิณีทั้ง 8 ตน.....	53
19	เหวัชระ/हरुกะ ในรูปแบบไตรโลกยะกษปะ (Trailokyāksepā) และในราตมะ.....	55
20	มณฑลของไนราตมะที่ล้อมรอบด้วยทากิณีทั้ง 15 ตน.....	60
21	ชิ้นส่วนประติมากรรมเหวัชระ พบที่ปहरปุระ.....	70
22	ศาสนสถานที่ปहरปุระ.....	70

ภาพที่	หน้า
23	ประติมากรรมแห้วชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ บังกลาเทศ (Bangladesh National Museum)..... 72
24	ประติมากรรมแห้วชระศิลปะอินเดียตะวันออก ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์เนวาร์ก (Newark)..... 73
25	มณฑลแห้วชระรูปดอกบัว ทำจากโลหะ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ศิลปะรูบิน (Rubin Museum of Art) 76
26	มณฑลของพระวัชรตารารูปดอกบัว ทำจากโลหะ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์กัลกัตตา.....76
27	สวยมัญจนาเจดีย์..... 80
28	ประติมากรรมแห้วชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ The Museum of Fine Arts..... 83
29	ประติมากรรมแห้วชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ The Art Institute of Chicago 84
30	ประติมากรรมแห้วชระ จัดแสดงอยู่ที่ Asia House Gallery 85
31	ประติมากรรมแห้วชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ศิลปะรูบิน (Rubin Museum of Art) 86
32	ประติมากรรมแห้วชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ปาตัน (Patan Museum) 87
33	ภาพจิตรกรรมฝาผนังรูปแห้วชระวัด Yang-tsher ประเทศเนปาล 88
34	มณฑลแห้วชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ Museum of Fine Arts Boston (MFA)..... 89
35	ภาพวาดแห้วชระ เก็บอยู่ในพิพิธภัณฑ์ส่วนบุคคล (Private Collection) ประเทศเนปาล..... 90
36	ภาพวาดแห้วชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์บริติช มิวเซียม (The British Museum)..... 91
37	มณฑลแห้วชระรูปดอกบัว จัดแสดงอยู่ที่ Asia House Gallery 92
38	ภาพวาดของคุรุปัทมสัมภพ..... 94
39	พระราชวังไปตาลา ซึ่งปัจจุบันหลังจากจีนบุกยึดครองทิเบตได้กลายสภาพมาเป็นพิพิธภัณฑ์ .. 97
40	ตัวอย่างวัดที่สร้างขึ้นในนิกายลัทธิเย ประเทศทิเบต..... 99
41	ประติมากรรมแห้วชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ลองแองเจลลิส (Los Angeles Country Museum of Art) 101
42	ประติมากรรมแห้วชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ศิลปะรูบิน (Rubin Museum of Art) 102
43	ประติมากรรมแห้วชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ The Cleveland Museum of Art 103
44	ประติมากรรมแห้วชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์กีเมต์ (The Guimet Museum) 104
45	ประติมากรรมแห้วชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์บริติช มิวเซียม (The British Museum) 105

ภาพที่	หน้า
46	การวาดภาพลงบนแผ่นผ้าหรือทัง้า ในศิลปะทิเบต 106
47	มณฑลเหอชฺระ ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์ฟิลาเดเฟีย (Philadelphia Museum of Art) 107
48	มณฑลเหอชฺระ ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์ลอสแอนเจลิส (Los Angeles County Museum of Art) 112
49	ตำแหน่งของแต่ละหมายเลขในมณฑลของภาพที่ 48..... 113
50	ภาพวาดเหอชฺระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ The Cleveland Museum of Art..... 114
51	มณฑลเหอชฺระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ศิลปะรูบิน (Rubin Museum of Art) 115
52	มณฑลเหอชฺระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ Harvard Art Museums 116
53	มณฑลเหอชฺระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์เวอร์จิเนีย (Virginia Museum of Fine Arts)..... 118
54	มณฑลเหอชฺระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ศิลปะรูบิน (The Rubin Museum of Art) 119
55	มณฑลเหอชฺระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ศิลปะรูบิน (The Rubin Museum of Art) 120
56	ตัวอย่างภาพเหอชฺระที่วาดขึ้นที่วัดในนิกายสังกยะ ประเทศทิเบต 121
57	ประติมากรรมเหอชฺระ ปัจจุบันอยู่ที่ Palace Museum 124
58	ประติมากรรมเหอชฺระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์บริติช มิวเซียม (The British Museum)..... 125
59	ประติมากรรมเหอชฺระมณฑล พบใกล้เมืองปักกิ่ง ปัจจุบันไม่มีแล้ว 126
60	ภาพวาดเหอชฺระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์กิเมต์ (The Guimet Museum)..... 128
61	รูปเคารพ Jaka Dolog ที่ฐานจารึกเกี่ยวกับพระเจ้ากตนคร..... 136
62	ภาพเปรียบเทียบประติมากรรมเหอชฺระที่พบที่อินโดนีเซียและที่พบในเขตอินเดียโบราณ..... 139
63	ภาพวัดลักษมีนทรโลกศวร 143
64	วัดที่พระเจ้าวิพยนันทะสร้างถวายแต่เหอชฺระ ปัจจุบันตั้งอยู่ที่เมืองหมีเซิน 144
65	จารึกหลัก k.225 หรือจารึกถมอพวก (Thma Puok) 160
66	เจดีย์พบที่ Kbal Sre, Yeay Yin ใกล้กับพนมโสทร รูปแบบศิลปะแบบเกลียง ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์กิเมต์ (The Guimet Museum) 163
67	เจดีย์ด้านที่สลักรูปพระวัชรินทร ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พนมเปญ..... 163
68	ประติมากรรมพระโพธิสัตว์วัชรปาณี พบที่ Tuol Chi Tep อายุพุทธศตวรรษที่ 15 ศิลปะคลัง หรือเกลียง ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์กิเมต์ (The Guimet Museum) 164

ภาพที่	หน้า
69	ประติมากรรมเหวัชระ ไม่ทราบที่มา ปัจจุบันอยู่ในการครอบครองของเอกชน (Private Collection) 165
70	ภาพลายเส้นรูปแบบผ้าถุงของศิลปะเขมร 165
71	ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ในการครอบครองของเอกชน (Private Collection) 167
72	เศียรเหวัชระและโยคินีสำริด ปัจจุบันอยู่ที่ The Metropolitan Museum of Art 168
73	ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่ Art Institute of Chicago 169
74	ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ในการครอบครองของเอกชน (Private Collection) 170
75	ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พนมเปญ 171
76	ปราสาทบันทายคูฏี 172
77	ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่ Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Indische kunst ประเทศเยอรมัน 174
78	ประติมากรรมเหวัชระมณฑล ปัจจุบันอยู่ที่ Art Gallery of New South Wales 175
79	ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พนมเปญ 176
80	ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่ The Cleveland Museum of Art 177
81	วิหารขนาดเล็กภายในประดิษฐานเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พนมเปญ 179
82	ภาพแสดงให้เห็นการยื่นเต้าน้ำของเหวัชระที่ประดิษฐานอยู่ภายในวิหาร 179
83	ประติมากรรมส่วนบนของเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่ The Metropolitan Museum of Art 181
84	ชิ้นส่วนส่วนบนของเหวัชระที่พบร่วมกับประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 182
85	ชิ้นส่วนขาของประติมากรรมเหวัชระ พบที่นอกกำแพงเมืองนครธม 183
86	Peter D. Sharrock ถ่ายรูปร่วมกับประติมากรรมส่วนขาที่ถูกพบภาพจากหนังสือพิมพ์พนมเปญ โฟส ฉบับวันที่ 29 กันยายน พ.ศ.2552 184
87	การสร้างภาพขึ้นใหม่ของประติมากรรมทั้ง 2 ชิ้นส่วนของเหวัชระ 185
88	ภาพลายเส้นของภาพสลักเหวัชระ พบที่ปราสาทพระขรรค์ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์สถาน กัมพูชา 186
89	ทับหลังเหวัชระที่ปราสาทบันทายฉมาร์ 188
90	แผนผังปราสาทบันทายฉมาร์ 188
91	ตัวอย่างด้านที่ภาพสลักเจ้าชายศรีนทรกุมารเอาชนะมารตฺ-ราหู (bharatu-Rahu) ได้ บริเวณ ผนังด้านทิศตะวันตกของปราสาทบันทายฉมาร์ 189

ภาพที่		หน้า
92	โถงหรือลานนักเดินรำ ที่ปราสาทบันทายฉมาร์	189
93	หน้าบันสลักรูปที่สันนิษฐานว่าเป็นรูปแบบศาสตราวุธหรือที่อาคารหลังที่ 13 ปราสาทบายน	190
94	แผนผังปราสาทบายน แสดงตำแหน่งอาคารหลังที่ 13	190
95	ประติมากรรมนูนสูงรูปหัวขระ พบที่บารายตะวันตก นครธม	191
96	ประติมากรรมนูนสูงรูปหัวขระ ปัจจุบันอยู่ที่สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ	192
97	งาช้างด้านหน้าสลักเป็นพระพุทธรูปนาคปรกและด้านหลังสลักเป็นรูปหัวขระ ปัจจุบันอยู่ที่ The Metropolitan Museum of Art	193
98	ประติมากรรมนูนต่ำรูปหัวขระมณฑล พบบริเวณประตูผี (Porte de Morts)	194
99	ประติมากรรมนูนต่ำรูปหัวขระ ปัจจุบันอยู่ที่โรงเรียนวิชาโบราณวัตถุที่เสียมเรียบ	195
100	สังข์ประดับรูปหัวขระ ปัจจุบันอยู่ที่ Norton Simon Art Museum	196
101	สังข์ประดับรูปหัวขระ ปัจจุบันอยู่ที่ The Metropolitan of Art Museum	197
102	สังข์ประดับรูปหัวขระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ	198
103	ชิ้นส่วนด้านหน้าของสังข์สลักรูปหัวขระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานศิลปะ The Walters Art Museum	199
104	ประภาณนูนรูปหัวขระ ปัจจุบันอยู่ที่ Art Gallery of New South Wales	200
105	แม่พิมพ์รูปหัวขระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพนมเปญ ประเทศกัมพูชา	201
106	เชิงเทียนสำริดรูปดอกบัว ลักษณะคล้ายฐานที่หัวขระอื่น	202
107	แม่พิมพ์พระพิมพ์รูปหัวขระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ	205
108	ภาพลายเส้นแสดงถึงตำแหน่งของหัวขระมณฑลในแม่พิมพ์	206
109	พระพิมพ์ดินดิบที่พบทางภาคใต้ของประเทศไทย	211
110	สถูปจำลอง พบที่ถ้ำคูหาภิมุข อำเภอเมือง จังหวัดยะลา	212
111	ประติมากรรมพระโพธิสัตว์นิกายวัชรยาน พบที่ภาคใต้ของประเทศไทย	212
112	ประติมากรรมหัวขระสำริด ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วัดมัสลามาวาส จังหวัด สงขลา	214
113	พระพิมพ์หัวขระ พบที่ตำบลพังขาม อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา ปัจจุบันอยู่ในการครอบ ครองของเอกชน	215
114	ภาพลายเส้นของภาพที่ 113	215

ภาพที่		หน้า
115	ตัวอย่างอโรคยศาลที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย	225
116	ประติมากรรมลอยตัวหัวชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	228
117	ประติมากรรมหัวชระ พบบริเวณพื้นปราสาทบ้านท่ายกฐี	228
118	ประติมากรรมลอยตัวหัวชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	229
119	ประติมากรรมลอยตัวหัวชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	230
120	ประติมากรรมลอยตัวหัวชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	231
121	ประติมากรรมหัวชระลอยตัว ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี	233
122	ภาพเปรียบเทียบการสลักภาพนูนต่ำหัวชระกับเทพในนิกายวัชรยานอื่นๆ	235
123	สังขสิทธิ์รูปหัวชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระเจ้าวรวงศ์ จักรวรรดิราชมามา	237
124	สังขสิทธิ์รูปหัวชระและชาติตั้งรูปนาค ปัจจุบันอยู่ที่ The Cleveland Museum of Art	238
125	สังขสิทธิ์รูปหัวชระและชาติตั้งรูปนาค ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น	239
126	ประภาณตลรูปหัวชระและโยคินี ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน Norton Simon Museum	240
127	คันช่องสังขสิทธิ์รูปหัวชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน Jim Thomson House	241
128	ลายเส้นของภาพที่ 127	242
129	แม่พิมพ์สังขสิทธิ์รูปหัวชระมณฑล ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	244
130	พระพิมพ์หัวชระมณฑลที่พบในภาคกลางของประเทศไทย เปรียบเทียบกับพระพิมพ์ที่พบที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ	245
131	แม่พิมพ์ดินเผารูปหัวชระ พบจากการขุดแต่งห้องชั้นในด้านทิศใต้ของประตูหิน ปราสาทหิน พิมาย จังหวัดนครราชสีมา	247
132	แม่พิมพ์ดินเผารูปบุคคลนั่งขัดสมาธิ 11 เศียร 22 กร พบที่ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี	247
133	ชิ้นส่วนดินเผารูปหัวชระ พบที่บ้านบ่อโตนด จังหวัดนครปฐม	248
134	พระพิมพ์หัวชระ พบที่กรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	249
135	ภาพแสดงองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับวัชรปาณี ของภาพสลักพระวัชรินทรที่ Kbal Sre Yeay Yin ใกล้กับพนมโศรก	253
136	ใบหน้าบุคคลบนยอดปราสาทพายน	255

ภาพที่	หน้า
137 ภาพเปรียบเทียบรูปใบหน้าบุคคลบนยอดของปราสาทบายนกับประติมากรรมส่วนเศียรของ เหวัชระศิลปะบายน.....	256
138 ประติมากรรมยอดธงสำริด ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย.....	259
139 ภาพเปรียบเทียบการจัดวางรูปเคารพ 3 องค์ของเหวัชระและรัตนตรัยมหายาน.....	264
140 ประติมากรรมโยคินีที่พบในประเทศไทย	268

สารบัญแผนที่

แผนที่ที่	หน้า
1	แผนที่ประเทศอินเดียแสดงตำแหน่งของสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนamahayan..... 19
2	แผนที่แสดงประเทศอินเดียและประเทศใกล้เคียงที่ปรากฏการนับถือเทววัชระ..... 62
3	แผนที่แสดงตำแหน่งบริเวณที่พุทธศาสนamahayanเจริญรุ่งเรืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-18 ราชวงศ์ปาละ 64
4	แผนผังของศาสนสถานปหรปุระหรือโสมปุระ 71
5	แผนที่แสดงตำแหน่งเมืองและโบราณสถานสำคัญในประเทศเนปาล..... 78
6	แผนที่ประเทศทิเบต แสดงตำแหน่งของพระราชวังโปตาลา 97
7	แผนผังของวัดในนิกายสังกยะ 100
8	แผนที่ป่าดงลาวาส เกาะสุมาตรา 138
9	แผนที่แสดงสถานที่ตั้งของโบราณสถานวัดลักษมีนทรโลกศวร และวัดहरुกะในรัฐจามปา วาดโดย H. David-A.V Schweyer 142
10	แผนผังวัดลักษมีนทรโลกศวร 143
11	แผนผังสิ่งก่อสร้างในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 155
12	แผนที่อาณาจักรกัมพูชาแสดงตำแหน่งที่พบจารึกกล่าวถึงพระวัชรินทร์ 159
13	แผนที่แสดงบริเวณลุ่มน้ำมูล หลัแหล่งดั้งเดิมของราชวงศ์มหิธรปุระ 223
14	แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งของอโรคยศาล ที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของ ประเทศไทย 226

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พุทธศาสนamahayanaต้นตระกูลถือกำเนิดขึ้นในประเทศอินเดียตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 15 หรือก่อนหน้านั้น สมัยนี้พุทธศาสนาในอินเดียได้เสื่อมโทรมลง ซึ่งเป็นผลมาจากการแพร่หลายของศาสนาอื่น เช่น ฮินดู อิสลาม และการแตกแยกออกเป็นนิกายต่างๆ ของพุทธศาสนาเอง จากเหตุการณ์ดังกล่าวพุทธศาสนาไม่สามารถตั้งอยู่ได้โดยลำพัง จึงยอมรับแบบอย่างต้นตระกูลเข้าไปผสมและเกิดเป็นนิกายใหม่ขึ้น คือ นิกายตันตระ นิกายนี้มีความเชื่อในเรื่องการนับถือพระโพธิสัตว์ และเทพีเพศหญิงที่ถือว่าเป็นเครื่องเสริมพลังอำนาจความสำเร็จและความเป็นพระโพธิสัตว์¹ นิกายตันตระยังคงยึดหลักปรัชญาของทางฝ่ายมหายาน แต่ได้เพิ่มเติมแนวคิดเข้าไปใหม่หลายประการและได้มีการพัฒนาหลักการและแนวคิดต่างๆ ซึ่งแนวคิดที่ได้รับความนิยมมากที่สุด คือ ปรัชญาวัชรยาน² เป็นปรัชญาที่เป็นที่รู้จักและค่อนข้างแพร่หลาย

หลายครั้งพุทธศาสนamahayana นิกายตันตระ ได้ถูกเรียกว่า พุทธศาสนานิกายวัชรยาน ซึ่งนิกายนี้ได้รวมเอาทุกหลักปรัชญา ความเชื่อ และแนวทางปฏิบัติที่สำคัญของทุกสายในนิกายต้นตระกูลเข้าไว้ทั้งหมด และยังใช้เป็นสื่อแทนพระพุทธรูปที่เจริญอยู่ในอินเดียเป็นระยะสุดท้ายอีกด้วย เป็นนิกายที่ให้ความสำคัญกับมนต์คาถา แต่เน้นหนักในการนับถือพระอาทิพุทธ พระธยานิพุทธ และพระโพธิสัตว์ต่างๆ รวมถึงจัดลำดับกลุ่มเทพและเทพีให้เป็นระเบียบมากขึ้น

อีกทั้งยังมีความเชื่อในเรื่องของเทพผู้พิทักษ์ โดยเทพผู้พิทักษ์มีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ยิดัม (Yi-dam) มีอำนาจในการปราบภูติผีร้ายต่างๆ ไม่ให้ทำอันตรายมนุษย์ บรรดาธยานิพุทธ และธยานิโพธิสัตว์บางครั้งก็จะอวตารมาเป็นยิดัมเพื่อปราบภูติผีต่างๆ หรือแม้แต่พวกปีศาจหรือ

---

¹ พรหมศักดิ์ เจิมสวัสดิ์, "ตันตระ = Tantra," เมืองโบราณ ปีที่ 5, ฉบับที่ 5 (มิ.ย.-ก.ค. 2522): 94.

² ผาสุข อินทราวุธ, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2543), 10.

ภูติผีบางตนที่กลับใจมาเลื่อมใสในพุทธศาสนาก็ได้รับยกย่องว่าเป็นยิดัมเช่นกัน ดังนั้น ยิดัมแต่ละตนจึงมีลักษณะดุร้าย น่ากลัว และมีศักดิ์ประจำของแต่ละตน ซึ่งเทพผู้พิทักษ์หรือยิดัมนี้เพิ่งมีปรากฏขึ้นครั้งแรกในสมัยนี้เอง³ เทพผู้พิทักษ์หรือยิดัมในนิกายวัชรยาน เป็นที่รู้จักและได้รับการนับถืออย่างแพร่หลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเหวัชระซึ่งถือได้ว่าเป็นยิดัมที่ได้รับการนับถือและเป็นที่รู้จักแพร่หลายอย่างมากในประเทศแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนา มหายานนิกายวัชรยาน

จากการศึกษาที่ผ่านมา เหวัชระถือเป็นผู้พิทักษ์หรือยิดัมที่เป็น 1 ในภาคดุร้ายของ อักโขภยะ ซึ่งเป็น 1 ในพระธยานิพุทธ และเป็นภาคหนึ่งของยิดัมที่ชื่อว่าเหรุกะ (Heruka) เมื่อเหรุกะปรากฏคู่กับนางปรัชญา (Prajñā) จะก่อให้เกิดนามว่าเหวัชระขึ้น⁴ ถือว่าเหวัชระเป็นสัญลักษณ์ของความเมตตา ชื่อของเหวัชระแสดงให้เห็นถึงวิธีการขั้นพื้นฐานของพุทธตันตระในด้านสติปัญญา ดังนั้น เหวัชระจึงเปรียบเสมือนบุคคลาธิษฐานของแนวทางการรู้แจ้งและการบรรลุของเป้าหมายที่สูงสุดในพุทธศาสนา⁵ รูปแบบและลักษณะทางประติมานวิทยาของเหวัชระถูกกล่าวถึงอยู่ในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาหลายเล่ม คือ คัมภีร์เหวัชระตันตระ (Hevajratantra) คัมภีร์นิชปันนโยคาวลี (Nispannayogavali) คัมภีร์สาธนมาลา (Sadhanamala) และคัมภีร์สัมพูกะตันตระ (Samputa Tantra)

ลักษณะทางประติมานวิทยาโดยทั่วไปของเหวัชระ มีกายสีฟ้า สวมเครื่องทองแบบพระโพธิสัตว์หรือธรรมบาล มักปรากฏภายในรูปตันตระ คือ มี 8 เศียร 16 กร กรทุกกรถือถ้วยกะโหลก ภายในถ้วยกะโหลกบรรจุสัตว์โลกและเทพ คือ ในกรขวาจะบรรจุ ช้าง ม้า ลา วัว อูฐ มนุษย์ สิงโต และแมว ส่วนกรซ้ายจะบรรจุ โลก น้ำ อากาศ ไฟ พระจันทร์ พระอาทิตย์ พระยม และเทพไวศรวรรณ (Vaishravana หรือขัมภละ เทพแห่งความมั่งคั่ง) สิ่งของที่ถือในกรซ้ายจะแสดงออกมาในรูปแบบของมนุษย์เสมอ บางครั้งระบุว่า ในกรซ้ายจะประกอบด้วย เทพแห่งน้ำ คือพระวรุณ วรรณะเหลือง เทพแห่งอากาศ คือพระวายุ วรรณะเขียว เทพแห่งไฟ คือพระอัคนี วรรณะแดง เทพแห่งพระจันทร์ คือพระจันทร์ วรรณะขาว เทพแห่งพระอาทิตย์ คือพระสุริยะ วรรณะแดง เทพ

³ ผาสุข อินทราวุธ, **พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน**, 89.

⁴ Sarasi Kumar Saraswati, *Tantrayana art : an album* (Kolkata Asiatic Society, 2003, (1977)), LIX.

⁵ Benoytosh Bhattacharyya, *The Indian Buddhist Iconography : based on the Sadhanamala and other cognate Tantric texts of rituals* (New Delhi : Cosmo, 1924) , 157.

แห่งความตาย คือพระยม วรรณะฟ้า เทพแห่งความร่ำรวย คือวสุธารา วรรณะเหลือง และเทพแห่งพื้นดิน ไม่ปรากฏชื่อ วรรณะเหลือง⁶ เหว้ชระมีบาทจำนวน 4 บาท 2 บาทด้านหน้าเหยียบร่างมนุษย์หรือมาร และ 2 บาทด้านหลังอยู่ในท่าอรรชปรยงกะ (ท่าเดินรำ)⁷ ซึ่งมารที่เหยียบนั้นเปรียบได้กับสัญลักษณ์ของอุปสรรคทั้ง 4 ในการบรรลุ

มาเรีย-เธเรส เดอ มัลมาน (Marie-Thérèse De Mallmann) ได้ตั้งข้อสังเกตว่ารูปแบบของเหว้ชระมีลักษณะเฉพาะ 2 รูปแบบหลัก คือ รูปแบบกपालะธร (Kapaladhara) ถือถ้วยกะโหลก และรูปแบบศาสตราธร (Shastradhara) ถืออาวุธ ซึ่งในรูปแบบศาสตราธร ปรากฏอยู่ในคัมภีร์นิชปັນนโยคาวลีระบุว่า ในกรขวาถือ เขี้ยว ตริศูล กระบอง ภาชนะสำหรับดื่ม จานกลม ลูกศร ดาบ และวัชระ⁸ ซึ่งเป็นสิ่งของที่เกี่ยวข้องกับการสงคราม แต่ที่พบว่ามีความแพร่หลายและนิยมสร้างมากที่สุดคือรูปแบบกपालะธร และอีกรูปแบบหนึ่งคือรูปแบบมณฑล รูปแบบนี้เหว้ชระจะปรากฏร่วมกับทากิณีหรือโยคินีทั้ง 8 ตน ที่มีหน้าที่รักษาประจำทิศทั้ง 8

ในประเทศอินเดีย พุทธศาสนานิกายวัชรยานมีความแพร่หลายอย่างมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-18 สมัยราชวงศ์ปาละ โดยนิยมนับถืออยู่ในบริเวณตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย และได้รับการอุปถัมภ์จากการกษัตริย์ในราชวงศ์ปาละแทบทุกพระองค์ คติความเชื่อเรื่องเหว้ชระในอินเดีย จากการศึกษาค้นคว้าพบว่าได้พบคำสอนที่เกี่ยวกับเหว้ชระที่เขียนขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 คือ คัมภีร์เหว้ชระตันตระ (Hevajra Tantra) เขียนเป็นภาษาสันสกฤต ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับชั้นอนุตตระโยคะของนิกายวัชรยาน และเกี่ยวข้องกับเรื่องราวและประติมานวิทยาของเหว้ชระ แต่การสร้างประติมากรรมเหว้ชระเริ่มปรากฏอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 หลังจากที่ถูกกองทัพมุสลิม (เติร์ก) ได้บุกเข้าโจมตีอินเดีย ทำให้พุทธศาสนานิกายวัชรยานสูญหายไปจากอินเดียในที่สุด และส่งอิทธิพลการนับถือไปยังภูมิภาคใกล้เคียงแทน

ภูมิภาคใกล้เคียงที่ได้รับความนิยมเชื่อในเรื่องพุทธศาสนานิกายวัชรยานและคติความเชื่อเรื่องเหว้ชระจากอินเดีย นั้น ประกอบด้วย ภูมิภาคเอเชียใต้ คือ ประเทศบังกลาเทศและประเทศเนปาล ภูมิภาคเอเชียกลาง คือ ประเทศทิเบต และภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ ประเทศจีนและ

⁶ Alice Getty, *The Gods of Northern Buddhism : their history, iconography and progressive evolution through the northern Buddhist, countries* translated from the French by J. Deniker Rutland (Vt. : Charles E. Tuttle, c1962), 143.

⁷ Ibid., 142-143.

⁸ Peter D. Sharrock, "Hevajra at Bantéay Chmàr," *The Journal of the Walters Art Museum* 64/65 (issue year 2006/2007 published 2009): 52.

ประเทศมองโกลเลีย ซึ่งความเชื่อเกี่ยวกับหวัชระในประเทศเนปาลและประเทศทิเบตเป็นที่นิยม นับถืออย่างมาก ในประเทศเนปาล สมัยราชวงศ์มัลละ (Malla) ได้พบหลักฐานด้านเอกสารที่ สมบูรณ์ของต้นฉบับคัมภีร์ในพุทธศาสนาที่เขียนด้วยลายมือ มีคัมภีร์ภาษาสันสกฤตจำนวน 100 กว่าฉบับถูกเก็บไว้ในบริเวณกาทมัณฑุ รวมถึงคัมภีร์หวัชระต้นตระกูล อายุราวพุทธศตวรรษที่ 15 ด้วยเช่นกัน อีกทั้งความเชื่อในเรื่องหวัชระค่อนข้างเป็นที่นิยมนับถือและจัดว่าเป็นเทพที่สำคัญ ของชาวเนปาล โดยเฉพาะอย่างยิ่งหวัชระที่นับถือกันอย่างแพร่หลาย

ในประเทศทิเบต ความเชื่อเรื่องหวัชระค่อนข้างมีความนิยมนับถือแพร่หลายอย่าง มากในนิกายสัจยะ (Sakya School) หวัชระคือยิดัมที่มีหน้าที่ให้ความช่วยเหลือของนิกายนี้ ด้วย เหตุนี้ ในนิกายสัจยะจึงได้พบประติมากรรมและมณฑลของหวัชระค่อนข้างมากกว่านิกายอื่นๆ ใน ประเทศทิเบต โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานที่ทำขึ้นในพุทธศาสนาของประเทศทิเบตคือการวาดภาพ หวัชระด้วยสีลงบนแผ่นผ้าหรือที่เรียกว่าทังก้า (Thang-ka)⁹ และส่วนใหญ่สร้างขึ้นตามคัมภีร์วัชร วาลี (Vajravali) ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่อธิบายเกี่ยวกับลักษณะของเทพและมณฑลในนิกายวัชรยานเป็น หลัก¹⁰

ส่วนในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พุทธศาสนานิกายวัชรยานและความเชื่อ เรื่องหวัชระนิยมนับถือมากที่สุดในประเทศกัมพูชา ได้มีนักวิชาการ เช่น พิริยะ ไกรฤกษ์ สันนิษฐานว่า การนับถือหวัชระในอาณาจักรกัมพูชา ปรากฏมาตั้งแต่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 เนื่องจากได้พบจารึก คือ จารึกวัดสิทธ (Vat Sithor) หรือศรีสังฆ (Srei Santhor)¹¹ ในเขตกำปง จาม และจารึกถมอพวก (Thma Puok)¹² ปัจจุบันอยู่ในภาคตะวันตกเฉียงเหนือของกัมพูชา รวมถึง ประติมากรรมภาพสลักบนเจดีย์หรือสถูปขนาดเล็กที่มี 4 ด้าน ด้านหนึ่งได้สลักรูปพระวัชรินทร์ พบ ที่ Kbal Sre, Yeay Yin ใกล้กับพนมโสรก (Phnom Srok) ซึ่งสอดคล้องกับการที่พบว่าในคัมภีร์

⁹ Li Jicheng, *The realm of Tibetan Buddhism* (New Delhi : UBS Publishers' Distributors. c1985), 90.

¹⁰ John C. Huntington and Dina Bangdel, *The circle of bliss : Buddhist meditational art* (Chicago : Serindia Publications ; Columbus : Columbus Museum of Art, c2003), 306.

¹¹ George Coedès, *Inscription Du Cambodge xl* (Imprimerie d'Extrême Orient, 1954), 199.

¹² Coedès, *Inscription Du Cambodge III* (Imprimerie d'Extrême Orient, 1954), 67.

เหวัชระต้นตระกูลที่เขียนขึ้นเป็นภาษาสันสกฤต เรียกเหวัชระว่าพระวัชรินทร์ (Vajrin)¹³ ด้วยเช่นกัน อย่างไรก็ตาม นักวิชาการบางท่าน เช่น Peter D. Sharrock ได้เสนอว่า พระวัชรินทร์ที่สลักอยู่บนเจดีย์ดังกล่าวนี้อาจจะหมายถึงพระโพธิสัตว์วัชรปาณี¹⁴

แต่จากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในอาณาจักรกัมพูชา สามารถระบุได้ว่าเหวัชระเป็นที่นิยมนับถือแพร่หลายมากที่สุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่มีการนับถือพุทธศาสนานิกายวัชรยานเป็นศาสนาประจำอาณาจักรแทนศาสนาพราหมณ์ที่มีมาแต่เดิม ได้พบประติมากรรมเกี่ยวข้องกับเหวัชระในสมัยนี้เป็นจำนวนมาก เช่น ประติมากรรมลอยตัว ประติมากรรมนูนต่ำ ประติมากรรมนูนสูง พระพิมพ์ สังข์สำริด ทับหลัง ฯลฯ ซึ่งมีรูปแบบที่หลากหลายและน่าสนใจ และพบว่ารูปแบบในการสร้างของรูปเคารพเหวัชระบางรูปแบบ สอดคล้องกับการใช้ในการประกอบพิธีกรรมต้นตระกูลในราชสำนักกัมพูชาด้วยเช่นกัน

จากการศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีรวมถึงหลักฐานด้านศิลปกรรม แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่แพร่อิทธิพลด้านความเชื่อและคติการนับถือเหวัชระมายังดินแดนไทย โดยเฉพาะในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือและในภาคกลางของประเทศไทยในปัจจุบัน เนื่องจากได้พบประติมากรรมเหวัชระในรูปแบบใกล้เคียงกับศิลปะเขมรสมัยบายัน และบางชิ้นพบว่าเป็นแม่พิมพ์ที่เอาไว้สำหรับหล่อขึ้นใช้เองภายในดินแดนไทย เช่น แม่พิมพ์พระพิมพ์เหวัชระมณฑล ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร หรือแม่พิมพ์รูปเหวัชระ พบจาก

¹³ Lobo, "Figure of Hevajra and Tantra Buddhism," In *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory* (Washington : Nation Gallery of Art, c1997), 78.

¹⁴ Peter D. Sharrock, "Kirtipandita and the Tantras in 10th Century Cambodia," *Udaya* 10 (2012): 27.

การขุดแต่งห้องชั้นในด้านทิศใต้ของประตูหิน ปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา¹⁵ และแม่พิมพ์เหรียญที่พบครบเซตมาติดอยู่ พบจากการขุดค้นที่บ้านบ่อโตนด จังหวัดนครปฐม¹⁶ เป็นต้น

นอกจากความเชื่อเรื่องการนับถือเหรียญในประเทศไทยแล้ว ในประเทศอื่นๆ คือ ประเทศอินโดนีเซีย และประเทศเวียดนาม ไม่พบว่ามีการนับถือเหรียญที่แพร่หลายมากนัก ในประเทศอินโดนีเซียมีการนับถือเทพผู้พิทักษ์หรือยิดมอย่างแพร่หลาย เช่น หัยครีพ ชัมภละ และเหรุกะ รวมถึงจากการขุดค้นเมื่อปี พ.ศ. 2478 มีการขุดค้นทางโบราณคดีที่วัด Biaro Bahal ในเขตปาดังลาวาส และได้พบประติมากรรมเหรุกะซึ่งมีรูปแบบที่คล้ายกับประติมากรรมเหรุกะสมัยไอริสสาและเมืองสิรปุระของอินเดีย อีกทั้งได้พบจารึกที่ปกครอง (Pagar Ruyung) ทางตะวันตกของสุมาตรา ในจารึกได้กล่าวสรรเสริญพระเจ้าอนัคควรมัน (Ananggawarman) ซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้าอาทิตยวรมัน¹⁷ และจบประโยคด้วยคำว่า Hewajra nityasmrti¹⁸

ส่วนในประเทศเวียดนามได้พบการสร้างวัดถวายแด่เหรุกะในสมัยของพระเจ้าวิทยนันทนะ¹⁹ ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 เพื่อเป็นการเฉลิมฉลองที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงได้รับชัยชนะและยึดครองอาณาจักรจามปาได้ เมื่อปี พ.ศ. 1737 ซึ่ง บวสเซลลีเยร์ ได้กล่าวถึงการเติบโตของ

¹⁵ วชิรินทร์ จิตติศักดิ์ “การศึกษาโบราณวัตถุในศิลปะเขมรแบบบายนที่ได้จากการขุดค้นที่พิมาย” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531), 92.

¹⁶ สฤณีพิงศ์ ขุนทรง, “พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองนครปฐมโบราณในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19” (วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553), 293.

¹⁷ พระเจ้าอาทิตยวรมัน ทรงนับถือพุทธศาสนาที่คล้ายคลึงกับพุทธศาสนาที่กษัตริย์ในอาณาจักรจามปาหันนับถือ และพระเจ้าอาทิตยวรมันก็ถือว่าพระองค์เองทรงอวตารลงมาจากพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ใน หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล, **ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. 2000** (กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์ในพระบรมราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2535), 78.

¹⁸ Nathasha Reichle, **Violence and Serenity Late Buddhist Sculpture From Indonesia** (Honolulu : University of Wai'i Press. c2007), 19.

¹⁹ Sharrock, “Hevajra at Bantéay Chmàr,” **The Journal of the Walters Art Museum** 64/65 (issue year 2006/2007 published 2009): 55-56.

นิกายตันตระในอินโดนีเซียในช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 19 และสันนิษฐานว่าน่าจะมีความเกี่ยวข้องกับเวียดนาม ระหว่างที่เอ็มมานูเอล กียง (Emmanuel Guillon) ซึ่งให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องกับอินโดนีเซียตอนต้นในสมัยของพระเจ้าวิทญันทนะ ส่วน นันทนา ชุตินวงศ์ กล่าวว่าการนับถือเหวู่กะมีความสำคัญอยู่ในสมุทราตตอนเหนือ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 และ 17 และได้อ้างอิงถึงการขุดค้นของ F.M. Schnitger ที่ปาดังลาวาสในปี พ.ศ.2478 ซึ่งได้พบประติมากรรม เหวู่กะ²⁰ และจากการศึกษาที่ผ่านมายังไม่พบว่าทั้งในประเทศอินโดนีเซียและประเทศเวียดนามมีการสร้างประติมากรรมที่เกี่ยวข้องกับเหวู่ชระขึ้นเลย

ดังนั้น การศึกษาถึงคติความเชื่อและรูปแบบทางประติมาวิทยาของเหวู่ชระที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นอกจากจะทำให้ทราบถึงคติความเชื่อและรูปแบบของเหวู่ชระที่นิยมสร้างขึ้นแล้ว ยังช่วยให้ทราบถึงคติความเชื่อในพุทธศาสนาหายาน นิกายวัชรยาน และการติดต่อสัมพันธ์กันทางประวัติศาสตร์ รูปแบบของศิลปะ รวมไปถึงความเชื่อมโยงกันในรูปแบบต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วย

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาถึงคติความเชื่อและความนิยมของการนับถือเหวู่ชระที่ปรากฏในอินเดียและรวมถึงในประเทศแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
2. เพื่อศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบและลักษณะทางประติมาวิทยาของเหวู่ชระในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เพื่อทราบถึงอิทธิพลของพุทธศาสนาหายาน นิกายวัชรยาน ที่ปรากฏอยู่ในดินแดนดังกล่าว

ประโยชน์ของการศึกษา

ทำให้ทราบถึงคติความเชื่อ ความนิยม และรูปแบบของเหวู่ชระที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมถึงทำให้ทราบถึงอิทธิพลของศาสนาพุทธมหายาน นิกายวัชรยาน ที่แพร่หลายเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ว่ามีอิทธิพลมากน้อยเพียงใด นอกจากนี้ยังทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ในด้านต่างๆ ของประเทศในบริเวณตะวันออกเฉียงใต้ที่พบเหวู่ชระอีกด้วย

²⁰ Sharrock, "Hevajra at Bantéay Chmàr," *The Journal of the Walters Art Museum*: 56.

ขอบเขตของการศึกษา

ศึกษารูปเคารพเหว้ชระที่พบในประเทศอินเดีย ประเทศใกล้เคียง และประเทศในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยมุ่งเน้นศึกษาจากหนังสือ และบทความต่างประเทศที่เกี่ยวข้องกับเหว้ชระ และจากโบราณวัตถุที่จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติในประเทศไทย รวมถึงพิพิธภัณฑสถานในต่างประเทศที่มีการเก็บรวบรวมรูปเคารพเหว้ชระ

ขั้นตอนและวิธีการศึกษา

1. ศึกษาข้อมูลและเอกสารเกี่ยวกับคติความเชื่อของศาสนาพุทธมหายาน นิกายวัชรยานที่ก่อให้เกิดการสร้างรูปเคารพเหว้ชระขึ้นในฐานะเทพผู้พิทักษ์
2. ศึกษาถึงรูปแบบและลักษณะทางประติมาวิทยาของรูปเคารพเหว้ชระที่พบในประเทศอินเดียและประเทศใกล้เคียง รวมถึงในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
3. ทำการจัดจำแนกรูปเคารพที่พบออกเป็นประเภทต่างๆ เช่น วัสดุที่ใช้ทำรูปแบบในการสร้าง อายุสมัย ฯลฯ
4. ศึกษาเอกสารทางประวัติศาสตร์ของประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงเวลาที่แสดงให้เห็นถึงการนับถือนิกายวัชรยาน รวมถึงการนับถือเหว้ชระ เพื่อนำมาวิเคราะห์ร่วมกันกับรูปเคารพที่พบของประเทศนั้นๆ
5. นำข้อมูลที่ได้ทั้งหมดมาวิเคราะห์ถึงรูปแบบของเหว้ชระที่พบในแต่ละประเทศ รวมถึงศึกษาเปรียบเทียบลักษณะที่เหมือนและแตกต่างกัน หลังจากนั้นทำการสรุปผลการวิจัย และนำผลวิจัยที่ได้นำเสนอในรูปแบบของวิทยานิพนธ์

ข้อตกลงเบื้องต้น

ในที่นี้จะขอวิเคราะห์เฉพาะหลักฐานโบราณวัตถุที่ระบุถึงที่มาอย่างชัดเจน เพื่อที่จะได้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่อการวิจัยต่อไป

ข้อจำกัดทางการศึกษา

การศึกษาประติมากรรมและโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้องกับเหว้ชระ ในบางครั้งมีแค่ข้อมูลแต่ไม่มีภาพประกอบ ดังนั้น จึงเป็นข้อจำกัดที่ไม่สามารถนำรูปแบบของประติมากรรมดังกล่าวมาศึกษาและวิเคราะห์ร่วมกับประติมากรรมชิ้นอื่นๆ

บทที่ 2

พุทธศาสนamahayanและมหายานตันตระ

เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพาน พระพุทธศาสนาได้แตกแยกออกเป็นนิกายต่างๆ เนื่องจากภิกษุแต่ละกลุ่มได้จดจำพระพุทธรูปและตีความไว้แตกต่างกัน อีกทั้งเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว พระองค์ไม่ได้มอบอำนาจสูงสุดให้แก่ผู้ใด และท่ามกลางความเฉื่อยชาบางอย่างที่เกิดขึ้นของพระพุทธศาสนา เป็นสิ่งที่กดดันทำให้เกิดการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 2 ขึ้น ในราวพุทธศตวรรษที่ 2 ที่เมืองเวศาลี (เมืองเพชรบุรีในปัจจุบัน) คณะสงฆ์ได้มีการแตกแยกอย่างเด่นชัด ภายหลังจากการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งนี้ เนื่องจากพวกวัชชีบุตรได้แก้ไขพระวินัยบัญญัติ 10 ประการ พวกวัชชีบุตรเห็นว่าเป็นข้อห้ามเล็กน้อยและให้ถือปฏิบัติได้ เช่น การห้ามพระภิกษุสะสมเกลือ เพื่อไปใส่ในเวลาฉันอาหารในวันต่อไป หรือการห้ามพระภิกษุฉันอาหารตั้งแต่เที่ยงไปแล้ว เป็นต้น¹ มีพระภิกษุทั้งที่เห็นด้วยและไม่เห็นด้วยกับการแก้ไขพระวินัย เมื่อมีการยึดถือพระวินัยที่แตกต่างกันจึงเกิดการแตกแยกออกเป็น 2 นิกาย คณะสงฆ์ที่ไม่ลดหย่อนพระวินัย 10 ประการได้รับชื่อว่า เถรวาท เนื่องจากถือตามพระเถรพุทธสาวกได้ทำสังคายนาไว้ ส่วนลัทธิที่คณะสงฆ์วัชชีบุตรถือมั่นได้ชื่อว่าอาจารย์วาท เนื่องจากถือตามนิกายอาจารย์ที่แก้ไขในภายหลัง

ต่อมาในสมัยราชวงศ์โมริยะ สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระพุทธศาสนาได้แตกแยกออกเป็น 18-20 นิกาย ซึ่งนิกายเหล่านี้แยกตัวออกมาจากสถวีระและอาจารย์วาทหรือมหาสังฆิกะแตกต่างกันในพุทธลักษณะมากกว่าข้อพระธรรมวินัย ตามความเห็นของเถรวาทถือว่าพระพุทธเจ้าทรงโปรดเวไนยสัตว์ในลักษณะที่พระองค์มีพระวรกายเป็นมนุษย์ธรรมดา ยึดถือคำสอนดั้งเดิมของพระพุทธเจ้าและใช้คัมภีร์ที่เป็นภาษาบาลี มีจุดมุ่งหมายสำคัญคือการบรรลุนิพพาน และเข้าถึงในหลักอริยสัจ 4 ถือเป็นคุณสมบัติที่เป็นสามัญธรรมดาของศาสนาทุกนิกาย และหลักคำสอนสำคัญอีกประการ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา คือ ความประพฤติดีซึ่งเป็นรากฐานแห่งความก้าวหน้าของมนุษย์ และการยึดถือหลักสามัญลักษณะ 3 ประการ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งสามารถดับได้

---

¹ ฝาสุข อินทรารุช, **พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย , 2543), 1.

ด้วยการปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ 8 เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถดับกิเลสได้แล้ว จะกลายเป็นพระอรหันต์ ซึ่งเป็นอุดมคติของนิกายนี้ หมายถึงสภาวะที่ไม่มีอาการเกิดอีก นิกายเถรวาทรุ่งเรืองมากในภาคกลางของอินเดีย ภายใต้การอุปถัมภ์ของพระเจ้าอชาตศัตรูและพระเจ้าอโศกมหาราช² ในสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช ได้มีการทำสังคายนาขึ้นที่เมืองปาฏลีบุตร (เมืองปัตนาในปัจจุบัน) และได้ทรงส่งพระธรรมทูตเป็นจำนวนมาก เพื่อไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาทั่วทั้งอินเดีย

ส่วนมหาสังฆิกะมีความเห็นต่างออกไปว่า พระพุทธเจ้าไม่ใช่มนุษย์ธรรมดา แต่เป็นโลกุตตระ หมายถึง อยู่เหนือโลกคือพ้นจากกิเลสทั้งปวง มีกายทิพย์ และแสดงออกมาในรูปของมนุษย์โดยมายาเพื่อช่วยเหลือสัตว์โลก มีการแต่งตั้งพระสูตรและพระวินัยขึ้นมากมาย โดยอ้างว่าเป็นพุทธพจน์ทั้งสิ้น และได้แยกออกมาทำการสังคายนาต่างหาก จากความเชื่อดังกล่าวนี้อาจจะเป็นต้นกำเนิดของนิกายมหายานต่อไป

กำเนิดของพุทธศานามหายาน

นิกายมหายานประกาศตัวว่าเป็นยานที่ยิ่งใหญ่ หรือแปลตามตัวได้ว่า ยานใหญ่ หรือยานที่กว้างขวาง ที่ระบุว่าจะให้หนทางที่จะนำไปสู่การตรัสรู้และนิพพาน เพราะสามารถบรรลุทุกคนเป็นจำนวนมากข้ามความทุกข์จากการเวียนว่ายตายเกิดไปสู่นิพพานได้ในคราวเดียว³ นิกายนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งได้ว่า อุตตรนิกาย (นิกายฝ่ายเหนือ) เนื่องจากเจริญรุ่งเรืองอยู่บริเวณอินเดียเหนือ หรืออาจเรียกอีกอย่างว่านิกายอาจารย์วาท แปลตามตัวว่า วาทะหรือคำกล่าวของอาจารย์ เพราะยอมรับวาทะหรือคำสอนของบรรดาอาจารย์รุ่นหลังๆ ซึ่งไม่ได้อยู่ในยุคเดียวกับพระพุทธเจ้า และนิกายมหายานยังได้ตำหนินิกายเถรวาทโดยกล่าวถึงอย่างดูถูกว่าเป็นยานที่ด้อยกว่า⁴ และเรียกว่าหินยาน แปลว่ายานเสื่อม ยานต่ำ ไม่ทำประโยชน์ได้มากเหมือนมหายาน และระบุว่าหินยานบ่งถึงทางที่แสวงหาความพ้นทุกข์เฉพาะตน เลือกที่จะช่วยเหลือตนเองก่อนผู้อื่น สนใจหลุดพ้นมากกว่าสร้างบารมีเพื่อชาวโลก หินยานจึงเป็นคำที่ชาวพุทธบางพวกใช้เรียกในเชิงดูแคลน

² มณศศิชา โมสาลียานนท์, “ร่องรอยของคติพุทธศานามหายานในจังหวัดนครศรีธรรมราชก่อนพุทธศตวรรษที่ 19” (ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2554), 7.

³ พุทธรักษ์ ปราบนอก, “เอกสารประกอบการสอน วิชา 419321 พุทธศานามหายาน” (มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2555), 99.

⁴ Gilles Béguin, *Buddhist Art : An Historical and Cultural Journey* (Bangkok : River Books, 2009), 13.

สาเหตุของการเกิดนิกายมหายาน

สาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดนิกายมหายานขึ้นมีหลายประการ ได้แก่

1. ข้อขัดแย้งเกี่ยวกับหลักคำสอนทั่วไป ที่พระสงฆ์อีกกลุ่มหนึ่งไม่สามารถยอมรับได้ทั้งหมด คือ เรื่องความเข้มงวดทางวินัย ความเชื่อในสิ่งที่เป็นอภิปราย พิธีกรรมและความศักดิ์สิทธิ์ ความเป็นนามธรรมของนิพพาน และการมีอุดมคติที่แปลกใหม่⁵
2. การรับอิทธิพลจากภายนอก เช่น อิทธิพลจากศาสนาอื่นๆ จากกรีก โรมัน เปอร์เซีย ชาติต่างๆ เหล่านี้ได้รุกรานเข้าสู่อินเดียหลายครั้ง การเกี่ยวข้อกันระหว่างกรีกและอินเดีย ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านรูปธรรมและนามธรรม
3. แรงกดดันจากอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ เนื่องจากศาสนาพราหมณ์มีการปฏิรูปศาสนาของตนครั้งใหญ่ มีการแต่งมหากาพย์ที่มีสำนวนและเนื้อหาที่น่าประทับใจ สามารถดึงดูดผู้คนให้มาศรัทธาเลื่อมใสในพระผู้เป็นเจ้าได้ คือ รามายณะและมหาภารตะ ทำให้ศาสนาพราหมณ์เผยแพร่เข้าสู่มวลชนได้อย่างรวดเร็ว⁶

นิกายสำคัญของพุทธศาสนานิกายมหายานในอินเดีย

หลักคำสอนของนิกายมหายานได้เริ่มเผยแพร่ออกไปประมาณพุทธศตวรรษที่ 6 อัสศวโฆษ ซึ่งเป็นกวีเอกในตระกูลพราหมณ์ ได้เขียนคัมภีร์มหายานเล่มแรกขึ้น คือ มหายานศรัทธาปาตศาสตร์ ซึ่งเป็นศาสตร์ที่ว่าด้วยการเกิดศรัทธาในมหายาน ถือกันว่าเป็นบ่อเกิดของมหายาน มีเนื้อหาเกี่ยวกับตถาคต (Tathāta) หรือความจริงแท้⁷ แต่ยังไม่เป็นที่รู้จักมากนัก และอัสศวโฆษได้แต่งคัมภีร์ในนิกายมหายานขึ้นอีกหลายเล่มด้วยกัน คือ พุทธจริต เสานทรันนทะกาพย์ และสูตราลังการ ต่อมาได้มีนักบวชที่เขียนคัมภีร์ในนิกายมหายานขึ้นอีกหลายท่าน จนทำให้เกิดนิกายต่างๆ ของมหายานขึ้นอีกหลายนิกาย ดังนี้

⁵ ผาสุข อินทราวุธ, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 3-4.

⁶ “เอกสารประกอบการสอน วิชา 101 309 พระพุทธศาสนามหายาน” (ภาควิชาศาสนาและปรัชญา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามงกุฏราชวิทยาลัย), 7.

⁷ อติศักดิ์ ทองบุญ, ปรัชญาอินเดีย (กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป, 2532), 349-352.

นิกายมหายานิกะหรือศูนยตวาทิน

นาคารชุนได้เขียนคัมภีร์มาตยมิกะขึ้น ซึ่งเป็นปรัชญาที่ได้อบรมเอาเนื้อหาสาระจาก ศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์มาวิจารณ์และอธิบาย คัมภีร์มาตยมิกะศาสตร์ คือ ปรัชญาที่ว่า ด้วยเรื่องศูนยตา และได้ก่อให้เกิดพระพุทธรูปศาสนานิกายมหายานนิกายศูนยตวาทิน ในช่วงพุทธ ศตวรรษที่ 8 ถือได้ว่าเป็นนิกายแรกของมหายาน นิกายนี้มีความเชื่อว่าสรรพสิ่งทั้งหลายในโลก ย่อมเป็นของศูนย ปฏิเสธภาวะความมี ความเป็นของมันโดยเด็ดขาด คือ ถ้าแยกออกแล้วไม่มี ตัวตนจริงๆ แต่ที่เห็นว่าเป็นตัวตนเพราะการปรุงแต่ง ถ้าหยุดปรุงแต่งทุกสิ่งคือศูนยทั้งหมด⁸ นิกาย มาตยมิกะหรือศูนยตวาทินเจริญรุ่งเรืองอยู่ในลุ่มแม่น้ำคงคาตอนกลาง มีอิทธิพลมากที่นาลันทา

นิกายโยคอาจารย์หรือวิญญานวาท

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 อสังคะ ซึ่งเป็นศิษย์ของเมตตรัยนาถ ผู้ให้กำเนิดปรัชญา วิญญานวาท ได้ประกาศปรัชญาใหม่ชื่อปรัชญาโยคอาจารย์ หรือเรียกว่าวิญญานวาท ซึ่งถือว่า วิญญานมีอัตตาเที่ยงแท้ และเวียนว่ายตายเกิดตามความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ มีนรกมีสวรรค์ การหลุดพ้นของปรัชญานี้เพื่อมิให้ต้องกลับชาติมาเกิดอีก นิกายนี้พัฒนามาจากทฤษฎีของนิกาย สรรวาสติวาท⁹ และนิกายนี้ได้เป็นที่นิยมมากกว่านิกายศูนยตาของนาคารชุน ทำให้นิกาย วิญญานวาทเจริญรุ่งเรืองขึ้นและพัฒนาไปเป็นนิกายมหายานเต็มรูปแบบ ส่วนปรัชญาศูนยตาได้ สูญหายไปจากอินเดีย แต่ได้ไปเจริญอยู่ในประเทศจีน เกาหลี และญี่ปุ่น

นิกายจิตอมตวาท

นิกายจิตอมตวาท เจริญขึ้นในสมัยคุปตะซึ่งเป็นระยะที่มีการฟื้นฟูวรรณคดีสันสกฤต และปรัชญาฮินดู อิทธิพลของศาสนาฮินดูจึงเข้ามาครอบงำทรรศนะของนักคิดชาวพุทธในยุคนี้ ทำให้เกิดนิกายใหม่นี้ขึ้น นิกายนี้ไม่ปรากฏชื่อผู้ก่อตั้ง แต่ความคิดนี้ปรากฏอยู่ในวรรณคดีพระสูตร สันสกฤตจำนวนมาก ส่วนมากแต่งขึ้นในสมัยนาคารชุน คำสอนในนิกายนี้ตรงข้ามกับนิกายศูนย วาทและนิกายโยคอาจารย์ เชื่อว่าจักรวาลทั้งหมดมีบ่อเกิดมาจากสิ่งสมบูรณ์สูงสุด¹⁰ นิกายนี้มี อิทธิพลต่อนิกายมหายานที่เกิดในอินเดียยุคหลัง

⁸ ผาสุข อินทราวุธ, พุทธศาสนาและประติมานวิทยา, 5.

⁹ Béguin, Buddhist Art : An Historical and Cultural Journey, 17.

¹⁰ พุทธรักษ์ ปราบนอก, “เอกสารประกอบการสอน วิชา 419321 พุทธศาสนา มหายาน”, 169.

นิกายตันตระ

ในปลายสมัยคุปตะ พุทธศาสนานิกายมหายานในอินเดียได้เปลี่ยนระบบใหม่เป็น พุทธตันตระยุคแรก นิกายนี้เกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 12-17 ในสมัยปาละ ได้รับพิธีการของลัทธิ ตันตระเข้ามาดัดแปลงเป็นของพุทธศาสนา และเรียกชื่อใหม่ว่า นิกายตันตระ สามารถแบ่งออกได้ เป็น 4 แนวคิด คือ ปรัชญามันตรยาน ปรัชญาวัชรยาน ปรัชญาสหัชชยาน และปรัชญากาล จักรยาน¹¹ (ดังที่จะได้กล่าวรายละเอียดต่อไป)

คำสอนของพุทธศาสนานิกายมหายาน

แนวความคิดและความเชื่อในนิกายมหายานมีความเห็นที่ต่างออกไปจากนิกาย เถรวาทหลายประการด้วยกัน ดังนี้

แนวความคิดเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์

ความหมายของพระโพธิสัตว์ในนิกายมหายาน หมายถึง สัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีและมีความต้องการที่จะเข้าถึงพุทธภาวะเช่นเดียวกับของทางเถรวาท แต่ที่ต่างออกไปคือ นิกาย มหายานเน้นที่ความบริบูรณ์ของบารมีธรรมทุกประการของพระโพธิสัตว์ที่จะตัดกิเลสตัณหา และ กระแสจิตเข้าสู่ปรินิพพานในวาระสุดท้าย แต่คงระงับการตรัสรู้ธรรมในลักษณะนั้นไว้ก่อน เพื่อช่วย ขนปวงสัตว์ให้ออกจากวัฏสงสารให้หมดเสียก่อน แล้วตนเองจึงตามไป¹²

โดยเชื่อว่าพระโพธิสัตว์มีจำนวนมากมายับไม่ถ้วน และพระโพธิสัตว์ถึงแม้จะมีพระ นิพพานเป็นเป้าหมายสุดท้าย แต่ก็ไม่ได้วนที่จะเข้าสู่นิพพาน หากแต่จะดำรงอยู่เพื่อช่วยเหลือมวล สัตว์โลกให้หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดให้หมดไปเสียก่อน ตนจึงจะไปนิพพานทีหลัง ดังนั้น พระโพธิสัตว์ในนิกายมหายานจึงมีหลายระดับชั้น ซึ่งในระดับล่างสุดพระโพธิสัตว์ก็อาจที่จะยังมี กิเลสส่วนเล็กน้อยหลงเหลืออยู่บ้าง แต่ก็ต้องยึดมั่นในความกรุณาเป็นคุณสมบัติติดตัวอยู่ด้วย ตลอดเวลา เมื่อมีความเชื่อในลักษณะนี้พระโพธิสัตว์จึงมีภารกิจสำคัญในด้านการช่วยเหลือมวล สัตว์โลกทั้งหลายให้พ้นจากทุกข์ พระโพธิสัตว์พระองค์นั้นๆ จึงมีอำนาจอิทธิฤทธิ์ที่ใกล้เคียงกับ ความเป็นเทพมากขึ้น¹³

¹¹ ผาสุข อินทรารุณ, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 10

¹² เรื่องเดียวกัน, 40.

¹³ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, “ของขึ้นเอกในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ : พระโพธิสัตว์ อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี,” ศิลปากร ปีที่ 47, ฉบับที่ 4 (2547): 110.

ประเภทของพระโพธิสัตว์ในนิกายมหายาน มีหลายแนวความคิดตามแต่ละยุคสมัย โดยในยุคต้นๆ แบ่งตามระยะเวลาในการบำเพ็ญบารมี ต่อมาแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ คฤหัสถ์โพธิสัตว์และบรรพชิตโพธิสัตว์ นอกจากนี้ยังแบ่งออกเป็นพระโพธิสัตว์ในฐานะบุคคลาธิษฐานของคุณธรรมต่างๆ ทำให้พระโพธิสัตว์มีฐานะเป็นเทพเจ้าองค์สำคัญที่คอยช่วยเหลือมวลมนุษย์ และติดต่อกับโลกมนุษย์ ทำให้มีพระโพธิสัตว์ประเภทนี้จำนวนมาก เช่น พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์มัญชุศรี พระโพธิสัตว์ตารา เป็นต้น

แนวความคิดเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า

ในนิกายมหายานมีความเชื่อว่ามีพระพุทธเจ้ามีจำนวนมากมายมากกว่าเม็ดยาในแม่น้ำคงคา ความเชื่อดังกล่าวนี้ถูกกล่าวถึงในคัมภีร์มหายานหลายเล่มด้วยกัน โดยเชื่อว่าการจักรวาลอันกว้างขวางนี้มีโลกธาตุที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติแสดงพระศัพทธรรมเทศนาอยู่ทั่วไปนับประมาณมิได้ ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เช่น ปัจจุบันโลกธาตุของเราว่างจากพระพุทธเจ้ามา 2,000 กว่าปีแล้ว แต่ในขณะนั้น ณ โลกธาตุอื่นๆ ก็มีพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นๆ ทรงดำรงพระชนม์และอยู่สั่งสอนสัตว์โลก¹⁴

ในคัมภีร์ลิลิตวิสูตร ได้กล่าวถึงพระตถาคต 7 องค์สุดท้าย เรียกว่า สัปตมานุชิพุทธ (พระพุทธเจ้าในกายมนุษย์ทั้ง 7 องค์) คือ วิปัสสิ ลิกขี เวสสภู กุณฺโถ โกนาคม กัสปะ และโคตมะ บางครั้งได้เพิ่มพระที่บังกรและพระรัตนครรภเข้ามา ทำให้กลุ่มนี้มีทั้งหมด 9 องค์¹⁵

นอกจากนี้ ยังถือว่าพระพุทธเจ้าหรือพระตถาคต มิได้สถิตอยู่ในโลกนี้เลย แต่สถิตอยู่บนสวรรค์ที่เรียกกันว่า พุทธเกษตร พระพุทธเจ้าต่างๆ เหล่านี้ เรียกว่า พระธยานิพุทธ มี 5 องค์คือ พระอักษโรภยะ พระไวโรจนะ พระรัตนสัมภวะ พระอมิตาภะ และพระอิมชลิทธิ ซึ่งความเชื่อในเรื่องของพระชินพุทธหรือพระธยานิพุทธมีมานานแล้ว โดยปรากฏอยู่ในคำสอนและคัมภีร์มหายานชั้นหลัง ในพระสูตรมหายาน เช่น มหาไวโรจนะสูตร ได้อธิบายถึงพระศากยมุนีในรูปของพลังอำนาจแห่งสากลจักรวาล และเรียกอำนาจธรรมนั้นว่า ไวโรจนะ ซึ่งแปลว่าแสงสว่างอันไม่จำกัด รัศมีธรรม

¹⁴ เสถียร โพนันทะ, **ปรัชญามหายาน** (พระนคร : สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511), 17-18.

¹⁵ Alice Getty, *The Gods of Northern Buddhism : their history, iconography and progressive evolution through the Northern Buddhist countries* (Rutland, Vt. : Charles E. Tuttle, c1962), 10.

นี้สามารถแผ่ซ่านไปได้รอบทิศ ปรากรฐเป็นพระชินพุทธองค์ที่สถิตตามทิศหลักๆ¹⁶

ยกย่องให้พระพุทธรูปเจ้าอยู่เหนือมนุษย์และเหนือธรรมชาติ ยกย่องว่าพระพุทธรูปเจ้าเป็นพระราชาของโลก (โลกุตตระ) มีความบริสุทธิ์ทั้งร่างกายและจิตใจ รวมถึงการมีอยู่และพลังอำนาจที่ไม่สิ้นสุด¹⁷ เชื่อว่าพระพุทธรูปเจ้าที่เป็นมนุษย์นั้นเป็นเพียงนิรมานกาย การปรินิพพานของพระพุทธรูปองค์เป็นเพียงมายาภาพของการสิ้นสุดในโลกนี้ แต่ในโลกธาตุอื่นๆ พระพุทธรูปองค์ยังคงดำรงอยู่ ยังไม่นิพพาน โลกธาตุอื่นๆที่พระพุทธรูปองค์กลับคืนไปอยู่นั้นเรียกว่า พุทธเกษตร ในคัมภีร์ของทางนิกายมหายานบางครั้งกล่าวถึงจำนวนพุทธเกษตรที่มีมากมายนับไม่ถ้วน และกว้างใหญ่พิสดารเป็นอย่างมาก พุทธเกษตรหนึ่งก็จะมีพระพุทธรูปองค์หนึ่งสถิตปกครองดูแลอยู่ พร้อมกับบรรดาพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย¹⁸

คติตรีกาย

นิกายมหายานในชั้นแรกมีทรรณะตรงกับนิกายเถรวาทที่เชื่อว่าพระพุทธรูปเจ้าทรงมีกายเพียง 2 กาย คือ ธรรมกายและนิรมานกาย นิกายมหายานได้สร้างลัทธิตรีกายขึ้นด้วยวิธีการเพิ่มกายเข้าไปอีกหนึ่งกาย คือ สัมโภคกาย¹⁹ ทำให้พระพุทธรูปเจ้ามีกายทั้งหมด 3 กาย คือ ธรรมกาย สัมโภคกาย และนิรมานกาย รวมเรียกทั้งหมดว่า ตรีกาย แนวคิดเรื่องตรีกายถือว่าเป็นหลักคำสอนร่วมกันของทุกๆ นิกายที่อยู่ในนิกายมหายาน พระสูตรของนิกายต่างๆ ที่อยู่ในนิกายมหายานมักแสดงไว้เสมอว่าพระพุทธรูปเจ้ามี 3 กาย ประกอบด้วยธรรมกาย (ปรมาตมภาวะ) หมายถึง ร่างกายที่เป็นธรรมชาติ กายอันเกิดจากธรรม เป็นฐานะสูงสุดมีสภาวะเป็นอมตะ ไม่มีรูปร่าง ไม่อาจรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส ไม่มีเบื้องต้นและที่สิ้นสุด ไม่มีจุดกำเนิดและผู้สร้าง ดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง แม้จักรวาลจะว่างเปล่าปราศจากทุกสิ่ง แต่ธรรมกายจะยังคงดำรงอยู่ไม่มีที่สิ้นสุด คือ พระอาทิพุทธ

¹⁶ สุมาลี มหณรงค์ชัย, พระชินพุทธะห้าพระองค์ : พระพุทธรูปเจ้าในรูปกาย

ทิพย์ตามคติของมหายานและวัชรยาน (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, 2552), 3- 5.

¹⁷ Béguin, Buddhist Art : An Historical and Cultural Journey, 16.

¹⁸ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, “ของขึ้นเอกในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ : พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี”, : 108.

¹⁹ เสถียร โพธิ์นันทะ, ปรัชญามหายาน (พระนคร : สภาการศึกษาหม่อมกุฎราชวิทยาลัย, 2511), 16.

สัมโภคกาย (กายทิพย์) หมายถึง กายที่แท้จริงหรือกายทิพย์ของพระพุทธเจ้า รุ่งโรจน์ และเป็นนิรันดร์ กายนี้จะไม่มีการแตกดับ เป็นกายที่พระพุทธเจ้าใช้เสวยสุขอยู่ในสวรรค์ ที่เรียกว่า สุขาวดีพุทธเกษตร คือ พระธยานิพุทธทั้ง 5 กายนี้สามารถที่จะแสดงตนให้ปรากฏแก่พระโพธิสัตว์ได้ สามารถที่จะรับทราบคำสวดสรรเสริญและอ้อนวอนจากผู้ที่เลื่อมใส

นิรมลกาย (รูปกาย) หมายถึง ร่างกายที่มีการเปลี่ยนแปลง ปรากฏอยู่ในโลกเพื่อสอนและปลดปล่อยผู้อื่น เป็นกายของพระพุทธเจ้าที่ยังตกอยู่ในสภาวะของการเกิด แก่ เจ็บ ตาย เหมือนมนุษย์ธรรมดาทั่วไป เช่น พระพุทธเจ้าศากยมนีที่ถือเป็นพระมานุชิพุทธที่ลงมาสั่งสอนสัตว์โลกด้วยกายอย่างมนุษย์ธรรมดาทั่วไป กายทั้ง 3 นี้ มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งสิ้น แตกต่างกันเพียงสภาวะแห่งการแสดงออกเท่านั้น²⁰

พระสูตร/ คัมภีร์สำคัญในนิกายมหายาน

คัมภีร์ในนิกายมหายานเขียนเป็นภาษาสันสกฤต เรียกว่า พระสูตร หมายถึงหลักการหรือแนวคำสอน เขียนเป็นร้อยแก้วสลับกับร้อยกรอง ซึ่งเรียกว่าคาถา มีจำนวนมากถึง 100 หน้าหาชื่อผู้แต่งที่แท้จริงไม่ค่อยได้ พระสูตรฝ่ายมหายานมักจะมุ่งเน้นปาฏิหาริย์ ชี้ให้เห็นถึงพละปาฏิหาริย์ทางจิตหรืออิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ตลอดเวลา มีความเชื่อว่าพระสูตรแต่ละพระสูตรมี พละปาฏิหาริย์และปาฏิหาริย์ในตัวเอง ที่จะรักษาโรคภัยไข้เจ็บ หรือประสบความสำเร็จตามที่ผู้ศรัทธามุ่งหวังไว้²¹ และเชื่อกันว่านาคราชุนเป็นผู้รวบรวมพระสูตรต่างๆ ของมหายานเอาไว้ พระสูตรสำคัญของฝ่ายมหายาน เช่น

ปรัชญาปารมิตาสูต จัดว่าเป็นพระสูตรดั้งเดิมที่สุด กับทั้งเป็นมูลฐานทฤษฎีอันว่าด้วยศูนยตา และเป็นพระสูตรที่สำคัญที่สุดในพระสูตรที่เน้นหลักปรัชญาของนิกายมหายาน เนื้อหาในพระสูตรจะกล่าวถึงบารมีธรรม 6 ประการและ 10 ประการของพระโพธิสัตว์ และกล่าวถึงว่าปัญญาบารมีสำคัญที่สุด เนื่องจากปัญญาจะนำไปสู่การหยั่งรู้ที่เรียกว่า ศูนยตา เป็นสภาวะอันแท้จริงของรูปธรรมทั้งปวง ความจริงแท้ของโลกมีลักษณะเป็นอนิจภาวะเป็นมา²²

²⁰ พุทธรักษ์ ปรานนอก, “เอกสารประกอบการสอน วิชา 419321 พุทธศาสนามหายาน”, 93–94.

²¹ ผาสุข อินทราวุธ, พุทธปฎิมาฝ่ายมหายาน, 27.

²² เรื่องเดียวกัน, 32.

ภริณทวยหสูตร มีชื่อเดิมว่า อวโลกิเตศวร คุณภริณทวยหสูตร มีความหมายว่า การพรรณนาคุณของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร เนื้อหากล่าวถึงการสรรเสริญคุณของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร คือพระโพธิสัตว์ผู้ปฏิบัติเสถียรบรรลุประอรหัตต์และนิพพาน จนกว่าจะสามารถช่วยสัตว์โลกให้พ้นทุกข์เสียก่อน

สังฆกรรมปณทริกสูตร สันนิษฐานว่าแต่งขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 7 เป็นพระสูตรที่บ่งชี้อย่างเด่นชัดถึงหลักคำสอนและหลักปฏิบัติของนิกายมหายานที่แตกต่างไปจากเถรวาท จัดเป็นพระสูตรหลักของนิกายสุชาวดีในจีนและของนิกายนิชิเรนในญี่ปุ่น ตามเนื้อหาของพระสูตรได้กล่าวถึงพระพุทธเจ้าในฐานะที่อยู่เหนือมนุษย์ พระองค์อยู่เหนือเทพเจ้าและสภาวะของปรมาตม์ทั้งปวง แต่เนื่องจากว่าพระองค์ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณต่อสรรพสัตว์ จึงยังใช้ชีวิตโปรดสัตว์ให้พ้นทุกข์ไปจนหมดก่อน โดยพระองค์จะประทับเทศนาตลอดเวลาที่ยอดเขาคิชกูฏ

คันธวยหสูตร พระสูตรนี้แสดงให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่ของพระโพธิสัตว์มีัญชุกรีที่เท่าเทียมกับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ผู้ใดที่ต้องการจะบรรลุสัมมาสัมพุทธะ ต้องได้รับความช่วยเหลือจากพระโพธิสัตว์มีัญชุกรีก่อน²³

พุทธศาสนามหายานนิกายตันตระ

ตามความเชื่อของชาวพุทธตันตระ เชื่อว่าลัทธินี้ถือกำเนิดมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลแล้ว โดยคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เชื่อว่าพระศากยมุนีได้จัดให้มีการประชุมขึ้นที่เมืองศรีธยานยกฎกะ และทรงสั่งสอนเกี่ยวกับทางลึกลับทางลัดหรือเรียกว่ามนตรยาน ดังที่พระองค์เคยสั่งสอนวิถีทางให้แก่นิกายมหายานมาก่อนที่เขาคิชกูฏ คติความเชื่อดังกล่าวนี้ได้รับการยืนยันโดยนักประวัติศาสตร์ชาวทิเบตและนักปราชญ์ชาวอินเดีย ก็เห็นคล้ายว่าพระพุทธเจ้าได้สอนหลักปฏิบัติแบบตันตระ มนตร์ มุทรา และธารณี ให้แก่พุทธศาสนิกชนด้วย และจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ นักปราชญ์ทั่วไปยอมรับว่าพุทธตันตระเริ่มปรากฏขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 12 นี้เอง เนื่องจากผลงานด้านวรรณกรรมของพุทธตันตระเริ่มปรากฏขึ้นในช่วงนี้ แต่นักปราชญ์อินเดียได้สืบอายุของพุทธตันตระไปถึงสมัยของไมเตรยานาถและอสังคะ ซึ่งอสังคะอ้างว่าตนได้ขึ้นไปเฝ้าพระโพธิสัตว์เมตไตรยะบนสวรรค์ชั้นดุสิต และพระโพธิสัตว์เมตไตรยะได้สั่งสอนแนวทางลัด คือ พุทธตันตระให้ตน²⁴

²³ อภิชาติ โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, **พระพุทธศาสนามหายาน** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2551), 176-177.

²⁴ ผาสุข อินทราวุธ, **พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน**, 7-8.

พุทธศาสนานิกายตันตระเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมากในสมัยปาละ มีศูนย์กลางอยู่บริเวณแคว้นเบงกอล รวมถึงที่นาลันทา และได้รับการอุปถัมภ์โดยกษัตริย์ในราชวงศ์ปาละแทบทุกพระองค์ ดังที่มีหลักฐานปรากฏ เช่นในสมัยพระเจ้าเทวปาละ ราชวงศ์ปาละ ได้ทรงถวายหมู่บ้าน 5 แห่งสำหรับทำประโยชน์เพื่อเป็นค่าใช้จ่ายของนาลันทา²⁵ แสดงให้เห็นว่าในช่วงนี้นาลันทาก็ยังคงเป็นศูนย์กลางทางการศึกษาพระพุทธศาสนานิกายมหายานที่ยิ่งใหญ่อยู่เช่นเดิม นับตั้งแต่ในสมัยคุปตะเป็นต้นมา จนถึงสมัยปาละนี้ มีพระสูตรที่สำคัญในนิกายมหายานคือสังฆกรรมปุณทริกสูตร เป็นพระคัมภีร์สำคัญ และมีการศึกษาศาสตร์ต่างๆ อย่างกว้างขวาง²⁶ ได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีที่นาลันทาและได้พบประติมากรรมของตารา เทพีในนิกายวัชรยานเป็นจำนวนมาก และที่นาลันทายังได้รับคนที่เข้ามาศึกษาจากที่อื่นๆ ด้วย เช่น เนปาลหรือบริเวณสุมาตรา

ที่รัฐโอริสสา ทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย ได้พบว่ามียอดเขาที่เป็นโบราณสถานเนื่องในพุทธศาสนานิกายตันตระ 3 แห่ง คือ ลลิตาศรี อุทัยศรี และรัตนศรี ซึ่งตั้งอยู่ไม่ไกลกันมากนัก ที่อุทัยศรีได้พบโบราณสถานที่เป็นวิหารในพุทธศาสนานิกายมหายานและนิกายตันตระ มีแผ่นหินจารึกชื่อว่า มัธวปุระมหาวิหาร ซึ่งเป็นวัดของพุทธศาสนานิกายมหายานและนิกายตันตระที่เจริญรุ่งเรืองมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 17 นอกจากนี้ยังได้พบแผ่นหินจารึกคาถาของเทพในนิกายตันตระและรูปปั้นพระโพธิสัตว์ด้วย และที่รัตนศรี (ภาพที่ 2) ได้พบรูปปั้นพระอวโลกิเตศวร เทพีเพศหญิง และรูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่งห้อยพระบาทขวา เป็นต้น²⁷

รวมถึงที่เมืองสิรปุระ (Sirpur) แคว้นโอริสสา จากการขุดค้นทางโบราณคดีได้พบประติมากรรมที่เกี่ยวข้องกับนิกายตันตระอยู่หลายชิ้นด้วยกัน เช่น พระโพธิสัตว์ปัทมปาณี พระโพธิสัตว์มัญชุศรี พระโพธิสัตว์ตารา และพระโพธิสัตว์วัชรปาณี ประติมากรรมที่เกี่ยวข้องกับนิกายตันตระอยู่หลายชิ้นด้วยกัน เช่น พระโพธิสัตว์ปัทมปาณี พระโพธิสัตว์มัญชุศรี พระโพธิสัตว์ตารา

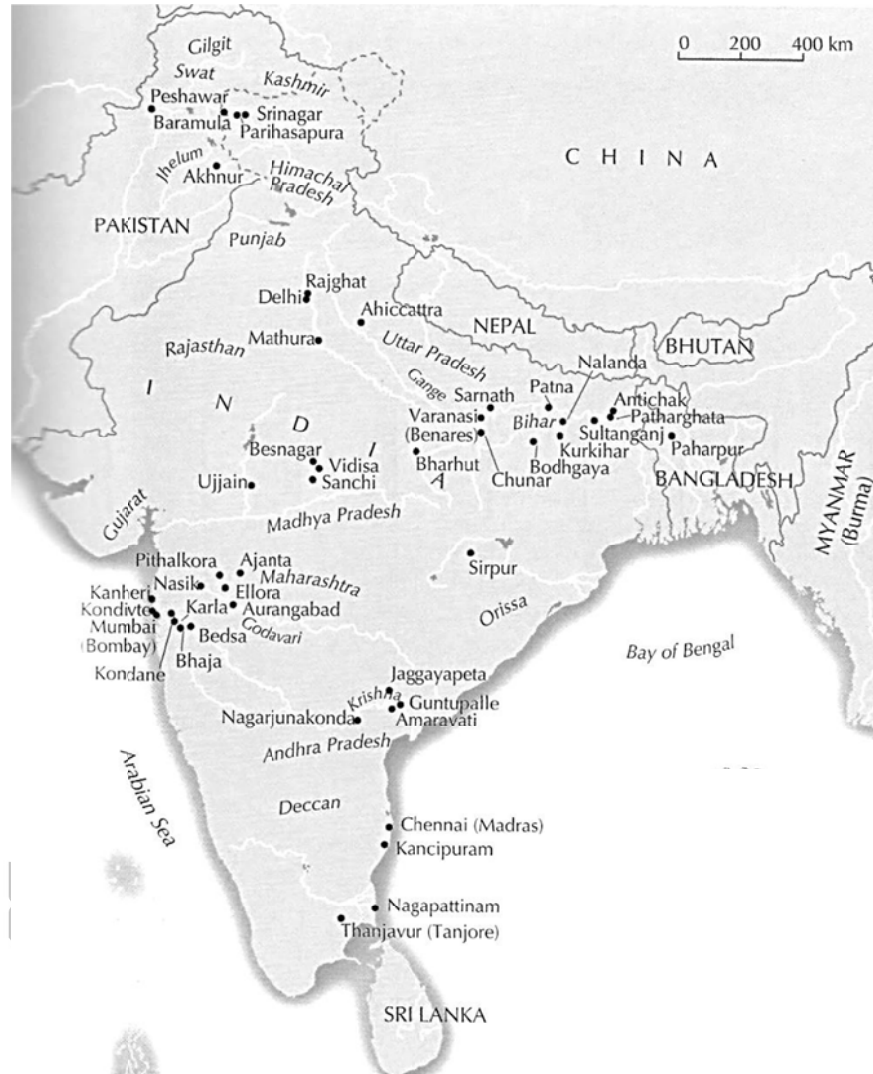
²⁵ ผาสุข อินทรารุท, “ร่องรอยวัฒนธรรมอินเดียในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้,” ใน **โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ฉบับคู่มือครูสังคมศึกษา**, สว่าง เลิศฤทธิ์, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545), 163.

²⁶ กำจร สุนพงษ์ศรี, **ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดีย** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553), 243.

²⁷ ลักษณา จีระจันทร์, **ตามรอยพระพุทธเจ้า**, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ : แพร่สำนักพิมพ์, 2550), 186-189.

และพระโพธิสัตว์วัชรปาณี²⁸ (แผนที่ที่ 1 และภาพที่ 1)

แผนที่ที่ 1 ประเทศอินเดียแสดงตำแหน่งที่ตั้งของสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนาหายาน
ที่มา : Gilles Béguin, *Buddhist Art : An Historical and Cultural Journey* (Bangkok : River
Books, 2009), 63.

²⁸ Byomakesh Tripathy, "Buddhist Remains in Western Orissa," *Orissa Review* (May 2005): 63.

(ก)

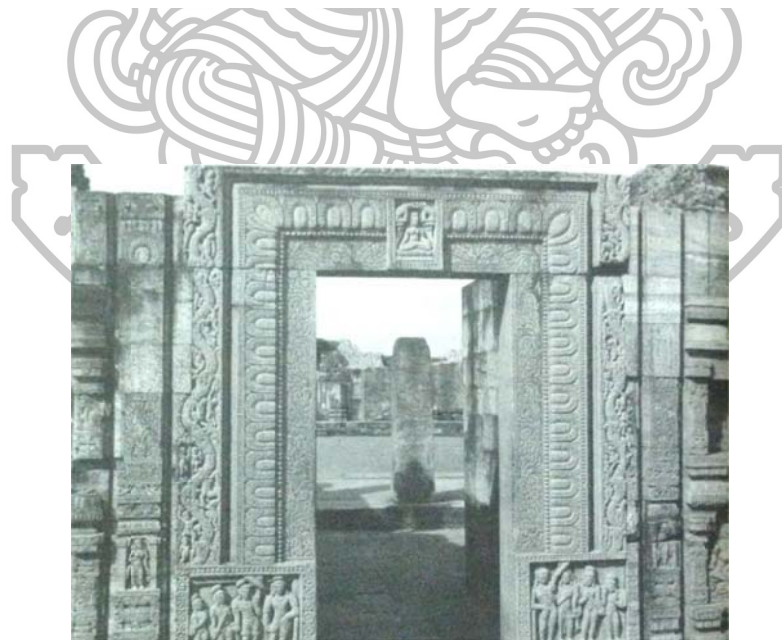
(ข)

ภาพที่ 1 ตัวอย่างภาพเทพและพระโพธิสัตว์ในนิกายตันตระ

(ก) สิ้งวาร

(ข) พระโพธิสัตว์มัญชุศรี

ที่มา : John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist Meditational Art* (Chicago : Serindia Publications; Columbus : Columbus Museum of Art, 2003), 23, 46.

ภาพที่ 2 วัดนิกายตันตระ ที่รัตนคีรี แคว้นโอริสสา

ที่มา : ลักษณา จีระจันทร์, *ตามรอยพระพุทธเจ้า*, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ : แพรวสำนักพิมพ์, 2550), 188.

ความเชื่อในพุทธศาสนานิกายตันตระ

นิกายตันตระมีความเชื่อที่สำคัญ ดังนี้²⁹

1. ถือว่ามีพระอาทิพุทธ คือ พระพุทธเจ้าซึ่งเป็นประธานในสากลโลก เป็นพระผู้เกิดเอง (สวย์มภู) เป็นผู้สร้างสรรพสิ่ง พระศากยมุนีเป็นภาคหนึ่งของพระอาทิพุทธที่แบ่งภาคลงมา
2. นับถือพระธยานิพุทธทั้ง 5 โดยมีการนับถือมากเป็นพิเศษ ได้แก่ พระไวโรจนะ พระอักษโรภยะ พระอโมฆสิทธิ พระอมิตาภะ และพระรัตนสัมภวะ ซึ่งเป็นพระธยานิพุทธประจำชั้นทั้ง 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
3. พระโพธิสัตว์สามารถมีปางดุร้าย ปางโกรธ และปางสงบ เช่นเดียวกับเทพเจ้าของฮินดู ซึ่งลักษณะที่ดุร้ายของพระโพธิสัตว์เป็นเพียงมายาที่พระองค์เนรมิตขึ้นเพื่อปราบมาร
4. บัญญัติให้มีมนตร์เรียกว่า ธารณี ประจำองค์พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ ซึ่งมนตร์นั้นเชื่อว่าจะมีอานุภาพที่ขลังมาก
5. บัญญัติมูทรา คือ เครื่องหมายต่างๆ เช่น เมื่อนึกถึงพระโพธิสัตว์องค์ใดองค์หนึ่ง ก็ย่อมทำมูทราตามปางของพระโพธิสัตว์องค์นั้น
6. บัญญัติมณฑลบูชา เช่น จะทำพิธีใดพิธีหนึ่ง บูชาพระโพธิสัตว์พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง จะต้องมีการบูชาเท่านั้นเท่านั้น จะต้องจัดพิธีด้วยอุปกรณ์อย่างนั้นอย่างนี้ เป็นต้น

นิกายย่อยของพุทธศาสนานิกายตันตระ

นิกายตันตระยังคงยึดหลักปรัชญาของมหายานเป็นพื้นฐานอยู่ แต่ได้เพิ่มแนวคิดใหม่ๆ เข้ามาหลายประการ เช่น ปรับเปลี่ยนปรัชญาตรีกายหรือพุทธภาวะ 3 ให้เป็นพุทธภาวะ 4 โดยเพิ่มเติมศูนยตาภาวะเข้าไป พุทธศาสนานิกายตันตระสามารถแบ่งออกได้เป็น 4 แนวความคิด ดังนี้

1. **นิกายวัชรยาน** ได้พัฒนาคำสอนเป็นระบบตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 โดยผสมผสานกับคำสอนเดิม ถือว่าเป็นปรัชญาที่สำคัญที่สุด เน้นการสอนเรื่องอภินิหาร เวทมนตร์คาถาและอำนาจเหนือธรรมชาติ และยังได้มีการบูชาศักติในพุทธศาสนาเป็นครั้งแรกด้วย มีการบูชาพุทธเทพพุทธเทพีต่างๆ ขึ้นมากมาย เน้นหนักในการนับถือพระอาทิพุทธ พระธยานิพุทธ และพระโพธิสัตว์ต่างๆ มากขึ้น และยังได้มีการจัดลำดับและจัดกลุ่มเทพและเทพีที่เพิ่มจำนวนมากขึ้นให้เป็นระเบียบ (จะขอกล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป)

²⁹ อภิชาติ โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, พระพุทธศาสนามหายาน, 167-169.

2. **นิกายม้นตรยาน** เกิดขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 9-10 ผู้ก่อตั้งปรัชญานี้คือ นาคารชุน เน้นการท่องมนต์หรือภาวนาให้จิตใจสงบ และเพิ่มเติมการใช้เวทมนต์คาถาต่างๆ อย่างมากมาย เพื่อให้รอดพ้นจากอำนาจของกิเลส ช่วยให้การแสวงหาพระโพธิญาณง่ายขึ้น มีการใช้สื่อต่างๆ ช่วย เช่น ธารณี มณฑล มุทรา เป็นต้น และปรัชญานี้ได้แพร่หลายในประเทศอื่นๆ ด้วย เช่น ทิเบต เนปาล ญี่ปุ่น จีน และในตะวันออกไกล

3. **นิกายสหัชชยาน** หรือสหจยาน มีหลักความเชื่อว่า สังสารวัฏและนิพพานนั้นมีอยู่ในดวงจิตเดียวกันอยู่ก่อนแล้ว และเกิดมาพร้อมกันในดวงจิตนั้นๆ แล้ว สภาวะเช่นนี้ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่หรือไม่มีอยู่ มันเป็นภาวะที่ปรากฏอยู่เช่นนั้น แต่จิตของเราเองเป็นตัวการที่มองเห็นว่าสิ่งทั้งหลายแตกต่างกันไปเอง

4. **นิกายกาลจักรยาน** หมายถึง วงล้อแห่งเวลา พัฒนามาจากปรัชญาสหัชชยาน ให้ ความสำคัญกับเวทมนตร์คาถา แต่เน้นความสำคัญของสภาวะแห่งปัญญา+อุบายะ หรือความรู้+ ความฉลาด (ตัวแทนของมหาปัญญาและมหากุศล) ซึ่งฝ่ายมหายานถือว่าเป็นคุณธรรมที่จะนำไปสู่การตรัสรู้ธรรม เป็นพัฒนาการยุคสุดท้ายของพุทธศาสนานิกายตันตระ โดยประสานความคิดที่แตกแยกกันและเน้นเรื่องโหราศาสตร์³⁰

พุทธศาสนาลัทธิตันตระแพร่หลายอยู่ในอินเดียในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 17 ชาวพุทธนั้นยุคนี้ให้ความสำคัญกับเวทมนต์ คาถา และพิธีกรรมต่างๆ มากจนเกินไป อีกทั้งยังต้องต่อสู้กับศาสนาฮินดูที่มีอยู่ในช่วงนั้น และยังต้องต่อสู้กับพวกมุสลิมอีกด้วย ในที่สุดพุทธศาสนา ลัทธิตันตระจึงได้สูญหายไปจากอินเดียในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 แต่กลับไปเจริญรุ่งเรืองอยู่ในบริเวณ เนปาลและทิเบตแทน³¹

พุทธศาสนาดันตระนิกายวัชรยาน

คำว่า วัชรยาน หมายถึง พาหนะหรือยานที่จะนำพาไปถึงนิรวาณโดยผ่านสื่อกลางของวัชระ ซึ่งเป็นอีกชื่อหนึ่งของศูนยะ ที่เรียกเช่นนี้เนื่องจากวัชระเป็นสิ่งที่ไม่สามารถทำลายได้ ไม่สามารถตัดได้ และไม่สามารถเผาได้³² จึงมีความแข็งแกร่ง ไม่มีสิ่งใดสามารถทำลายลงได้ นิกายวัชรยานได้พัฒนาคำสอนเป็นระบบมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 โดยผสมผสานกับคำสอนเดิม ถือเป็น

³⁰ สุชาติ หงษา, **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา : ลำดับเหตุการณ์ พุทธสถาน คัมภีร์และนักปราชญ์ที่สำคัญ** (กรุงเทพฯ : ศยาม, 2550), 63.

³¹ ผาสุข อินทราวุธ, **พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน**, 14.

³² Bhattacharyya, *The Indian Buddhist iconography*, xxii.

ได้ว่าเป็นนิกายที่สำคัญที่สุด จัดเป็นนิกายของพุทธศาสนานิกายตันตระนิกายแรกที่ผลิตคัมภีร์ตันตระขึ้น และได้เพิ่มเติมคติใหม่ๆ เข้าไปมากมาย นิกายวัชรยานได้พัฒนาระบบปรัชญาของตนเองขึ้นโดยแก้ไขตัดแปลงลัทธิวิชญาณวาทและลัทธิมาธยมิกะให้เข้ากับทัศนะของโลกของตน นิกายวัชรยานให้ความสำคัญกับเวทมนต์คาถา แต่เน้นหนักด้านการนับถือพระอาทิพุทธ พระธยานิพุทธ และพระโพธิสัตว์ต่างๆ มากขึ้น และนิกายนี้ยังได้จัดลำดับและจัดกลุ่มเทพ เทพีที่เพิ่มจำนวนมากขึ้นให้เป็นระเบียบมากขึ้นด้วย

ความเชื่อในนิกายวัชรยาน

ในทางปรัชญานั้น นิกายวัชรยานถือว่าอวิชชาเป็นต้นเหตุทำให้คนเรามองเห็นโลกแตกต่างกันออกไป ซึ่งแท้จริงแล้วสภาวะของโลกมีอย่างเดียวคือสิ่งที่เราเรียกว่า ปรมาตม์ โดยธาตุแท้แล้ว ตัวเราเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับปรมาตม์ หรือว่าปรมาตม์อยู่ในตัวเรา ผู้ปฏิบัติสมาธิและวิปัสสนาจะทราบ ว่า ตัวเองถูกรอบด้วยอวิชชาและสามารถทำลายสิ่งเหล่านี้ให้หมดไป แล้วก้าวเข้าสู่สภาพอันแท้จริงของตัวเอง ซึ่งคล้ายกับหลักปรัชญาของนิกายโยคจาร อีกทั้งยังยอมรับความว่างเปล่าของสิ่งทั้งปวง แต่ยืนยันว่าในทันทีที่เราได้ยอมรับนับถือความว่างเปล่าเต็มที่แล้ว โลกแห่งปรากฏการณ์ก็จะไม่ถูกดูหมิ่น เพราะโลกแห่งปรากฏการณ์เป็นเอกลักษณ์ที่เป็นพื้นฐานกับศูนยตาสากลเอง³³

นิกายวัชรยานถือว่าสามารถบรรลุหรือตรัสรู้ได้ในชีวิตเดียว แต่ละบุคคลมีการช่วยเหลือหรือพึ่งพากันที่มีความหมายแตกต่างกันตามวิวัฒนาการทางจิตใจ มีวิธีในการทำสมาธิที่ต่างกันและการปฏิบัติโยคะควบคู่ไปกับการบำเพ็ญเพียรอย่างเข้มงวด คำสอนใหม่ๆ บางส่วนของนิกายวัชรยานค่อนข้างลึกลับ และแสดงให้เห็นว่าถูกต้องโดยอ้างอิงถึงหลักคำสอนบางประการของพระพุทธเจ้า ซึ่งวิธีการลักษณะนี้นิกายมหายานได้เคยนำมาใช้แล้วกับหลักคำสอนในนิกายของตน และเพื่อเพิ่มความแพร่หลายของนิกาย หลักคำสอนทั้งหลาย การปฏิบัติ พิธีกรรม และการฝึกที่จะสามารถดึงดูดใจผู้คนได้ นิกายวัชรยานจึงนำหลักคำสอนของมंत्रยาน (หรือตันตระ) รวมไปถึง มนตร์ มณฑล มุทรา เทพและเทพีต่างๆ มารวมไว้ในนิกายของตน³⁴

นอกจากนี้ นิกายวัชรยานยังได้มีการเพิ่มคติแบบใหม่ๆ ที่ค่อนข้างแตกต่างไปจากนิกายมหายาน เข้ามาในหลายประการด้วยกัน ดังนี้

³³ จ้างนค์ ทองประเสริฐ, แปล, *บ่อเกิดลัทธิประเทศอินเดีย* (พระนคร : ราชบัณฑิตยสถาน, 2512-2513), 361.

³⁴ Bhattacharyya, *The Indian Buddhist Iconograph*, 14.

คติมหาสุข หรือความสุขขั้นนิรันดร หมายถึงการรวมกันระหว่างความกรุณาและปัญญา (ศุณยตา) ซึ่งนำไปสู่นิพพานหรือมหาสุข หมายความว่าความถึงการรวมกันระหว่างปัญญาและวิธีการเข้าใจความว่างเปล่าของจักรวาล ถือเป็นปัญญาที่สูงที่สุด ความว่างเปล่าเปรียบได้กับองค์ประกอบของเพศหญิง และความเข้าใจในการบรรลุหรือตรัสรู้ (อุบายะ) เปรียบได้กับองค์ประกอบของเพศชาย เมื่อเกิดการรวมกันระหว่างเพศชายและเพศหญิงจึงเกิดเป็นความสุขขั้นสูงสุดหรือมหาสุข³⁵ ลักษณะทางประติมานวิทยาของพระโพธิสัตว์หรือเทพในนิกายวัชรยาน จึงมักแสดงออกในรูปของการกอดรัดกันระหว่างเทพเพศชายและศักติ โดยเป็นการเปรียบเทียบให้เห็นว่า ผู้ปฏิบัติได้สัมผัสกับรสแห่งธรรมะ หรือเพื่อให้เห็นว่าการบรรลุธรรมผลก็เป็นสิ่งที่ทุกคนมีโอกาสสัมผัสได้ด้วยตนเอง

ทฤษฎีธยานิพุทธทั้ง 5 นิกายวัชรยานเชื่อว่าธยานิพุทธทั้ง 5 องค์ คือ พระอโฆสิทธิ พระไวโรจนะ พระรัตนสัมภวะ พระอมิตาภะ ประทับอยู่ในชั้นที่ 5 คือ รูปเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ครอบคร้วของธยานิพุทธทั้ง 5 นั้นจะถือกำเนิดในเวลาในโลกต้องการ ประกอบด้วย พระธยานิโพธิสัตว์ทั้ง 5 องค์ และพระมานุชิพุทธ ถือว่าพระอาทิพุทธเป็นพระพุทธรูปเจ้าองค์สูงสุด ผู้สร้างโลก พระอาทิพุทธเกิดขึ้นด้วยตัวเอง พระองค์ทรงบันดาลให้เกิดมีพระธยานิพุทธทั้ง 5 องค์ ขึ้น และพระธยานิพุทธยังบันดาลให้มีพระมานุชิพุทธลงมาตรัสรู้ในโลกมนุษย์

ในการอธิบายเรื่องราวเกี่ยวกับสรวงสวรรค์อันเป็นที่ประทับของพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์ต่างๆ นั้น นิกายวัชรยานก็มีแนวคิดเช่นเดียวกับนิกายมหายานโดยทั่วไป โดยจะแบ่งที่ประทับ (มณฑล) ออกเป็นเขตเท่าๆ กัน พระธยานิพุทธแต่ละองค์ประทับเป็นประธานของแต่ละเขต เพื่อที่จะช่วยขนปวงสัตว์ไปสู่องค์พระอาทิพุทธซึ่งประทับตรงกลางสวรรค์ เพื่อคอยต้อนรับผู้เข้าถึงนิพพาน และถือว่าการหลุดพ้นจากกองทุกข์อย่างแท้จริง

การบูชาศักติ เทพ เทพี เกิดมีการบูชาศักติในพระพุทธศาสนาเป็นครั้งแรก มีการบูชาพุทธเทพ พุทธเทพี ซึ่งได้ถือกำเนิดขึ้นมาอีกมากมาย

ความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์ คติความเชื่อในเรื่องพระโพธิสัตว์เดิมของนิกายมหายานเปลี่ยนแปลงไป แต่เดิมพระโพธิสัตว์จะต้องสละโลก สละครอบครัวและความสุขส่วนตัว เพื่อช่วยเหลือสัตว์โลก และจะประพฤดิชั่วไม่ได้เป็นอันขาด จะเสพยาของมีนเมาหรือยุ่งเกี่ยวกับสตรีเพศไม่ได้ แต่สำหรับนิกายวัชรยานลักษณะต่างๆ เหล่านี้ของพระโพธิสัตว์ได้เปลี่ยนแปลงไป กลายเป็นว่าไม่มีอะไรในโลกนี้ที่พระโพธิสัตว์จะทำไม่ได้ หากจะต้องประกอบกิจอันชาวโลก

³⁵ Béguin, Buddhist Art : An Historical and Cultural Journey , 18.

ประกอบแล้วจะทำให้ตกต่ำหนัก ย่อมเป็นกิจกรรมที่พระโพธิสัตว์จะต้องประกอบเพื่อเป็นหนทางนำไปสู่ความหลุดพ้น³⁶

หลักคำสอนของนิกายวัชรยาน

มีหลักสำคัญ 6 ประการ คือ³⁷

1. ความสำคัญของครู

ในนิกายวัชรยาน ครูหรือบรมครู ผู้ทำการสอนในนิกายวัชรยานได้รับการยกย่อง เทียบเท่าพุทธเจ้าเป็นสุดตะ เป็นธรรมกายผู้มีอำนาจประสาทความหลุดพ้นให้แก่ศิษย์ทั้งปวงได้ ในวรรณกรรมตันตระจะยกย่องบูชาครูและยกไว้ในระดับสูงสุด เพราะครูจะเป็นผู้นำทางลูกศิษย์ให้ปฏิบัติตาม เพื่อเป็นหนทางไปสู่การหลุดพ้น และจะได้บรรลุสิทธิในบั้นปลาย

2. กวข้อบังคับสำหรับสานุศิษย์

แบ่งออกเป็น 4 ขั้นตอน คือ

ขั้นต้น คือ กิริยาตันตระ เป็นขั้นที่เริ่มฝึกฝนกายและจิต เช่น งดเว้นการเสพของมีนเมา งดอาหารประเภทเนื้อสัตว์ (มังสวิรัต) รักษาพรหมจรรย์ บูชารูปเคารพของเทพต่างๆ และฝึกฝนจิตไปด้วย

ขั้นที่สอง คือ จริยาตันตระ เป็นการเริ่มฝึกจิตทำสมาธิเบื้องต้น บูชารูปเคารพของเทพ เทพี รับฟังคำสั่งสอนของอาจารย์โดยตรง แล้วทำการทดลองจิตที่ฝึกไว้ โดยการเสพลิงที่เรียกว่าตันหาทั้งปวง

ขั้นที่สาม คือ โยคะตันตระ เป็นขั้นสูง คือทำสมาธิจิตขั้นสูง ซึ่งอาจารย์จะใช้อำนาจจิตของอาจารย์เข้าช่วย

ขั้นสุดท้าย คือ อนุตตระโยคะตันตระ เป็นขั้นที่จิตใจถึงขั้นหลุดพ้นจากกิเลส ตัณหาทั้งปวงแล้ว จะมีอิทธิฤทธิ์และพลังกำลัง มีอำนาจเหนือคนทั่วไป เรียกว่า เป็นสิทธิ์ะ (ผู้บรรลุมรรคผลหรือสิทธิ)

³⁶ ผาสุข อินทราวุธ, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 14.

³⁷ เรื่องเดียวกัน, 15-17.

1. มนต์ร์

มนตร์ ประกอบด้วยคำที่ไม่มีความหมาย มนต์ร์ของนิกายวัชรยานวิวัฒนาการมาจากธารณีในวิทยากรปฏิก ซึ่งธารณีเหล่านี้มีมานานแล้วในพุทธศาสนา เชื่อว่าธารณีมนตร์มีความขลังมาก เมื่อกล่าวมนตร์บทใดบทหนึ่งซ้ำๆ กันแล้วจะได้สิ่งที่ปรารถนาทั้งทางโลกและทางธรรม (การหลุดพ้น)

2. โภธิจิต

เนื่องจากจิตมนุษย์มีเกิดและดับติดต่อกันไปเรื่อยๆ ตามความเชื่อในคำสอนและหลักของพุทธศาสนา การเกิดดับของจิตต่อกันนี้จะนำไปสู่ความตกต่ำ หรือการหลุดพ้นได้ตามปกติธรรมชาติของจิตใจจะเต็มไปด้วยกิเลสตัณหา เพื่อที่จะชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ เจ้าของจิตนั้นๆ จะต้องฝึกฝนและควบคุมจิตใจของตนเอง และเมื่อมีการชำระจิตใจให้บริสุทธิ์แล้วจิตใจจะยกระดับสูงขึ้น

3. อหังการ

คือ การรวมโภธิจิตเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับเทพที่ตนบูชา และแทนที่จะบูชาวัตถุภายนอกก็บูชาตนเองแทน วิธีรวมหรือดูกลมืนเทพเจ้าไปในตนเอง กระทำได้โดยการปฏิบัติโยคะ คือ การหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง

4. อัทวยะ

หรือเรียกว่า คติมหาสุข คือการรวมกันระหว่างศูนยตา (ความว่างเปล่า) หมายถึงการหยั่งรู้ถึงความจริงของโลก คือ รู้ว่าทุกสิ่งเปลี่ยนแปลงได้ ไม่มีอะไรยั่งยืน กับความกรุณา หมายถึงความเมตตาสงสารและปรารถนาที่จะนำทาง และชี้ทางให้มนุษย์และสัตว์โลกทั้งปวงเดินไปสู่ความหลุดพ้น การรวมกันระหว่างศูนยตาและอัทวยะได้รับการเปรียบเทียบกับเทพและเทพี การรวมกันของศูนยตาและกรุณาจึงปรากฏในรูปของเทพและเทพีที่กอดรัดกัน ดังนั้น คตินิยมที่ทำรูปเทพและเทพีกอดรัดกันจึงมาจากคติปรัชญาของนิกายวัชรยานนี้เอง และรูปแบบเทพและเทพีที่กอดรัดกัน เรียกว่า ยามล (ยุคนัทระหรือยัมยัม) แปลว่า คู่

การจัดแบ่งสกุลพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์ในนิกายวัชรยาน

เนื่องจากจำนวนของพระโพธิสัตว์ในนิกายตันตระได้มีจำนวนเพิ่มขึ้นมากมาย ซึ่งปรากฏหลักฐานอยู่ในคัมภีร์ลัทธิตันตระหลายเล่มด้วยกัน เช่น คัมภีร์มัญชุศรีมูลกัลป์ และคัมภีร์ปรัชญาปารมิตา แต่ยังไม่มีการจัดแบ่งสกุลต่างๆ ดังนั้น ในนิกายวัชรยานจึงได้จัดแบ่งโดยการรวบรวมพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์ที่มีอยู่ในลัทธิตันตระเข้าเป็นกลุ่ม โดยจัดแบ่งออกเป็นสกุล และแต่ละสกุลมีพระธยานิพุทธรูปเป็นต้นตระกูล และต่อมาได้เกิดคติการนับถือเทพสูงสุดอีก คือ พระ

อาทิพุทธ ซึ่งจัดเป็นเทพสูงสุดผู้ปรากฏขึ้นก่อนและเป็นตัวแทนของศูนยะ ซึ่งเป็นผู้ให้กำเนิดพระ
ธยานิพุทธทั้ง 5 องค์

ในความเป็นจริงเทพและเทพีในนิกายวัชรยาน เป็นการปรากฏกายของศูนยะทั้งสิ้น
ไม่มีตัวตนจริงเป็นเพียงความว่างเปล่าเท่านั้น ขั้นตอนในการปรากฏกายของเทพและเทพี ศูนยะ
นั้นมี 4 ขั้นตอน คือ

ขั้นแรก เริ่มจากการระลึกถึงศูนยะหรือความว่างเปล่า

ขั้นที่ 2 คือ การระลึกถึงความสัมพันธ์ระหว่างศูนยะและมนตร์

ขั้นที่ 3 คือ การระลึกถึงรูปแบบของเทพ

ขั้นที่ 4 คือ การปรากฏกายของเทพในรูปแบบมนุษย์

เทพที่ปรากฏนั้น จะปรากฏตามมนตร์ที่ผู้ท่องมนตร์ท่องซ้ำๆ หลายครั้ง และจะปรากฏ
ในรูปแบบอันเหมาะสมสำหรับหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติตามความปรารถนาของผู้ท่องมนตร์ เทพ
เหล่านี้ถือว่าเป็นปรากฏกายของขั้นที่ 5 ซึ่งเป็นที่สถิตของพระธยานิพุทธทั้ง 5 องค์ เมื่อต้องการเพ่ง
ชั้นใด เทพที่ปรากฏออกมาก็จะแบ่งภาคมาจากพระธยานิพุทธประจำชั้นนั้น และจะต้องมีพระธ
ยานิพุทธองค์นั้นประทับอยู่บนศีรษะ

ซึ่งเทพและเทพีต่างๆ ถือว่าเป็นเพียงมโนภาพที่ช่วยให้การทำสมาธิง่ายขึ้น เพราะเป็น
การยากยิ่งที่จะจินตนาการลักษณะรูปร่างของเทพและเทพี จึงจำเป็นต้องมีการสร้างรูปขึ้น หรือ
เขียนรูปเป็นองค์เทพที่ต้องการจะเพ่งเพื่อทำสมาธิจิตขึ้น สาเหตุนี้จึงทำให้เกิดมีเทพและเทพีต่างๆ
ขึ้นมากมายในนิกายวัชรยาน³⁸ ซึ่งสามารถแบ่งออกได้ ดังนี้

พระอาทิพุทธ

ในคัมภีร์คุณการันฑว्यूห (Guna Karanda Vyuha) กล่าวว่า เมื่อไม่มีสิ่งอื่นใด
ทั้งหมด พระองค์จะเกิดขึ้นเอง (สวยมภู) และพระองค์เกิดขึ้นมาก่อนทุกสรรพสิ่ง³⁹ ระบบของพระ
อาทิพุทธเกิดขึ้นครั้งแรกในประเทศเนปาล โดยเรียกว่า Aisvarika แต่ไม่เป็นที่นิยมมากนัก ชาว
เนปาลเชื่อว่าพระอาทิพุทธเป็นผู้ไม่สิ้นสุด รู้แจ้ง เป็นผู้สร้างสรรพสิ่งโดยปราศจากจุดเริ่มต้นหรือ
จุดสิ้นสุด ฌานของพระองค์ทำให้เกิดพระธยานิพุทธทั้ง 5 ขึ้น พระอาทิพุทธถือกำเนิดในรูปของ
เปลวไฟที่ออกมาจากดอกบัว และในประเทศเนปาลจะแสดงออกในรูปสัญลักษณ์เช่นนี้เสมอ และ

³⁸ ผาสูช อินทรารุช, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 16-17.

³⁹ Getty, The Gods of Northern Buddhism : their history,

เมื่อพระโพธิสัตว์มัญชุศรีไปพบเปลวไฟดังกล่าว จึงได้สร้างเจดีย์หรือวัดครอบเปลวไฟนั้นไว้ เพื่อที่จะเก็บรักษา วัดดังกล่าวนี้จึงได้ชื่อว่าสวัยมภูเจดีย์ (Svayambhu Caitya) อยู่ในประเทศเนปาล แต่ในบางตำราได้กล่าวว่า แนวคิดเกี่ยวกับเรื่องพระอาทิตย์พุทธรเริ่มในนาลันทา ในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 10 และไม่พบว่ามีการกล่าวถึงแนวคิดเกี่ยวกับพระอาทิตย์พุทธรในอินเดียก่อนช่วงเวลานี้เลย⁴⁰

ในประเทศทิเบตบางนิกายบูชาพระอาทิตย์พุทธรในชื่อของพระสมันตภัทร แต่ในบางนิกาย คือ นิกายนิงมปะ (หมวกแดง) และชาวเนปาลที่นับถือมหายาน จะบูชาพระอาทิตย์พุทธรในชื่อของพระวัชรสัตว์ ส่วนนิกายเกลุกปะ (หมวกเหลือง) จะนับถือในชื่อของพระวัชรธร ผู้ซึ่งมีพลังอำนาจสูงสุดและเป็นผู้สร้างสรรพสิ่ง แต่ตามคติของวัชรยานถือว่าพระวัชรธรคือพระอาทิตย์พุทธร และเชื่อว่าเมื่อพระองค์อยู่ในรูปมนุษย์จะก่อให้เกิดนามว่าวัชรธรขึ้น ลักษณะทางประติมานวิทยาของพระอาทิตย์พุทธร จะสวมมงกุฎเสมอถึงแม้ว่าจะอยู่ในฐานะพระพุทธรเจ้าก็ตาม พระองค์จะสวมมงกุฎและเครื่องประดับของพระโพธิสัตว์ และสวมชุดเช่นเดียวกับเจ้าชาย ศักดิ์ของพระองค์คืออภิธรรมา (อภิปรัชญา)⁴¹

พระวัชรธร (ภาพที่ 3)

คำว่า วัชรธร หมายถึงผู้ถือวัชระหรือสายฟ้า พระวัชรธรถูกนับถือเป็นพระอาทิตย์พุทธรโดยนิกายทั้ง 2 ในประเทศทิเบตคือ นิกายนิงมปะและเกลุกปะ มีลักษณะทางประติมานวิทยาคือประทับนั่งขัดสมาธิเพชร สวมมงกุฎแบบพระโพธิสัตว์ตลอดจนสวมเครื่องทรงและเครื่องประดับแบบเจ้าชายของอินเดีย พระองค์ทรงมีอูระณะและอุษณิษะ กรทั้ง 2 ข้างไขว้กันอยู่บริเวณพระอุระในท่าวัชรหุมการ โดยถือวัชระและขัณฑฆา ถ้าเป็นรูปวาดจะมีวรรณะสีน้ำเงินเข้ม พระวัชรธรปรากฏร่วมกับศักดิ์ในท่ายับยัม กรข้างหนึ่งจะโอบกอดศักดิ์ และถือสัญลักษณ์ทั่วไป คือวัชระและถ้วยกะโหลก (กपालะ) ศักดิ์คือนางปรัชญาปารมิตา ถือกรรตรี (katri) ในกรขวา และถือถ้วยกะโหลก (กपालะ) ในกรซ้าย พระวัชรธรเป็นที่นิยมนับถือในบางประเทศเท่านั้น และดูเหมือนว่าในประเทศแถบอินโด - ไชน่า ประเทศอินโดนีเซีย ประเทศจีน และประเทศญี่ปุ่นไม่พบว่ามีการนับถือเท่าที่ควร⁴²

⁴⁰ Bhattacharyya, The Indian Buddhist Iconography, xxvii.

⁴¹ Getty, The Gods of Northern Buddhism : their history,

iconography and progressive evolution through the Northern Buddhist countries, 2-3.

⁴² Ibid., 5.

ภาพที่ 3 พระวัชรธร

ที่มา : ผาสุข อินทรารุช, **พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2543), 341.

พระธยานิพุทธ

เกิดจากอำนาจมานของพระอาทิพุทธ ในกลุ่มพระธยานิพุทธ 5 องค์ (ภาพที่ 5-6) คัมภีร์ฝ่ายมหายานจะกล่าวถึงพระอักโษภยะเป็นองค์แรก และกล่าวถึงอีก 4 องค์ แต่ให้ความสำคัญเพียง 3 องค์ คือ พระอักโษภยะ พระอมิตาภะ พระไวโรจนะ แต่ที่นับถือกันมากที่สุดคือ พระไวโรจนะ ซึ่งถือเป็นองค์สำคัญของนิกายจีนะในประเทศญี่ปุ่น และต่อมาได้กล่าวถึงพระวัชรสัตว์ ในประเทศเนปาลบางนิกายจัดให้พระวัชรสัตว์เป็นพระธยานิพุทธองค์ที่ 6 โดยถือเป็นประธานของกลุ่มทั้ง 5 มีวรรณะขาว มีวัชระและขัณฑฎา (ระฆัง) เป็นสัญลักษณ์

ในประเทศญี่ปุ่น พระวัชรสัตว์บางครั้งแสดงออกด้วยการมีรัศมีเป็นสายรุ้ง ตามที่ M.de la Vallée Poussin กล่าวว่า วัชรสัตว์คือการรวมกันขององค์ประกอบทั้ง 5 การที่มีวรรณะขาวอาจประกอบด้วยสีทั้ง 5 และรัศมีสายรุ้งอาจจะเป็นสัญลักษณ์ที่ลึกลับบางอย่าง นอกจากนี้ในประเทศญี่ปุ่น ยังไม่มีคำเรียกพระธยานิพุทธทั้ง 5 ว่าธยานิพุทธ แต่เป็นคำว่าพระพุทธรูปเจ้าทั้ง 5 บนสวรรค์หรือ Gochi Nyorai (พระเจ้าทั้ง 5) แทน ที่พบโดยปกติคือ พระอักโษภยะ พระอมิตาภะ พระไวโรจนะ พระรัตนสัมภวะ และพระอโมฆสิทธิ แต่ก็ได้มีรายชื่ออื่นที่เราอาจพบได้ คือ พระไภสัชยคุรุ พระประภตัตตนะ พระไวโรจนะ พระอโมฆสิทธิหรือพระศากยมุนี เป็นต้น ส่วนในประเทศทิเบต พระอักโษภยะถูกตัดออกจากกลุ่มพระธยานิพุทธทั้ง 5 และพระวัชรสัตว์ถูกนำมาแทน⁴³ ในคัมภีร์คุหยสมาชได้กล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับพระธยานิพุทธไว้ ซึ่งประกอบด้วย

⁴³ Getty, The Gods of Northern Buddhism : their history, iconography and progressive evolution through the Northern Buddhist countries, 29.

พระวัชรสัตว์ (ภาพที่ 4)

พระวัชรสัตว์ถือว่าเป็นประธานของกลุ่มพระธยานิพุทฺธทั้ง 5 พระองค์จะไม่ประทับตามทิศต่างๆ แต่มีสถูปเฉพาะเป็นเอกเทศ และเชื่อกันว่าเป็นพระธยานิพุทฺธประจำชั้นที่ 6 คือ ใจ (Manas)⁴⁴ มีลักษณะทางประติมานวิทยาที่ไม่เหมือนกับพระธยานิพุทฺธองค์อื่นๆ คือ พระองค์มี 4 พักตร์ และสวมมงกุฎเสมอแม้ว่าจะปรากฏการเดี่ยวหรือพร้อมคักติในท่ายับยัม สัญลักษณ์คือวัชระและขัณฑฆา มีวรรณะสีขาว และมีคักติคือวัชรสัตว์วาทมิกา กรทั้ง 2 ข้างถือกรรตรีและถ้วยกะโหลก (กपालะ) ปรากฏคู่กับพระวัชรสัตว์เสมอ มีทายาทคือพระโพธิสัตว์ขัณฑฆาปาลี

ภาพที่ 4 พระวัชรสัตว์

ที่มา : ผาสุข อินทรารุช, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2543), 341.

พระอักโขภยะ

คำว่า อักโขภยะ หมายถึงไม่หวั่นไหวหรือไม่ตื่นเต้น หรือผู้ปราศจากความโกรธ พระอักโขภยะถูกกล่าวถึงครั้งแรกในอมิตายุสสุตฺร พระองค์สถิตทางทิศตะวันออก พระอักโขภยะมีเขตแดนหรือพุทธเกษตรนามว่าอภิริตี ซึ่งตั้งอยู่โลกธาตุดุทางทิศตะวันออก อย่างไรก็ตามสวรรค์ชั้นอภิริตีไม่เป็นที่นิยมเท่าสวรรค์ชั้นสุขาวดีของพระอมิตากะ จึงทำให้ไม่มีลัทธิเป็นของตนเอง⁴⁵ พระอักโขภยะถือได้ว่าเป็นพระธยานิพุทฺธลำดับที่ 2 ตามความเชื่อของชาวเนปาล และเมื่อแสดงออกอยู่ในสถูป พระองค์จะหันหน้าออกทางทิศตะวันออกเสมอ มีวรรณะฟ้า มุทราของพระองค์คือ ภูมิศปรตมุทรา สัญลักษณ์คือวัชระ มีพาหนะคือช้าง⁴⁶

⁴⁴ ผาสุข อินทรารุช, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 61.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, 59.

⁴⁶ Bhattacharyya, The Indian Buddhist Iconography, 4.

พระอมิตาภะ

คำว่า อมิตาภะ หมายถึงแสงสว่างที่ไร้ขอบเขต หรือเทพเจ้าผู้มีรัศมีแผ่ประกาย เรื่องของพระอมิตาภะปรากฏอยู่ในคัมภีร์สังฆธรรมปุณทริกสูตร ว่าเป็นพระพุทธรูปเจ้าบนสวรรค์ด้านทิศตะวันตก ในรูปนี้จะมีทรวงเครื่องกษัตริย์ ส่วนคัมภีร์สุขาวดีวุยสูตรและคัมภีร์อมิตายุทธยานสูตร ได้กล่าวถึงพระอมิตาภะหรือพระอมิตายุสและดินแดนสุขาวดีไว้อย่างละเอียด ซึ่งดินแดนสุขาวดีเป็นพุทธเกษตร ที่อยู่ระหว่างสังสารวัฏกับนิพพาน เพียงตั้งใจไปอุบัติที่นั่นโดยไม่ต้องทำความดีอะไรมากมายก็อาจสัมฤทธิ์ผล ซึ่งความเชื่อนี้ได้รับความนิยมมากในประเทศจีนและแถบตะวันออกไกล พระองค์มีวรรณะแดง มุทราคือสมาธิมุทรา สัญลักษณ์คือดอกบัว และมีพาหนะคือนกยูง⁴⁷

พระไวโรจนะ

คำว่า ไวโรจนะ หมายถึงส่องสว่างไปเบื้องหน้าหรือผู้ส่องสว่าง ได้รับการยกย่องให้เป็นพระอาทิพุทธหรือพระพุทธรูปเจ้าองค์ปฐม เรียกว่ามหาไวโรจนะ ในประเทศเนปาลพระไวโรจนะได้รับการยกย่องว่าเป็นพระธยานิพุทธองค์แรกและเป็นพระธยานิพุทธที่เก่าแก่ที่สุด พระองค์ประดิษฐานอยู่ในสถูป ซึ่งถือว่าเป็นประธานของสถานที่นั้น พระองค์มีวรรณะสีเขียว มุทราคือธรรมจักรมุทรา สัญลักษณ์คือธรรมจักร และมีพาหนะคือสิงโต⁴⁸

พระรัตนสัมภวะ

คำว่า รัตนสัมภวะ หมายถึงบ่อเกิดหรือต้นกำเนิดแห่งรัตนะ ซึ่งสิ่งมีค่าในทางพุทธศาสนา คือพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ ทรงเป็นพระธยานิพุทธที่ไม่ค่อยเป็นที่รู้จักและมีรายละเอียดเกี่ยวกับพระองค์น้อย พระองค์มีวรรณะเหลือง มุทราคือธรรมมุทรา สัญลักษณ์คือเพชรพลอย และมีพาหนะคือสิงห์หรือม้า⁴⁹

พระอโมขลิตติ

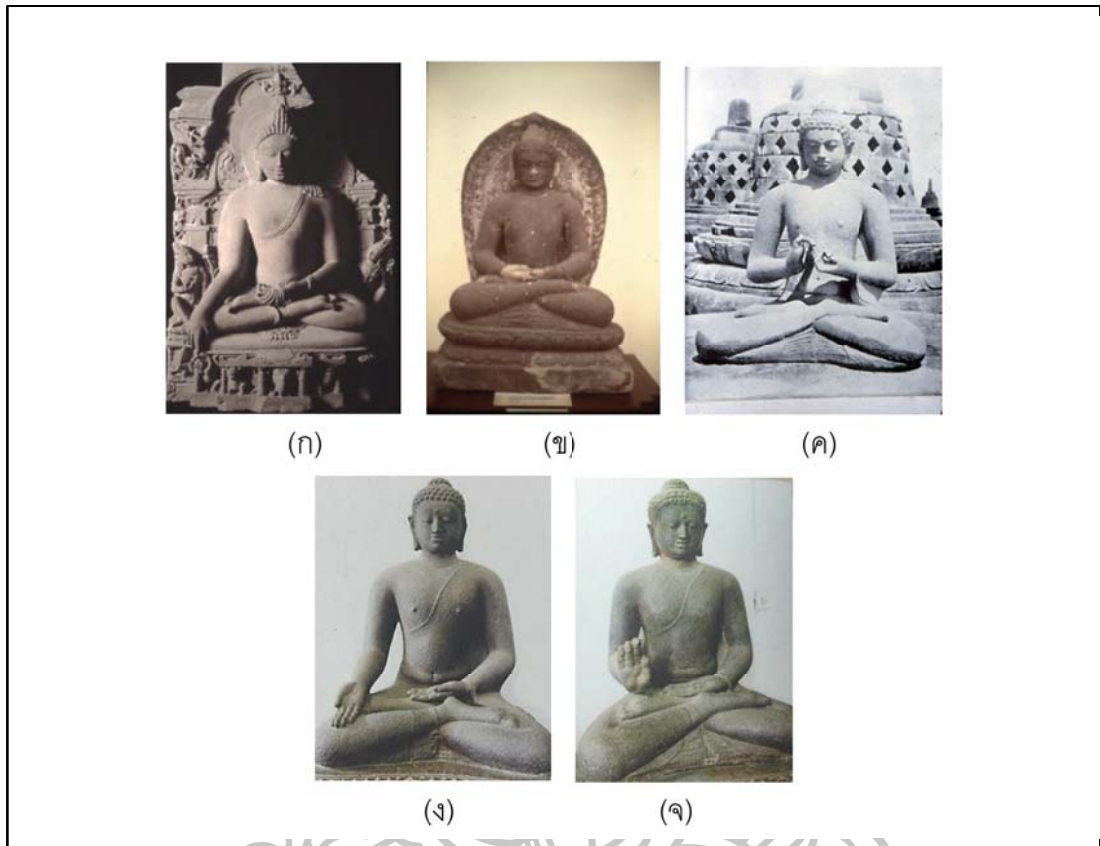
คำว่า อโมขลิตติ หมายถึงผู้มีความสำเร็จอันสมบูรณ์ มีวรรณะเขียว มุทราคืออภัยมุทรา สัญลักษณ์คือวิศววัชระ เมื่อประดิษฐานที่สถูปจะหันพระพักตร์ไปทางทิศเหนือ บางครั้งจะมีพญานาค 7 เศียรแผ่พังพานอยู่ด้านหลังและมีร่ม 1 คัน บริเวณด้านหน้าของวัดที่ประดิษฐานพระธยานิพุทธ พระอโมขลิตติจะมีหลุมเล็กๆ รูปสี่เหลี่ยมสำหรับให้งูอาศัย⁵⁰

⁴⁷ Bhattacharyya, The Indian Buddhist Iconography, 3.

⁴⁸ Ibid., 4.

⁴⁹ Ibid., 5.

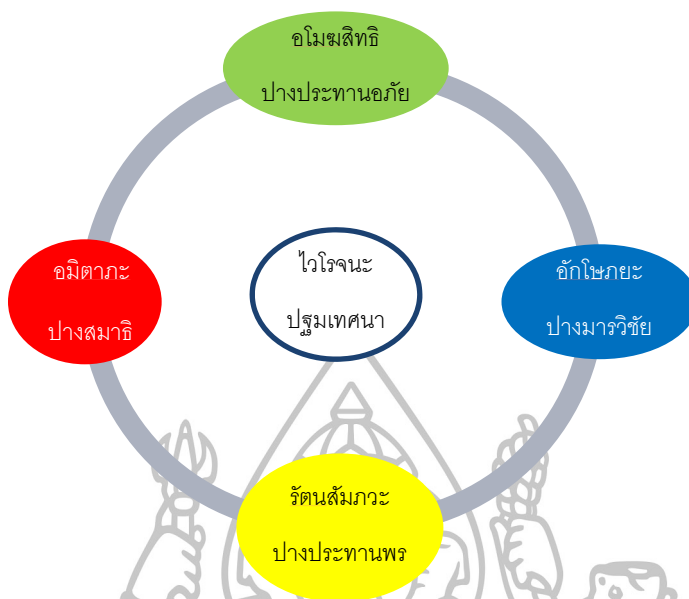
⁵⁰ ผาสุข อินทราวุธ, พุทธศาสนาและประติมานวิทยา, 94.

ภาพที่ 5 พระธยานิพุทธทั้ง 5 องค์

(ก) พระอัครโศภนยะ (ข) พระอมิตาภะ (ค) พระไวโรจนะ
(ง) พระรัตนสัมภวะ (จ) พระโมฆสิทธี

ที่มา : ฐานข้อมูลภาพ ห้องสมุดศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, เข้าถึงเมื่อ 24 พฤษภาคม 2559, เข้าถึงได้จาก <http://www.thapra.lib.su.ac.th/supat/slide/>; เศษฐ์ ดิงส์ถุชลี, ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รูปแบบพัฒนาการ ความหมาย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มิวเซียมเพลส, 2558), 200.

ภาพที่ 6 ภาพแสดงตำแหน่งทิศทั้ง 5 และสีกายของพระธยานิพุทธทั้ง 5 องค์

พระธยานิโพธิสัตว์

พระธยานิโพธิสัตว์ คือพระโพธิสัตว์ที่สถิตอยู่บนสวรรค์ นิกายวัชรยานได้จัดแบ่งสกุลให้พระโพธิสัตว์ โดยให้ถือกำเนิดจากพระธยานิพุทธทั้ง 5 พระโพธิสัตว์เหล่านี้จะมีศักดิ์ด้วย โดยในบางครั้งแสดงออกในท่ากอดรัดกับพระโพธิสัตว์หรือประทับนั่งเคียงข้างหรือนั่งบนพระชานู (ภาพที่ 7) ในคัมภีร์นิชปันนโยคาวลี กล่าวถึงพระโพธิสัตว์จำนวน 16 องค์ จำนวน 3 กลุ่มด้วยกัน⁵¹ พระโพธิสัตว์ที่มีการนับถือและเป็นที่ยอมรับเป็นอย่างมาก แบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่มหลัก คือ

กลุ่มที่ 1 กลุ่มพระโพธิสัตว์ 5 องค์ ประกอบด้วย พระโพธิสัตว์สมันตภัทร พระโพธิสัตว์วัชรปาณี พระโพธิสัตว์รัตนปาณี พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และพระโพธิสัตว์วิศวาปาณี

กลุ่มที่ 2 กลุ่มพระโพธิสัตว์ 6 องค์ ประกอบด้วย พระโพธิสัตว์สมันตภัทร พระโพธิสัตว์วัชรปาณี พระโพธิสัตว์รัตนปาณี พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์วิศวาปาณี พระโพธิสัตว์ฆณฑทาปาณี

กลุ่มที่ 3 กลุ่มพระโพธิสัตว์ 8 องค์ ประกอบด้วย พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์อากาศครรภ พระโพธิสัตว์วัชรปาณี พระโพธิสัตว์กษิติครรภ พระโพธิสัตว์สรววินวรณ์ วิษกัมภิน พระโพธิสัตว์ไมเตรยะ พระโพธิสัตว์สมันตภัทร และพระโพธิสัตว์มัญชุศรี

⁵¹ ผาสุข อินทราวุธ, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 54.

พระธยานิโพธิสัตว์จะแสดงออกในลักษณะทางประติมานวิทยา คือ ทรงสวมเครื่องทอง และเครื่องประดับที่ตกแต่งแบบเจ้าชาย สวมมงกุฎที่ประดับด้วยไข่มุก 5 ใบ สวมกุณฑล สังวาล พาหุรัด กำไล ทองพระกร ผ้าคลุมพระอังสะ สวมวนมาลา (พวงมาลัยยาว) ไข่มุกไขว่กลางของ มงกุฎจะมีรูปของพระธยานิพุทธขนาดเล็กที่เป็นผู้ให้กำเนิดของพระธยานิโพธิสัตว์องค์นั้นๆ พระธยานิโพธิสัตว์องค์แรกที่ถูกล่าวถึงในคัมภีร์พุทธศาสนา คือ พระโพธิสัตว์มัญชุศรี ลำดับที่ 2 คือ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และอันดับ 3 คือ พระโพธิสัตว์วัชรปาณี ซึ่งทั้ง 3 องค์เป็นที่นิยมนับถือใน ลักษณะรูปเคารพที่รวมกัน (Triad)⁵²

(ก)

(ข)

ภาพที่ 7 ตัวอย่างพระธยานิโพธิสัตว์ในพุทธศาสนา นิกายวัชรยาน

(ก) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (ข) พระโพธิสัตว์วัชรปาณี

ที่มา : Pratapaditya Pal.edited, *Buddhist Art : Form & Meaning* (Mumbai : Marg Publications, 2007), 88; Benoytosh Bhattacharyya, *The Indian Buddhist Iconography* (Calcutta : Firma K.L. MUKHOPADHYAY, 1968), 62.

พระมานุषิพุทธ

ถือว่าพระมานุषิพุทธคือพระเจ้าผู้ซึ่งได้สำเร็จพระโพธิญาณ โดยอาศัยที่ได้เสวยพระชาติ เป็นพระโพธิสัตว์มาแล้ว เมื่อได้เป็นพระตถาคตเจ้าจะไม่เสวยพระชาติอีกต่อไป และเมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน จะบรรลุนิรวาณแล้วรวมเข้ากับพระอาทิพุทธ ส่วนในคติมหายานที่เห็นต่างออกไป

⁵² Getty, *The Gods of Northern Buddhism : their history, iconography and progressive evolution through the Northern Buddhist countries*, 45–46.

กล่าวว่าพระมานุषิพุทธคือพระธยานิพุทธ ที่ปรากฏลักษณะให้เห็นเป็นเพียงนิรมานกายเท่านั้น ในคัมภีร์อปริมิตาทรรณีกกล่าวว่า มีพระพุทธรูปเจ้าจำนวนมากมายมากกว่าเม็ดทรายในแม่น้ำคงคา มีพระพุทธรูปเจ้าจำนวนนับไม่ถ้วนมาก่อนหน้าพระพุทธรูปเจ้าศากยมุนีแล้ว ในความเชื่อของประเทศเนปาลมีคติการนับถือพระพุทธรูปเจ้า 1,000 องค์ ส่วนในคัมภีร์ลิลิตวิสูตรได้กล่าวถึงพระพุทธรูปเจ้า 56 องค์ และได้กล่าวถึงพระตถาคต 7 องค์สุดท้าย เรียกว่า สัปตมานุषิพุทธ (พระพุทธรูปเจ้าในกายมนุษย์ทั้ง 7 องค์) คือ วิปัสสี ลิกขี เวสสภู กกุสันธะ โภนาคม กัสสปะ และโคตมะ บางครั้งได้เพิ่มที่บึงกรและรัตนนครเข้ามา ทำให้กลุ่มนี้มีทั้งหมด 9 องค์⁵³ ในนิกายวัชรยานได้แบ่งพระมานุषิพุทธออกเป็น 3 ประเภท คือ⁵⁴

อดีตพุทธ

อดีตพุทธที่รู้จักกันดีคือ พระที่บึงกร โดยมากจะทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับยืน ครองจีวรห่มเฉียง และพระหัตถ์ขวาทำปางประทานอภัย และอดีตพุทธ 7 องค์สุดท้าย คือ วิปัสสี ลิกขี เวสสภู กกุสันธะ โภนาคม กัสสปะ และโคตมะ (ภาพที่ 8) ในประเทศทิเบตได้มีความพยายามที่จะจัดความสัมพันธ์ระหว่างอดีตพุทธ 5 องค์สุดท้ายกับธยานิพุทธทั้ง 5 และโพธิสัตว์ 5 โดยกล่าวว่าโพธิสัตว์ทั้ง 5 เป็นทายาทของพระธยานิพุทธทั้ง 5 นั้นได้ส่งพระมานุषิพุทธทั้ง 5 ลงมาทำหน้าที่แทนในโลกมนุษย์ แต่คตินี้แพร่หลายเฉพาะในประเทศทิเบตเท่านั้น ในประเทศอินเดียยังไม่ปรากฏ

ปัจจุบันพุทธ

ปัจจุบันพุทธคือพระพุทธรูปองค์ปัจจุบัน คือ โคตมะ (ศากยมุนี) ซึ่งเป็นพระพุทธรูปองค์สุดท้ายในกลุ่มอดีตพุทธ 7 องค์ ในคัมภีร์สาธนะมาลาได้กล่าวว่า พระโคตมพุทธจะประทับนั่งขัดสมาธิเพชร พระหัตถ์ขวาทำปางมารวิชัย

อนาคตพุทธ

คือ พระเมตไตรยะ ซึ่งพระองค์ไม่ใช่พระพุทธรูปเจ้าแต่คือพระโพธิสัตว์ที่ประทับอยู่บนสวรรค์ชั้นดุสิต เตรียมตัวจะลงมาตรัสรู้ในโลกมนุษย์ เมื่อครบ 4,000 ปีหลังจากที่พระพุทธรูปเจ้าศากยมุนีปรินิพพาน มีลักษณะทางประติมานวิทยา คือ พระองค์จะสวมเครื่องทรงและเครื่องประดับมาก ในกรซ่ายถือก้านดอกบัว

⁵³ Getty, The Gods of Northern Buddhism : their history, iconography and progressive evolution through the Northern Buddhist countries, 10.

⁵⁴ ผาสุก อินทราวุธ, พุทธศาสนาและประติมานวิทยา, 99-111.

ภาพที่ 8 ภาพสลักพระอดีตพุทธทั้ง 7 องค์ ในถ้ำเอลโลร่า

ที่มา : ผาสุข อินทรารุณ, พุทธศาสนาและประติมานวิทยา (กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530), 139.

ตารางที่ 1 ตารางแสดงการจัดลำดับสกุลตามทฤษฎีนิทานพุทธทั้ง 5 ในนิกายวัชรยาน

พระธยานิพุทธ	ไวโรจนะ	อักโษภยะ	รัตนสัมภวะ	อมิตาภะ	อโมฆสิทธิ
สัญลักษณ์ต่างๆ					
ทิศ	กลาง	ตะวันออก	ใต้	ตะวันตก	เหนือ
วรรณะ	ขาว	น้ำเงินฟ้า	เหลือง	แดง	เขียว
ชั้น	รูป	วิญญาน	เวทนา	สัญญา	สังขาร
สัญลักษณ์	จักร	วัชระ	เพชรพลอย	บาตร/ดอกบัว	วิศวะวัชระ (วัชระคู่)
ศักดิ์	วัชรธาตวิศวี	โลจนา	มามกี	ปาณฑรา	อารยตารา
พระธยานิโพธิสัตว์	สมันตภัทร	วัชรปาณี	รัตนปาณี	อวโลกิเตศวร (ปัทมปาณี)	วิศวาปาณี
พระมานุषิพุทธ	กกุสันธะ	โกนาคม	กัสปะ	โคตมะ	เมตไตรยะ
พาหนะ	สิงห์	ช้าง	ม้า	ห่าน/ นกยูง	ครุฑ

เทพผู้พิทักษ์หรือยิดัม

นอกจากการจัดลำดับพระอาทิตย์ พุทธ พระธยานิพุทธ และพระธยานิโพธิสัตว์แล้ว ยังมีการจัดลำดับกลุ่มเทพชั้นรองด้วยเช่นกัน ประกอบด้วย ยิดัม ธรรมบาล และเทพชั้นรองสำหรับยิดัมในความเชื่อของนิกายวัชรยาน ในภาษาสันสกฤตเรียกว่า อิชฏเทวต (ishtadevata) มีอำนาจในการปราบภูตผีร้ายต่างๆ ไม่ให้ทำอันตรายมนุษย์ บรรดาธยานิพุทธและธยานิโพธิสัตว์ บางครั้งก็จะอวตารมาเป็นยิดัมเพื่อปราบภูตผีต่างๆ นอกจากนั้นพวกปีศาจหรือภูตผีบางตนที่กลับใจมาเลื่อมใสในพุทธศาสนาก็ได้รับยกย่องว่าเป็นยิดัมด้วย เทพผู้พิทักษ์หรือยิดัมเพิ่งปรากฏขึ้นครั้งแรกในสมัยพุทธตันตระ ยิดัมแต่ละตนจะมีลักษณะดูร้ายน่ากลัว และจะมีศักดิ์ประจำของแต่ละตน ศักดิ์เหล่านี้ยิ่งมีลักษณะดูร้ายยิ่งกว่ายิดัมเสียอีก พระสงฆ์ในนิกายตันตระทุกรูป จะต้องมียิดัมประจำสำหรับบูชาโดยเฉพาะ ถ้ายิดัมใดโปรดเป็นผู้พิทักษ์ก็จะปรากฏตนให้เห็น ในขณะที่พระรูปนั้นๆ นั่งภาวนาอยู่ พระสงฆ์รูปหนึ่งจะเลือกยิดัมไว้เป็นผู้พิทักษ์หลายตนก็ได้ แต่ต้องเก็บไว้เป็นความลับไม่ให้ใครทราบ มิฉะนั้นจะไม่ศักดิ์สิทธิ์⁵⁵

ผู้ที่เป็นคฤหัสถ์อาจขอให้ยิดัมพิทักษ์รักษาตนได้ แต่ไม่สามารถที่จะสวดมนต์อ้อนวอนได้โดยตรง ต้องอาศัยพระเป็นผู้เชิญให้ มีเพียงพระโพธิสัตว์ตาราเท่านั้นที่คฤหัสถ์จะสามารถสวดมนต์อ้อนวอนขอได้โดยตรง ยิดัมตามความเชื่อของตันตระมีหลายองค์ด้วยกันและแต่ละองค์ก็จะมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไป ส่วนมากมักแสดงออกในรูปที่ร่วมกับศักดิ์คือในทางยับยั้งหรือยับยุม (Yab-Yum) ในความเป็นจริงแล้วท่าทางยับยั้งก็คือยิดัมในรูปของพระธยานิพุทธทั้ง 5 องค์ และมีความเชื่อว่ายิดัมจะพิทักษ์ได้ผลดี ถ้าบูชาพร้อมกับศักดิ์ของยิดัมองค์นั้นๆ ยิดัมแบ่งออกได้ 2 แบบ คือ แบบไม่ดูร้าย จะสววมมงกุฏและเครื่องประดับทั้ง 13 ชิ้นของพระโพธิสัตว์ และถือสัญลักษณ์ทั่วไป คือ วงจักรหรือวงล้อ ลูกประคำ ดอกบัว เพชรพลอย ฯลฯ ส่วนยิดัมแบบดูร้าย (มีความดูร้ายน้อยกว่าธรรมบาล) จะสววมมงกุฏประดับด้วยกะโหลกศีรษะ มีผมตั้งขึ้นสูง สววมเครื่องประดับนอกเหนือจากวนมาลา (พวงมาลัยยาว) ประดับที่ศีรษะ และถือของที่เป็นสัญลักษณ์ของตันตระ คือ ถ้วยกะโหลก วัชระ มีด ฯลฯ และในรูปแบบรูปวาดจะมีวรรณะสีฟ้าหรือน้ำเงิน⁵⁶

⁵⁵ Getty, *The Gods of Northern Buddhism : their history, iconography and progressive evolution through the northern Buddhist countries*, 141.

⁵⁶ *Ibid.*, 142.

ยิตัมเหวัชระ

เทพผู้พิทักษ์หรือยิตัมตามความเชื่อในพุทธศาสนานิกายวัชรยานที่มีความสำคัญและปรากฏถึงความนิยมนับถือ ได้แก่ เหวัชระ ซึ่งปรากฏชื่อและรูปแบบทางประติมานวิทยาอยู่ในคัมภีร์หลายเล่ม คือ คัมภีร์เหวัชระตันตระ (Hevajra Tantra) คัมภีร์นิชปันนโยคาวลี (Nispannayogavali) คัมภีร์สาธนมาลา (Sadhanamala) และคัมภีร์สัมพฐะตันตระ (Samputa Tantra) มีความเชื่อว่า เหวัชระถือกำเนิดมาจากพระธยานิพุทธอักษโรภยะ เทพที่ถือกำเนิดมาจากพระอักษโรภยะโดยปกติจะมีกายสีน้ำเงิน และมีลักษณะที่น่ากลัวทั้งท่าทางรวมถึงลักษณะที่ปรากฏ ใบหน้าจะมีลักษณะบิดเบี้ยว มีเขี้ยว มีตาที่ 3 แดงก่ำ และแลบลิ้น สวมวนมาลา (พวงมาลัยยาว) รูปหวัชระโหลก นุ่งห่มหนังเสือและประดับด้วยเครื่องประดับจากงู (ภาพที่ 9) ยกเว้น ชัมภละ ที่เป็นเทพแห่งความมั่งคั่งเท่านั้น⁵⁷

ภาพที่ 9 ลักษณะทางประติมานวิทยาของเหวัชระ

ที่มา : Li Jicheng, *The realm of Tibetan Buddhism* (New Delhi : UBS Publisher's Distributors.c, 1985), 92-110.

⁵⁷ Bhattacharyya, *The Indian Buddhist Iconography : based on the Sadhanamala and other cognate Tantric texts of rituals* (New Delhi : Cosmo, 1924), 60.

ในคัมภีร์เหวัชระตันตระระบุว่า ชื่อของเหวัชระประกอบด้วยคำว่า “HE” คือการประกาศถึงความกรุณาที่ยิ่งใหญ่ และคำว่า “VAJRA” คือความฉลาดหรือสติปัญญาหรือความว่างเปล่า ชื่อของเหวัชระแสดงให้เห็นถึงวิธีการพื้นฐานของตันตระในความกรุณาและสติปัญญา เช่นเดียวกับหลักของเพศชายและหญิงตามความเชื่อของวัชรยาน คือการรวมกันระหว่างเพศชายและเพศหญิง อีกทั้งชื่อในภาษาจีนของเหวัชระ ถูกเรียกว่า Da bei kong jinang หมายถึงความว่างใหญ่ของกรุณาและความว่างเปล่า ดังนั้น หลักการรวมกันของชายและหญิงคือการรวมกันของความกรุณาและสติปัญญาตามลำดับ⁵⁸

ชื่อของเหวัชระจึงเน้นวิธีการพื้นฐานของการบรรลุในตันตระ⁵⁹ คือ การรวมกันของความกรุณาและปัญญาที่ถ่ายทอดผ่านเพศชายและหญิง และชื่อของเหวัชระยังเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของพระวัชรสัตว์ พระโพธิสัตว์มหาสัตว์ และพระโพธิสัตว์มหาศมาयाสัตว์ (Mahasamayāsattava) อีกด้วย เนื่องจากเป็นแก่นแท้หรือส่วนสำคัญของร่างกาย คำพูด และจิตใจ ของพระพุทธรูปเจ้าทั้งหมด เป็นพระโพธิสัตว์ที่ยิ่งใหญ่ของความเมตตากรุณา⁶⁰ เหวัชระคือบุคลาธิษฐานของการบรรลุ ณ ที่นี้และในปัจจุบัน การบรรลุไม่ใช่กระบวนการทางปัญญาเพียงอย่างเดียวแต่ยังเกี่ยวข้องกับประสบการณ์ ความรู้สึก ร่างกาย และความรู้สึกที่เป็นเครื่องมือที่จำเป็นสำหรับจิตวิญญาณในการค้นหาความจริงด้วย แต่ในท้ายที่สุดแล้วมันก็ได้อยู่นอกเหนือออกไปจากสิ่งเหล่านี้⁶¹

ในคัมภีร์เหวัชระตันตระกล่าวว่า เพราะฉะนั้นการบรรลุจึงไม่ใช่ทั้งการมีอยู่และการไม่มีอยู่ เหวัชระยังอยู่ในความสุขสูงสุดที่เป็นรูปร่าง ส่วนความพยายามของการบรรลุ คือความพยายามที่อยู่ภายในที่ต่อสู้กับภาพลวงตาหรือการผูกมัดและความต้องการในเรื่องเพศรวมถึงความปรารถนาในชีวิต ในการแสดงออกเช่นนี้พุทธศาสนาดั้งเดิมได้พูดถึงการอุปมาของการ

⁵⁸ Tianshu Zhu, “Hevajra Tantra,” In John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist Meditational Art* (Chicago : Serindia Publications; Columbus : Columbus Museum of Art, 2003), 454.

⁵⁹ *Ibid.*, 454.

⁶⁰ D.L. Snellgrove, *Hevajra Tantra : A Critical Study* (London Oxford University New York Toronto, 1959), 47.

⁶¹ Lobo, “Figure of Hevajra and Tantra Buddhism,” In *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory* (Washington : Nation Gallery of Art, c1997), 75.

เอาชนะมารของพระพุทธเจ้าศากยมุนี แต่ในนิกายตันตระซึ่งพลังงานของเหตุการณ์นี้ และแสดงออกมาในรูปของเหวัชระที่อยู่เหนือมารทั้ง 4 เหวัชระแสดงออกโดยท่าทางการเดิน (อรรธปรยงกะ) ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นถึงการปลดปล่อยตัวเองจากสายโซ่ของความทุกข์ยาก และความไม่ยั่งยืน ด้วยตัวของเหวัชระเอง⁶² อีกทั้งยังเป็นสัญลักษณ์ของการหลุดพ้นจากตัณหาด้วย⁶³

ในคัมภีร์นิชปันนโยคาวลีได้กล่าวถึงมณฑลของเหวัชระ และกล่าวววายิตม์ที่ชื่อ เहरुกะ (Heruka) (ภาพที่ 10) เป็นเทพหลัก เมื่อเहरुกะปรากฏพร้อมกับนางปรัชญา (Prajana) หรือเมื่ออยู่ในรูปของยบัยม์กับนางปรัชญาหรือศักติ จะก่อให้เกิดนามของเหวัชระขึ้น⁶⁴ และเหวัชระจะติดตามด้วยศักติที่มีชื่อแตกต่างกันออกไปตามจำนวนรูปแบบของกร คือ เหวัชระในรูป 2 กรและ 16 กรจะปรากฏร่วมกับไนราตมะ เหวัชระในรูป 4 กรจะปรากฏร่วมกับวัชรวราฮี และเหวัชระในรูป 6 กรจะปรากฏร่วมกับวัชรศรินขละ (Vajrashrinkhala)⁶⁵ (ภาพที่ 11)

⁶² Lobo, "Figure of Hevajra and Tantra Buddhism," In *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory* (Washington : Nation Gallery of Art, c1997),

⁶³ พิริยะ ไกรฤกษ์, *รากเหง้าแห่งศิลปะไทย* (กรุงเทพฯ : ริเวอร์บุ๊กส์, 2555), 297.

⁶⁴ Sarasi Kumar saraswati, *Tantrayana art : an album* (Kolkata : Asiatic Society, 2003, c1977), LIX.

⁶⁵ Bhattacharyya, *The Indian Buddhist iconography* (Calcutta : Firma K.L. MUKHOPADHYAY, 1968), 157-159.

ภาพที่ 10 ลักษณะทางประติมานวิทยาของเหรูกะ

ที่มา : Nathasah Reichle, *Violence and Serenity Late Buddhist Sculpture From Indonesia* (Honolulu : University of Hawai'i Press, 2007), 140.

(ก)

(ข)

(ค)

ภาพที่ 11 ลักษณะทางประติมานวิทยาของศักติเหวัชระ

(ก) ไนราตมะ (ข) วัชรราชาณี (ค) วัชรศรินขละ (Vajrashrinkhala)

ที่มา : Benoytosh Bhattacharyya, *The Indian Buddhism iconography* (Calcutta : Firma K.L. MUKHO PADHYAY, 1968), 266, 279.

ความแตกต่างของเหรูกะและเหวัชระ คือ เหรูกะจะสะท้อนให้เห็นถึงด้านมืดหรือความน่าเกลียดน่ากลัวของจิตใจมนุษย์ ส่วนเหวัชระได้สะท้อนด้านสว่างหรือศักยภาพทางปัญญาของจิตใจมนุษย์ เหรูกะสื่อให้เห็นภพภูมิเบื้องต่ำ (นัยคือภุมิจิต) นับจากมนุษย์ลงไป ส่วนเหวัชระสื่อให้เห็นภพภูมิเบื้องสูงนับจากมนุษย์ขึ้นไป เหรูกะเป็นสัญลักษณ์ที่ใช้ปลุกความรู้สึกส่วนลึกของ

คน ส่วนเหวัชระเป็นสัญลักษณ์ในเชิงปัญญาญาณ แต่อย่างไรก็ตามเหวัชระและเหรุกะต่างเป็นเทพในกลุ่มยติมเช่นเดียวกัน ความแตกต่างของเหวัชระและเหรุกะ จึงอยู่ที่รูปลักษณะที่ถูกถ่ายทอดออกมา ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างในเชิงอุบายธรรมมากกว่าแก่นสาระ⁶⁶

ลักษณะทางประติมานวิทยาของเหวัชระ

ลักษณะโดยทั่วไปของเหวัชระ มี 8 เศียร 3 เศียรแรกอยู่ด้านเดียวกันคือตรงกลางและใหญ่กว่าเศียรที่เหลือ และทุกเศียรมี 3 เนตร 16 กร กรทั้ง 16 ถือด้วยหวักะโหลก ภายในถ้วยด้านขวาบรรจุสัตว์โลกและถ้วยด้านซ้ายบรรจุเทพที่สำคัญ (จะกล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป) และเหวัชระมี 4 บาทเหยียบอยู่บนมารทั้ง 4 ตน เหวัชระมีกายสีน้ำเงิน แสดงออกในท่ายับยัมพร้อมศักดิ์เสมอ กรขวาของศักดิ์ถือดาบ (grigug) ที่เหยียดออก ส่วนกรซ้ายอยู่รอบคอของเหวัชระ สวมเครื่องประดับมาก สวมมงกุฎหวักะโหลกหรือมงกุฎของพระโพธิสัตว์ เหวัชระสวมวนมาลา (พวงมาลัยยาว) บนเศียร และสวมเข็มขัดที่ห้อยด้วยเครื่องประดับ ถ้าเป็นภาพวาดเหวัชระจะมีกายสีน้ำเงินเช่นเดียวกับศักดิ์⁶⁷

ในคัมภีร์เหวัชระตันตระได้ระบุถึงลักษณะทางประติมานวิทยาของเหวัชระว่าเหวัชระวัชระมีอายุ 16 ปี กายสีดำและป่ายด้วยขี้เถ้า มีวิศวัชระประดับอยู่ด้านบนบนเศียร⁶⁸ แฝดมีสีแดง มี 3 เนตร สีแดงแสดงถึงความกรุณาและสัญลักษณ์ของร่างกาย คำพูด และจิตใจ ปากของเหวัชระท่องมนตร์คำว่า HUM (หุม)⁶⁹ แต่ธรรมชาติภายในของเหวัชระคือความสงบ เหวัชระมีลักษณะท่าทางที่น่ากลัวในการปรากฏเพื่อปราบและป้องกันอุปสรรคจากการบรรลุเป้าหมายสุดท้ายในพุทธศาสนา (การบรรลุนิพพาน) แต่งกายด้วยหนังเสือ⁷⁰ สวมมงกุฎหวักะโหลกทั้ง 5 สิ่งนี้เป็นสัญลักษณ์แทนพระธยานิพุทธทั้ง 5 องค์ สวมวนมาลาที่ทำจากหวักะโหลกที่เพิ่งโดนตัด เหวัชระ

⁶⁶ สุมาลี มหณรงค์ชัย, พระชินพุทธะห้าพระองค์ : พระพุทธเจ้าในรูปกายทิพย์ตามคติของมหายานและวัชรยาน (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, 2552), 61–62.

⁶⁷ Getty, The Gods of Northern Buddhism : their history, iconography and progressive evolution through the northern Buddhist, 143.

⁶⁸ Lobo, Wibke L, "The Figure of Hevajra and Tantric Buddhism," In Sculpture of Angkor and Ancient Cambodia : Millennium of Glory, 74.

⁶⁹ Snellgrove, Hevajra Tantra : A Critical Study, 59.

⁷⁰ Ibid.

สวมเครื่องประดับที่มีลักษณะพิเศษที่เป็นสัญลักษณ์ของพลังที่บริสุทธิ์ของพระธยานิพุทธทั้ง 5⁷¹
คือ

1. เทริดหรือรัตเกล้า สัญลักษณ์ของพระอักษโรภายะ
2. ต่างหู สัญลักษณ์ของพระอมิตากะ
3. สร้อยคอ สัญลักษณ์ของพระรัตนสัมภวะ
4. สร้อยข้อมือ สัญลักษณ์ของพระไวโรจนะ
5. เข็มขัด สัญลักษณ์ของพระอโมฆสิทธิ⁷²

โดยทั่วไปเหวัชระจะแสดงอยู่ในท่าโอบกอดกับคักติ คือ ไนราตมะ ซึ่งไนราตมะคือ
ตัวแทนของการไม่มีตัวตนอย่างแท้จริง มีกายสีน้ำเงิน มี 1 พักตร์ 2 กร ในกรขวาถือมีดและกรซ้าย
ถือถั่วยกะโหลก เช่นเดียวกับเหวัชระ ไนราตมะสวมมงกุฎหัวกะโหลกทั้ง 5 เช่นเดียวกัน และ
ตกแต่งด้วยสัญลักษณ์อื่นๆ ของสิ่งที่แสดงถึงการบรรลุของไนราตมะ

เหวัชระยืนอยู่ในท่าอรรหปรยงกะเหยียบอยู่บนมารทั้ง 4 ตน ซึ่งในคัมภีร์เหวัชระ
ต้นตระกูลได้ระบุถึงการเดินรำของเหวัชระว่า การเดินรำของพระองค์คือการแสดงการเคลื่อนไหวทั้ง 9
อย่าง ประกอบด้วย ความปรารถนา ความกล้าหาญ ความเกลียดชัง ความน่ากลัว ความ
สนุกสนาน ความน่าสะพรึงกลัว ความเมตตา ความน่าประหลาดใจ และความสงบ⁷³

มาเรีย-เธเรส เดอ มัลมาน (Marie-Thérèse De Mallmann) ได้ตั้งข้อสังเกตว่า
เหวัชระมีลักษณะเฉพาะ 2 รูปแบบ คือ รูปแบบกपालะธร (Kapaladhara) ถือถั่วยกะโหลก และ
รูปแบบศาสตราธร (Shastradhara) ถืออาวุธ ซึ่งในรูปแบบศาสตราธร ในคัมภีร์นิชปันนโยคาวลี
ระบุว่า ในกรขวาถือ เขี้ยว ตริศูล กระบอง ภาชนะสำหรับดื่ม จานกลม ลูกศร ดาบ และวัชระ⁷⁴ และ
ยังได้กล่าวไว้ว่าทั้ง 2 รูปแบบมักจะแสดงออกในรูปของจำนวนกร คือ 2 กร 4 กร 6 กร และ 16 กร
ถึงแม้ว่ารูปแบบที่ถือถั่วยกะโหลกจะเป็นรูปแบบที่โดดเด่นมากกว่าก็ตาม ทั้ง 2 รูปแบบนี้เป็นที่รู้จัก

⁷¹ Snellgrove, *Hevajra Tantra : A Critical Study*, 58.

⁷² *Ibid.*, 64.

⁷³ *Ibid.*, III.

⁷⁴ Peter D. Sharrock, "Hevajra at Bantéay Chmàr," *The Journal of the*

กันดีในประเทศเนปาลและประเทศทิเบต ส่วนรูปแบบที่ถืออาวุธไม่ปรากฏในประเทศอินเดียเลย⁷⁵ ซึ่งรูปแบบที่พบทั้งหมดสามารถแบ่งออกได้ ดังนี้

1. รูปแบบถือถ้วยกะโหลก

รูปแบบ 16 กร

เป็นรูปแบบที่พบได้มากที่สุด มี 8 เศียร ทุกเศียรมี 3 เนตร จำนวนทั้ง 8 เศียร แสดงถึงความบริสุทธิ์ของการปลดปล่อยทั้ง 8 สิ่ง เหว้พระมี 4 บาทเหยียบอยู่บนมารซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของอุปสรรคทั้ง 4 ในการบรรลุ คือ อุปสรรคของส่วนประกอบที่รวมกันของการมีอยู่ คือ สกนทมาร (Skandamara) อุปสรรคของความเห็นแก่ตัว คือ กเลศมาร (Kleshmara) อุปสรรคของความตาย คือ มฤตยูมาร (Mriyumar) และอุปสรรคของการเกิดใหม่ในรูปของเทพ คือ เทวบุตรมาร (Devaputramara) และตามความหมายในหัวข้อระดับต้นตระกูลมารทั้ง 4 หมายถึง เทพในศาสนาฮินดู คือ พระพรหม ยักษ์า พระยม และพระอินทร์ ตามลำดับ⁷⁶

กรทั้ง 16 กร มีความหมายถึงความบริสุทธิ์ของความว่างเปล่าทั้ง 16 สิ่ง ในแต่ละกรจะถือถ้วยกะโหลกบรรจุสัตว์โลกและเทพ คือ ในกรขวาจะบรรจุ ช้าง ม้า ลา วัว อูฐ มนุษย์ สิงโต และแมว ส่วนกรซ้ายจะบรรจุ โลก น้ำ อากาศ ไฟ พระจันทร์ พระอาทิตย์ พระยม และเทพไวศรวรรณ (Vaishravana หรือชัมภละ เทพแห่งความมั่งคั่ง) และสิ่งของที่ถือในกรซ้ายจะแสดงออกมาในรูปแบบของมนุษย์เสมอ บางครั้งระบุว่าในกรซ้ายจะประกอบด้วย เทพแห่งน้ำ คือพระวรุณ วรรณะเหลือง เทพแห่งอากาศ คือพระวายุ วรรณะเขียว เทพแห่งไฟ คือพระอิศริ วรรณะแดง เทพแห่งพระจันทร์ คือพระจันทร์ วรรณะขาว เทพแห่งพระอาทิตย์ คือพระสุริยะ วรรณะแดง เทพแห่งความตาย คือพระยม วรรณะฟ้า เทพแห่งความร่ำรวย คือวสุธาวา วรรณะเหลือง และเทพแห่งพื้นดิน ไม่ปรากฏชื่อ วรรณะเหลือง⁷⁷

รูปแบบของการถือถ้วยกะโหลกเป็นลักษณะที่เด่นที่สุดของหัวข้อ เศียรถ้วยกะโหลก เป็นตัวแทนของร่างกาย คำพูด และความคิดของจิตใจ เป็นตัวแทนของความตายและความไม่เที่ยง เป็นธรรมชาติที่ลวงตาของปรากฏการณ์ทั้งหมด สัตว์โลกและเทพเจ้าที่บรรจุอยู่ในถ้วย

⁷⁵ Tianshu Zhu, "Hevajra Tantra," In John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist Meditational Art*, 455.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Getty, *The Gods of Northern Buddhism : their history, iconography and progressive evolution through the northern Buddhist, countries*, 143.

กะโหลกอาจจะเป็นสัญลักษณ์ของเรื่องราวทั้งหมดในจักรวาล รวมถึงการมีอยู่ การมีชีวิตอยู่บนโลก ใต้โลก บนดาวเคราะห์ และบนสวรรค์ ดังนั้น ถ้วยกะโหลกทั้ง 16 ใบ เรียกรวมว่าเป็นสัญลักษณ์ของความว่างเปล่าทั้ง 16 หรือศุนยตา (shunyata)⁷⁸

เศียรของหัวพระจำนวน 8 เศียร บริเวณด้านบนและตรงกลางในรูปแบบของ 16 กร มีความหมายถึงพระธยานิพุทธทั้ง 5 องค์ โดย 4 องค์อยู่ในแนวระนาบของจุดทั้ง 4 ของขอบเศียรที่เป็นสาเหตุให้ดูเหมือนเศียรมีลักษณะ 4 ทิศทาง ในขณะที่ตำแหน่งที่ 5 อยู่ในแนวตั้งขยายเข้าไปอยู่ในจุดด้านในสุดของเศียร โดยมีลักษณะการวางตำแหน่ง ดังนี้ พระไวโรจนะอยู่ด้านบนสุด พระอักษะอยู่ด้านทิศตะวันออก พระรัตนสังฆะอยู่ด้านทิศใต้ พระอมิตาภะอยู่ด้านทิศตะวันตก และพระอโมฆสิทธิอยู่ด้านทิศเหนือ จำนวนทั้ง 5 ของพระธยานิพุทธที่ปรากฏนี้ แสดงถึงจำนวนของจักรวาล และสิ่งที่มีคู่ ส่วน 3 เศียรล่างหมายถึง พระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และพระโพธิสัตว์วัชรปาณี มีความหมายถึงการเปลี่ยนแปลง⁷⁹ (ภาพที่ 12)

ในคัมภีร์หัวพระเสกปรกเรียฯ ได้ให้รายละเอียดของพิธีอภิเษกของสิทธิ์ไว้ว่า
 ควรทำพิธีอภิเษกให้สิทธิ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพระอักษะโดยให้ตีมน้ำอันเป็นแก่นสารของพระองค์ สวมกะบังหน้าให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพระรัตนสมภพ ถือพระในมือขวาให้เป็นตัวแทนของพระอมิตาภะและถือกระดิ่งในมือซ้ายเพื่อเป็นตัวแทนของพระอโมฆสิทธิและเมื่อควรวางมือลงบนศีรษะของสิทธิ์ซึ่งเปรียบเสมือนพระไวโรจนะแล้ว ท่านจะให้ฉายาอันศักดิ์สิทธิ์แก่สิทธิ์ใหม่ว่า วัชร...⁸⁰

⁷⁸ Tianshu Zhu, "Hevajra Tantra," In John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist Meditational Art*, 455.

⁷⁹ Lobo, Wibke L, "The Figure of Hevajra and Trantric Buddhism," In *Sculpture of Angkor and Ancient Cambodia : Millennium of Glory*, 76.

⁸⁰ พิริยะ ไกรฤกษ์, *รากเหง้าแห่งศิลปะไทย*, 297.

ภาพที่ 12 ลักษณะเศียรของเหวัชระ

ที่มา : Helen Ibbitson and Thierry, editors, *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory*, (Washington : Nation Gallery of Art.c1997), 76.

รูปแบบ 2 กร

ในรูปแบบ 2 กร เป็นตัวแทนของร่างกาย คำพูด และรูปแบบของจิตใจ มี 1 เศียร และยืนอยู่ในท่าเดินรำ (อรรหปรยงกะ) (ภาพที่ 13) บนชากศพ กรขวาทือวัชระ กรซ้ายถือด้วยกะโหลก มีขี้ฉวางคะ (ไม้เท้าที่ด้านบนเป็นหัวกะโหลก) (ภาพที่ 14) ฉวางบนไหล่ซ้ายซึ่งเป็นความหมายถึงการเป็นตัวแทนของสติปัญญา⁸¹

⁸¹ Tianshu Zhu, "Hevajra Tantra," In John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist Meditational Art*, 455.

ภาพที่ 13 ลักษณะของท่าอรรธปรยงกะ

คือ ท่าเด่นอยู่บนปลายพระบาทซ้ายโดยงอพระขงฆ์ซ้าย และพับพระขงฆ์ขวาไว้ใต้พระเพลาซ้าย
ที่มา : ผาสุข อินทราวุธ, **พุทธศาสนาและประติมานวิทยา** (ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัย
ศิลปากร : กรุงเทพฯ, 2530), 369.

ภาพที่ 14 ภาพขั้ววงคะ ไม้เท้าที่ยอดด้านบนประดับด้วยหัวกะโหลก

ที่มา : John C. Huntington and Dina Bangdel, **The Circle of Bliss : Buddhist meditational art** (Chicago : Serindia Publications; Columbus : Columbus Museum of Art, c2003), 539.

รูปแบบ 4 กร

ในรูปแบบ 4 กร เป็นตัวแทนของร่างกาย คำพูด และรูปแบบด้านจิตใจ ใน 2 กรแรก
อยู่ในท่าโอบกอดกับศักติ คือ วัชรวร่าสี ส่วนกรขวาคือวัชระและกรซ้ายถือถ้วยกะโหลกมนุษย์ที่เต็ม
ไปด้วยเลือดของเทพเจ้า ซึ่งเป็นสัญลักษณ์การทำลายของมารทั้ง 4⁸²

⁸² Tianshu Zhu, "Hevajra Tantra," In John C. Huntington and Dina Bangdel, **The Circle of Bliss : Buddhist Meditational Art**, 455.

รูปแบบ 6 กร

ในรูปแบบ 6 กร เป็นตัวแทนของด้านจิตใจของร่างกาย คำพูด และความคิดด้านจิตใจ มี 3 เคียร เคียรซ้ายมีสีแดง เคียรขวามีสีขาว และพัคตรกลางมีสีน้ำเงินเข้ม กรทั้ง 6 คือสัญลักษณ์ของสิ่งที่สมบูรณ์แบบทั้ง 6 ในกรขวาทือวัชระและมีด กรซ้ายถือตรีศูลและฆัณฎา (ระฆัง) (ภาพที่ 15) 2 กรที่เหลือโอบกอกศักดิ์ คือ วัชระศรินขละ เหววัชระยื่นเหยียบอยู่บนนขาภคพซึ่งหมายถึงการเป็นตัวแทนของทั้ง 3 โลก⁸³ ในรูปแบบ 2 กร อ้างอิงไปได้ถึงรูปแบบดั้งเดิมของहरुกะ เป็นรูปแบบแรกสุดที่สามารถมองเห็นได้ในระหว่างการนั่งสมาธิ แต่อย่างไรก็ตามรูปแบบ 2 กร 4 กร และ 6 กร ไม่ค่อยพบว่ามีปรากฏกายแบบเดียวกัน

(ก)

(ข)

ภาพที่ 15 ภาพเครื่องมือที่ใช้ในพิธีกรรมตันตระ

(ก) วัชระ (ข) ฆัณฎา

ที่มา : พิริยะ ไกรฤกษ์, *รากเหง้าแห่งศิลปะไทย*, (กรุงเทพฯ : วิเวกร์บุ๊คส์, 2555), 307.

2. รูปแบบถืออาวุธ

ลักษณะทางประติมานวิทยาหารหว่างรูปแบบที่ถือด้วยกะโหลกและรูปแบบที่ถืออาวุธแตกต่างกัน ในเรื่องขององค์ประกอบและศักดิ์ ดังนี้⁸⁴

⁸³ Tianshu Zhu, "Hevajra Tantra," In John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist Meditational Art*, 456.

⁸⁴ Ibid.

รูปแบบ 2 กร

ในคัมภีร์สัมพุทฺฐะ ตันตระ (Samputa Tantra) กล่าวว่า เหว้ชระในกรขวาถือว้ชระ และกรข้ยถือถ้วยกะโหลกที่เต็มไปด้วยเลือด

รูปแบบ 4 กร

เหว้ชระมีลักษณะประติมานวิทยาเหมือนกันกับรูปแบบ 2 กร คือในกรขวาถือว้ชระ และกรข้ยถือถ้วยกะโหลกที่เต็มไปด้วยเลือด แต่เหว้ชระจะโอบกอดคักติ คือ นางว้ชรวราฮี้ (Vajravarahi)

รูปแบบ 6 กร

กรคู้แรกถือว้ชระและว้ชระ-ระฮัง (vajra-bell) ส่วน 2 กรที่เหลือถือลูกศรและตรีศูล ระหว่างที่กรข้ยถือคันธนูและกะโหลก และอีก 2 กร โอบกอดคักติ คือ ว้ชระศรินขละ (Vajrashrinkhala) คักติมีลักษณะทางประติมานวิทยาเช่นเดียวกับเหว้ชระ

รูปแบบ 16 กร

กรขวาถือ ว้ชระ ดาบ ลูกศร จานกลม กะโหลก กระบอง ตรีศูล และขอฮับข้าง กรข้ยถือ ระฮัง ดอกบัว คันธนู ข้ฎว้างคะ ถ้วยกะโหลก เพชรพลอย บ่วง และนิ้วชืออยู่ในลักษณะที่ชี้ขึ้น

จะเห็นได้ว่าลักษณะทางประติมานวิทยาของเหว้ชระ ไม่เพียงแต่ปรากฏกายเดี่ยวเท่านั้น แต่ยังปรากฏกายร่วมกันกับคักติด้วย คักติของเหว้ชระมีหลายตนด้วยกัน คือ นางปรัชฎา นางไนราตมะ นางว้ชรวราฮี้ และนางว้ชระศรินขละ การปรากฏกายร่วมกันในท่าโอบกอดหรือกอดรัดกับคักติ เรียกว่า ยับยัม (yab-yum) ในความเชื่อของนิกายว้ชระยานเชือว่า ยับ หมายถึง ผู้ริเริ่มหรือเพศชาย (Father) และยัม หมายถึง ผู้ให้กำเนิดหรือเพศหญิง (Mother) รูปของยับยัมจึงมีความหมายที่สำคัญทางใจที่ลึกซึ้ง เนื่องจากมีความหมายถึงเทพเจ้า รูปแบบของศุนยะในคติว้ชระยานนำเอารูปธรรมของเทพและเทพีมาใช้ ศุนยะถูกนำมาใช้กับเทพเพศชาย และกลายเป็นอีกความหมายหนึ่งเมื่ออยู่ในรูปของเทพีเพศหญิง เพราะเชือว่าเมื่อโพธิจิตบรรลุนิรวาณแล้วมันจะถูกรวมอยู่ในศุนยะ และจะยังคงเหลืออยู่ในความสุขนิรันดร์หรือมหาสุข⁸⁵ ดังนั้นคตินี้จึงถูกแสดงออกมาในรูปของเทพโอบกอดกับคักติ

⁸⁵ Bhattacharyya, The Indian Buddhist Iconography : based on the Sadhanamala and other cognate Tantric texts of rituals, 163–164.

นอกเหนือจากลักษณะทางประติมานวิทยาของเทวชระที่พบว่ามีรูปแบบถ้วยกะโหลก และรูปแบบถืออาวุธแล้ว ยังมีรูปแบบอื่นที่ปรากฏอีก เช่น รูปแบบสัปตาศระ (Saptākṣara) หรือ 7 พยางค์ เนื่องจากมนตร์ของพระองค์ประกอบด้วย 7 พยางค์ ซึ่งถือเป็นรูปแบบที่หลากหลายอีก รูปแบบหนึ่งของเทวชระ มีลักษณะทางประติมานวิทยา คือ เทวชระอยู่ในท่ากอดรัดกับคักติ คือ วัชรวราสี เทวชระมี 3 เศียร ประกอบด้วย สีน้ำเงิน สีเหลือง และสีเขียว มี 6 กร ในกรซ้ายถือวัชร ษัณฎา หนึ่งมนุษย์ ในกรขวาถืออกปาละ ฆฎาวางคะ และตรีศูล ยืนอยู่ในท่าอาลีตะ⁸⁶ และในรูปแบบ มหามายา (Mahāmāyā) คือรูปแบบของเทวชระในรูปกอดรัดกับคักติที่อยู่บนตักของพระองค์ คือ พุทธทากินี (Buddhadakini) มีกายสีน้ำเงิน มี 4 เศียร 4 กร ซึ่งถือเป็นรูปแบบที่หลากหลายของ เหรุคะเช่นกัน⁸⁷ ทั้ง 2 รูปแบบนี้ พบได้ไม่แพร่หลายเมื่อเปรียบเทียบกับรูปแบบกปาละธรและ ศาสตราธร

3. รูปแบบมณฑล

นอกจากลักษณะทางประติมานวิทยาของประติมากรรมเทวชระที่กล่าวมาแล้ว เทวชระยังมีปรากฏในรูปแบบของมณฑลด้วย ซึ่งจะมีลักษณะและรูปแบบที่หลากหลายแตกต่างกันออกไปและมีลักษณะรวมถึงชื่อเรียกเฉพาะของแต่ละรูปแบบ

มณฑลหมายถึง แผ่นภาพจักรวาลของสรรพสิ่งทั้งปวงที่แสดงด้วยสัญลักษณ์แทน สรรพสิ่งในเชิงบุคคลาธิษฐาน โดยอาจแสดงเป็นรูปเทพต่างๆ เช่น พระอาทิตย์พุทธ พระธยานิพุทธ พระมานุชิพุทธ เป็นต้น หรือแสดงเป็นสัญลักษณ์แทนองค์เทพอื่นๆ เช่น ศาสตราธร ธารณี เป็นต้น เพื่อสื่อความหมายว่าสรรพสิ่งทั้งปวงมีจุดกำเนิดหนึ่งเดียว แต่ถูกครอบงำด้วยมายา (ภาพลวงตา)⁸⁸ หรืออีกนัยหนึ่งหมายถึง แผ่นภาพอนุจักรวาลแห่งกลุ่มเทพหรือเทพองค์ใดองค์หนึ่งซึ่ง แวดล้อมด้วยบริวาร มีลักษณะคล้ายยันตร์ สำหรับผู้เลื่อมใสศรัทธาในเทพนั้นๆ จะใช้เป็นสื่อในการเข้าถึงเทพ คำว่ามณฑลในภาษาสันสกฤต แปลว่า วงกลม เป็นสัญลักษณ์ของพุทธภาวะหรือ การบรรลุโพธิญาณ สื่อความหมายถึงพระพุทธเจ้าในรูปพระธรรมกาย⁸⁹

⁸⁶ Bhattacharyya, The Indian Buddhist Iconography : based on the Sadhanamala and other cognate Tantric texts of rituals, 162.

⁸⁷ Ibid., 163.

⁸⁸ ผาสุข อินทราวุธ, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย , 2543), 347.

⁸⁹ เรื่องเดียวกัน.

ในนิภายวัชรยาน คำว่ามณฑลอ้างถึงภาพที่แสดงออกมาในลักษณะ 2-3 มิติของ สวรรค์ของเทพที่สร้างขึ้นส่วนมากในรูปสี่มุมคอกาย ลักษณะของแผนภาพส่วนศูนย์กลางถือเป็นแกนหลัก ศาสนาของชาวอินเดียได้พัฒนาระบบสัญลักษณ์เชื่อมโยงกับศูนย์กลางและมุ่งเน้นไปที่ แผนภาพทรงเรขาคณิต โดยถือว่าเปรียบเสมือนพิภพขนาดเล็ก แผนผังของสถูปก็เป็นสิ่งที่อยู่ใน ข้อจำกัดนี้เช่นกัน ในบางพิธีกรรมของอินเดียและประเทศทิเบต มณฑลจะถูกวาดลงบนพื้นด้วยผง สี ในระหว่างการประกอบพิธีกรรม ผู้นำในพิธีจะเข้าไปในมณฑลและผ่านเข้าไปในชั้นตอนอย่าง ต่อเนื่อง ช่วยให้ผู้ร่วมพิธีซึมซับเข้าไปในจิตใจได้เป็นอย่างดี⁹⁰

ในคัมภีร์เหวัชระตันตระ กล่าวถึงการวาดมณฑลว่า วาดด้วยสี 5 สีและแปรงที่วาดทำ ขึ้นจากเส้นผมของศพ⁹¹ ลักษณะมณฑลของเหวัชระ ได้บรรยายไว้ว่า ประกอบด้วยทางเข้า สีเหลี่ยม 4 ด้าน ประดับตกแต่งด้วยวนมาลา และสายไขและสายของวัชระ ตรงกลางคือเหวัชระ มี 8 เศียร เศียรด้านหน้ามีสีดำ เศียรด้านขวามีสีเขียวเหมือนดอกมะลิ เศียรด้านซ้ายมีสีแดงและนำ กล้ว และเศียรด้านหลังมีลักษณะที่บิดเบี้ยว ทุกเศียรมี 3 เนตร มี 4 บาท 16 กร ยืนเหยียบอยู่บน มารทั้ง 4 คือ พระพรหม พระวิษณุ พระศิวะ และพระอินทร์ เหวัชระในรูปแบบนี้มีลักษณะที่น่ากลัว สวมสร้อยคอทำจากเชือกที่ทำมาจากศีรษะ และเหวัชระเต็นรำด้วยท่าทางที่รุนแรงอยู่บนแท่นที่เป็นแผ่นกลม มีกายสีดำ มีวิศวะวัชระประดับอยู่บนเศียร ร่างกายของเหวัชระทาด้วยขี้เถ้า ในขณะที่ ปากท่องมนตร์คำว่า HUM ซึ่งเป็นมนตร์เฉพาะของเหวัชระ ถึงแม้ลักษณะภายนอกของเหวัชระจะ ดูน่ากลัว แต่ภายในเงียบสงบ และอยู่ในท่าโอบกอดคักคักคือนางในราตมะ

นอกจากนี้ บริเวณรอบๆ ของมณฑล มีทากิณีล้อมรอบเป็นบริวารทั้ง 8 ตน นาง ทากิณีเหล่านี้มีหน้าที่ทำลายล้างอวิชชาหรือสิ่งชั่วร้ายและรักษาทิศทั้งแปดของจักรวาล ลักษณะ ของทากิณีทั้ง 8 ตน มี 1 เศียร 2 กร 3 เนตร และผมที่บิดงอตั้งสูงขึ้นไป สวมเครื่องประดับสัญลักษณ์ ทั้ง 5 และอยู่ในท่าเต็นรำบนกลีบบัวทั้ง 8 ของศูนย์กลางมณฑล ซึ่งปรากฏออกมาจากการรวมกัน ของคู่ที่สำคัญ ทากิณีทั้ง 8 ตนมีลักษณะทางประติมานวิทยาตามตาราง ดังนี้⁹²

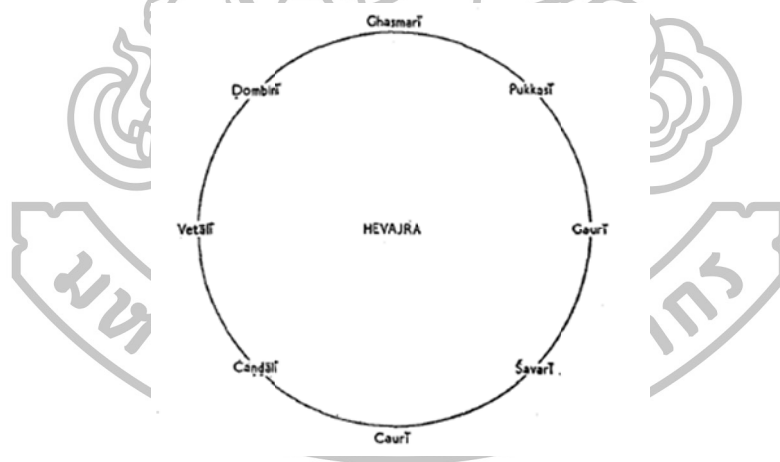
⁹⁰ Béguin, *Buddhist art : an historical and cultural journey* (Bangkok : River Books, 2009), 20-21.

⁹¹ Snellgrove, *Hevajra Tantra : A Critical Study*, 114-115.

⁹² Tianshu Zhu, "Hevajra Tantra," In John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist Meditational Art*, 456.

ตารางที่ 2 ตารางแสดงชื่อและลักษณะของทากิณีทั้ง 8 ตนในแห้วชะระมณฑล

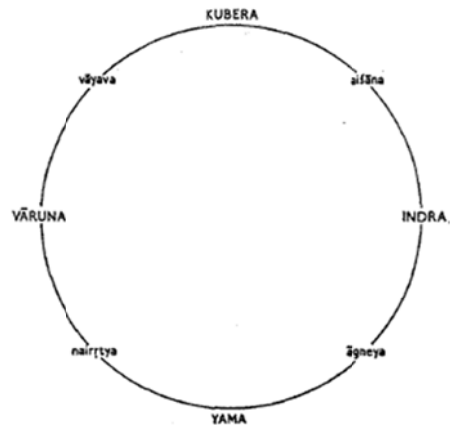
กำเนิดทางทิศ	ทากิณี	สีกาย	สัญลักษณ์
ตะวันออก	เคารี	ดำ	มีดและปลา
ใต้	เจารี	แดงราวกับพระอาทิตย์	กลองและหมี่หรือหมูป่า
ตะวันตก	เวตาลี	ทองสุกสว่าง	เต่าและกะโหลก
เหนือ	ฮัสมารี	เขียวมรกต	งูและขาม
ตะวันออกเฉียงเหนือ	ปุกกาลี	คราม	สิงโตและขวาน
ตะวันออกเฉียงใต้	สวารี	ขาว	พระสงฆ์/นักบวช และพัด
ตะวันตกเฉียงใต้	จันดารี	ดำเมฆหมอก	จักรและคันไถ
ตะวันตกเฉียงเหนือ	โดมบีนี	ทอง	วัชระในกรรขวา กรรข้ายแสดง อาการขึ้นไฉ่ว

ภาพที่ 16 ภาพมณฑลของแห้วชะระล้อมรอบด้วยทากิณีทั้ง 8 ตน

ที่มา : D.L. Snellgrove, *Hevajra Tantra : A Critical Study* (London Oxford University New York Toronto, 1959), 127.

ทากิณีทั้ง 8 ตน นั่งอยู่บนพระพรหม พระอินทร์ พระวิษณุ พระศิวะ พระยม ทำวฤเวร
ไนรฤติ (Nairrti) และ เวมะจิตริน (Vemacitrin)

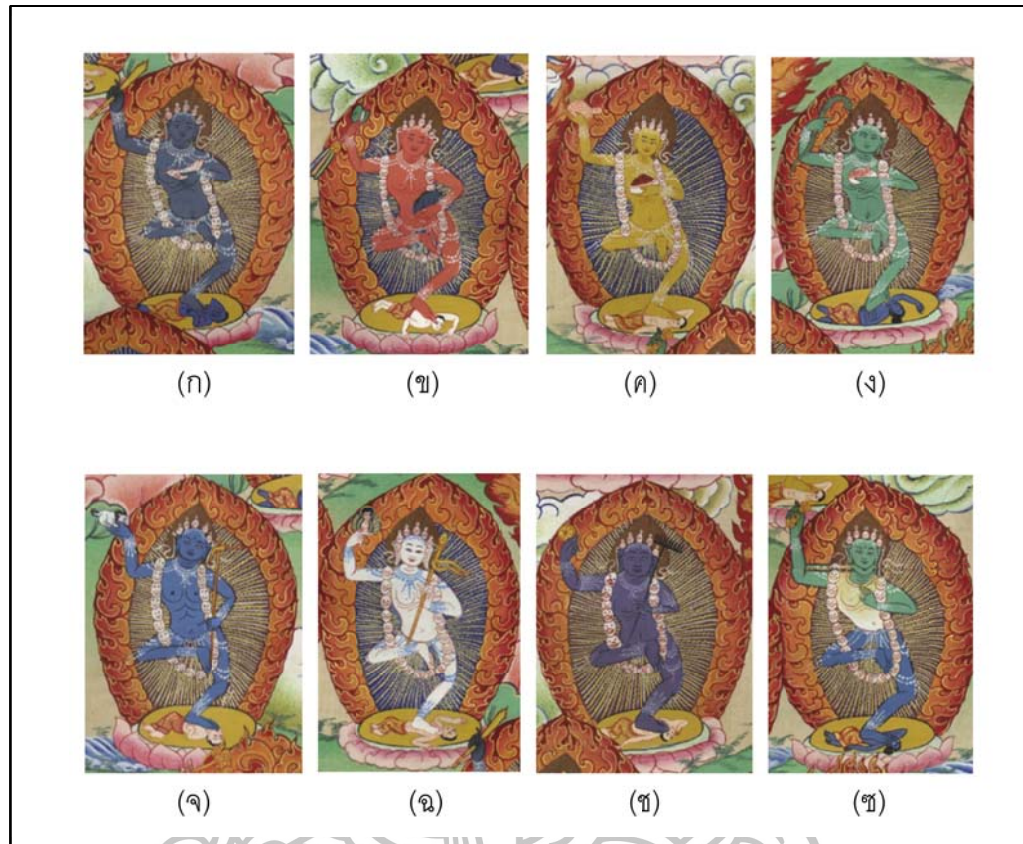
ภาพที่ 17 ภาพแสดงตำแหน่งมณฑลของเทพฮินดู 8 องค์ที่ทักษิณทั้ง 8 ตอนประทับ
ที่มา : D.L. Snellgrove, *Hevajra Tantra : A Critical Study* (London Oxford University
New York Toronto, 1959), 126.

ทักษิณทั้ง 8 ตอนนี้ได้ถือกำเนิดจากญาณของเหวัชระตามลำดับ ในบางครั้งมณฑล
ของเหวัชระจะมีการเปลี่ยนแปลงสี เห็นได้ชัดเจนจากทักษิณโดมบีที่แสดงออกในลักษณะ 4-5 สี
ในองค์เดียว ส่วนในนิกายงอร์⁹³ (Ngor Collection) กล่าวว่าทักษิณตอนนี้มีหลากสี⁹⁴

⁹³ หนึ่งในนิกายย่อยของนิกายสัจยะ ประเทศทิเบต

⁹⁴ Tianshu Zhu, "Hevajra Tantra," In John C. Huntington and Dina Bangdel,
The Circle of Bliss : Buddhist Meditational Art, 456.

ภาพที่ 18 ลักษณะทางประติมานวิทยาของทากิณีทั้ง 8 ตน

(ก) เคารี (ข) เจารี (ค) เวตาลี (ง) ฆัสมาวี
(จ) ปุกกาตี (ฉ) สวารี (ช) จันดารี (ซ) โดมปิณี

ที่มา : His Holiness Sakya Trizin, translated, *The Realization of Shri Hevajra*, 1975, 41-42.

ในนิพนธ์นโยคาวลี ได้ระบุถึงมณฑลของเหวัชระว่า เหวัชระจะปรากฏในรูป 2 กร 4 กร และ 6 กร ทั้ง 3 รูปแบบนี้ ภายในวงกลมของมณฑลจะมีเทพีทั้ง 8 อยู่ เริ่มต้นด้วยวัชระเราทรี (Vajraraudri) ถัดมาในวงกลมที่ 2 ในมุมทั้ง 4 ตรงกลางจะมีเทพี 4 องค์ คือ ความสะ วีณา มุกุณฐา และมูรธา และในประตูทั้ง 4 มีเทพี 4 องค์ คือ วัชรนฤษี วัชรปาณี วัชรโภภูวะ และวัชรฆันฐา⁹⁵

⁹⁵ Bhattacharya, *Nispannayogavali* (Oriental Institute, Baroda, 1949), 40.

เหวัชระ/เหรุกะในรูปแบบ 2 กร ได้รับชื่อว่า ไตรโลกยะกษปะ (Trailokyāksepa) ลักษณะทางประติมานวิทยาของรูปแบบนี้บรรยายอยู่ในคัมภีร์สังคสิปต-ทวิบูชา-เหรุกะ-สาธนะ (Samksipta–dvibhujā–heruka–sadhana) ว่า เหวัชระจะยืนอยู่บนซากศพในท่าเต้นรำ (อรรพรยังกะ) นุ่งห่มหนังมนุษย์ ร่างกายทาด้วยขี้เถ้า เหวัชระในกรขวา ถือขั้ววาทะที่ด้านบนประดับด้วยธงและถือถ้วยกะโหลกที่เต็มไปด้วยเลือดในกรซ้าย สวมสร้อยคอทำจากกะโหลกมนุษย์ 50 กะโหลก เศียรของเหวัชระเห็นเขี้ยวเล็กน้อย เนตรสีแดง ผมน้ำตาลอ่อนและชี้ขึ้นด้านบน สวมมงกุฎรูปพระอิศโรภยะ เหวัชระสวมต่างหูและตกแต่งด้วยกระดุมมนุษย์ มงกุฎที่สวมประดับด้วยกะโหลก 5 กะโหลกที่พระพุทธรูปเจ้าประทานให้แก่เหวัชระเพื่อปกป้องโลกจากมาร⁹⁶

(ก)

(ข)

ภาพที่ 19 เหวัชระ/เหรุกะ ในรูปแบบไตรโลกยะกษปะ (Trailokyāksepa) และในราตมะ.

(ก) เหวัชระ/เหรุกะ

(ข) ในราตมะ

ที่มา : Roger Jackson, editors, *The Journal of The International Association of Buddhist Studies*, vol. 13, no.2: 132.

ส่วนเหวัชระในรูปแบบ 16 กร จะสามารถบรรยายรายละเอียดได้มากกว่ารูปแบบอื่น คือ ในวงกลมแรกจะปรากฏเทพีทั้ง 8 องค์ อยู่บนกลีบดอกบัวในทิศทั้ง 4 และมุมตรงกลาง⁹⁷

⁹⁶ Roger Jackson, editors, *The Journal of The International Association of Buddhist Studies* vol. 13, no.2: 122.

⁹⁷ Bhattacharya, *Nispannayogavali*, 40 –41.

ตารางที่ 3 ตารางแสดงชื่อและตำแหน่งประจำทิศของทากิณีทั้ง 8 คนในหัวข้อระฆังมณฑล

ทากิณี	ประจำทิศ
เคารี	ตะวันออก
เจารี	ใต้
เวตาลี	ตะวันตก
ซัสมารี	เหนือ
ปุกกาลี	อีสาน
สภารี	อัคนี
จันดารี	Nairra
โดมบีนี	วายุ

นอกจากนี้ วงกลมในมุมด้านนอก ยังประกอบด้วยเทพประจำทั้ง 4 ทิศ เริ่มต้นด้วย Vamsa และประตูทั้ง 4 ของมณฑล ประกอบด้วยเทพีทั้ง 4 องค์

ตารางที่ 4 ตารางแสดงชื่อและตำแหน่งประจำทิศของทากิณีทั้ง 4 คนในหัวข้อระฆังมณฑล

ทากิณี	ประจำทิศ
Hayasya	ตะวันออก
S'ukarasya	ใต้
S'vanasya	ตะวันตก
Simhasya	เหนือ

ในมณฑลดังกล่าวนี้ประกอบด้วยเทพจำนวน 17 องค์ และหัวข้อซึ่งอยู่ตรงกลาง มณฑลอีก 1 องค์ รวมทั้งหมดเป็น 18 องค์ ซึ่งมณฑลรูปแบบนี้เรียกว่า สัปตทาสัตมากา (Saptadasatmaka)

จากรูปแบบที่ปรากฏในมณฑลของหัวข้อระฆัง สามารถแยกออกได้เป็น 4 ประเภท

คือ⁹⁸

⁹⁸ Lokesha Chandra, Tibetan mandalas (vajravali and Tantra – Samuccaya) (New Delhi : International Academy of Indian Culture, 1995), 32.

1. ในรูปแบบ 16 กร เรียกว่า Hrdaya–Hevajra (หฤทยะ–เหวัชระ)
2. ในรูปแบบ 6 กร เรียกว่า Citta–Hevajra (จิตต –เหวัชระ)
3. ในรูปแบบ 4 กร เรียกว่า Vag–Hevajra (วาค-เหวัชระ)
4. ในรูปแบบ 2 กร เรียกว่า Kaya–Hevajra (กายา–เหวัชระ)

เหวัชระที่ปรากฏในมณฑลจึงเป็นเทพแห่งจักรวาลเช่นเดียวกับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 11 เศียร เนื่องจากประติมานวิทยาของเหวัชระสะท้อนให้เห็นถึงรูปแบบที่เป็นสากล การที่เหวัชระมี 8 พักตร์ 16 กร จำนวน 16 และ 8 นี้ เปรียบได้กับจำนวนของจักรวาล

นอกจากเหวัชระมณฑลแล้ว ยังมีมณฑลของนางในราตมะซึ่งเป็นศักดิ์ของเหวัชระด้วยเช่นกัน มณฑลของในราตมะบรรยายอยู่ในนิชปันนโยคาวลีว่า มีลักษณะเช่นเดียวกับมณฑลของเหวัชระข้างต้น แต่แตกต่างกันตรงที่ชื่อของทากิณีแต่ละองค์ที่ล้อมรอบมณฑลประจำทิศต่างๆ

มณฑลของในราตมะนั้น จะปรากฏพร้อมทากิณีจำนวน 15 ตน มีลักษณะทางประติมานวิทยาเหมือนกับในราตมะ และปรากฏในรูปแบบดุร้าย เพื่อการทำลายอุปสรรค นางทากิณีทั้ง 15 ตนนี้ มือขวาถือมีดเป็นสัญลักษณ์ และมีมือซ้ายถือถ้วยกะโหลก มีดเปรียบเสมือนตัวแทนของการแตกหักหรือสูญเสียดังกล่าว ส่วนถ้วยกะโหลกถือเลือดของมารทั้ง 4 เปรียบเสมือนตัวแทนที่นำมาสู่การจบลงของการเข้าใจผิดระหว่งการแบ่งแยกของการมีอยู่และการไม่มีอยู่ ส่วนชฎาวางคะที่วางบนไหล่ซ้ายของนางทากิณีแต่ละตนนั้น เปรียบเสมือนจุดที่เริ่มต้นของความว่างเปล่า นางทากิณีทั้ง 15 ตน นุ่งห่มหนังเสือและยืนอยู่บนซากศพ ซึ่งสิ่งนี้เป็นสัญลักษณ์ที่หมายถึง การบรรลุขั้นสุดท้าย ซึ่งมณฑลดังกล่าวมีลักษณะ ดังนี้⁹⁹

⁹⁹ Tianshu Zhu, “Hevajra Tantra,” In John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist Meditational Art*, 456.

ตารางที่ 5 ตารางแสดงชื่อและตำแหน่งประจำทิศของทากิณีทั้ง 4 ตนของไฉราตมะมณฑลภายใน
วงกลมตรงกลางของมณฑล

ทิศ	ทากิณี	การเป็นตัวแทนของ	ความหมายที่แท้จริง
กลาง	ไฉราตมะ	ความโกรธแค้น	ความมีสติ
ตะวันออก	วัชระ	ความหลงกลวง	การเกิดความคิดต่างๆ
ใต้	เการี	ความมั่งร่ำรวย	การรู้สึกตัว
ตะวันตก	วัชระโยคินี	ความปรารถนา	การเข้าใจ
เหนือ	วัชระทากิณี	ความอิจฉาริษยา	การเกิดแรงกระตุ้น

ตารางที่ 6 ตารางแสดงชื่อและตำแหน่งประจำทิศของทากิณีทั้ง 4 ตนของไฉราตมะมณฑลภายใน
วงกลมตรงด้านนอกของมณฑล

ทิศ	ทากิณี	ความหมายที่แท้จริง
ตะวันออก	เคารี	การก่อให้เกิด
ใต้	เจารี	เสียง
ตะวันตก	เวตาลี	กลิ่น
เหนือ	ซัสมารี	รส
ตะวันออกเฉียงเหนือ	ปุกกสี	โลก
ตะวันออกเฉียงเหนือ	สวารี (ซาบารี)	น้ำ
ตะวันตกเฉียงใต้	จันดารี	ไฟ
ตะวันตกเฉียงเหนือ	โดมบีนี	อากาศ

ตารางที่ 7 ตารางแสดงชื่อและตำแหน่งประจำทิศของทากิณีทั้ง 4 ตนของในราตมะมณฑลภายใน
วงกลมตรงด้านนอกของมณฑล

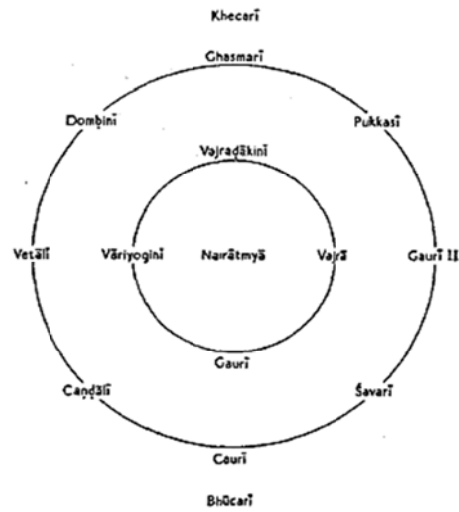
ทิศ	ทากิณี	การเป็นตัวแทนของ	ความหมายที่แท้จริง
จุดต่ำสุด	ภูชารี	สังสารวัฏ	การสัมผัส
จุดสูงสุด	เกษารี	นิพพาน	การนึกคิด ไตร่ตรอง

ทากิณีทั้ง 15 ตนมีกายสีดำและมีลักษณะที่น่ากลัวมาก ร่างกายของทากิณีทุกคน
ประดับด้วยสัญลักษณ์ทั้ง 5 ของพระยานิพุตทั้ง 5 คือ เทริดหรือรัตเกล้า ต่างหู สร้อยคอ กำไล
ข้อมือ และเข็มขัด เช่นเดียวกับในราตมะ ทากิณีมี 1 หน้า และมีดวงตาที่ลุกเป็นไฟ มีผมสีเหลือง มี
2 มือในมือข้างหนึ่งถือกะโหลก มือข้างขวาถือมดและมือข้างซ้ายถือขี้กวางคะ และนุ่งห่ม
หนังสืออยู่บริเวณรอบต้นขา ทากิณียืนอยู่บนซากศพ¹⁰⁰

ส่วนมดมีความหมายถึง การตัดข้อบกพร่องทั้ง 6 ของความมีทิฐิและอื่นๆ คือ ความมี
ทิฐิ ความไม่รู้ ความสงสัย ความปรารถนา ความโกรธ และความไม่จริง ส่วนกะโหลกมีความ
หมายถึง การนำไปสู่ความสิ้นสุดของการแยกแยะคำสอนเกี่ยวกับการมีอยู่และการไม่มีอยู่ ขี้กวาง
คะมีความหมายถึงการเป็นตัวแทนของความว่างเปล่า และมีความหมายถึงการเข้าใจใน
ความหมาย¹⁰¹

¹⁰⁰ Snellgrove, *Hevajra Tantra : A Critical Study*, 74-75

¹⁰¹ *Ibid.*

ภาพที่ 20 มณฑลของไนราตมะที่ล้อมรอบด้วยทาทากินีทั้ง 15 คน
ที่มา : D.L. Snellgrove, *Hevajra Tantra : A Critical Study* (London Oxford University
New York Toronto, 1959), 126.

ในนิพนธ์นโยคาวลี บรรยายถึงวงกลมวงนอกของมณฑลของไนราตมะว่า ทางทิศ
ตะวันออกและทิศตะวันตกมีทาทากินีคือ เกชาริ และ ภูชาริ ตามลำดับ และในมุมทั้ง 4 มุมได้ปรากฏ
เทพทั้ง 4 องค์ เริ่มจาก Vamsa และปรากฏเทพประจำทิศทั้ง 4 เช่นเดียวกับมณฑลของเหวัชระ¹⁰²

ตารางที่ 8 ตารางแสดงชื่อและตำแหน่งของทาทากินีของไนราตมะมณฑลตามคัมภีร์นิพนธ์นโยคา
วาลี

ทาทากินี	ประจำทิศ
Hayasya	ตะวันออก
S'ukarasya	ใต้
S'vanasya	ตะวันตก
Simhasya	เหนือ

¹⁰² Bhattacharya, *Nispannayogavali*, 41–42.

การแสดงออกในรูปของมณฑลของเหวัชระ เป็นที่นิยมและนับถือมากในประเทศ
ทิเบต เนื่องจากได้พบมณฑลของเหวัชระค่อนข้างมากกว่าประเทศอื่นๆ ที่มีการนับถือเหวัชระ
ส่วนในประเทศอินเดียค่อนข้างจะพบน้อย อาจจะนิยมบูชาในรูปของประติมากรรมมากกว่า (จะ
กล่าวในรายละเอียดต่อไป)

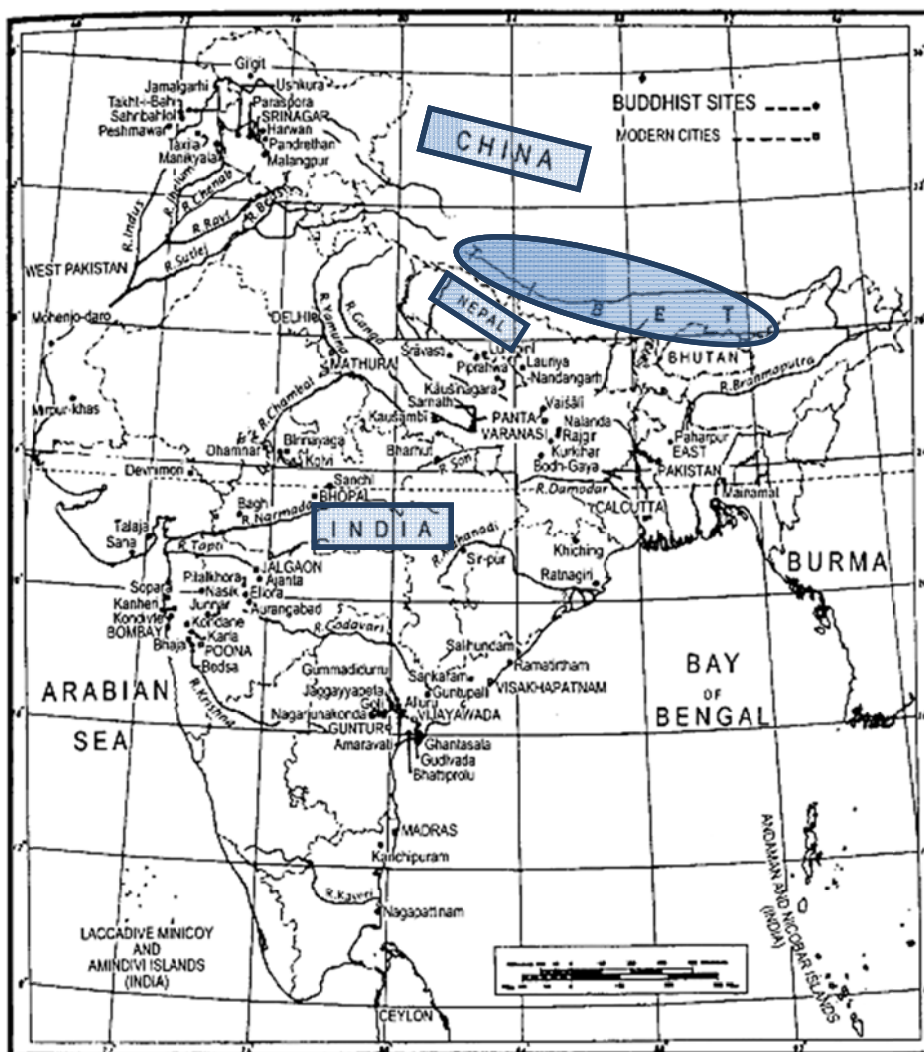

บทที่ 3

ความเชื่อและรูปเคารพเทพที่ปรากฏในเอเชียใต้ เอเชียกลาง และเอเชียตะวันออก

รูปเคารพเทพที่ จะทำการศึกษาในบทที่ 3 นี้ จะแบ่งการเก็บรวบรวมข้อมูลรูป
เคารพที่ใช้ศึกษาโดยแบ่งออกตามภูมิภาค คือ เอเชียใต้ เอเชียกลาง และเอเชียตะวันออก เพื่อ
ความสะดวกและเข้าใจง่ายในการนำไปวิเคราะห์ต่อไป ซึ่งภูมิภาคเอเชียใต้ในที่นี่ ได้แก่ ประเทศ
อินเดีย ประเทศบังคลาเทศ และประเทศเนปาล ภูมิภาคเอเชียกลาง ได้แก่ ประเทศทิเบต และ
ภูมิภาคเอเชียตะวันออก ได้แก่ ประเทศมองโกเลีย และประเทศจีน (แผนที่ที่ 2)

แผนที่ที่ 2 แผนที่แสดงตำแหน่งประเทศอินเดียและประเทศใกล้เคียงที่ปรากฏการณ์บ็ถือ
เหวัชระ

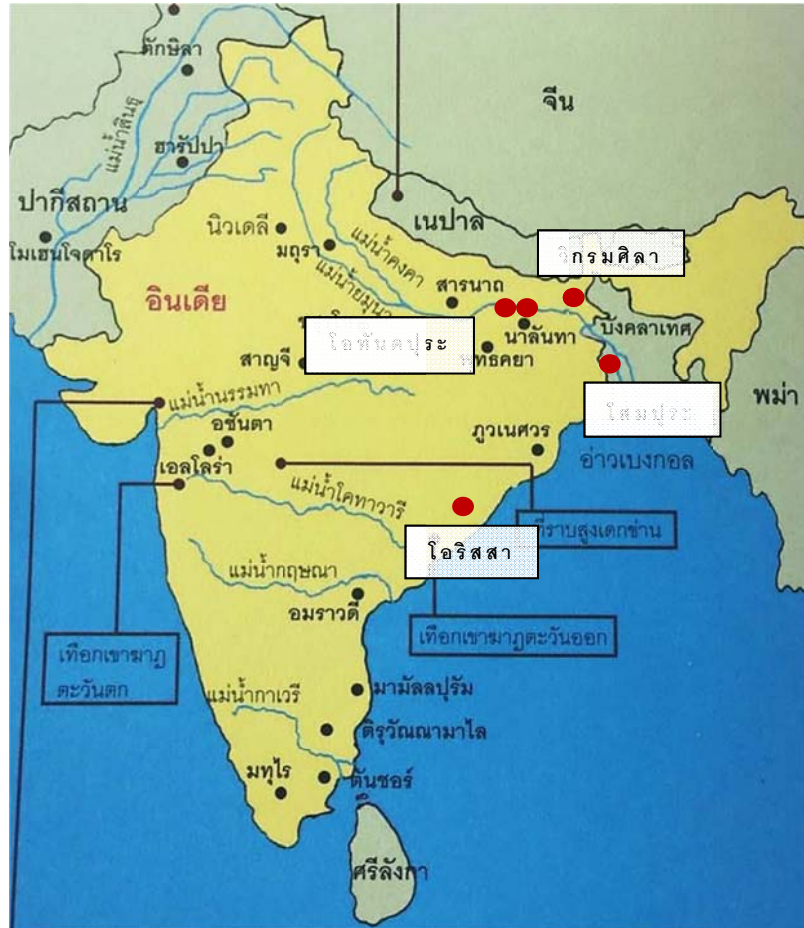
ที่มา : David Snellgrove, Indo-Tibetan Buddhism (Bangkok : Orchid Press, 1987), xiii.

คติความเชื่อเรื่องเหวัชระในอินเดียโบราณ

เมื่อสิ้นสุตราวงศ์คุปตะ พุทธศาสนาในประเทศอินเดียได้กลายมาเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเวทมนตร์คาถาและมีเรื่องที่ดีกัฬขของเพศเข้ามาเกี่ยวข้อง และได้ถือกำเนิดนิกายวัชระยานต้นตระกูลซึ่งปรากฏขึ้นในสมัยของราชวงศ์ปาละ ช่วงพุทธศตวรรษที่ 13¹ พระเจ้าโคपालะที่ 1 เป็นกษัตริย์ผู้ก่อตั้งราชวงศ์ปาละขึ้น และมีอำนาจอยู่บริเวณตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย

¹ Sailendra Nath Sen, Ancient Indian History and Civilization (New International, 1999), 88.

โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่แคว้นพิหารและเบงกอล ได้มีการขยายอำนาจอย่างยิ่งใหญ่ในสมัยพระเจ้าธรรมปาละและพระเจ้าเทวปาละ โดยขยายอำนาจไปถึงภาคเหนือของอินเดียและบริเวณชายแดนของแคว้นแคชเมียร์² (แผนที่ที่ 3)

แผนที่ที่ 3 แผนที่แสดงตำแหน่งบริเวณที่พุทธศาสนิกชนนิกายมหายานเจริญรุ่งเรืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-18 สมัยราชวงศ์ปาละ

ที่มา : เศรษฐ์ ดิงส์ชูลดี, ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รูปแบบพัฒนาการ ความหมาย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มิวเซียมเพลส, 2558), 14.

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-18 นิกายวัชรยานได้เป็นที่แพร่หลายในประเทศอินเดีย มีศูนย์กลางอยู่ที่วิกรัมศิลาวิหาร เกิดขึ้นเนื่องจากชาวพุทธที่นับถือพุทธศาสนาได้นำเอาหลักของตันตระเข้ามาผสมผสานในยุคคลาย มีศาสนสถานขนาดใหญ่หลายแห่งที่สร้างขึ้นในนิกาย

² Gilles Béguin, *Buddhist art : an historical and cultural journey*, 99.

วัชรยานในบริเวณแคว้นพิหารและเบงกอล เช่น วิกรมศิลา (ปัจจุบันอยู่ในเขต Bhagalpur) โอทัน ตะปุระ (ปัจจุบันอยู่ในเขตของนาลันทา) ปหรรปุระหรือโสมปุระ (ปัจจุบันอยู่ในประเทศบังกลาเทศ)³ สาเหตุที่นิกายวัชรยานเฟื่องฟูเป็นอย่างมากนั้น เนื่องจากกษัตริย์ในราชวงศ์ปาละแทบทุกพระองค์ทรงเป็นผู้อุปถัมภ์นิกายนี้

ศาสนสถานที่สำคัญในนิกายวัชรยาน ตัวอย่างเช่น มหาวิทยาลัยนาลันทา มีการสั่งสอนคำสอนทั้งในนิกายเถรวาท มหายาน และแม้กระทั่งศาสนาพราหมณ์ เช่น สอนด้านตรรกศาสตร์ ภาษาสันสกฤตและสาขาวิชาอื่นๆ และได้มีการรับนักศึกษาจากประเทศใกล้เคียงเข้ามาศึกษาด้วย เช่น จากประเทศจีน เกาหลี ทิเบต เนปาล ศรีลังกา และพม่า⁴

นอกจากนี้ยังมีศาสนสถานที่สำคัญอื่นๆ อีก เช่น ศาสนสถานรัตนคีรีที่รัฐโอริสสา ที่แสดงถึงการสร้างมาตั้งแต่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 เป็นศาสนสถานประกอบศาสนสถานขนาดใหญ่ 2 แห่ง และวัดที่มีขนาดเล็ก มีสถูปหลักขนาดใหญ่และสถูปขนาดเล็ก (small votive stupa) หลายร้อยสถูป เช่นเดียวกับตัวอย่างส่วนมากจากสมัยเดียวกันนี้ในอินเดียตะวันออก ยังคงหลงเหลืออิฐดั้งเดิมที่ใช้ในการสร้างอยู่ แต่เป็นอิฐขนาดใหญ่ท่ามกลางประติมากรรมหินที่ยังหลงเหลือ และได้พบประติมากรรมในนิกายวัชรยานด้วย เช่น พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร นางตารา พระพุทธเจ้าศากยมุนี และบางครั้งพบในรูปประติมากรรมหมู่ 3 องค์ คือ พระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์วัชรปาณี และพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร⁵

เช่นเดียวกับที่เมืองสิริปุระซึ่งตั้งอยู่บนที่ราบฝั่งขวาของหุบเขามหานที ได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีและได้พบโบราณวัตถุและประติมากรรมที่เกี่ยวข้องในนิกายวัชรยาน เช่น กลุ่มประติมากรรมสำริด ประกอบด้วย พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์วัชรปาณี และพระโพธิสัตว์มัญชุศรี นักวิชาการเช่น M.G. Dikshit เชื่อว่าสิริปุระ เป็นศูนย์กลางของมหายานและสถาปัตยกรรมที่บรรจุพระบรมธาตุพระพุทธเจ้า มีลักษณะที่โดดเด่นคล้ายคลึงกับที่นาลันทา อย่างไรก็ตาม D.R. Das คิดว่าศูนย์กลางแห่งนี้ต้องมีความเกี่ยวข้องกับศูนย์กลางของพุทธศาสนาของโอริสสา เช่นเดียวกับที่รัตนคีรี อุทัยคีรี ลลิตะคีรี ตลอดจนเป็นเส้นทางเดินทางที่ดีเยี่ยมสิ่งที่ยังคงหลงเหลืออยู่จากการติดต่อสัมพันธ์กันนั้น เห็นได้จากประติมากรรมของเทพในนิกาย

³ Cathleen A. Commings, "Tantra in India," In John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist meditational art*, 25.

⁴ Ibid., 28.

⁵ Ibid., 27–28.

วัชรยานที่ขุดพบ⁶ จากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบ แสดงให้เห็นว่าโบราณสถานเหล่านี้เป็น ศูนย์กลางของการฝึกโยคะตันตระชั้นสูงในสมัยปาละ ที่เป็นหลักฐานแสดงให้เห็นถึงการพัฒนา ของนิกายวัชรยานได้เป็นอย่างดี

ในสมัยราชวงศ์ปาละ คำสอนของเทพที่สำคัญและเทพผู้พิทักษ์ในนิกายวัชรยาน ได้ มีการเผยแพร่ค่อนข้างน้อย บางครั้งแสดงออกในรูปวรรณกรรมและในรูปพิธีกรรม⁷ แต่อย่างไรก็ตาม เทพผู้พิทักษ์ในนิกายวัชรยานก็ยังมี การพบอยู่พอสมควรในประเทศอินเดีย สำหรับความเชื่อ ในการนับถือเทพพระค่อนข้างพบได้น้อยและไม่เป็นที่นิยมมากนัก ได้พบคำสอนที่เกี่ยวกับเทพพระ ที่มีการเขียนขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 คือ คัมภีร์เทพพระตันตระ เขียนเป็นภาษาสันสกฤต ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับชั้นอนุตตระโยคะของนิกายวัชรยาน และเกี่ยวข้องกับเรื่องราวและประติ- มาณวิทยาของเทพพระ ส่วนประติมากรรมเทพพระพบได้ไม่มากนัก สามารถรวบรวมมาได้ ดังนี้

1. ประติมากรรมลอยตัว

1.1 ชิ้นส่วนประติมากรรมเทพพระ พบที่ธรรมานคร (Dharmanagar) ประเทศอินเดีย (ไม่มีภาพประกอบ)

ประติมากรรมเทพพระชิ้นนี้ ถือได้ว่าเป็นประติมากรรมชิ้นที่ดีเยี่ยม พบที่ธรรมา นครบริเวณตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองตรีปุระ (Tripura) ในประเทศอินเดีย มีสภาพไม่สมบูรณ์ ประติมากรรมมีความยาว 40.64x17.78 เซนติเมตร ประติมากรรมมีสนิมติดอยู่ค่อนข้างมาก กำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ประติมากรรมเคลือบด้วยทองแบบเงือจาง มีลักษณะทาง ประติมานวิทยา คือ ด้านบนเศียรของเทพพระมีพระโองโรจนะประทับอยู่ในวิหาร เทพพระมี 4 บาท ยืนท่าอรรธปรียังกะ-นฤตยสนะ 2 บาทหลังเหยียบอยู่บนร่างมนุษย์ มี 8 เศียร 16 กร 5 กรทางซ้าย ได้หักหายไป ถือด้วยหวักะโหลกที่บรรจุสัตว์โลกและเทพเจ้าต่างๆ รอบเทพพระมีนางทากิณีทั้ง 8 ตน เดินนำในท่าทางเดียวกับเทพพระอยู่ประจำทิศทั้ง 8⁸

⁶ Byomakesh Tripathy, "Buddhist Remains in Western Orissa," : 64.

⁷ Gilles Béguin, *Buddhist art : an historical and cultural journey*, 102.

⁸ T.Raatan, *Encyclopaedia of North – East India* (Kalpaz Publications , 2003), 191.

หากถึมีสวมนมาลาหวักะโหลกเช่นเดียวกับหวัชระ และพบว่ามีจารึกอยู่ที่ฐานของประติมากรรม จากตัวอักษรสามารถกำหนดอายุได้พุทธศตวรรษที่ 16-17 ในจารึกมีพระนามของกษัตริย์ที่ถวายรูปเคารพนี้ปรากฏอยู่ ปัจจุบันประติมากรรมชิ้นนี้อยู่ในการดูแลของสำนักงานราชมาละ (Officer in Charge, Rajamala Office) ที่เมืองตรีปุระ⁹

1.2 ชิ้นส่วนประติมากรรมหวัชระ พบที่ปหารปุระ (Paharpur) ประเทศบังคลาเทศ¹⁰ (ภาพที่ 21)

ปหารปุระเป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่ในเขตราชธานี ในเบงกอลตะวันออก ปัจจุบันอยู่ในประเทศบังคลาเทศ ชื่อเดิมของเมืองปหารปุระ คือ โสมปุระ (Somapura) ซึ่งเป็นเมืองเล็ก ๆ และเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาอันสำคัญแห่งหนึ่งของเมืองปฏนทรวรณะ จากการขุดค้นทางโบราณคดีโดย Buchanan Hamilton เมื่อปี พ.ศ.2350-2477 ได้พบหลักฐานทางโบราณคดีที่สามารถกำหนดอายุของโบราณสถานแห่งนี้ว่ามีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 8 แต่จากการขุดค้นพบแผ่นทองแดงได้ระบุถึงปี พ.ศ.1022 มีใจความกล่าวถึงพราหมณ์ที่ชื่อ นาถศรมาและภรรยา ชื่อรามิ ว่าเป็นเจ้าหน้าที่เก็บผลรายได้จากที่กัลปนาเพื่อซื้อสิ่งของอันจำเป็น เช่น น้ำมันจันทน์ กล้วยดอกไม้ เพื่อบูชาพระอรหันต์ และปฏิสังขรณ์กุฏิที่พักในพระวิหารนั้น¹¹

แต่พระอรหันต์ที่ระบุถึงนี้เข้าใจว่าเป็นพระในศาสนาเซน เพราะว่ามีอาจารย์ในศาสนาเซนองค์หนึ่งชื่อว่า คูหนันทิน อาศัยอยู่ในเมืองวฏโคหาลี (Vatagohali) ซึ่งเมื่อเทียบเคียงอายุที่ปรากฏบนแผ่นทองแดงกับยุคในสมัยคุปตะ โบราณสถานแห่งนี้ น่าจะมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10 คือในช่วงสมัยคุปตะ และยังสามารถคล้องกับหลักฐานทางด้านเอกสารโบราณที่กล่าวไว้ว่า เบงกอลเหนืออยู่ภายใต้การปกครองของกษัตริย์คุปตะในพุทธศตวรรษที่ 10¹²

⁹ Dacca Museum, Iconography Buddhist and Brahmanical Sculptures In The Dacca Museum (Varanasi, Delhi : Indological Book House, 1972), 270-271.

¹⁰ ในที่นี้จะขอกล่าวถึงประเทศบังคลาเทศรวมอยู่ในอินเดียโบราณ เนื่องจากแต่เดิมตั้งอยู่ในเขตของประเทศอินเดีย ก่อนที่จะแยกตัวออกมาเป็นประเทศปากีสถานตะวันออก และประเทศบังคลาเทศในปัจจุบัน

¹¹ Charu Chandra Das Gupta, Paharpur and its monuments (Calcutta : Firma K. L. Mukhopadhyay, 1961), 1-2.

¹² Ibid., 3.

เมื่อภูมิภาคนี้ได้เปลี่ยนไปตกอยู่ใต้อำนาจการปกครองของกษัตริย์ในราชวงศ์पालะ พุทธศาสนาได้กลายมาเป็นศาสนาที่มีอิทธิพลขึ้นมาในดินแดนส่วนนี้ ในสมัยของกษัตริย์เทวपालะ (Devapala) แห่งราชวงศ์पालะ ซึ่งปกครองอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 ได้ทรงรับสั่งให้เลือกพื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับสร้างวัดขนาดใหญ่ที่มีชื่อว่า ธรรมपालะมหาวิหารแห่งโสมปุระ ซึ่งมีจารึกอยู่ในแผ่นดินเผาที่ค้นพบในเมืองปหารปุระและมีรายชื่ออยู่ในจารึก ดังนี้

1. ศรีโสมปุระ (Sri-Somapura)
2. ศรี ธรรมपालะเทวะ (Sri Dharmapaladeva)
3. มหาวิหาริยะ-อารยะ ภิกษุสังฆสยะ (Mahavihariya-arya-Bhiksu-Sanghasya)¹³

รายชื่อดังกล่าวในจารึกคือ รายชื่อของพระภิกษุสงฆ์ซึ่งอยู่ประจำในวัดใหญ่ของเมืองโสมปุระ ในสมัยที่ยังรุ่งเรือง จะเห็นได้ชัดว่าการสร้างวัดอันยิ่งใหญ่ของพุทธศาสนาในเมืองโสมปุระนั้น มีขึ้นในช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่ 14 ต่อมาในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 15 ราชวงศ์पालะตกอยู่ใต้อำนาจของราชวงศ์เสนะ และผู้ปกครองได้นับถือศาสนาพราหมณ์ ในสมัยนี้วิหารที่โสมปุระก็ได้ถูกละเลย และในพุทธศตวรรษที่ 18 เมื่ออิสลามได้บุกรุกบริเวณแคว้นเบงกอล ทำให้เมืองโสมปุระถูกทิ้งร้างไปในที่สุด¹⁴

ได้มีหลักฐานกล่าวถึงว่า ในคัมภีร์ปัก-ซัม-ซอง-ซาง (Pag-Sam-Zon-Zang) ของทิเบต ได้บันทึกไว้ว่า พระเจ้ามहिपालะ เคยถวายพระพุทธรูปไว้ที่มหาวิหารแห่งเมืองโสมปุระ อีกทั้งในศิลาจารึกที่นำล้นทาทานวิบูลศรีมิตร (Vipulasrimitra) ซึ่งเป็นศิลาจารึกสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 ได้จารึกไว้เช่นกันว่า ท่านพระภิกษุวิบูลศรีมิตรผู้อยู่ในมหาวิหารแห่งเมืองโสมปุระ เป็นเวลานาน ได้สร้างโบสถ์ประดิษฐานรูปเทพธิดาดารา ขึ้นที่มหาวิหารโสมปุระ อีกทั้งยังได้ซ่อมแซมห้องที่อยู่อาศัยของพระภิกษุ 4 ห้อง จัดทำเครื่องตกแต่งทำด้วยทองคำมาประดับพระพุทธรูป และจารึกบนเสาคินในสมัยเดียวกัน ได้จารึกไว้ว่า พระภิกษุชื่อทศพลครรภ (Dasabalagarbha) เป็นผู้นำในการสร้าง และนำจารึกไว้ที่มหาวิหารโสมปุระเพื่อประกาศพระคุณของพระรัตนตรัย อีกทั้งเพื่อจูงใจผู้คนที่อยากทำความดี ได้มีโอกาสทำความดี¹⁵

¹³ Gupta, Paharpur and its monuments, 3.

¹⁴ Ibid., 4-5.

¹⁵ Ibid., 3-4.

รูปแบบของปहरปุระ ถือได้ว่าเป็นศาสนสถานที่เป็นตัวอย่างของสถาปัตยกรรมอินเดียโบราณที่มีเอกลักษณ์ มีแผนผังเป็นรูปกากบาท และมีมุขยื่นออกมาจากแต่ละด้าน (เพิ่มมุข) มีลานยกขึ้นมา 3 ชั้น¹⁶ แต่เดิมมีการก่อด้วยอิฐ และมีความสูงถึง 100 ฟุต ห่างออกมามีกำแพงที่หนา และมีคูหาหรือห้องขนาดเล็กทั้งหมดจำนวน 177 ห้องล้อมรอบอยู่กลางวัด¹⁷ ที่วัดนี้เคยมีสิ่งก่อสร้างที่ใหญ่โต ซึ่งวัดจากด้านเหนือไปทางด้านใต้ยาว 356 ฟุต 6 นิ้ว และจากด้านตะวันออกไปด้านตะวันตกยาว 314 ฟุต 3 นิ้ว ซึ่งกินเนื้อที่ตอนกลางวัดเป็นรูปสี่เหลี่ยมกว้างใหญ่ พื้นที่ตั้งของวัดเป็นรูปสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ และมีมุขยื่นออกมา ถือว่าเป็นแผนผังแบบใหม่ที่สร้างในสมัยพระเจ้าธรรมपालะ (ภาพที่ 22 และแผนที่ที่ 4)

ประติมากรรมหัวพระที่พบที่ปहरปุระ พบบริเวณบ่อน้ำทางเข้าออกหลัก ขึ้นส่วนประติมากรรมทำจากหินบะซอลต์สีดำ สภาพไม่สมบูรณ์ ความสูงประมาณ 7.62 เซนติเมตร กำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 หรือช่วงหลังของสมัยपालะ-เสนะ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑ์กัลกัตตา (Calcutta) ประเทศอินเดีย มีลักษณะทางประติมานวิทยาคือ มีทั้งหมด 12 กร และอาจมีอีก 4 กรอยู่ด้านบน ถ้าสมบูรณ์อาจอยู่ในรูปแบบ 16 กร กระจุกกลางโอบกอดคักติและกรที่เหลือถือด้วยหวักะโหลก แต่ละเศียรมี 3 เนตร สวมวนมาลารูปหวักะโหลก¹⁸ จากการที่พบประติมากรรมหัวพระ แสดงให้เห็นถึงการมีอยู่ของทฤษฎีต้นตระกูลชั้นสูงและการนับถือหัวพระในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 ที่ปहरปุระได้เป็นอย่างดี¹⁹

¹⁶ Gupta, *Paharpur and its monuments*, 6.

¹⁷ Nazimuddin Ahmed, *Discover the monuments of Bangladesh* (Dhaka (Bangladesh) : University Press, 1984), 55.

¹⁸ *Ibid.*, 59.

¹⁹ Susan L. Huntington, *The "Pala-Sena" schools of sculpture* (Leiden : E.J. Brill, 1984), 164.

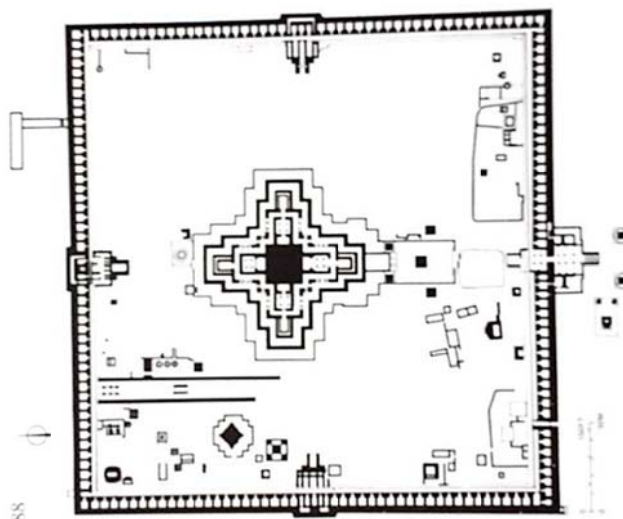
ภาพที่ 21 ชิ้นส่วนประติมากรรมหวัชระ พบที่ปहरปุระ

ที่มา : Susan L. Huntington, The "Pala-Sena" schools of sculpture (Leiden : E.J. Brill, 1984), 382.

ภาพที่ 22 ศาสนสถานที่ปहरปุระ

ที่มา : Nazimuddin Ahme, Discover the monuments of Bangladesh (Dhaka (Bangladesh) : University Press, 1984), 57, 59.

แผนที่ที่ 4 แผนผังของศาสนสถานปัทมปุระหรือโลมปุระ

ที่มา : Gilles Béguin, *Buddhist art : an historical and cultural journey* (Bangkok : River Books, 2009), 99.

1.3 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ บังคลาเทศ ประเทศบังคลาเทศ²⁰ (ภาพที่ 23)

ทำจากโลหะ สภาพสมบูรณ์ อายุพุทธศตวรรษที่ 16-17 พบที่เมืองโควินคันท์ (Govindaganj) ในเขตไคพันธะ (Gaibandha) ทางเหนือของประเทศบังคลาเทศ ขนาด 13.9 เซนติเมตร มี 1 เศียร 2 กร ในกรขวาคือวัชระและกรซ้ายถือถ้วยกะโหลก มีขลุ่ยวงคระวางพียงอยู่ที่ไหล่ซ้าย สวมวนมาลารูปหัวกะโหลก มี 2 บาท ยืนอยู่ในท่าอรรชรปรียังกะเหยียบอยู่บนร่างมนุษย์ หรือศพ

²⁰ Tianshu Zhu, "Hevajra Tantra," In John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist Meditational Art*, 460.

ภาพที่ 23 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ บังกลาเทศ (Bangladesh National Museum)

ที่มา : John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist meditational art* (Chicago : Serindia Publications ; Columbus : Columbus Museum of Art, c2003), 460.

1.4 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เนวาร์ก (Newark) ประเทศสหรัฐอเมริกา (ภาพที่ 24)

ทำจากหินคลอไรท์ (Chlorite) สภาพไม่สมบูรณ์ รูปแบบศิลปะอินเดียตะวันออก (สมัยปาละ) มีสภาพไม่สมบูรณ์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17 ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เนวาร์ก (Newark) ประเทศสหรัฐอเมริกา มีลักษณะทางประติมานวิทยา คือ มี 8 เศียร ประกอบด้วยด้านบน 1 เศียรและด้านข้างโดยรอบอีก 7 เศียร มีทั้งหมด 16 กร และอยู่ในท่าทางโอบกอดกับศักดิ์ เหวัชระและศักดิ์สวรมสายรัดเอวที่ประกอบด้วยเชือกที่มีไข่มุกหรือลูกปัดประดับและสายดั่งกล่าวนี้ไม่ได้รัดอยู่ด้านหลังของประติมากรรมแต่ปล่อยให้ตกลงมาระหว่างสะโพก และปล่อยให้ตกลงมาตกแต่งอยู่บริเวณระดับเอวของประติมากรรม ซึ่งเข็มขัดลูกปัดพบว่ามีนิมประดับตกแต่งประติมากรรมของเทพที่มีลักษณะคล้ายเสมอในศิลปะปาละ²¹

²¹ Pratapaditya Pal, edited, *Buddhist art : form&meaning* (Mumbai : Marg Publications, 2007), 89.

ภาพที่ 24 ประติมากรรมเหวัชระศิลปะอินเดียตะวันออก ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์เนวาร์ก
(Newark)

ที่มา : Pratapaditya Pal, edited, *Buddhist art : form & meaning* (Mumbai : Marg Publications.2007), 89.

1.5 ชิ้นส่วนประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ฟิลาเดลเฟีย
(Philadelphia museum) ประเทศสหรัฐอเมริกา (ไม่มีภาพประกอบ)

ประติมากรรมเหวัชระชิ้นนี้ ทำจากทองเหลืองผสมกับเงินและโลหะ ลักษณะทาง
ประติมานวิทยา คือ เหวัชระอยู่ในท่าทางโอบกอดกับศักติ ส่วนเศียรมีลักษณะคล้ายประติมากรรม
เหวัชระที่พบจากปหรรปุระ นอกจากนี้ยังมีที่คล้ายกันคือวิศวะชระที่อยู่ด้านบนของฉมที่มีลักษณะ
ตั้งขึ้นคล้ายเปลวไฟ ศักติคาดเข็มขัดที่มีสายตกลงมายังสะโพกและกร ในกรของ เหวัชระถือถ้วย
ห้วงกะโหลกที่บรรจุสัตว์โลก เทพเจ้า เทพนพเคราะห์และมนุษย์ บาททั้ง 4 เขียบอยู่บนมารทั้ง 4 ที่
อยู่ในตำแหน่งเป็นรูปกากบาท บาททั้ง 3 บาทจากทั้งหมด 4 บาท สามารถมองเห็นได้เช่นเดียวกับ
ประติมากรรมเหวัชระที่พบที่ปหรรปุระ ซึ่ง von Schroeder เสนอว่า อาจเป็นไปได้ว่ามาจาก
เบงกอลจึงได้พบประติมากรรมเหวัชระที่มีลักษณะคล้ายที่ปหรรปุระซึ่งอยู่ในเขตเบงกอลเช่นกัน
และประติมากรรมนี้น่าจะมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17²²

²² Rob Linrothe, *Ruthless Compassion : Wrathful Deities in Early Indo-Tibetan Esoteric Buddhist Art* (Art Media Resources, 1999).

1.6 ชิ้นส่วนประติมากรรมหัวพระ พบที่มัลฮาร์ (Malhar) ประเทศอินเดีย (ไม่มีภาพประกอบ)

พบที่เมืองมัลฮาร์ (Malhar) เมืองโบราณของมัลลละ ปฏูฏณะ (Mallala Pattana) ตั้งอยู่ในเขตพิลาสปูระ (Bilaspur) ได้มีการขุดค้นโดยภาควิชาประวัติศาสตร์อินเดียโบราณ วัฒนธรรมและโบราณคดี ของมหาวิทยาลัยซาคาร (Sagar) จากการขุดค้นได้พบเจดีย์ วิหาร สถูป รวมถึงรูปเคารพเทพและพระโพธิสัตว์ในนิกายวัชรยานหลายองค์ เช่น พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์มัญชุศรี รวมทั้งหัวพระด้วย²³ ซึ่งชิ้นส่วนประติมากรรมหัวพระถูกพบอยู่ในวิหารที่สร้างขึ้นในนิกายวัชรยาน ประติมากรรมหัวพระประดิษฐานอยู่บนแผ่นอิฐกลางวิหาร ซึ่งแผ่นอิฐนี้ตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้ใกล้กับผนังของวิหาร²⁴ ไม่มีการกำหนดอายุสมัย ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ Hari Singh Gour มหาวิทยาลัยซาคาร²⁵

2. ภาพวาดหัวพระ

2.1 ภาพวาดหัวพระ จากอินเดียตะวันออก²⁶ (ไม่มีภาพประกอบ)

ลักษณะทางประติมานวิทยาคล้ายกับประติมากรรมหัวพระองค์หนึ่งที่เคยพบที่เมืองตรีปุระ มีลักษณะการยืนแบบเดียวกัน 2 กรตรงกลางทำท่าโอบกอดกับศักดิ์ถึงแม้จะไม่ปรากฏศักดิ์ก็ตาม หัวพระถือถ้วยหวักะโหลก ถึงแม้ภาพวาดจะมีขนาดเล็กแต่ก็สามารถระบุจำนวนกรได้ ภายในถ้วยหวักะโหลกบรรจุพระอาทิตย์ พระจันทร์ ช้าง ม้า และวัว บาททั้ง 4 ของหัวพระยืนเหยียบอยู่บนมารทั้ง 4

²³ Byomakesh Tripathy, "Buddhist Remains in Western Orissa,": 64.

²⁴ S.R. Bakshi and O.P. Ralhan, **Study in Indian History Madhya Pradesh Volume-1 Land and the people**, (New Delhi : Sarup&sons, 2007), 224.

²⁵ Tripathy, "Buddhist Remains in Western Orissa,": 64.

²⁶ Linrothe, **Ruthless Compassion : Wrathful Deities in Early Indo-Tibetan Esoteric Buddhist Art**, 271.

3. มณฑลเหว็ชระลอยตัว

3.1 มณฑลเหว็ชระรูปดอกบัว ทำจากโลหะ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑศิลป์อเมริกัน (Rubin Museum of Art) ประเทศสหรัฐอเมริกา²⁷ (ภาพที่ 25)

สภาพสมบูรณ์ รูปแบบศิลปะอินเดียตะวันออก ขนาด 41.9x28.2 เซนติเมตร ภายในตรงกลางมีเหว็ชระโอบกอดกับศักติ ไม่สามารถระบุลักษณะทางประติมานวิทยาได้แน่ชัด เนื่องจากมองเห็นได้ไม่ชัดเจนนัก ด้านในกลีบทั้ง 8 กลีบของดอกบัวมีทากิณีทั้ง 8 ตน ส่วนด้านนอกของกลีบทั้ง 8 กลีบมีสิทธะ ทั้ง 8 องค์ ส่วนของมณฑลเหว็ชระนี้มีลักษณะเหมือนก้านบัว มณฑลลักษณะเช่นนี้ยังได้พบว่าคล้ายคลึงกับที่พบในประเทศเนปาล ประเทศพม่า และประเทศจีนด้วย²⁸ มณฑลของเทพในนิยายวิษณุนที่ทำจากโลหะและสามารถเปิดออกได้นี้ พบว่าในสมัยปาละค่อนข้างนิยมสร้างและพบได้บ่อย เช่น มณฑลของพระวัชรสัตว์และมณฑลของวัชรตารารูปดอกบัว (ภาพที่ 26) ภายในสามารถเปิดออกได้เช่นเดียวกับมณฑลของเหว็ชระ และประติมากรรมเหล่านี้มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ซึ่งเป็นช่วงเวลาเดียวกัน

²⁷ Lotus Mandala of Hevajra, Accessed January 30, 2015, Available from <http://rubinmuseum.org/collection/artwork/lotus-mandala-of-hevajra>

²⁸ Anupa Pande & Pandya Dhar, edited, Cultural Interface of India with Asia : religion, art and architecture (New Delhi : D.K. Printworld, c2004), 25.

ภาพที่ 25 มณฑลเหวัชระรูปดอกบัว ทำจากโลหะ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานศิลปะลูบริน (Rubin Museum of Art)

ที่มา : Lotus Mandala of Hevajra, Accessed January 30, 2015, Available from <http://rubinmuseum.org/collection/artwork/lotus-mandala-of-hevajra>

ภาพที่ 26 มณฑลของพระวัชรตารูปดอกบัว ทำจากโลหะ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานภัณฑศาลา
ที่มา : Gilles Béguin, *Buddhist art : an historical and cultural journey* (Bangkok : River Books, 2009), 101.

จากประติมากรรมเหวัชระที่พบในประเทศอินเดียดังกล่าว จะสังเกตได้ว่าชิ้นที่ระบุอายุสมัยจะมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-18 ซึ่งตรงกับสมัยราชวงศ์ปาละและเป็นช่วงเวลาที่นิกายวัชรยานแพร่หลายอยู่ในบริเวณแคว้นพิหารและเบงกอลของประเทศอินเดีย ถึงแม้ว่าจะพบประติมากรรมเหวัชระไม่มากนัก แต่อย่างน้อยก็ได้แสดงให้เห็นถึงการนับถือนิกายวัชรยานและการ

แพร่หลายของคำสอนในนิกายนี้ได้เป็นอย่างดี อีกทั้งยังแสดงให้เห็นถึงการยอมรับและนับถือ เหว์ชระซึ่งเป็นเทพผู้พิทักษ์ที่มีขึ้นครั้งแรกในนิกายวัชรยานอีกด้วย และเมื่อสิ้นสุทธราชวงศ์पालะ แล้ว ประติมากรรมเหว์ชระคงไม่ค่อยเป็นที่นิยม แต่กลับไปนิยมและแพร่หลายมากในประเทศ ไกล่เคียง คือ ประเทศเนปาลและประเทศทิเบตแทน

คติความเชื่อเรื่องเหว์ชระในประเทศเนปาล

ในประวัติศาสตร์ของประเทศเนปาลได้ปรากฏว่ามีการติดต่อกับประเทศอินเดียใน ด้านพุทธศาสนามาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช เมื่อครั้งที่พระองค์ได้ส่งสมณทูตไปเผยแผ่ พระพุทธศาสนาในบริเวณแคว้นแคชเมียร์และบริเวณใกล้เคียง ส่วนนิกายวัชรยานได้เจริญรุ่งเรือง อยู่ในประเทศเนปาลมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12-13 คือในสมัยราชวงศ์पालะของอินเดียที่นิกาย วัชรยานเจริญรุ่งเรืองอยู่ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ บริเวณแคว้นพิหารและเบงกอล และ หลังจากที่ประเทศอินเดียได้ถูกมุสลิมเข้าบุกรุกและยึดครองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 พระสงฆ์ นิกายตันตระจากตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดียได้อพยพเข้ามาในบริเวณหุบเขากาทมันฑูของ เนปาลเป็นจำนวนมาก²⁹ ซึ่งประกอบด้วย 3 เมืองหลัก คือ เมืองกาทมันฑู เมืองปาทัน และเมือง ภัคตปุระ ซึ่งเมืองต่างๆ เหล่านี้ได้พบหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับนิกายตันตระทั้งสิ้น (แผนที่ที่ 5)

²⁹ Dina Bangdel, "Tantra in Nepal," In John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist meditational art*, 29.

แผนที่ที่ 5 แผนที่แสดงตำแหน่งเมืองและโบราณสถานสำคัญในประเทศเนปาล
ที่มา : เศรษฐ์ ดิงส์กูชลี, “เอกสารประกอบการสอน วิชา 310313 ศิลปะเอเชียภาคกลาง,”
ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553.

หลักฐานที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อในนิยายต้นตระกูลที่พบในเนปาล ปรากฏอยู่ในตำนานท้องถิ่นเกี่ยวกับร่องรอยของการกำเนิดพุทธศาสนาในหุบเขากาทมันฑูในช่วงหลัง กล่าวถึงในสวัยัมภูปุราณะ (Svayambhu Purana) ซึ่งถือเป็นคัมภีร์ที่สำคัญที่สุดเล่มหนึ่งของชาวพุทธในประเทศเนปาล กล่าวถึงการมาของพระมานูษีพุทธทั้ง 7 รวมถึงพระพุทธเจ้าศากยมนีที่มายังบริเวณกาทมันฑู พระมานูษีพุทธองค์แรกได้หว่านเมล็ดพืช และเติบโตงอกงามออกมาเป็นดอกบัวจำนวน 1,000,000 กลีบ มีลำแสงออกมาจากเมล็ดนั้น คือรูปแบบของลำแสงหรือเปลวไฟที่เกิดด้วยตัวเอง (สวัยัมภู) เป็นการปรากฏของพระพุทธเจ้าลำดับแรกสุด คือ พระอาทิพุทธ³⁰

อีกทั้งได้กล่าวถึงพระโพธิสัตว์วัณชูศรีที่เดินทางมาจากจีนมายังประเทศเนปาลในช่วงพุทธศตวรรษที่ 8 เดิมอาศัยอยู่บนภูเขา 5 ยอด กับนักบุญที่มีสานุศิษย์มากมายรวมทั้งพระเจ้าธรรมกรซึ่งเป็นกษัตริย์ของเมืองนั้น วันหนึ่งพระโพธิสัตว์วัณชูศรีได้รับทราบโดยญาณทิพย์ว่า พระอาทิพุทธได้แบ่งภาคลงมาเป็นเปลวไฟประดิษฐานอยู่บนดอกบัวในทะเลสาบกาลีหรัทในเนปาล

³⁰ Bangdel, “Tantra in Nepal,” In John C. Huntington and Dina Bangdel,

ท่านจึงเสด็จไปนมัสการพร้อมสานุศิษย์รวมทั้งพระเจ้าธรรมกรและชายาทั้งสอง และได้สร้างวัดครอบเปลวไฟนั้นไว้ ปัจจุบันคือ คือ สวयัมภูมหาเจดีย์ (Svayambhu Mahachaitya) (ภาพที่ 27) และได้สร้างวัดต่างๆ เป็นที่อยู่ของตนเอง แล้วแต่งตั้งพระเจ้าธรรมกรเป็นกษัตริย์ปกครองประเทศเนปาล เมื่อเสร็จกิจจึงกลับไปยังบ้านเมืองของตน ต่อมาจึงได้รับยกย่องเป็นพระโพธิสัตว์³¹ พระโพธิสัตว์มีัญชุตริย์ยังได้มาที่กาทมนัญและเห็นหุบเขานี้เต็มไปด้วยน้ำ พระองค์จึงใช้ดาบของพระองค์ตัดทะเลสาบ จึงทำให้เกิดประเทศเนปาลขึ้น

นอกจากหลักฐานด้านเอกสารแล้ว ยังปรากฏหลักฐานด้านโบราณคดีที่แสดงให้เห็นถึงร่องรอยของความเชื่อในนิกายตันตระและนิกายวัชรยานด้วย เช่น ในสมัยราชวงศ์ลิจจวี (Licchavi) มีหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการพัฒนาการฝึกตันตระอย่างเต็มรูปแบบในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 และในจารึกสมัยลิจจวีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-14 กล่าวว่ามีการสร้างวิหารอย่างน้อยจำนวน 14 แห่ง ถึงแม้ว่ากษัตริย์ลิจจวีจะนับถือศาสนาฮินดูมาแต่เดิม แต่ในจารึกได้ระบุว่าศาสนสถานในศาสนาพุทธดังกล่าวสร้างขึ้นโดยเงินอุทิศจากราชสำนัก เช่น วิหารมานา (Mana) ที่สร้างโดยพระเจ้ามานาเทวะ (Manadeva) และชเยนกู บาฮาล (the Syengu Baha) ที่สวयัมภูมหาเจดีย์สร้างโดยวริชเทวะ (Vrishadeva) เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการกล่าวถึงเทพในนิกายตันตระและนิกายวัชรยาน ที่ปรากฏในจารึกสมัยลิจจวีว่า พระญาติของศรีเทวะ (Shideva) ได้กล่าวถึงกษัตริย์ว่าได้มีการปรับปรุงรูปเคารพของวัชรโยคินีและสร้างชีวันยันสะ (jivanyansa) ถวายทุกๆ 12 ปี เช่นเดียวกับจารึกของอัมศุวรมัน (Amshuvarman) ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-13 ที่สวयัมภูมหาเจดีย์ ที่กล่าวถึงนิกายวัชรยานและสวयัมภูมหาเจดีย์³²

หลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญในสมัยลิจจวี เช่น สวयัมภูมหาเจดีย์ เป็นเจดีย์ที่เปรียบได้กับมณฑลของพระธยานิพุทธทั้ง 5 และเจดีย์ที่โอม บาฮาล (Om Bahal) เมืองปาทัน ที่ปรากฏช่องว่างทั้ง 4 ด้านสำหรับประดิษฐานพระไวโรจนะและพระธยานิพุทธทั้ง 4 องค์ตามความเชื่อในนิกายวัชรยาน จากหลักฐานเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงการมีอยู่และการพัฒนาในด้านรูปแบบประติมานวิทยาของนิกายวัชรยานในช่วงสมัยพุทธศตวรรษที่ 11-12 ในเนปาลได้เป็นอย่างดี³³

³¹ ผาสูช อินทราวุธ, *พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน*, 71.

³² Bangdel, "Tantra in Nepal," In John C. Huntington and Dina Bangdel,

³³ Ibid.

ภาพที่ 27 สวयัมภูนมหาเจดีย์
ที่มา : เศรษฐ์ ดิงส์ลูชลี, “เอกสารประกอบการสอน วิชา 310313 ศิลปะเอเชียภาคกลาง,”
ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร 2553.

ในสมัยราชวงศ์มัลละ (Malla) ได้พบหลักฐานด้านเอกสารที่สมบูรณ์ของการเขียนต้นฉบับคัมภีร์ในพุทธศาสนาด้วยลายมือ มีคัมภีร์ภาษาสันสกฤตจำนวน 100 กว่าฉบับถูกเก็บไว้ในบริเวณกาทมัณฑุ และคัมภีร์เหล่านี้ถูกสร้างขึ้นบนพื้นฐานของความต้องการในด้านพิธีกรรมเป็นหลักฐานของการหลงเหลืออยู่ของคัมภีร์ในพุทธศาสนาของประเทศอินเดีย กลุ่มของคัมภีร์ทั้ง 9 เล่มที่รู้จักกันดีในชื่อของนวกรันตะ (Nava Grantha) ประกอบด้วยวรรณกรรมที่เป็นที่ยอมรับของชาวพุทธในประเทศเนปาล ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากคัมภีร์มหายานไวปุลยสูตรและตันตระ เช่น ปรัชญาปารมิตาสูตร สัทธรรมปุณฑริกสูตร สุวรรณประภาสสูตร และคุหยสมาชตันตระ นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์หลักของตันตระที่ถูกเก็บรักษาไว้ในประเทศเนปาลและถูกใช้อย่างแพร่หลาย เช่น นามสังคีตตันตระของมัญชุศรี และการอธิบายหรือตีความที่ไม่ค่อยสมบูรณ์ของคัมภีร์จักรสังวรตันตระ เช่น สัมยาราดาชา (Samyadaya) และ อภินโนตฏาระ ตันตระ (Abhidhanottara tantra) และคัมภีร์ของการฝึกโยคะตันตระขั้นสูงรวมถึง วัชรวราฮิตันตระ เหวชระตันตระ คุหยสมาชตันตระ และมหากาลตันตระ เป็นต้น³⁴

³⁴ Bangdel, “Tantra in Nepal,” In John C. Huntington and Dina Bangdel, The Circle of Bliss : Buddhist meditational art, 33.

จากการที่พบคัมภีร์ในการฝึกโยคะตันตระชั้นสูงที่เขียนขึ้นจากต้นฉบับลายมือในประเทศเนปาลนี้ เป็นส่วนหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงการรับอิทธิพลในนิกายวัชรยานมาจากประเทศอินเดียในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมา และค่อนข้างมีความแพร่หลายไม่เพียงแต่คัมภีร์ในการฝึกตันตระจำนวนมากที่พบเท่านั้น แต่ยังแสดงให้เห็นถึงการเลื่อมใส การอุทิศและพิธีกรรมที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เทพในนิกายวัชรยานที่มีการนับถือมาอย่างต่อเนื่อง³⁵

สำหรับความเชื่อเกี่ยวกับพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์ในนิกายวัชรยานที่ประเทศเนปาล ค่อนข้างเป็นที่นิยมมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเชื่อในเรื่องพระมานุषิพุทธรูป 5 พระธยานิพุทธรูป 5 และพระธยานิโพธิสัตว์ 5 และความเชื่อนี้ได้แพร่หลายไปยังประเทศทิเบต ประเทศจีน และประเทศญี่ปุ่นเรียกว่าพระเจ้า 5 พระองค์ ส่วนพระโพธิสัตว์ที่นิยมนับถือในเนปาล คือ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ชาวเนปาลนิยมเรียกว่า โลกेश्वर พระโพธิสัตว์มัญชุศรี พระโพธิสัตว์เมตไตรยะ พระโพธิสัตว์ตารา พระโพธิสัตว์ไตรโลกยวิชัย และพระโพธิสัตว์วสุธारा³⁶ เนื่องจากได้พบประติมากรรมเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ดังกล่าวเป็นจำนวนมาก อีกทั้งความเชื่อในเรื่องเทพผู้พิทักษ์หรือยิดัมในประเทศเนปาล ค่อนข้างเป็นที่นิยมนับถือและจัดว่าเป็นเทพที่สำคัญของชาวเนปาล โดยเฉพาะอย่างยิ่งเทพผู้พิทักษ์องค์สำคัญที่นับถือกันอย่างแพร่หลาย คือ สังวร เหว้ชระ ชัมภละ และเหรูกพุทธรูป

ความเชื่อในการนับถือเหวัชระในประเทศเนปาล ได้พบหลักฐานคือคัมภีร์เหวัชระตันตระที่เป็นเอกสารต้นฉบับที่เขียนด้วยลายมือ เป็นภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ 15 ดังที่ได้กล่าวไป ส่วนประติมากรรมของเหวัชระในประเทศเนปาลพบค่อนข้างมาก อาจเนื่องจากเหวัชระเป็นเทพผู้พิทักษ์ที่มีการนับถือเป็นลำดับแรกๆ นอกจากนี้ยังได้พบมณฑลและภาพวาดจิตรกรรมฝาผนังของเหวัชระด้วย พบว่ามีอายุตั้งแต่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 22 และประติมากรรมเหวัชระบางชิ้นช่างชาวเนปาลก็ได้นำมาปรับปรุงจนเป็นเอกลักษณ์ของศิลปะเนปาลเอง เช่น การจัดวางกรของประติมากรรมเหวัชระในลักษณะที่แผ่ออก ซึ่งประติมากรรมเหวัชระสามารถรวบรวมมาได้ ดังนี้

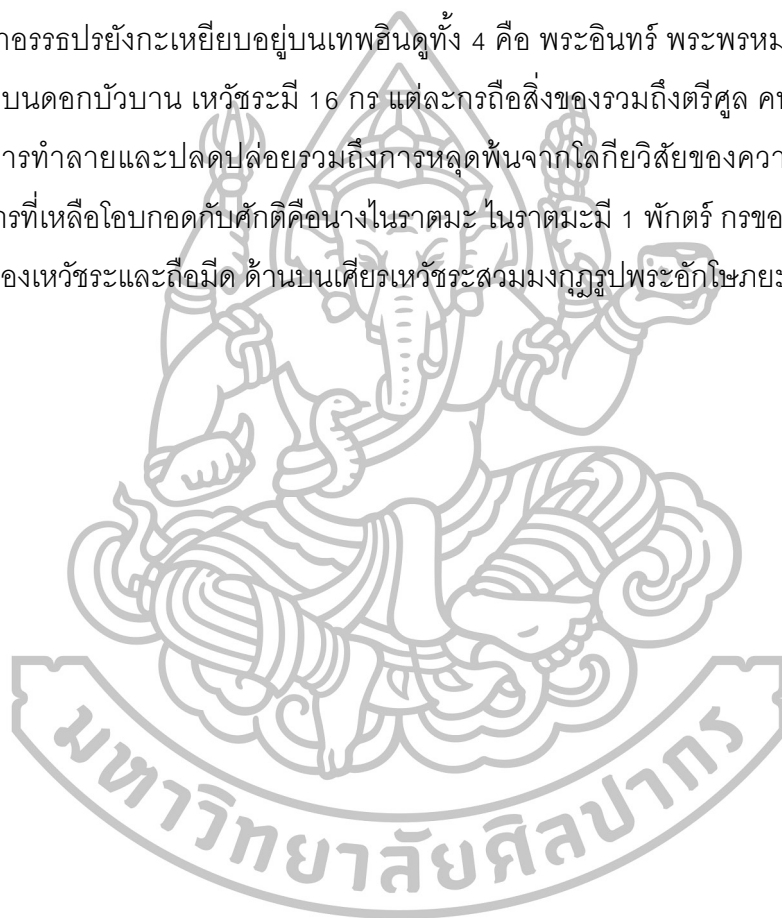
³⁵ David Snellgrove, *Indo - Tibetan Buddhism* (Shambhala Publications, Inc. Massachusetts, 1987), 377.

³⁶ ผาสุข อินทราวุธ, *พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน*, 86 – 88.

1. ประติมากรรมลอยตัว

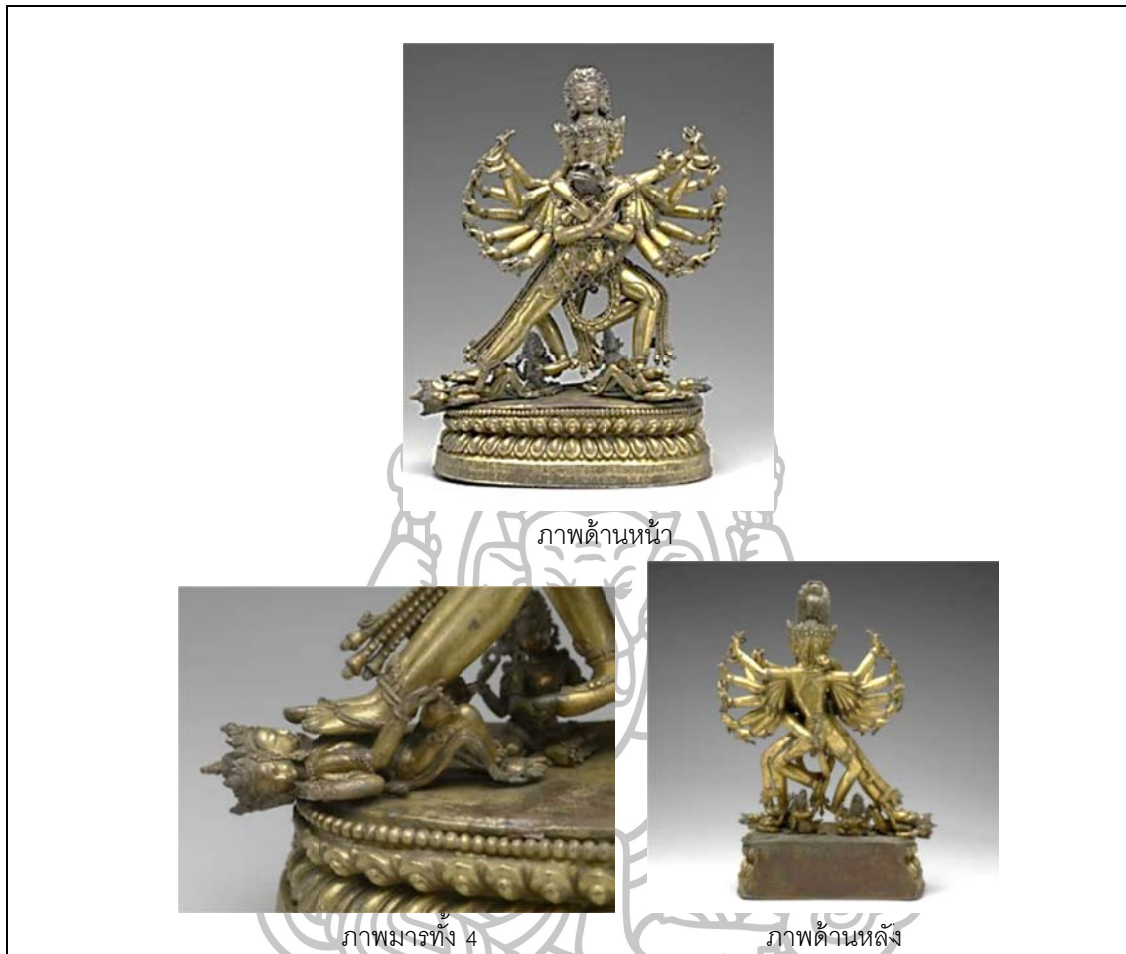
1.1 ประติมากรรมवेशุระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ The Museum of Fine Arts, Houston (MFAH) ประเทศสหรัฐอเมริกา (ภาพที่ 28)

ทำจากทองแดงเคลือบและย้อมสี สภาพสมบูรณ์ ขนาด 27.9x2.5x12.7 เซนติเมตร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นประติมากรรมवेशุระในรูปแบบศาสตราวุธवेशุระ (Shatradhara Hevajra) มี 8 เศียร แต่ละเศียรมี 3 เนตร มีลักษณะหน้าตาน่ากลัว เวษุระมี 4 บาท ยืนในท่าอรรทพรัยงกะเหยียบอยู่บนเทพินดูทั้ง 4 คือ พระอินทร์ พระพรหม พระศิวะ และ พระวิษณุ อยู่บนดอกบัวบาน เวษุระมี 16 กร แต่ละกรถือสิ่งของรวมถึงตรีศูล คทา บ่วง ซึ่งเป็นตัวแทนของการทำลายและปลดปล่อยรวมถึงการหลุดพ้นจากโลกียวิสัยของความต้องการและความรู้สึก 2 กรที่เหลือโอบกอดกับศักดิ์คือนางในราตมะ ในราตมะมี 1 พักตร์ กรของในราตมะโอบกอดอยู่ที่คอของवेशุระและถือมีด ด้านบนเศียรवेशุระสวมมงกุฎรูปพระอักษุภยะ³⁷

³⁷ Nepalese Shastradhara Hevajra, Accessed January 31, 2015, Available from <https://collections.mfah.org/art/detail/99219?returnUrl=%2Fart%2Fsearch%3Fculture%3DMinoan%257CNepalese>

ภาพที่ 28 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ The Museum of Fine Arts
 ที่มา : Nepalese Shastradhara Hevajra, Accessed January 31, 2015, Available from
<https://collections.mfah.org/art/detail/1/99219?returnUrl.=%2Fart%2Fsearch%3Fculture%3DMinoan%257CNepalese>

1.2 ประติมากรรมของเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ The Art Institute of
 Chicago ประเทศสหรัฐอเมริกา (ภาพที่ 29)

ทำจากโลหะเคลือบและย้อมสี สภาพสมบูรณ์ ขนาดสูง 49.7 เซนติเมตร กว้าง
 32.9 เซนติเมตร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17 พบบริเวณกาทมนฑู เหวัชระมี 8 เศียร 16 กร ในแต่
 ละกรถือด้วยหวักะโหลกบรรจุเทพเจ้าและสัตว์โลก 2 กรที่เหลือโอบกอดกับศักดิ์คือนางในราตมะ
 เหวัชระมี 4 บาท ยืนในท่าอรรธปรยงกะเหยียบอยู่บนเทพยีนดูทั้ง 4 คือ พระอินทร์ พระพรหม พระ

ศิวะ และพระวิษณุ³⁸

ภาพที่ 29 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ The Art Institute of Chicago
ที่มา : Tantric Deities Hevajra and Nairatma in Ritual Embrace (yab-yum), Accessed
January 20, 2015, Available from <http://www.artic.edu/aic/collections/artwork/137222>

1.3 ประติมากรรมเหวัชระ จัดแสดงอยู่ที่ Asia House Gallery ประเทศ
สหรัฐอเมริกา (ภาพที่ 30)

ทำจากทองแดงและพบว่าอาจมีการเคลือบด้วยทอง สภาพสมบูรณ์ ขนาดสูง
22.8 เซนติเมตร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 เหวัชระมี 5 เศียร (ซึ่งแตกต่างจากเหวัชระที่พบ
โดยทั่วไปที่ปกติจะมีเศียรจำนวน 8 เศียร) 4 เศียรหลักมีตาที่ 3 อยู่บนหน้าผาก แสดงให้เห็นถึง
ลักษณะทางประติมานวิทยาที่ยืมจากพระศิวะ เทพในศาสนาฮินดูมาใช้ เหวัชระมี 16 กรในแต่
ละกรถือด้วยหวักะโหลกที่บรรจุเทพเจ้าและสัตว์โลก กรขวาล่างสุดงอพับเข้ามาอยู่บริเวณหน้าอก
ส่วนอีก 15 กรที่เหลือกระจายออกไปในแต่ละข้างคล้ายรูปพัด ซึ่งเป็นการจัดวางตามความเป็นจริง
เหวัชระปรากฏกายเดียว มี 2 บาท ยืนในท่าอรรชรปรัยงกะ บาทขวายืนเหยียบอยู่บนร่างมนุษย์ที่
กำลังเงยหน้าขึ้นมองด้วยท่าทางอยากรู้³⁹

³⁸ Tantric Deities Hevajra and Nairatma in Ritual Embrace (yab-yum),
Accessed January 20, 2015, Available from <http://www.artic.edu/aic/collections/artwork/137222>

³⁹ Pratapaditya pal, Nepal : Where the gods are young (New York : Asia
Society, 1975), 78-79.

ภาพที่ 30 ประติมากรรมเหวัชระ จัดแสดงอยู่ที่ Asia House Gallery

ที่มา : Pratapaditya pal, Nepal : *Where the gods are young* (New York : Asia Society, 1975), 49.

1.4 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานศิลปะปัฐบิ้น (Rubin Museum of Art) ประเทศสหรัฐอเมริกา (ภาพที่ 31)

ทำจากทองแดง สภาพสมบูรณ์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นสมบัติของ Shelly and Donald Rubin ประติมากรรมมีความน่าสนใจ คือ แสดงออกด้วยท่าทางที่อ่อนโยน เหวัชระมี 8 เศียร 16 กร กรซ้ายถือถ้วยหวัชระโหลกที่บรรจุเทพเจ้าที่เกี่ยวข้องกับโลก และกรขวาบรรจุ สัตว์ สิ่งนี้เป็นตัวแทนของความแตกต่างระหว่างความเจ็บป่วยและความทุกข์ ส่วนเทพในกรซ้าย เป็นตัวแทนของอำนาจพิเศษทั้ง 8 ที่ปรากฏออกมาโดยเหวัชระ เหวัชระโอบกอดศักดิ์คือในราตมะ ในราตมะวางมืออยู่รอบคอเหวัชระ และในกรขวาถือมีด เหวัชระมี 4 บาทเหยียบอยู่บนเทพใน ศาสนาฮินดูทั้ง 4 คือ พระอินทร์ พระพรหม พระศิวะ และพระวิษณุ

กรของเหวัชระทั้ง 16 กรอยู่ในท่าทางที่เกือบจะอยู่ในแนวนอน แทนที่จะอยู่ใน แนวตั้งตามที่พบและนิยมทำบ่อยในประเทศอินเดียและประเทศทิเบต การวางกรในลักษณะที่แผ่ ออก เป็นการจัดวางตามความเป็นจริงมากกว่าที่จะจัดวางตามความศรัทธาที่ระบุในคัมภีร์เหวัชระ ตันตระ ส่วนการตกแต่งของประติมากรรมเห็นได้ชัดว่าได้รับอิทธิพลจากภาพเขียน เนื่องจากแสดง ให้เห็นจำนวนของกรในแต่ละกรของเหวัชระเท่าที่สามารถจะทำได้⁴⁰

⁴⁰ Linrothe, *Demonic divine : Himalayan art and beyond* (New York : Rubin Museum of Art ; Chicago : Serindia Publications, c2004), 204.

ภาพด้านหน้า

ภาพด้านหลัง

ภาพที่ 31 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ศิลปะรูบิน (Rubin Museum of Art)

ที่มา : Rob Linrothe, *Demonic divine : Himalayan art and beyond*,

(New York : Rubin Museum of Art ; Chicago : Serindia Publications, c2004), 205–206.

1.5 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ปาตัน (Patan Museum)

ประเทศเนปาล⁴¹ (ภาพที่ 32)

ทำจากโลหะผสม (alloy) สภาพสมบูรณ์ ขนาดสูง 35.8 เซนติเมตร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 22 เหวัชระมี 8 เศียร 16 กร ในแต่ละกรถือถ้วยหวักะโหลกที่บรรจุเทพเจ้าและสัตว์โลกกรทั้งหมดอยู่ในท่าทางที่เกือบจะอยู่ในแนวนอน แทนที่จะอยู่ในแนวตั้งตามที่พบและนิยมทำบ่อยในประเทศอินเดียและประเทศทิเบต ซึ่งการวางกรในลักษณะที่แผ่ออกเป็นการจัดวางตามความเป็นจริง เหวัชระปรากฏกายเดี่ยว มี 2 บาทยื่นในท่าอรรหปรยงกะอยู่บนร่างมนุษย์บนฐานดอกบัวที่มีลักษณะเงยหน้าขึ้นมอง เหวัชระสวมเข็มขัดที่ประดับด้วยหวักะโหลกมนุษย์

⁴¹ A.W. Macdonald and Anne Vergati Stahl, *Newar Art : Nepales art during the Malla Period* (Warminster : Aris & Phillips, c1979), 53.

ภาพที่ 32 ประติมากรรมเทพีหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน (Patan Museum)

ที่มา : A.W. Macdonald and Anne Vergati Stahl, *Newar Art : Nepales art during the Malla Period* (Warminster : Aris & Phillips, c1979), 53.

2. ภาพวาดเทพีหวัชระ

2.1 ภาพจิตรกรรมฝาผนังรูปเทพีหวัชระ ที่วัด Yang-tsher เมืองโดลโป (Dolpo) ประเทศเนปาล⁴² ไม่ระบุอายุสมัย (ภาพที่ 33)

พบที่วัด Yang-tsher เมืองโดลโป บริเวณตะวันตกของประเทศเนปาล สภาพสมบูรณ เทพีหวัชระมี 8 เศียร 16 กร ในแต่ละกรถือด้วยหวัชระโหลกบรรจุเทพเจ้าและสัตว์โลก 2 กรที่เหลือโอบกอดกับศักติ คือ ไนราตมะ เทพีหวัชระสวมพวงมาลารูปหวัชระโหลก เทพีหวัชระมี 2 บาทยืนอยู่ในท่าอรรหปรยงกะเหยียบอยู่บนมารทั้ง 4

⁴² Snellgrove, *Indo-Tibetan Buddhism Indian Buddhists and Their Tibetan Successors* (Bangkok : Orchid Press, 1987), 375-380.

ภาพที่ 33 ภาพจิตรกรรมฝาผนังรูปเทวีชระวัด Yang-tsher ประเทศเนปาล
ที่มา : David Snellgrove , Indo-Tibetan Buddhism (Bangkok : Orchid Press, 1987), 553.

2.2 ภาพวาดมณฑลเทวีชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ Museum of Fine Arts Boston (MFA) ประเทศสหรัฐอเมริกา⁴³ (ภาพที่ 34)

มีสภาพสมบูรณ์ กำหนดอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 มีขนาด 61.9x55.6 เซนติเมตร วาดบนแผ่นผ้าสีเหลือง เทวีชระมีกายสีน้ำเงิน 8 เศียร 16 กร ในแต่ละกรถือถ้วยหัวกะโหลกบรรจุเทพเจ้าและสัตว์โลก 2 กรที่เหลือโอบกอดกับศักดิ์คือนางไนราตมะ ซึ่งมีกายสีน้ำเงินอ่อน 2 กรของไนราตมะโอบกอดอยู่รอบคอเทวีชระ เทวีชระสวมพวงมาลัยยาว (วงมาลา) รูปหัวกะโหลก มี 2 บาท และยื่นในท่าอรรหปรยงกะ

⁴³ Mandala of Hevajra, Accessed January 26, 2015, Available from <http://www.mfa.org/collections/object/mandalaof-hevajra-22401>

ภาพที่ 34 มณฑลเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑน์ Museum of Fine Arts Boston (MFA)
ที่มา : Mandala of Hevajra, Accessed January 26, 2015, Available from
<http://www.mfa.org/collections/object/mandalaof-hevajra-22401>

2.3 ภาพวาดเหวัชระ เก็บอยู่ในพิพิธภัณฑน์ส่วนบุคคล (Private Collection)

ประเทศเนปาล (ภาพที่ 35)

มีสภาพสมบูรณ์ กำหนดอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 ขนาดสูง 71.8 เซนติเมตร เป็น 1 ในภาพวาด (paubhas) ที่โดดเด่นที่สุดของเทพที่มีลักษณะดุร้ายในศิลปะเนปาล ในภาพนี้พบว่าการประดับตกแต่งอย่างมากมาย ในภาพประกอบด้วยแถว 3 แถวที่มีเทพในนิกายวัชรยานจำนวน 9 องค์ คือ สังวร, เหวัชระ, เหลุกะ, นวตมากะ-หลุกะ (Navatmaka Heruka), คุหยะ-มัญจูวัชระ, ยมานตกะ และโยคัมภระ (Yogambara)⁴⁴ รูปของเหวัชระอยู่ด้านบนขวาสุดของภาพ มีลักษณะทางประติมานวิทยา คือ ด้านหน้าแสดงให้เห็นเศียรทั้ง 8 เศียร จำนวนมือมี 16 กร ทุกกรถือด้วยกะโหลก สวมวงมालา โอบกอดกับศักติ เหวัชระมี 4 บาท อยู่ในท่าอรรณพรั้งกะยีนเหยียบอยู่บนมาร

⁴⁴ Pal, *The Arts of Nepal* (Leiden : E.J. Brill, 1978), 84.

ภาพที่ 35 ภาพวาดเทพีหวัชระ เก็บอยู่ในพิพิธภัณฑสถานบุคคล (Private Collection) ประเทศเนปาล
ที่มา : Pratapaditya Pal, *The Arts of Nepal* (Leiden : E.J. Brill, 1978), 84.

2.4 ภาพวาดเทพีหวัชระ พบในเขตโซโล คัมบู (Solu Khumbu) ประเทศเนปาล
ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานบริติช มิวเซียม (The British Museum) ประเทศสหรัฐอเมริกา (ภาพที่ 36)
มีสภาพสมบูรณ์ กำหนดอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 ขนาดสูง 72.3 เซนติเมตร
กว้าง 43.9 เซนติเมตร วาดบนแผ่นผ้า เทพีหวัชระมีกายสีน้ำเงิน 8 เศียร 16 กร ในแต่ละกรถือถ้วยหัว
กะโหลกบรรจุเทพเจ้าและสัตว์โลก 2 กรที่เหลือโอบกอดกับศักดิ์คือนางไนราตมะ ซึ่งมีกายสีน้ำเงิน
อ่อน 2 กรของไนราตมะโอบกอดอยู่รอบคอเทพีหวัชระ เทพีหวัชระสวมพวงมาลัยยาว (วงมาลา) รูปหัว
กะโหลก มี 2 บาท และยื่นในท่าอรรชรยังกะเหยียบอยู่บนมารทั้ง 4 เทพีหวัชระอยู่บนฐานบัว
ด้านหลังมีประภามณฑล มีทากิณีอยู่โดยรอบจำนวน 8 ตน ด้านบนคือพระอิทธิโศภยะ ด้านล่างคือ
สิทธะและปาเตนลาโม ระหว่างกลางทั้ง 2 องค์ คือ มหากาล⁴⁵

⁴⁵ Thang-kha, Accessed January 25, 2015, Available from
http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_details.aspx?objectId=232325&partId=1&searchText=hevajra&page=1

ภาพที่ 36 ภาพวาดเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานบริติช มิวเซียม (The British Museum)
ที่มา : Thang-kha, Accessed January 25, 2015, Available from http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=232325&partId=1&searchText=hevajra&page=1

3. มณฑลเหวัชระลอยตัว

3.1 มณฑลเหวัชระรูปดอกบัว ทำจากโลหะ จัดแสดงอยู่ที่ Asia House Gallery ประเทศสหรัฐอเมริกา (ภาพที่ 37)

ทำจากโลหะผสมทองแดง สภาพสมบูรณ์ ขนาดสูง 15.2 เซนติเมตร กว้าง 15.2 เซนติเมตร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 ประติมากรรมชิ้นนี้ค่อนข้างพิเศษเนื่องจากกลีบดอกบัวสามารถเปิดออกได้ เป็นการแสดงให้เห็นถึงมณฑลดอกบัวในรูป 3 มิติ ตรงกลางของมณฑลคือเหวัชระโอบกอดกับศักติ ภายในกลีบดอกบัวทั้ง 8 กลีบประกอบด้วยชากาถิณีทั้ง 8 ตน คือ เคารี, เจารี, เวตาลี, ฆัสมารี, ปุกกาตี, สวารี, จันดารี, โดมบิณี⁴⁶ ซึ่งมณฑลของเหวัชระในลักษณะที่สามารถเปิดออกได้ ได้เคยพบในประเทศอินเดียตะวันออกเฉียงมาแล้ว และมีการกล่าวถึงว่าได้มีการพบมณฑลของเหวัชระรูปแบบนี้คล้ายคลึงกับที่พบในประเทศพม่าและประเทศจีน⁴⁷

⁴⁶ pal, Nepal : Where the gods are young (New York : Asia Society, 1975), 78.

⁴⁷ Anupa Pande&Pandya Dhar, edited, Cultural Interface of India with Asia : religion,art and architecture (New Delhi : D.K. Printworld, c2004), 25.

ภาพที่ 37 มณฑลหวัชระรูปดอกบัว จัดแสดงอยู่ที่ Asia House Gallery

ที่มา : Pratapaditya pal, Nepal : Where the gods are young (New York : Asia Society, 1975), 48.

คติความเชื่อเรื่องหวัชระในประเทศทิเบต

นักประวัติศาสตร์ลงความเห็นว่าพุทธศาสนาเข้าสู่ประเทศทิเบตในสมัยของพระเจ้าสองตะสันคัมโป (Songtsen Gampo) กษัตริย์ราชวงศ์ยาร์ลุง (Yarlung) ในปีพ.ศ.1172 แต่ก่อนหน้านี้ชาวทิเบตเป็นชนชาติป่าเถื่อน กินเนื้อมนุษย์ ไม่มีภาษาเขียน นิิกายที่นับถือก็เป็นไปในทางผีสงวเทวดา เรียกว่า บอนปะ หรือ ษมัน ซึ่งคล้ายกับลัทธิเต๋า แต่เมหเสีของพระเจ้าสองตะสันคัมโป ทั้ง 2 องค์ นับถือพุทธศาสนา พระองค์จึงเปลี่ยนมานับถือด้วยอีกพระองค์หนึ่ง ทรงส่งราชบัณฑิตหลายคนไปศึกษาพระพุทธศาสนาทั้งในประเทศอินเดีย ประเทศจีน และประเทศเนปาล เมื่อกลับมายังประเทศทิเบตก็ได้นำคัมภีร์ต่างๆ กลับมาด้วย เช่น พระองค์ได้ส่งโทมมิ สัมพูวะ (Thonmi Sambhota) และนักปราชญ์อีก 16 คน ไปศึกษาภาษาสันสกฤตที่แคชเมียร์ จากการที่พระองค์ได้ริเริ่มนำพุทธศาสนาเข้าสู่ประเทศทิเบต จึงได้รับยกย่องให้เป็นอวตารของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและเมหเสีทั้ง 2 องค์ ได้รับยกย่องให้เป็นนางตาราขาวและนางตาราเขียว (ชายาของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร) สิ่งหนึ่งที่น่าสนใจในสมัยของพระเจ้าสองตะสันคัมโป คือ ในประวัติศาสตร์ได้กล่าวไว้ว่า เมื่อพระเจ้าสองตะสันคัมโปสิ้นพระชนม์ สุสานของพระองค์ถูกทำขึ้นในรูปแบบของมณฑลในนิิกายตันตระ อีกนัยหนึ่งคือ นิิกายตันตระเป็นที่รู้จักในทิเบตก่อนพุทธศตวรรษที่ 13 มาแล้ว⁴⁸

⁴⁸ John C. Huntington, Dina Bangdel, "Tantra in Tibet," In John C.Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist meditational art*, 38.

ต่อมาในสมัยพระเจ้าติสองค์เดตสัน (Tisong Detsen) ซึ่งเป็นกษัตริย์ในราชวงศ์เดียวกัน ในช่วงตอนต้นของรัชกาล ประชาชนหมู่มางยังนับถือนิกายบอนอยู่ แต่ในท้ายที่สุดพุทธศาสนาก็ได้รับชัยชนะและพระเจ้าผู้สอนศาสนา คือ Ba Salnang ได้ถูกส่งไปที่เนปาลเพื่อเชิญคานตรักษิต (Shantarakshita) ซึ่งเป็นอาจารย์และพระภิกษุชาวอินเดียเข้ามายังประเทศทิเบต แต่จากหลักฐานในประวัติศาสตร์กล่าวว่า ไม่ประสบความสำเร็จ เนื่องจากกองกำลังปีศาจในประเทศทิเบต โดยเฉพาะอย่างยิ่งพวกเทพเจ้าในลัทธิบอนได้ก่อให้เกิดความวุ่นวาย คานตรักษิตจึงได้ให้คำแนะนำแก่พระเจ้าติสองค์เดตสันว่ามีเพียงแค่พระในนิกายตันตระองค์เดียวเท่านั้นที่จะมีพลังอำนาจเพียงพอที่จะเอาชนะได้ คือคุรุบัทมสัมภพ (Padmasambhava) หรือคุรุรินโปเซ ซึ่งเป็นภิกษุที่อาศัยอยู่ในมหาวิทยาลัยนาลันทา แต่ได้มาพำนักอยู่ที่กาทมนันฑู พระองค์จึงได้ให้ไปเชิญเพื่อมาปราบพวกภูตผีปีศาจ⁴⁹

คุรุบัทมสัมภพมาที่ประเทศทิเบตและได้ปราบจนหมดสิ้น คงเหลือไว้แต่พวกที่ร้องขอชีวิตและสัญญาว่าจะเป็นธรรมบาลปกป้องพุทธศาสนา ส่วนคุรุบัทมสัมภพก็รับรองว่าจะให้มนุษย์เช่นพลิบฐาเป็นการตอบแทน ซึ่งคุรุบัทมสัมภพเห็นแล้วว่าชาวทิเบตในสมัยนั้นนับถือผีและยักษ์มารเป็นอย่างมาก จะให้หันมาเชื่อถือพุทธศาสนาเลยนั้นคงไม่ได้จึงอนุญาตให้เอาพวกผีและยักษ์มารมาเป็นธรรมบาลในพุทธศาสนาแทน หลังจากนั้นคุรุบัทมสัมภพได้รับยกย่องให้เป็นพระพุทธเจ้าองค์ที่ 2 และมีรูปบูชาอยู่ในทุกวัดของประเทศทิเบต⁵⁰

การเข้ามาของคุรุบัทมสัมภพในประเทศทิเบตนั้น ท่านได้นำเอาหลักคำสอนของนิกายตันตระเข้ามาสั่งสอนชาวทิเบต และได้นำเอาพิธีเช่นภูตผีปีศาจตลอดจนพิธีดั้งเดิมของชาวทิเบตเข้าไปรวมกับพุทธศาสนา ส่วนหลักปฏิบัติในนิกายมหายานก็ปะปนอยู่เป็นบางส่วนเท่านั้น การผสมผสานกันระหว่างพุทธศาสนานิกายตันตระและนิกายบอน ได้ก่อให้เกิดลัทธิลามะ (Lamaism) ขึ้น ซึ่งลัทธิลามะเดิม เป็นที่นับถือกันอย่างแพร่หลายในแคว้นอุทยาน (ปัจจุบันคืออัฟกานิสถาน) และกัษมีระ ซึ่งเป็นเมืองเกิดของคุรุบัทมสัมภพ คำว่าลามะเป็นคำทิเบตแปลว่าเยี่ยมยิ่ง ตรงกับภาษาสันสกฤตว่าอูตตร ใช้สำหรับเรียกนักบวชผู้เป็นประธานหรือเป็นใหญ่ในคณะ แต่ปัจจุบันใช้เรียกนักบวชโดยมากกว่าลามะ ไม่จำกัดเพียงแค่หัวหน้าเหมือนแต่ก่อน

⁴⁹ John C. Huntington, Dina Bangdel, "Tantra in Tibet," In John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist meditational art*, 38.

⁵⁰ เสถียรโกเศศ-นาคะประทีป, *ลัทธิของเพื่อน* (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2514), 271 -274.

คุรุปัทมสัมภพ มีชื่อเสียงอยู่ในประเทศทิเบต และประสบความสำเร็จอย่างมากในการก่อตั้งพุทธศาสนาให้เป็นหลักในประเทศทิเบตกลาง (ภาพที่ 38) และได้สร้างวัดขึ้นเป็นครั้งแรก ระยะเวลาที่คุรุปัทมสัมภพอาศัยอยู่ในประเทศทิเบตนั้น ยังคงมีการถกเถียงกันอยู่มาก รวมถึงการออกไปจากประเทศทิเบตหรือการเสียชีวิต แต่อย่างไรก็ตามจากหลักฐานการเข้ามาและการก่อตั้งลัทธิลามะของคุรุปัทมสัมภพ ทำให้ทราบว่านิกายตันตระได้เข้ามาในประเทศทิเบตอย่างแน่นอน ตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 13⁵¹

ภาพที่ 38 ภาพวาดของคุรุปัทมสัมภพ

ที่มา : Li Jicheng, *The realm of Tibetan Buddhism* (New Delhi : UBS Publishers' Distributors, c1985), 26.

ต่อมาในสมัยของพระเจ้ารัลปจัน (Ralpachan) พระองค์ทรงเลื่อมใสในนิกายลามะ เป็นอย่างมาก ได้ทรงสร้างสถาบันการศึกษาโดยการจัดเก็บภาษีขึ้นเพื่อประโยชน์ของวัดในประเทศทิเบต และได้สร้างวัดในนิกายลามะขึ้นมากมาย พระองค์ได้เชิญอาจารย์จากประเทศอินเดีย 3 ท่าน คือ ชัยเลนทรโพธิ (Shailendrabodhi) ดานาชิลลา (Danashila) ชินะมิตรา (Jinamitra) และผู้ติดตามอีก 2 คน เข้ามายังประเทศทิเบต ได้คิดค้นหนังสือสำหรับแปลภาษาสันสกฤต-ทิเบตขึ้นเป็นครั้งแรก เรียกว่า มหาวยุหปัตติ (Mahavyuhapatti) ต่อมาพระเจ้ารัลปจัน

⁵¹ John C. Huntington, Dina Bangdel, "Tantra in Tibet," In John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist meditational art*, 38.

สิ้นพระชนม์โดยการถูกลอบปลงพระชนม์ในปีพ.ศ.1379⁵² พระเจ้าลางทรรมา (Lang Darma) ได้ขึ้นเป็นกษัตริย์องค์ต่อมา พระองค์ทรงพยายามที่จะกำจัดนิกายลามะให้หมดลง พร้อมทั้งทำลายวัดในนิกายลามะจำนวนมาก พระเจ้าลางทรรมาครองราชย์อยู่เป็นเวลา 3 ปี ได้ถูกนักบวชนิกายลามะรูปหนึ่งชื่อ ลาลุง พาลกะยี โดริจี (Lhalung Palgyi Dorje) ลอบปลงพระชนม์ นักบวชรูปนี้ต่อมาได้รับยกย่องให้เป็นผู้วิเศษด้วย ต่อมาคณะนักบวชนิกายลามะก็ได้ฟื้นตัวขึ้นในระยะเวลาไม่นาน ลาลุง พาลกะยี โดริจี ได้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนโอรสของพระเจ้าลางทรรมาที่ยังมีพระชนม์น้อยอยู่

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ภูมิภาคอินเดียนามว่า อติสะ ได้เข้ามาปรับปรุงและแก้ไขนิกายลามะ และแต่งคัมภีร์ว่าด้วยนิกายลามะไว้หลายเล่ม อีกทั้งได้ก่อตั้งนิกายกัฒปะ (Kadam) ซึ่งเป็นนิกายที่ดัดแปลงคำสอนในลัทธิลามะเดิม⁵³ นิกายนี้ต่อมาเรียกว่านิกายเกลุกปะ เป็นนิกายที่ใหญ่และสำคัญกว่านิกายอื่นๆ มาจนถึงปัจจุบัน ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 18 นิกายลามะเจริญรุ่งเรืองมาก เนื่องจากพระเจ้ากุบไลข่านจักรพรรดิแห่งมองโกลที่ปกครองประเทศจีนเป็นผู้อุปถัมภ์ (ต้นราชวงศ์หยวน) ซึ่งแต่เดิมพระเจ้าเจงกิสข่าน บรรพบุรุษของพระองค์มาตีประเทศทิเบตได้ในปี พ.ศ.1749 พระองค์จึงทรงคุ้นเคยกับลัทธิลามะ ต่อมาเมื่อพระเจ้ากุบไลข่านได้ปกครองประเทศจีน พระองค์ได้เลือกนิกายลามะว่าเป็นนิกายที่เหมาะสม เพราะมีหลักคล้ายคลึงกับนิกายบอนที่ประชาชนในจีนและมองโกลเลื่อมใสศรัทธามาก

ในปี พ.ศ.1950 นักบวชลามะชื่อ ตสองชะปะ ได้แก้ไขปรับปรุงนิกายกัฒปะที่ อติสะ ก่อตั้งไว้ แล้วเปลี่ยนชื่อเป็นนิกายเกลุกปะ นิกายลามะได้แตกแยกออกเป็นนิกายต่างๆ ในช่วงที่อติสะ เดินทางเข้ามาในประเทศทิเบต และปรับปรุงแก้ไขนิกายลามะของเดิมซึ่งหย่อนยานทางวินัยมาก หลังจากนั้นทำให้เกิดมีนิกายย่อยๆ อีกหลายนิกาย คือ⁵⁴

1. นิกายนิงมะ (Nyingma School)

หรือนิกายดั้งเดิม เป็นหลักคำสอนของคุรุปัทมสัมภพ เป็นนิกายที่ไม่ยอมแก้ไขของเดิมมีอยู่หลายนิกายย่อยแต่รวมเรียกว่านิกายนิงมะปะ เป็นนิกายที่ใช้หมวกแดงนิกายเก่านับถือคุรุปัทมสัมภพเป็นปฐมอาจารย์ และนับถือพระสมันตภัทรวินัยเป็นพระอาทิพุทธ นิกายนี้

⁵² John C. Huntington, Dina Bangdel, "Tantra in Tibet," In John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist meditational art*, 39.

⁵³ ผาสุข อินทราวุธ, *พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2543), 45.

⁵⁴ *เรื่องเดียวกัน*, 47.

แพร่หลายในประเทศทิเบต ประเทศเนปาล ประเทศสลิซิม ประเทศภูฏาน และบริเวณพรมแดนประเทศทิเบตกับประเทศจีน

2. นิกายเกลุกปะ (Gelug School)

เดิมเรียกว่านิกายกตัมปะ ก่อตั้งโดยดรอมนตัน (Dromton) เป็นนิกายที่ใหญ่ที่สุด นิกายนี้ใช้หมวกสีเหลือง นับถือตสองชะปะเป็นปฐมอาจารย์ นับถือพระวัชรธรรมเป็นพระอาทิพุทธ นิกายเกลุกปะเป็นนิกายใหญ่ที่มีอำนาจมากกว่านิกายอื่นๆ ในประเทศทิเบต วัดในนิกายเกลุกปะสร้างขึ้นอย่างเข้มงวดตามวินัย และปฏิบัติตามศาสนสถานในอินเดียตะวันออก ซึ่งได้รับมาโดยตรงจากศาสนสถานในอินเดียผ่านทางอติสะ นิกายนี้แพร่หลายในประเทศทิเบต ประเทศจีน และประเทศมองโกเลีย

3. นิกายสักยะหรือนิกายสักยะปะ (Sakya School)

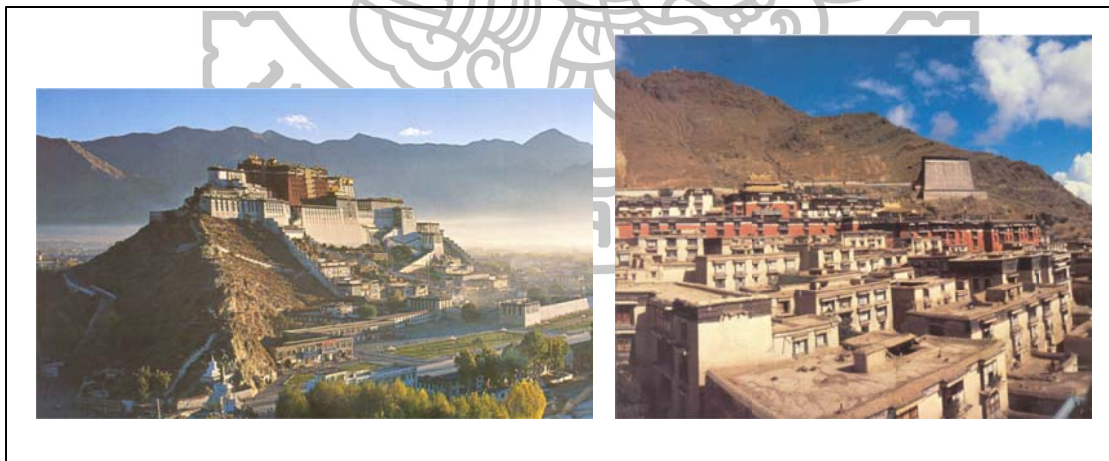
เป็นนิกายใหญ่รองลงมาจากนิกายเกลุกปะ นิกายนี้ใช้หมวกแดง มีการแก้ไขปรับปรุงลัทธิลามะเดิม แต่ไม่เคร่งครัดเท่า นิกายเกลุกปะ จัดเป็นนิกายหมวกแดงที่ปรับปรุงใหม่ นับถือพระวัชรสัตว์เป็นพระอาทิพุทธ⁵⁵ ชาวทิเบตเชื่อว่า องค์ดาไลลามะหรือผู้นำศาสนาในลัทธิลามะ คืออวตารบนโลกมนุษย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์ผู้ซึ่งประทับ ณ พระราชวังโปตาลาในดินแดนสุขาวดี จึงเป็นที่มาของพระราชวังชื่อเดียวกันในนครลาซาที่สร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 และพระราชวังแห่งนี้ยังเป็นทั้งศูนย์กลางการปกครองและสถานที่จาริกแสวงบุญของชาวทิเบตทั้งหมด (แผนที่ที่ 6 และภาพที่ 39)

⁵⁵ ผาสุข อินทราวุธ, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2543), 47.

แผนที่ที่ 6 แผนที่ประเทศทิเบต แสดงตำแหน่งของพระราชวังโปตาลา
ที่มา : เศษฐ์ ดิงส์ถุชดี, "เอกสารประกอบการสอน วิชา 310313 ศิลปะเอเชียภาคกลาง,"
ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553.

ภาพที่ 39 พระราชวังโปตาลา ซึ่งปัจจุบันหลังจากจีนบุกยึดครองทิเบต ได้กลายสภาพมาเป็น
พิพิธภัณฑ์

ที่มา : เศษฐ์ ดิงส์ถุชดี, "เอกสารประกอบการสอน วิชา 310313 ศิลปะเอเชียภาคกลาง,"
ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553.

สำหรับความเชื่อเกี่ยวกับพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์ในนิกายวัชรยานที่ประเทศทิเบตนั้น ลัทธิลามะได้รับคติต่างๆ ในการสร้างพระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ และรูปเคารพต่างๆ มาจากนิกายตันตระ โดยเฉพาะนิกายวัชรยานที่เจริญอยู่ในประเทศอินเดียที่มหาวิทยาลัยนาลันทาและมหาวิทยาลัยวิกรมศิลา ลัทธิลามะได้รวบรวมเทพและยักษ์มารของประเทศทิเบตและประเทศใกล้เคียงเอาไว้ด้วย สามารถแบ่งออกได้เป็น 6 ลำดับ คือ พระพุทธรูปเจ้า พระโพธิสัตว์ รวมถึงอาจารย์อินเดียและพระลามะบางรูป ยิดัม (เทพผู้พิทักษ์) ธรรมบาลและฑากินี ทวยเทพ อสูร ยักษ์นาค ในศาสนาฮินดู และจ้าวผีและภูตผี นอกจากนี้ยังนับถือพระอรหันต์องค์สำคัญๆ อีกหลายองค์และนับถือนักสิทธิ์ด้วย⁵⁶ (ภาพที่ 40 และแผนที่ที่ 7)

ยิดัมในความเชื่อของชาวทิเบตคือ เทพผู้ปกครองและอาจได้รับการยกย่องให้เป็นเทพผู้พิทักษ์ในแต่ละบุคคล อีกทั้งยังเป็นเทพผู้แนะนำคอยช่วยเหลือหาหนทางที่จะสามารถบรรลุเป้าหมายได้ สำหรับความเชื่อเกี่ยวกับเทพพระโพธิสัตว์ในประเทศทิเบตค่อนข้างมีความนิยมนับถือแพร่หลายอย่างมาก ในนิกายสังกยะ เทพพระโพธิสัตว์คือยิดัมที่มีหน้าที่ให้ความช่วยเหลือของนิกาย หลักคำสอนของเทพพระโพธิสัตว์และคัมภีร์เทพพระตันตระ เริ่มปรากฏขึ้นในนิกายสังกยะ (Sakya School) โดยลามะ สักยปะ (Lama Sakyapa) หรือซาเชน กุนกา นยงโป (Sachen Kunga Nyingpo) ซึ่งเป็นหนึ่งในอาจารย์ที่ยิ่งใหญ่ของนิกายนี้ ได้นำรูปแบบของตันตระที่สำคัญเข้ามา เช่น คุหยสมาชยมานตกะ มหามายา แต่ที่สำคัญที่สุดคือเขาได้เริ่มนับถือโดยบิดาของเขานำเข้าสู่คำสอนของเทพพระตันตระ และศึกษากับอาจารย์ซึ่งถือเป็นพื้นฐานในการฝึกของนิกายสังกยะ

ในภาษาทิเบตเรียกเทพพระว่า Kye rDo rje หรือ Kye bar do rje ซึ่งสามารถแปลได้ว่า สายฟ้าที่เป็นนิรันดร์ (oh!eternal thunderbolt) ส่วนคัมภีร์เทพพระตันตระ เรียกว่า Kye rDo rje rgyud⁵⁷ ร่องรอยของคัมภีร์เทพพระตันตระสามารถย้อนกลับไปได้ถึงสมัยวิรุปะ (Virupa) ซึ่งเป็นมหาสิทธิ์ที่ยิ่งใหญ่องค์หนึ่งของอินเดีย ถึงแม้ว่าคำสอนของเทพพระจะยังไม่มีการพัฒนารูปแบบอย่างเต็มถึงจนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 14 แต่บางลักษณะของตันตระแสดงให้เห็นถึงการปฏิบัติตามบ้างแล้วในช่วงต้น สำหรับในประเทศทิเบต นิกายเกยูและนิกายสังกยะได้นำคัมภีร์เทพพระตันตระมาปรับใช้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 และถูกส่งผ่านมาโดยมารปะ (Marpa) ซึ่งเป็นผู้อธิบายคำสอนและก่อตั้งนิกายเกยูในประเทศทิเบตขึ้น ในคัมภีร์เทพพระตันตระประกอบด้วยการสนทนาระหว่างพระพุทธรูปเจ้าศากยมุนีและพระวัชรครรภร์ และได้ถูกแปลเป็นภาษาทิเบตโดย ดรอก

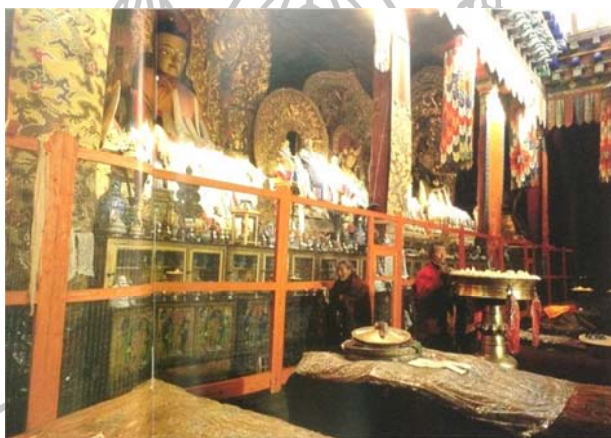
⁵⁶ ผาสูช อินทราวุธ, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 48-49.

⁵⁷ Damien Keown, edited, Encyclopedia of Buddhism (Routledge, Okon 2007), 389.

มี (Drogmi) หนึ่งในศิษย์ของโคน กนช็อค กยาลโป (Khon Konchok Gyalpo) ผู้ก่อตั้งนิกายสังกยะ เมื่อปี พ.ศ.1616

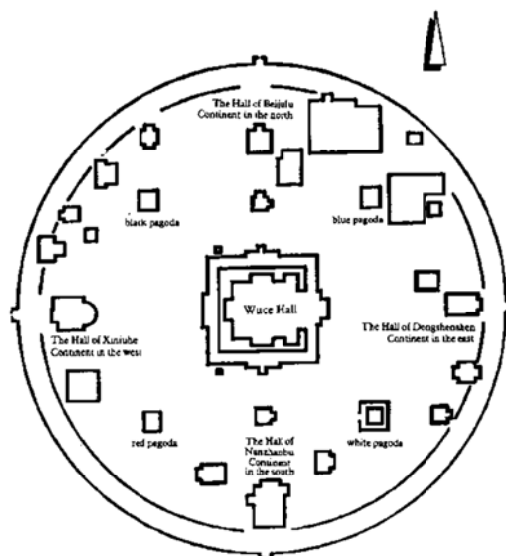
สิ่งนี้เองทำให้คัมภีร์เหวัชระตันตระกลายเป็นตำราพื้นฐานและได้มีการฝึกปฏิบัติ มาอย่างต่อเนื่องจนถึงทุกวันนี้ในประเทศทิเบต นอกจากนี้ ในนิกายสังกยะยังได้ครอบคลุมหลักคำสอนของวัชรยานในรูปแบบพื้นฐานของเหวัชระตันตระ เรียกว่าลัมดรี (Lamdre) หรือวิถีทางและผล (path and fruit) ซึ่งลัมดรีนั้นถูกส่งผ่านมาจากมหาสิทธิ์ในอินเดีย คือ วิรูปะ อวทูติ กายธร และ ศากยมิตรา ถูกนำมายังประเทศทิเบตโดยดรอกมีและผ่านลงมายังนิกายสังกยะในที่สุด⁵⁸

ภาพที่ 40 ตัวอย่างวัดที่สร้างขึ้นในนิกายสังกยะ ประเทศทิเบต

ที่มา : Li Jicheng, *The realm of Tibetan Buddhism* (New Delhi : UBS Publishers' Distributors, c1985), 25.

⁵⁸ Tianshu Zhu, "Hevajra Tantra," In John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist meditational art*, 454 - 455.

General plan of the Sangye Monastery

แผนที่ที่ 7 แผนผังของวัดในนิกายลัทธิวัชรยาน

ที่มา : เซซงจู๋ ดิงส์ถูชลี, “เอกสารประกอบการสอน วิชา 310313 ศิลปะเอเชียภาคกลาง,”
ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553.

ด้วยเหตุนี้ ในนิกายลัทธิวัชรยานจึงได้พบประติมากรรมและมณฑลของเทวทูตค่อนข้างมากกว่านิกายอื่นๆ ของประเทศทิเบต อีกทั้งในประเทศทิเบตยังพบว่ามีการนับถือเทวทูตอย่างแพร่หลายจึงทำให้พบประติมากรรม มณฑล และภาพวาดของเทวทูตจำนวนมาก และได้มีการสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19-23 ซึ่งมณฑลของเทวทูตในประเทศทิเบตค่อนข้างมีความหลากหลายและส่วนใหญ่สร้างขึ้นตามคัมภีร์วัชรบาลี (Vajravali) ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่อธิบายเกี่ยวกับลักษณะของเทพและมณฑลในนิกายวัชรยานเป็นหลัก สามารถรวบรวมมาได้ ดังนี้

1. ประติมากรรมลอยตัว

1.1 ประติมากรรมเทวทูต ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ลอสแอนเจลิส (Los Angeles Country Museum of Art) ประเทศสหรัฐอเมริกา (ภาพที่ 41)

ทำจากทองเหลือง สภาพสมบูรณ์ อายุปลายพุทธศตวรรษที่ 17 หรือช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 18 ขนาด สูง 15.2 เซนติเมตร กว้าง 5 เซนติเมตร เป็นรูปแบบที่ใกล้เคียงกับที่พบในประเทศอินเดีย มีลักษณะคือ มี 3 เศียร มีตาที่ 3 บนหน้าผากและมีเขี้ยวทุกเศียร มี 2 กร กษวาทือวัชรและกรซ้ายถือวัชรยอดด้านบนเป็นระฆัง และทั้ง 2 กรทำมือในลักษณะที่ไขว่กัน (วัชรหุมการ มุทรา) สวมวนมาลารูปหวักะโหลกมนุษย์จำนวน 50 หัว ซึ่งพาดมาจากทางด้านไหล่ขวาและคล้องตกลงมาด้านหน้าของบาทขวา ลักษณะเช่นนี้เหมือนกันกับประติมากรรมเทวทูตที่พบที่

ปหรรูปะ เหว้ชระมี 2 บาทยื่นในท่าอรรพรัยงกะเหยียบอยู่บนร่างมนุษย์จำนวน 4 คนที่นอนซ้อนกัน

ได้มีการถกเถียงกันในเรื่องของลักษณะทางประติมานวิทยาของประติมากรรมชิ้นนี้ว่ามีต้นกำเนิดมาจากประเทศอินเดียหรือประเทศทิเบต ซึ่งเมื่อพิจารณาแล้วนั้น ในด้านท่าทางของประติมากรรมค่อนข้างมีการเคลื่อนไหว รวมทั้งรายละเอียดของฐานบัวและลักษณะของเศียรที่ดูแข็งแรง สิ่งเหล่านี้น่าจะมีกำเนิดมาจากประเทศอินเดีย อย่างไรก็ตาม วัสดุที่ทำขึ้นจากทองเหลืองค่อนข้างที่จะไม่ค่อยใส่ใจในรายละเอียดมากนัก และวนมาลารูปหวักะโหลกน่าจะมาจากประเทศทิเบต เนื่องจากประเทศทิเบตจะไม่ทำตามลักษณะรูปเคารพของอินเดีย จากข้อมูลดังกล่าวจึงสันนิษฐานได้ว่าประติมากรรมชิ้นนี้น่าจะสร้างขึ้นในประเทศทิเบตมากกว่า⁵⁹

ภาพที่ 41 ประติมากรรมเหว้ชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติลอสแอนเจลิส (Los Angeles Country Museum of Art)

ที่มา : John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist meditational* (Chicago :Serindia Publications; Columbus : Columbus Museum of Art, c 2003), 459.

⁵⁹ John C. Huntington, Dina Bangdel, "Tantra in Tibet," In John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist meditational art*, 459 – 460.

1.2 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานศิลปะลูบีน (Rubin Museum of Art) ประเทศสหรัฐอเมริกา⁶⁰ (ภาพที่ 42)

ทำจากโลหะผสมทองแดงกับเงินและฝังทองแดงและเม็ดสี สภาพสมบูรณ์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 19 ขนาด สูง 174.75 เซนติเมตร กว้าง 111.25 เซนติเมตร เหวัชระมี 8 เศียร ด้านบนเศียรมีสัญลักษณ์วิศวะชระและมีพระอักษโษภยะประทับนั่งด้านบนของมุนมวยผม เหวัชระมี 16 กรถือถ้วยกะโหลกในทุกร โดยถ้วยกะโหลกในกรซ้ายบรรจุเทพเจ้าและถ้วยกะโหลกในกรขวาบรรจุสัตว์โลก และใน 2 กรหลักด้านหน้าที่ถือถ้วยกะโหลก ถ้วยกะโหลกทั้งสองบรรจุช้างและเทพแห่งพื้นดิน และกรทั้งสองดังกล่าวโอบกอดกับไฉนราตมะ ลักษณะของถ้วยกะโหลกทั้งหมดแสดงออกอย่างชัดเจนว่ามีเทพเจ้าและสัตว์โลกบรรจุอยู่ โดยการทำให้เป็นรูปลักษณะของสิ่งที่หนุนออกมาเป็นรูปบุคคลและสัตว์ เหวัชระสวมมาลารูปหัวกะโหลกและมี 4 บาทยื่นในท่าอรรหปรยง กะอยู่บนมารทั้ง 4

ภาพที่ 42 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานศิลปะลูบีน (Rubin Museum of Art)

ที่มา : Hevajra, Accessed January 30, 2015, Available from [http:// www.rubinmuseum.org](http://www.rubinmuseum.org)

⁶⁰ Hevajra, Accessed January 30, 2015, Available from [http://](http://www.rubinmuseum.org)

1.3 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน The Cleveland Museum of Art ประเทศสหรัฐอเมริกา⁶¹ (ภาพที่ 43)

ทำจากโลหะทองฝังด้วยหินกึ่งมีค่า สภาพสมบูรณ์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 22 ขนาดสูง 17.7 เซนติเมตร กว้าง 7.6 เซนติเมตร เหวัชระมี 16 กร ถือถ้วยกะโหลกทุกกร เหวัชระมี 4 บาทอยู่ในท่าอรรขปรยงกะ และยืนเหยียบอยู่บนมารทั้ง 4 เปรียบได้กับบุคคลาธิษฐานของความไม่รู้ และความไม่เชื่อของความรู้สึกรักของตัวตน (อัตตา) เหวัชระอยู่ในท่าโอบกอดกับศักดิ์คือในราตมะ

ภาพที่ 43 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน The Cleveland Museum of Art ที่มา : Hevajra and consort, Accessed January 20, 2015, Available from <http://www.clevelandart.org/art/1969.120?>

1.4 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานกิเมต์ (The Guimet Museum Musée national des arts asiatique, Paris) ประเทศฝรั่งเศส⁶² (ภาพที่ 44)

ทำจากสำริดทองฝังด้วยเงิน สภาพสมบูรณ์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 21 ขนาดสูง 28.19 เซนติเมตร ประติมากรรมชิ้นนี้เป็นเหวัชระในรูปแบบกपालะธร (Kapaladhara) มี 8 ศีรษะ 16 กร ถือถ้วยกะโหลกทุกกร ในแต่ละถ้วยบรรจุสัตว์โลกหรือเทพในศาสนาฮินดูในทำนองสมาธิ สวมพวงมาลัยยาว (วนมาลา) รูปหวัชระโหลก เหวัชระมี 4 บาท 2 บาทแรกเหยียบอยู่บนมารทั้ง 4

⁶¹ Hevajra and consort, Accessed January 20, 2015, Available from <http://www.clevelandart.org/art/1969.120?>

⁶² Hevajra and Nairatmya, Accessed January 30, 2015, Available from <http://www.guimet.fr/en/collections-en/arts-of-himalaya/348-hevajra-and-nairatmya>

คือเทพในศาสนาฮินดู ส่วนอีก 2 บาทอยู่ในท่าอรรหปรยงกะ โอบกอดกับศักดิ์คือในราตมะ ในราตมะมี 2 กร ถือมิดและถ้วยกะโหลกในกรทั้งสอง

สัดส่วนของประติมากรรมมีลักษณะที่ยืดออก คือมีลักษณะที่ดูสูงโปร่ง ท่าทางค่อนข้างอ่อนโยน และมีการฝังเพชรพลอยจำนวนมากลงบนประติมากรรม ซึ่งเป็นอิทธิพลที่ได้รับมาจากเนปาลหรือเนวาร์ (Newar) ที่กาทมัณฑุ อิทธิพลนี้เห็นได้จากความรู้สึกที่มีการเคลื่อนไหวของประติมากรรมและสัดส่วนที่ค่อนข้างสมส่วน ในทางกลับกันด้านบนสุดของแขนและวงมาลา รูปหัวกะโหลกคือรูปแบบของศิลปะทิเบต ซึ่งในประเทศทิเบตองค์ประกอบของการแสดงออกที่ลึกซึ้งมักจะมีทั้งเศียรและแขน ขา ที่มีจำนวนมาก ประติมากรรมชิ้นนี้เป็นความร่วมมือกันของศิลปะพื้นเมือง กับอิทธิพลจากศิลปะเนปาล ศิลปะปาละจากอินเดีย และรวมถึงศิลปะจีนด้วย

ภาพที่ 44 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์กิเมต์ (The Guimet Museum)

ที่มา : Hevajra and Nairatmya, Accessed January 30, 2015, Available from

<http://www.guimet.fr/en/collections-en/arts-of-himalaya/348-hevajra-and-nairatmya>

1.5 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑน์บริติช มิวเซียม (The British Museum) ประเทศสหรัฐอเมริกา⁶³ (ภาพที่ 45)

ทำจากโลหะที่ลงรักปิดทอง สภาพสมบูรณ์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 22 ไม่ระบุขนาด เหวัชระมี 8 เศียร 16 กร ถือด้วยกะโหลกในทวกร จำนวนของบาทไม่สามารถระบุได้แน่ชัด บาททั้งหมดเหยียบอยู่บนมารทั้ง 4 บาทซ้ายเหยียบอยู่บนแผ่นวงกลม 2 วงที่ภายในมีลวดลายคล้ายดอกไม้ เหวัชระโอบกอดกับศักติคือในราตมะ ในกรขวาของในราตมะถือสิ่งของ

ภาพที่ 45 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑน์บริติช มิวเซียม (The British Museum) ที่มา : Hevajra, Accessed January 20, 2015, Available from http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=301882001&objectid=225066.

2. ภาพวาดเหวัชระ

ภาพวาดเหวัชระนิยมวาดบนผ้าหรือที่เรียกว่าถังก้า (Thang-ka) เป็นงานที่ทำขึ้นขึ้นในพุทธศาสนาของประเทศทิเบต แสดงถึงอิทธิพลที่ได้รับมาจาก Hans และศิลปะทางพุทธศาสนาในประเทศอินเดีย วัสดุที่ใช้ทำคือ ผ้าฝ้ายหรือผ้าขนสัตว์เนื้อหยาบที่ถูกเก็บรักษาไว้อย่างดี ก่อนเริ่มต้นวาดจะเย็บขอบด้วยด้ายและชิงผ้าบนกรอบไม้ จากนั้นจึงทาด้วยกาวที่ทำจากสัตว์ และ

⁶³ Hevajra, Accessed January 20, 2015, Available from http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=301882001&objectid=225066

ใช้ผงแป้งโรยด้านหลังของผ้าเพื่อปิดรูต่างๆ บนเนื้อผ้า เมื่อการหลุดออกและผ้าแห้งแล้ว ช่างจะใช้
ถ่านมาเขียนร่างภาพ โดยวาดจากตรงกลางก่อนและจึงวาดเทพที่อยู่ล้อมรอบและวาดภูมิทัศน์
แล้วค่อยลงสีในขั้นตอนสุดท้าย⁶⁴ (ภาพที่ 46)

ภาพที่ 46 การวาดภาพลงบนแผ่นผ้าหรือทังก้า ในศิลปะทิเบต

ที่มา : Li Jicheng, *The realm of Tibetan Buddhism* (New Delhi : UBS
Publishers' Distributors, c1985), 90-91.

2.1 มณฑลเหว่ชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานศิลปะ (Philadelphia Museum
of Art) ประเทศสหรัฐอเมริกา⁶⁵ (ภาพที่ 47)

วาดด้วยสีบนแผ่นผ้าหรือเรียกว่า ทังก้า (Thang-ka) สถาปตมบูรณ อายูราว
พุทธศตวรรษที่ 19-20 ขนาด 88.9x73.6 เซนติเมตร ทำขึ้นในนิคายงอร์ ในเขต Tsang ประเทศ
ทิเบตตอนกลาง ในภาพประกอบด้วยมณฑลจำนวน 4 มณฑลจากวัชราวาลี มณฑลดังกล่าวนี้คือ
ภาพวาดในลำดับที่ 5 จากจำนวน 14 ชุด ที่มอบหมายให้ทำขึ้นโดย Ngorchen Kunga Zangpo
ซึ่งเป็นเจ้าอาวาสองค์แรกของวัดนิคายงอร์ เพื่อเป็นที่ระลึกถึงอาจารย์ของท่านที่ได้เสียชีวิตไปแล้ว
มณฑลทั้ง 4 มีรูปแบบที่แตกต่างกัน ตรงกลางของแต่ละมณฑลคือ เหว่ชระที่มีลักษณะและท่าทาง

⁶⁴ Li Jicheng, *The realm of Tibetan Buddhism* (New Delhi : UBS
Publishers' Distributors. c1985), 90.

⁶⁵ *Four Hevajra Mandalas of the Vajravali Cycle*, Accessed January 25,
2015, Available from <http://www.philamuseum.org/collections/permanent/88547.html>

ที่น่ากลัว ถัดออกมาบนกลีบบัวทั้ง 8 กลีบ มีเทวทูต 8 ตนยืนอยู่ในท่าเดินร่าอยู่ในแต่ละกลีบบัวรอบๆ มณฑลทั้ง 4 มณฑลประกอบด้วย สุสานหรือที่เผาศพและศพ อีแรงร์ สุนัขจิ้งจอก และโครงกระดูกที่มีขนาดเล็ก ตรงกลางภาพคือพระ 2 รูปที่นั่งอยู่ในวงกลมที่มีขนาดเล็กกว่า แหล่งที่มาที่เป็นลายลักษณ์อักษรได้ระบุว่า ภาพวาดนี้ทำขึ้นโดยกลุ่มของช่างเนวาร์ (Newar) หรือช่างชาวเนปาลที่ได้เดินทางมายังประเทศทิเบต โดยเฉพาะอย่างยิ่งช่างที่มาทำงานให้กับวัดในนิกายอริสึงเหล่านี้สามารถยืนยันได้จากรูปแบบของภาพวาดกลุ่มนี้

ภาพที่ 47 มณฑลเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์ฟิลาเดเฟีย (Philadelphia Museum of Art) ที่มา : Four Hevajra Mandalas of the Vajravali Cycle, Accessed January 25, 2015, Available from <http://www.philamuseum.org/collections/permanent/88547.html>

2.2 มณฑลเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ดอลสแองเจิลิส (Los Angeles Country Museum of Art) ประเทศสหรัฐอเมริกา (ภาพที่ 48)

วาดด้วยสีน้ำและทองบนผ้า สภาพสมบูรณ์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 20 ขนาด สูง 73.6 เซนติเมตร กว้าง 66 เซนติเมตร จากนาซิลและอลิซ ฮีรามานีค คอลเลคชั่น (The Nasil and Alice Heeramanek Collection) มีตัวอักษรเขียนไว้ว่าอุทิศภายในจิตวิญญาณให้แก่ลามะจามยาง (lama Jamyang) โดยพระสงฆ์ชื่อ ยิลตะเซน (Gyeltsen)⁶⁶ ภายในมณฑลนี้ประกอบด้วย

⁶⁶ Pratapaditya Pal, *Art of Tibet* (Los Angeles : Los Angeles Country Museum of Art ; University of California Press, c1983), 138.

มณฑลที่แตกต่างกันของเหวัชระจำนวน 17 มณฑล สามารถระบุได้ตามคัมภีร์วัชราวลี⁶⁷ ดังนี้⁶⁸
(ภาพที่ 56)

หมายเลข 22 มณฑลของ ฉานทากิณี (Jnanadakini) 13 องค์ ลำดับในคัมภีร์วัชราวลี เริ่มต้นด้วยมณฑลของฉานทากิณี (Jnanadakini) ที่สอนอยู่ในวัชร-จตุร-ปิฐะ ต้นตระ (Vajra-Chatur-pitha Tantra) มีกายสีน้ำเงิน 6 กร ล้อมรอบด้วยผู้ติดตามอีก 12 คน

หมายเลข 23 เหวัชระในรูป 16 กรถือด้วยกะโหลกประกอบด้วยเทพ 9 องค์ คือ เหวัชระร่วมกับศักดิ์ และทากิณีอีก 8 คน เหวัชระมีกายสีน้ำเงินอยู่ในท่าโอบกอดกับในราตมะซึ่งมีกายสีน้ำเงินเข้ม เหวัชระมี 8 เศียร 16 กรถือด้วยกะโหลกทุกกร เหวัชระมี 4 บาทอยู่ในท่าอรรพพร ยังกะยีนเหยียบอยู่บนมารทั้ง 4 และบนกลีบดอกบัวทั้ง 8 กลีบประกอบด้วยทากิณีจำนวน 8 คน และแสดงออกด้วยสีและองค์ประกอบ ในบรรดาทากิณีทั้ง 8 คน โดมบิณี (Dombini) ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของมณฑลมีวรรณะที่หลากสี ลักษณะทางประติมานวิทยาที่แตกต่างกันเห็นได้จากภาพเขียนจากคัมภีร์วัชราวลีจากนิกาเยอร์

หมายเลข 24 เทพ 9 องค์ตัวแทนของร่างกายในรูปของกपालะธริน เหวัชระ ตรงกลางของมณฑลคือเหวัชระ 2 กร ในรูปธรรมชาติของเหวัชระ (Sahaja) มี 1 เศียร 2 บาทยื่นในท่า

⁶⁷ คัมภีร์วัชราวลีในภาษาทิเบตเรียกว่า rDo-rje-phren-ba เป็นตำราที่เป็นคู่มือเกี่ยวกับพิธีกรรมในนิกาเยตันตระ เขียนขึ้นโดยอภัยกรคุปตะ (Abhayakaragupta) ซึ่งเป็นอาจารย์ในประเทศอินเดีย ภายในประกอบด้วย 3 บทความ คือ วัชราวลี-นามะ-มณฑล-อุปายี-กา (Vajravali-nama-mandala-upayi-ka) กล่าวถึง การแนะนำการฝึกสมาธิโดยใช้มณฑลชโยติรมันจารี (Jyotirmanjari) และคัมภีร์นิชปันนโยคาวลี กล่าวถึงมณฑลและรายละเอียดของประติมานวิทยาของเทพจำนวน 600 กว่าองค์ในนิกาเยตันตระ และให้ข้อมูลที่มากกว่าคัมภีร์สาธนมาลา ชาวทิเบตรู้จักตำราดังกล่าวนี้ในชื่อ Three Cycles (skor gsum) ซึ่งทั้งหมดเกี่ยวข้องกับเรื่องของมณฑลในนิกาเยตันตระ ใน John C. Huntington and Dina Bangdel, *The circle of bliss : Buddhist meditational art* (Chicago : Serindia Publications ; Columbus : Columbus Museum of Art, c2003), 306.

⁶⁸ John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist meditational art* (Chicago : Serindia Publications; Columbus : Columbus Museum of Art, c2003), 461-462.

อรรพปรียังกะเหยียบอยู่บนศพ กรขวาทองแห้วชระถือวัชระและกรซ่ายถือถั่วยกะโหลก-วัชระ อยู่ในท่าโอบกอดกับศักตคือในราตมะ ที่มีกายสีน้ำเงินเข้ม ในราตมะถือมีดในกรขวา มีทากิณี่ทั้ง 8 ตน ล้อมรอบแห้วชระเช่นเดียวกับรูปแบบ 16 กร

หมายเลข 25 เทพ 9 องค์ตัวแทนของคำพูดในรูปของกपालะธริน แห้วชระ

หมายเลข 26 เทพ 9 องค์ตัวแทนของจิตใจในรูปของกपालะธริน แห้วชระ

หมายเลข 27 เทพ 17 องค์ตัวแทนของร่างกายในรูปของแห้วชระถืออาวุธ

ในรูปแบบแห้วชระ 2 กรถือว่าเป็นตัวแทนด้านร่างกาย แห้วชระถือวัชระที่มี

ลักษณะคล้ายกระบองในกรขวา ส่วนกรซ่ายถือถั่วยกะโหลก โอบกอดกับศักตคือนางในราตมะที่มีกายสีน้ำเงินเข้ม ในราตมะในกรซ่ายถือถั่วยกะโหลกเต็มไปด้วยเลือด และกรขวาถือมีดที่ใช้สำหรับแล้

หมายเลข 28 เทพ 17 องค์ตัวแทนของร่างกายในรูปของแห้วชระถืออาวุธ

หมายเลข 29 เทพ 17 องค์ตัวแทนของร่างกายในรูปของแห้วชระถืออาวุธ

หมายเลข 30 เทพ 17 องค์ ในรูป 16 กรถืออาวุธ ตัวแทนของแก่นแท้ของมณฑล

แห้วชระ

แห้วชระในรูปแบบถืออาวุธเช่นเดียวกับรูปแบบที่ถือถั่วยกะโหลก แต่ในกรทั้ง 16 กรเปลี่ยนจากถือถั่วยกะโหลกเป็นอาวุธ ประกอบด้วย ในกรขวาถือ วัชระ ดาบ ธนู จานกลม กะโหลก กระบอง ตริศูล และขอสับข้าง ในกรซ่ายถือ ระฆัง ดอกบัว คันศร ขี่ฎววงคะ ถั่วยกะโหลก เพชรพลอย นิ้วที่ชี้ขึ้น และบวง แห้วชระมีกายสีน้ำเงินอ่อนในระหว่างที่ในราตมะมีกายสีน้ำเงินเข้ม รอบๆ มีทากิณี่และเทพีทั้งหมด 16 องค์ล้อมรอบ คือในวงกลม 2 วงตรงกลางมีทากิณี่ 8 ตนอยู่ในวงกลม แต่ละตนอยู่ในท่าเต้นรำอยู่บนกลีบดอกบัวทั้ง 8 กลีบ วงกลมด้านนอกมีเทพี 4 องค์ แต่ละองค์มี 2 กรยืนอยู่ที่มุมทั้ง 4 และเทพีอีก 4 องค์แต่ละองค์มี 6 กรยืนอยู่ที่ประตูทางเข้า

หมายเลข 31 a วัชรทากา (Vajradaka) แห้วชระจากมณฑลทากาแห้วชระทั้ง 5

ประกอบด้วย พุทธทากา (Buddha Daka), รัตนทากา (Ratna Daka), ปัทมะ

ทากา (Padma Daka) และวิศวทากา (Vishvadaka)

รอบๆ ศูนย์กลางของมณฑลคือกลุ่มของมณฑลทั้ง 5 ของแห้วชระได้ปรากฏ มณฑลของพระธยานิพุทธทั้ง 5 องค์ มีลักษณะทางประติมานวิทยาพื้นฐานของแห้วชระทั้ง 5 องค์นี้คล้ายกับแห้วชระในรูปแบบ 16 กร ยกเว้นแห้วชระตามลำดับสี่ของพระธยานิพุทธที่เฉพาะเจาะจง

ในมณฑลทั้ง 5 นี้เหล่าพระโอบกอดกับศักดิ์คือนางในราตมะ ซึ่งนางในราตมะมีสีกายที่อ่อนกว่าสีกายของเหล่าพระ ซึ่งในมณฑลทั้ง 5 มีลักษณะตามตาราง ดังนี้⁶⁹

ตารางที่ 9 ตารางแสดงชื่อและตำแหน่งของพระธยานิพุทธทั้ง 5 บริเวณศูนย์กลางของเหล่าพระมณฑล

ตระกูลธยานิพุทธทั้ง 5 (Jina Buddha Kula)	ปรัชญาหรือศักดิ์	รูปแบบของเหล่าพระ	วรรณะ
อัชภะยะ กุลา	ในราตมะ	วัชระ เหล่าพระ	น้ำเงิน
ไวโรจนะ กุลา	โลจนา	พุทธ เหล่าพระ	ขาว
รัตนสัมภวะ กุลา	รัตนตารา	รัตน เหล่าพระ	เหลือง
อมิตาภะ กุลา	ปัทมตารา	ปัทมะ เหล่าพระ	แดง
อโมฆติทธิ กุลา	ศยามตารา	วิศวะ เหล่าพระ	เขียว

หมายเลข 32 เทพ 23 องค์ของมณฑลในราตมะ จากคัมภีร์สัมพัญจะตันตระ มณฑลของโยคินีเริ่มจากด้านบนขวาคือ นางในราตมะมีกายสีน้ำเงิน มี 4 กร แต่ละกรถือวัชระ มีด ถ้วยกะโหลก และขี้ผึ้งวางคะ รอบๆ มีผู้ติดตามจำนวน 3 คน

หมายเลข 33 เทพ 15 องค์ของมณฑลในราตมะ

มณฑลของนางในราตมะคือลำดับที่ 2 จากทางขวาของมณฑลศูนย์กลาง นางในราตมะมี 2 กร ยืนอยู่ในท่าเด่นรำ มีกายสีน้ำเงินเข้ม ในกรซ้ายถือถ้วยกะโหลกและในกรขวาคือมีด แล่นื้อ มีขี้ผึ้งวางคะที่เป็นสัญลักษณ์ของนางในราตมะที่รวมกับเหล่าพระวางบนไหล่ซ้าย มีผู้ติดตามคือทากินี 14 คน ซึ่ง มีลักษณะเช่นเดียวกับนางในราตมะ

หมายเลข 34 เทพ 15 องค์ของมณฑลกุรุคุลดา

หมายเลข 35 เทพ 8 องค์ของมณฑลวัชระตารา

หมายเลข 5 เทพ 37 องค์ของสังวรและวัชระสัตว์ จากคัมภีร์สัมพัญจะตันตระ

⁶⁹ John C. Huntington, Dina Bangdel, "Tantra in Tibet," In John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist meditational art*, 462.

นอกจากมณฑลต่างๆ ของเทพแล้ว แถวด้านบนและแถวด้านล่าง ประกอบด้วย⁷⁰
 แถวด้านบนจากซ้ายไปขวา ประกอบด้วยเทพหลัก 16 องค์ของนิกายตันตระ ยกเว้น
 วัชรไภรวะและวัชรกิลา คือ

T1 วัชรไภรวะ	T9 จักรสังวรและวัชรวราฮิ
T2 มหากาลในรูปแบบ 6 กร	T10 มหามายา
T3 วัชรกิลา	T11 โยคัมภระ
T4 รักตะยมาลี	T12 พุทธपालะ
T5 คุหยสมาช มัญชุวัชระและสภารชะวัชริ	T13 มัญชุวัชระ
T6 คุหยสมาช อภิษภยะวัชระและสภารชะวัชริ	T14 วัชรสัตว์และสัตว์วัชริ
T7 ธรรมธาค วาจิศวร มัญชุโฆษ	T15 วัชรสัมยะ
T8 กาลจักรและวิศรมาตา	T16 วัชรมริตะ (Vajramrita)

แถวด้านล่างจากขวาไปซ้าย ประกอบด้วยเทพผู้พิทักษ์ในพุทธศาสนาของทิเบต คือ

U1 กฤษณะ ชัมภละ	U7-11 ปัญจรักษา
U2 ปีฐะ	U12 อุษณีวิทยา
U3 ศรี (ปาเดนลาโม)	U13 ตาราเขียว
U4 ปัญจรานถ มหากาล	U14 ปรีชญาปารมิตา
U5 จันฑลี	U15 ของที่อุทิศถวาย
U6 ปารณะสภารี	U16 นักบวช

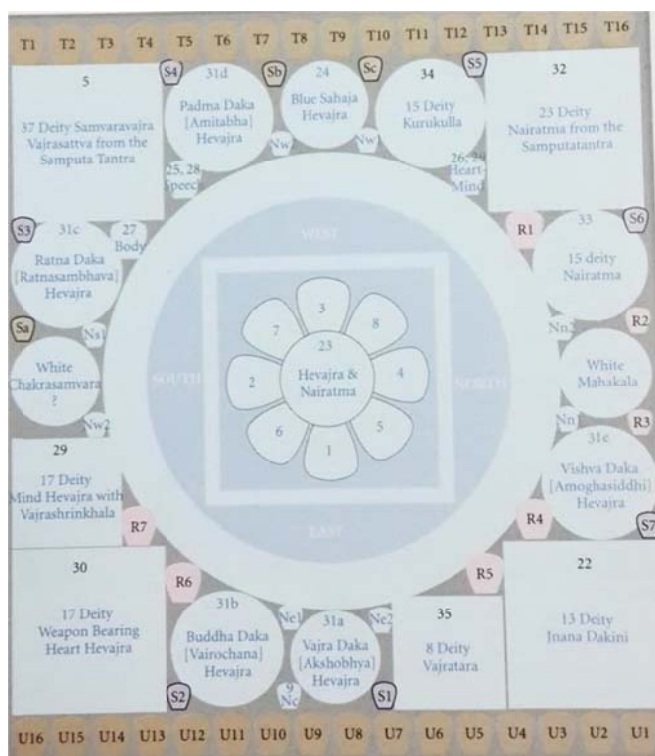
⁷⁰ John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist meditational art*, 464.

ภาพที่ 48 มณฑลเหวิซระ ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์ลอสแอนเจลิส (Los Angeles Country Museum of Art)

ที่มา : John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist meditational* (Chicago : Serindia Publications; Columbus : Columbus Museum of Art, c2003), 463.

ภาพที่ 49 ตำแหน่งของแต่ละหมายเลขในมณฑลของภาพที่ 48

ที่มา : John C. Huntington and Dina Bangdel, *The Circle of Bliss : Buddhist meditational art* (Chicago : Serindia Publications; Columbus : Columbus Museum of Art, c2003), 461.

2.3 ภาพวาดแห้วชะระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑน์ The Cleveland Museum of Art ประเทศสหรัฐอเมริกา⁷¹ (ภาพที่ 50)

สภาพสมบูรณ์ ไม่ระบุขนาด ทำขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 20 ในประเทศทิเบต เป็นภาพวาดที่แสดงออกถึงการรวมกันของแห้วชะระ (การมีอยู่ของการรู้แจ้ง) และไนราตมะ (การเสียดลชะ) แห้วชะระมี 8 เศียรโดยวาดให้เห็นหมดทุกเศียร ทุกเศียรมีตาที่ 3 มี 16 กร ถือด้วยหัวกะโหลกในทูกกร ลักษณะของถ้วยกะโหลกทั้งหมดแสดงออกอย่างชัดเจนว่ามีเทพเจ้าและสัตว์โลกบรรจอยู่ โดยการทำให้เป็นรูปลักษณะของสิ่งที่มีรูปร่างออกมาเป็นรูปบุคคลและสัตว์ แห้วชะระสวมวนมาลารูปหัวกะโหลก และยืนอยู่ในท่าอรรชรปรยงกะ

⁷¹ The Cleveland Museum of Art's 'Tantra' show is an invitation to experience Buddhist visions of enlightenment, Accessed February 5, 2015, Available from http://www.cleveland.com /arts/index.ssf/2013/09/the_cleveland_museum_of_arts

ภาพที่ 50 ภาพวาดเทพีหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ The Cleveland Museum of Art
ที่มา : The Cleveland Museum of Art's 'Tantra' show is an invitation to experience
Buddhist visions of enlightenment, Accessed February 5, 2015, Available from
http://www.cleveland.com/arts/index.ssf/2013/09/the_cleveland_museum_of_arts

2.4 มณฑลเทพีหวัชระ ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์ศิลปะรูบิน (Rubin Museum of Art)
ประเทศสหรัฐอเมริกา (ภาพที่ 51)

วาดบนผ้าด้วยเมล็ดสี สภาพสมบูรณ์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 21-22 เป็นสมบัติ
ของ Shelly and Donald Rubin ขนาด 35.5x27.9 เซนติเมตร ภาพมณฑลเทพีหวัชระนี้ สร้างขึ้นโดย
นิกายงอร์ ซึ่งเป็นนิกายย่อยของนิกายสังกยะ เทพีหวัชระมีกายสีน้ำเงิน มี 8 เศียร เศียรแต่ละเศียรมีสีที่
แตกต่างกัน และมีตาที่ 3 อยู่บนหน้าผากทุกเศียร มีกรจำนวน 16 กร ทุกกรถือถ้วยกะโหลกที่บรรจุ
สัตว์โลกและเทพเจ้า โดยในภาพแสดงของที่ถืออยู่ภายในแต่ละถ้วยค่อนข้างชัดเจน มี 4 บาท อยู่
ในท่าอรรพพริ้งกะเหยียบอยู่บนมารทั้ง 4 สวมพวงมาลัยยาวรูปหัวกะโหลก และโอบกอดกับศักดิ์
คือในราตมะที่มีกายสีน้ำเงินเข้ม เทพีหวัชระและศักดิ์อยู่ในวงกลมตรงกลางล้อมรอบด้วยวงกลม
ดอกบัวขนาดเล็กที่มีรัศมีมาจากตรงกลาง ในวงกลมทั้ง 8 มีทากินี 8 ตนยืนอยู่ในท่าเดินรำ ซึ่งต่าง
จากมณฑลเทพีหวัชระโดยทั่วไป ที่จะพบว่าทากินีทั้ง 8 ตนอยู่ในกลีบบัวของเทพีหวัชระที่ออกมาจาก
ดอกบัวดอกเดียวกัน มณฑลเทพีหวัชระดังกล่าวนี้ มีลักษณะที่คล้ายคลึงกันกับมณฑลเทพีหวัชระที่
เรียกว่า หฤทยะ-เทพีหวัชระ (Hridaya-Hevajra)⁷² ดังที่ได้เคยกล่าวไปข้างต้น

⁷² Linrothe, *Demonic divine : Himalayan art and beyond* (New York
: Rubin Museum of Art ; Chicago : Serindia Publications, c2004), 203.

ภาพที่ 51 มณฑลเหว้ชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ศิลปะรูบิน (Rubin Museum of Art)

ที่มา : Rob Linrothe, *Demonic divine : Himalayan art and beyond*

(New York : Rubin Museum of Art ; Chicago : Serindia Publications, c2004),

2.5 มณฑลเหว้ชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ Harvard Art Museums ประเทศ
สหรัฐอเมริกา⁷³ (ภาพที่ 52)

วาดด้วยหมึกและสีบนผ้า สภาพสมบูรณ์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 20-21 ขนาดสูง
53.3 เซนติเมตร กว้าง 43.18 เซนติเมตร ทำขึ้นในนิกายสังกยะหรืออาจมาจากวัดในนิกายงอร์ ใน
ประเทศทิเบต มณฑลนี้ประกอบด้วยมณฑลของเหว้ชระ 4 มณฑล ประกอบด้วย มณฑลด้านบน
ซ้ายคือรูปแบบของเหว้ชระที่พบได้บ่อยที่สุด มี 8 เคียว 16 กร 4 บาท โอบกอดในราตมะ เรียกว่า
กपालิ-หฤทยะ เหว้ชระ (Kapali Hrdya Hevajra) มณฑลด้านบนขวา เหว้ชระมี 3 เคียว 6 กร โอบ
กอดวัชรศริน ชละ เรียกว่า จิตตเหว้ชระ (Citta Hevajra) มณฑลด้านล่างซ้าย เหว้ชระมี 4 กร โอบ
กอดวัชรวาหี เรียกว่า วาค-เหว้ชระ (Vag Hevajra) และมณฑลด้านล่างขวา เหว้ชระมี 2 กร โอบ
กอดในราตมะ เรียกว่า กายา-เหว้ชระ (Kaya Hevajra) ทั้ง 4 รูปแบบถือด้วยกะโหลกอยู่ในกร

⁷³ Four-circle Hevajra Mandala, Accessed February 5, 2015, Available
from <http://www.harvardartmuseums.org/collections/object202528?position=6>

รอบมณฑลทั้ง 4 มีรูปเคารพที่หลากหลายทั้งพระสงฆ์และเทพ บริเวณกลางภาพ คือ พระสงฆ์หรือนักบวชนั่งอยู่บนดอกบัวขนาดใหญ่ (ปัทมา-อาสนะ) สองข้างของพระสงฆ์คือพระโพธิสัตว์ ทั้ง 3 องค์อยู่ในกรอบรูปเปลวไฟสีน้ำเงิน พระสงฆ์ทำมือธรรมจักรมูทราและถือก้านดอกบัว ด้านล่างของมณฑลล่างขวาและล่างซ้าย มีเทพ 3 องค์คือ ด้านซ้ายคือในราตมะ ปรากูกายเดี่ยว ยืนท่าเต้นรำบนศพ ในกรถือถ้วยกะโหลกและดาบสั้น มีขั้ววางคระวางอยู่บนไหล่ซ้าย ตรงกลางคือเหวัชระกายสีเขียว มี 16 กร โอบกอดในราตมะ และด้านขวาคือกुरुกุลา กายสีแดง มี 4 กร อยู่ในท่าเต้นรำบนศพ 2 กรแรกถือคันธนูและลูกศรในท่ากำลังยิง ส่วน 2 กรที่เหลือถือบ่วงและดอกบัว

แถวด้านบนสุดของภาพประกอบด้วยเทพและนักบวชจำนวน 14 องค์ 2 องค์แรกคือ พระวัชระและในราตมะ ถัดไปคือนักบวช 12 รูป ทำท่าธรรมจักรมูทรา สันนิษฐานว่าเป็นพระในนิกายสังกยะ นอกจากนี้ในภาพยังประกอบด้วยเทพและพระสงฆ์อื่นๆ อีก เช่น มหาสิทธิวิรูปะ โดมณี เหรุกะ ศรีเทวี ปัญจนาถมหากาล ชัมภละ ปรีชญาปารมีตา และทากิณี เป็นต้น

ภาพที่ 52 มณฑลเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน Harvard Art Museums

ที่มา : Four-circle Hevajra Mandala, Accessed February 5, 2015, Available from

<http://www.harvardartmuseums.org/collections/object202528?position=6>

2.6 มณฑลเหว้ชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเวอร์จิเนีย (Virginia Museum of Fine Arts) ประเทศสหรัฐอเมริกา⁷⁴ (ภาพที่ 53)

วาดด้วยสีน้ำบนผ้า สภาพสมบูรณ์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 20-21 ขนาดสูง 81.28 เซนติเมตร กว้าง 71.1 เซนติเมตร เป็นมณฑลที่ทำขึ้นตามลักษณะทางประติมานวิทยาตามกำหนดของศาสนสถานในนิกายสังกยะในนิกายงอร์ ในประเทศทิเบตตอนใต้และกลาง ประกอบด้วยมณฑลของ เหว้ชระจำนวน 5 มณฑลที่วางตัวในแนวไขว้กัน ในศูนย์กลางของแต่ละมณฑลมีเหว้ชระอยู่ตรงกลางในท่าทางโอบกอดกับศักดิ์ ในแต่ละมณฑลเหว้ชระมีสีกายที่แตกต่างกัน คือ มณฑลด้านบนสุด เหว้ชระมีกายสีแดง มณฑลด้านซ้ายสุด เหว้ชระมีกายสีเหลือง มณฑลตรงกลาง เหว้ชระมีกายสีน้ำเงิน มณฑลด้านขวาสุด เหว้ชระมีกายสีน้ำเงินเข้ม และมณฑลด้านล่างสุด เหว้ชระมีกายสีขาว ทั้งหมดมี 16 กร และยื่นในท่าอรรหปรยงกะเหยียบอยู่บนมารหรือศพ ถัดออกมาบริเวณกลีบบัวทั้ง 8 กลีบ มีทากิณียืนอยู่ในท่าเดินรับนกลีบบัว 8 ตน

รอบมณฑลที่สังเกตได้ชัดคือมีสุสานหรือที่เผาศพ 8 แห่ง และมีมหาสิทธิ์ 8 องค์ และมีเทพผู้รักษาทิศทั้ง 8 ถัดมาในทางเข้าทั้ง 4 ทิศ มีเทพี 4 องค์ประจำอยู่ในแต่ละทิศ คอยควบคุมการเข้าสู่ดินแดนแห่งการบรรลุ แก้วด้านบนและด้านล่างของมณฑลคือคुरुและเทพในนิกายวัชรยาน มณฑลทั้ง 5 ของเหว้ชระดังกล่าว เปรียบได้กับจักรวาลทางพุทธศาสนา คือเป็นการปรากฏของจักรวาลทั้งหมด

⁷⁴ Mandala of Hevajra, Accessed February 5, 2015, Available from

ภาพที่ 53 มณฑลเหว้ชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานเวอร์จิเนีย (Virginia Museum of Fine Arts) ที่มา : Mandala of Hevajra, Accessed February 5, 2015, Available from <http://vmfa.museum/collections/art/mandala-hevajra/>

2.7 มณฑลเหว้ชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานศิลปะรูบิน (The Rubin Museum of Art) ประเทศสหรัฐอเมริกา⁷⁵ (ภาพที่ 54)

สภาพสมบูรณ์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 22 ขนาดไม่ระบุ ภายในมณฑลตรงกลาง ประกอบด้วย เหว้ชระกายสีน้ำเงินอ่อน มี 16 กร ถือถ้วยกะโหลกในทวกร บาทอยู่ในท่าอรรหปรย้ง กะ โอบกอดกับศักดิ์คือในราตมะซึ่งมีกายสีน้ำเงินเข้ม ถัดออกมาด้านนอกบนกลีบบัวทั้ง 8 กลีบ คือทากิณีที่อยู่ในท่าเต็นรำทั้ง 8 ตน ที่มุมบนด้านซ้ายคือ มหาสิทธิ์ะ โดมบี เहरुกะ (Dombi Heruka) ขี่เสือดัวเมียพร้อมด้วยศักดิ์ มุมบนขวา คือ ครูชาเซน คุณกา นยงโป (Sachen Kunga Nyinpo) มุมล่างซ้ายคือ ปัญจรานาถ มหากาล และมุมล่างขวา คือ ดูโซลมา (Dusolma) มี 4 กร

⁷⁵ Hevajra Mandala, Accessed February 12, 2015, Available from <http://www.rubilmuseum.org>

ภาพที่ 54 มณฑลเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานศิลปะรูบิน (The Rubin Museum of Art)
ที่มา : Hevajra Mandala, Accessed February 12, 2015, Available from
<http://www.rubinmuseum.org>

2.8 มณฑลเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานศิลปะรูบิน (The Rubin Museum of Art)
ประเทศสหรัฐอเมริกา (ภาพที่ 55)

ทำจากเม็ดสีบนผ้าฝ้าย สถาปมบูรณ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 23 ขนาดไม่ระบุ
เคยจัดแสดงในงาน Masterworks ของ The Rubin Museum of Art เมื่อวันที่ 15 มีนาคม-12
สิงหาคม พ.ศ.2556 ในภาพเหวัชระมีกายสีน้ำเงินเข้ม มี 16 กร ถือถ้วยกะโหลกในทุกกร เหวัชระ
โอบกอดกับศักดิ์คือในราตมะ ซึ่งมีกายสีเขียวกับเหวัชระ ถัดออกมาบนกลีบบัวทั้ง 8 คือ ทากิณี่ที่
ยืนอยู่ในท่าเต้นรำบนกลีบบัวทั้ง 8 ตน ในวงกลมด้านนอกทั้งแถวบนและแถวล่างมีภาพของเทพ
และลามะจำนวนหลายองค์⁷⁶

⁷⁶ David Morgen, *The Sacred Gaze : Religious visual culture in theory and practice* (University of California Press, 2005).

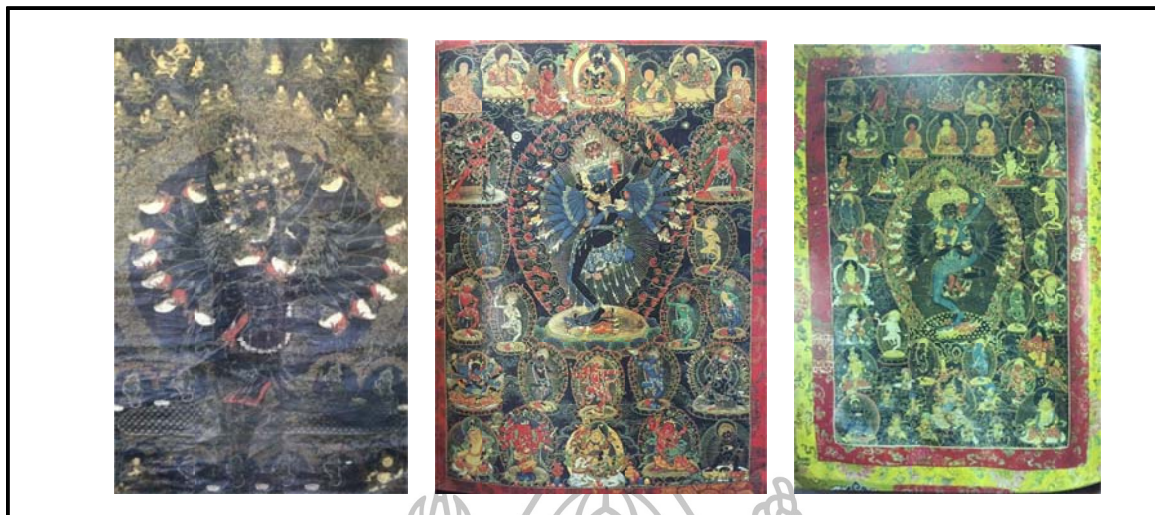

ภาพที่ 55 มณฑลเหว้ชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานศิลปะรูบิน (The Rubin Museum of Art)
ที่มา : Accessed February 12, 2015, Available from <http://www.rubinmuseum.org>

2.9 ภาพวาดเหว้ชระ ไม่ระบุอายุสมัย ทำขึ้นที่วัดในนิกายลัทธิทิเบต⁷⁷
(ภาพที่ 56)

สภาพสมบูรณ์ สันนิษฐานว่าอาจจะทำขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-21 ทั้ง 3
ภาพนี้ มีลักษณะทางประติมานวิทยาที่เหมือนกันคือ เหว้ชระมี 8 เศียร 16 กร ทุกกรถือถ้วยหัว
กะโหลกสีขาว สวมวนมาดารารูปหัวกะโหลก มี 4 บาท ยืนในท่าอรรภปรียังกะเหยียบอยู่บนมารทั้ง 4
และโอบกอดกับไฉราตมะ

⁷⁷ Li Jicheng, *The realm of Tibetan Buddhism* (New Delhi : UBS Publishers' Distributors, c1985).

ภาพที่ 56 ตัวอย่างภาพเทพวิษณุที่วาดขึ้นที่วัดในนิกายลัทธิวัชรยาน ประเทศทิเบต

ที่มา : Li Jicheng, *The realm of Tibetan Buddhism* (New Delhi : UBS Publisher's Distributors.c, 1985), 92-110.

คติความเชื่อเรื่องเทพวิษณุในประเทศจีน

แต่เดิมการนับถือศาสนาในประเทศจีนประกอบด้วยหลายลัทธิเช่นเดียวกับประเทศอื่นๆ แต่ที่สำคัญมี 3 ลัทธิ คือ ลัทธิขงจื้อ ลัทธิเต๋า และพุทธศาสนานิกายมหายาน ชาวจีนมักจะนับถือลัทธิทั้ง 3 ลัทธินี้รวมกันจนแยกออกจากกันไม่ได้ นอกจากนี้ ยังมีความเชื่อเรื่องผีหรือวิญญาณอีกด้วย เช่น การเซ่นบูชาเทพเจ้าและเทพประจำธรรมชาติ หรือการเซ่นผีหรือวิญญาณของบรรพบุรุษ ในช่วงต้นของคริสต์ศักราชประเทศจีนได้ขยายอาณาเขตของประเทศขึ้นไปทางเหนือถึงเขตเอเชียกลางคือ บริเวณเทือกเทียน ซึ่งเป็นดินแดนที่พุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองอยู่ในขณะนั้น จึงทำให้ชาวจีนมีความคุ้นเคยและเกิดความศรัทธาจนยอมรับนับถือพุทธศาสนา⁷⁸

พุทธศาสนาได้เข้าสู่ประเทศจีนอย่างเป็นทางการในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 7 ตั้งแต่สมัยพระเจ้ามิ่งตี้ ราชวงศ์ฮั่นตอนปลาย พระองค์ได้ส่งทูตไปอินเดียในปี พ.ศ.608 ตรงกับสมัยราชวงศ์กษัตริย์ เพื่อไปอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุ พระคัมภีร์ ตลอดจนพระสงฆ์มายังประเทศจีน จนกระทั่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 8 พุทธศาสนาจึงเป็นที่นับถือกันมาก และเจริญรุ่งเรืองในสมัยราชวงศ์เว่ยเหนือ (ปลายพุทธศตวรรษที่ 10) ต่อมาในสมัยราชวงศ์ถัง พระเจ้าถังไทจงได้ส่งหลวงจีนเสวียนจ้งไปสืบพุทธศาสนาในประเทศอินเดีย ตรงกับสมัยพระเจ้าหรรษวรมัน และเมื่อหลวง

⁷⁸ ผาสุข อินทราวุธ, *พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน*, 178-179

จีนเสวียนจังกลับมาได้ นำคัมภีร์ต่างๆ มาจากอินเดียเป็นจำนวนมาก และได้แปลออกมาเป็นภาษาจีน เช่น คัมภีร์มหาปรัชญาปารมิตาสูต เป็นต้น⁷⁹

ต่อมาในสมัยของพระเจ้าเจงกิสข่าน ผู้ปกครองประเทศมองโกล พระองค์ได้รวบรวมชนเผ่ามองโกลเป็นปึกแผ่นภายใต้การปกครองและการรวบรวมอาณาเขตใหม่ ภายหลังจากเมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์ ได้มอบการปกครองนี้ให้แก่พระเจ้าโกตัน (Godan) ซึ่งเป็นหลานชายได้ปกครองต่อ พระเจ้าโกตันมีความสนใจในพุทธศาสนาของประเทศทิเบต ได้ทรงเรียกหัวหน้าของนิกายสัทยะ คือสากยะ ปันดิตา (Sakya Pandita) และคุนกา ยิลตะเซน (Kunga Gyaltsen) มายังราชสำนักที่เหลียงชู่ (Liangzhou) ปัจจุบันอยู่ในเขตกานซู่ในปี พ.ศ. 1787 รวมถึงครูอีก 2 ท่านคือภักภา (Phagpa) และชางนา โดรจี (Changna Dorje)⁸⁰

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 (พ.ศ. 1803) เมื่อพระเจ้ากุบไลข่านขึ้นครองราชย์ปกครองประเทศจีน ได้ทรงก่อตั้งราชวงศ์หยวนขึ้น และทรงเป็นผู้อุปถัมภ์นิกายลามะ (ต้นตระกูลแบบทิเบต) และนิกายนี้ได้เจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมาก เนื่องจากพระเจ้าเจงกิสข่าน (Genghis Khan) ซึ่งเป็นบรรพบุรุษของพระองค์ ได้มาตีประเทศทิเบตได้ในช่วงปี พ.ศ. 1749 พระองค์จึงคุ้นเคยกับลัทธิลามะเป็นอย่างดี เมื่อพระองค์ได้มาปกครองประเทศจีนจึงได้ทรงเลือกลัทธิลามะว่าเป็นลัทธิที่เหมาะสมที่จะสามารถเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างชนชาติต่างๆ ที่อยู่ในการปกครองของพระองค์ได้ เนื่องจากประชาชนส่วนใหญ่ในประเทศจีนและมองโกลเคยนับถือกันอยู่แล้ว พระเจ้ากุบไลข่านทรงทำนุบำรุงลัทธิลามะให้เจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมาก ได้ยกลัทธินี้ขึ้นเป็นศาสนาประจำราชสำนัก มีการสร้างวัดในลัทธิลามะในประเทศมองโกล และที่กรุงปักกิ่งพระองค์ก็ทรงสร้างวัดลามะขนาดใหญ่ด้วยเช่นกัน⁸¹

สันนิษฐานว่าคือวัดซงชี หยวน (Zongzhi yuan) ที่ตอนหลังเปลี่ยนชื่อเป็นวัดชวนเซง หยวน (Xuanzheng yuan) อย่างไรก็ตามนิกายลามะกลับไม่ได้รับความนิยมในประเทศจีนเท่าที่ควร ต่อมาในสมัยราชวงศ์หมิง ได้เกิดนิกายขึ้นใหม่ในประเทศจีน หลวงจิ้นในนิกายนี้สามารถมีครอบครัวได้และไม่ต้องอาศัยอยู่ที่วัด ซึ่งนิกายนี้ได้รับอิทธิพลจากนิกายลามะบางนิกายที่ไม่ถือพรหมจรรย์ และในสมัยนี้พุทธศาสนาทุกนิกายได้เสื่อมลงตามลำดับ

⁷⁹ Ying Chua, "Tantra in China" In John C. Huntington and Dina Bangdel, *The circle of bliss : Buddhist meditational art* (Chicago : Serindia Publications; Columbus : Columbus Museum of Art, c2003), 47-49

⁸⁰ Ibid., 45.

⁸¹ ผาสุข อินทราวุธ, *พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน*, 45.

นิกายในพุทธศาสนาที่สำคัญในประเทศจีน ประกอบด้วย

1. นิกายสุขาวดี
2. นิกายถยานหรือนิกายเซน
3. นิกายสังฆธรรมปฎนทริกะ
4. นิกายโยคอาจารย์
5. นิกายอวตังสกะ
6. นิกายมันตรยาน⁸²

ในช่วงสมัยราชวงศ์หมิง พุทธศาสนาทุกนิกายได้เสื่อมลง มีเพียงแค่นิกายถยานและนิกายสุขาวดีเท่านั้น ที่ยังคงแพร่หลายมาจนถึงสมัยราชวงศ์ชิง

สำหรับการนับถือพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ ตลอดจนเจตนา เทพีต่างๆ ในพุทธศาสนาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10 -20 ชาวจีนได้สร้างพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์ ตลอดจนเจตนา เทพีชั้นรองของพุทธศาสนาขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยราชวงศ์สุย สามารถแบ่งรูปเคารพในพุทธศาสนาของประเทศจีนออกได้เป็น 4 กลุ่ม คือ⁸³

1. พระพุทธรูป (อู๊ดโจ้หรืออู๊ด) เช่น พระพุทธรูปเจ้าศากยมุนี พระเมตไตรยะ พระอมิตาภะ
2. พระโพธิสัตว์ (พู่สวดโตหรือพู่สะ) เช่น พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์มัญชุศรี
3. พระอรหันต์ (ออล่อหันหรือล่อหัน)
4. เทพธรรมบาล (กาลี้ม) เช่น ทวารบาล จตุโลกบาล

สำหรับความเชื่อเกี่ยวกับเทวทูตในประเทศจีน คำสอนของเทวทูตต้นตระกูลแปลเป็นภาษาจีนโดยธรรมปาละ (Dharpala) ตั้งแต่ในช่วงราชวงศ์ซ่งเหนือ (Northern Song) แล้ว แต่คำสอนนี้ไม่ได้มีชื่อเสียงในทางพุทธศาสนาของชาวจีนเท่าไรนัก ชาวจีนได้เรียกชื่อของเทวทูตเป็นภาษาจีนว่า Da bei kong jinang แปลว่า วัชรที่ยิ่งใหญ่แห่งความเมตตากรุณาและความว่างเปล่า ดังนั้นชื่อของเทวทูตจึงหมายถึงการรวมกันที่สูงสุดของเพศชายและเพศหญิง คือ สติปัญญา

⁸² ผาสุข อินทราวุธ, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 182.

⁸³ เรื่องเดียวกัน, 186.

และความปรารถนาตามลำดับ⁸⁴ นามของเหวัชระจึงเน้นหนักและเน้นความสำคัญในส่วนวิธีการ
ขั้นพื้นฐานในการบรรลุของต้นตระนั้นเอง ประติมากรรมของเหวัชระในประเทศจีนพบได้ไม่มากนัก
เมื่อเทียบกับประเทศเนปาลและประเทศทิเบต อาจเนื่องจากว่าไม่เป็นที่นิยมนับถืออย่างแพร่หลาย
เท่าการนับถือพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์ ประติมากรรมเหวัชระที่พบในประเทศจีนส่วนใหญ่มี
อายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 สามารถรวบรวมมาได้ ดังนี้

1. ประติมากรรมลอยตัว

1.1 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่ Palace Museum ประเทศจีน⁸⁵ (ภาพที่ 57)

ประติมากรรมเหวัชระองค์นี้มีขนาดไม่ใหญ่มากนัก สภาพสมบูรณ์ อายุราวพุทธ
ศตวรรษที่ 23 มี 8 เศียร 16 กร ถือถ้วยกะโหลกในทุกร และในถ้วยกะโหลกทุกใบจะแสดงออกใน
ลักษณะที่มีสัตว์และเทพเจ้าอยู่ภายในอย่างชัดเจน เหวัชระมี 4 บาทยืนอยู่ในท่าอรรชรปรียังกะ
เหยียบบนมาร สวมวนมาลาหัวกะโหลกและอยู่ในท่าทางโอบกอดกับในราตมะ ส่วนในราตมะใน
กรขวาถือมิด ส่วนในกรซ้ายไม่สามารถระบุได้ชัดเจน

ภาพที่ 57 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่ Palace Museum

ที่มา : Anupa Pande&Pandya Dhar, edited, *Cultural Interface of India with Asia :
religion, art and architecture* (New Delhi : D.K. Printworld, c 2004), 37.

⁸⁴ Tianshu Zhu, "Hevajra Tantra" In John C. Huntington and Dina Bangdel,
The circle of bliss : Buddhist meditational art (Chicago : Serindia Publications;
Columbus : Columbus Museum of Art, c2003),454.

⁸⁵ Anupa Pande&Pandya Dhar, edited, *Cultural Interface of India with
Asia : religion,art and architecture*, 27, 37.

1.2 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑน์บริติช มิวเซียม (The British Museum) ประเทศสหรัฐอเมริกา⁸⁶ (ภาพที่ 58)

ทำจากสำริดเคลือบด้วยทอง สภาพสมบูรณ์ ไม่ระบุขนาด อายุราวพุทธศตวรรษที่ 23 พบที่เมืองตาเชียนลู (Tachienlu) ซึ่งอยู่ในเขตของ Sze-ch ในประเทศจีน เหวัชระมี 8 เศียร จำนวนกรไม่สามารถระบุได้ชัดเจน ถือด้วยกะโหลกในทุกร มี 4 บาทยื่นในท่าอรรธปรยงค์ และเหวัชระอยู่ในท่าโอบกอดกับในราตมะ

ภาพที่ 58 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑน์บริติช มิวเซียม (The British Museum)

ที่มา : Hevajra, Accessed January 20, 2015, Available from http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=301882001&objectid=225066 (Accessed January 20, 2015)

1.3 ประติมากรรมเหวัชระมณฑล พบใกล้เมืองปักกิ่ง ประเทศจีน (ภาพที่ 59)

เป็นมณฑลที่มีลักษณะใหญ่และที่น่าสังเกตุคือ กลุ่มของเหวัชระมณฑลดังกล่าว มีขนาดเท่าคนจริง ทำจากสำริด อยู่ในท่าโอบกอดกับศักติหรือยัมยัม มีจำนวนทั้งหมด 6 คู่ นั่งอยู่บนช้าง บนมนุษย์ บนกระป๋อง บนวัว บนแพะ และบนละมั่ง กลุ่มประติมากรรมเหล่านี้ได้ถูกถ่ายภาพไว้เมื่อปี พ.ศ.2463 ก่อนที่จะหายไปอย่างไร้ร่องรอย P.H.Pott สันนิษฐานว่ามณฑลที่มี

⁸⁶ Hevajra, Accessed January 20, 2015, Available from http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=301882001&objectid=225066

ลักษณะใหญ่เช่นนี้อาจเป็นเพียงลักษณะในการสร้างของกษัตริย์เพื่อถวายแด่พระเจ้า และอาจจะ
เป็นพระเจ้ากูปไลขานที่ทรงสร้างมณฑลดังกล่าวนี้ขึ้น⁸⁷

ภาพที่ 59 ประติมากรรมพระเจ้ามณฑล พบใกล้เมืองปักกิ่ง ปัจจุบันไม่มีแล้ว
ที่มา : Peter D. Sharrock, "Hevajra at Bantéay Chmàr," *The Journal of the Walters
Art Museum* 64/65 issue year 2006/2007 (published 2009): 54.

2. ภาพวาดพระเจ้า

2.1 ภาพวาดพระเจ้า ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์กิเมต์ (The Guimet Museum)

ประเทศฝรั่งเศส⁸⁸ (ภาพที่ 60)

สีน้ำมันผ้าไหม สภาพสมบูรณ์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 21 สูง 78.7 เซนติเมตร
กว้าง 55.8 เซนติเมตร เป็นภาพพระเจ้าในรูปกปาละธรร (Kapaladhara) หรือกปาละธริน
(Kapaladharin) มี 8 เศียร เศียรแรกมีสีฟ้าอ่อนท่าทางน่ากลัวและมีเขี้ยว ตาแดงกำและโปน สวม
มงกุฎรูปหัวกะโหลก เศียรขวามีสีขาวและสงบ เศียรซ้ายมีสีแดงแสดงออกถึงด้านมืดของความ
โกรธ ระหว่างที่เศียรด้านบนสุดมีพื้นที่ปิดเบี้ยว เป็นตัวแทนในรูปคู่ร้ายของพระอักโษภยะ ส่วนอีก
4 เศียรที่เหลือมีสีน้ำเงิน ทั้ง 8 เศียรนี้คือสัญลักษณ์ที่บริสุทธิ์ของการหลุดพ้นทั้ง 8

⁸⁷ Peter D. Sharrock, "Hevajra at Bantéay Chmàr," *The Journal of the
Walters Art Museum* 64/65 issue year 2006/2007 (published 2009): 54.

⁸⁸ John C. Huntington and Dina Bangdel, *The circle of bliss : Buddhist
meditational art* (Chicago : Serindia Publications; Columbus : Columbus Museum of Art,
c2003), 466.

เหว็ชระมี 16 กร แต่ละกรเรียงเป็นแถวอยู่รอบตัว ในทุกกรถือด้วยกะโหลกสีขาว ในกรขวามือจรูสต์วิโลกและในกรซ้ายมือจรูสต์วิโลก กรทั้ง 16 กรมีความหมายถึงการทำให้บริสุทธิ์ของสถานะทั้ง 16 ของความว่างเปล่า (ศูนยตา) ด้วยกะโหลกในกรขวามือจรูสต์วิโลก ได้แก่ ข้างม้า ลา วัว อูฐ มนุษย์ สิงโต และแมว และในกรซ้ายมือจรูสต์วิโลก ได้แก่ โลก น้ำ อากาศ ไฟ พระจันทร์ พระอาทิตย์ พระยม และไวษรวรรณ เช่นเดียวกับสัญลักษณ์ของจักรสังวร ในแต่ละด้วยกะโหลกมองเห็นได้ว่าเต็มไปด้วยเลือด ซึ่งเป็นหนึ่งในองค์ประกอบหลักของรูปแบบของเหว็ชระ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของกระบวนการของการทำให้บริสุทธิ์

เหว็ชระมี 4 บาท 2 บาทยื่นในท่าอรรพปรยงกะและอีก 2 บาทยื่นในท่าอาลีธะ (alidha) เหยียบอยู่บนมารหรือเทพอินดูทั้ง 4 ที่เป็นตัวแทนของความตาย คือ สกัณฑมารในรูปของพระพรหม กายสีเหลือง กเลศมารในรูปพระวิษณุ กายสีน้ำเงิน มฤตยูมารในรูปของพระคิเว กายสีแดง และเทพบุตรในรูปของพระอินทร์ กายสีขาว เหว็ชระโอบกอดในราตมะที่มีกายสีน้ำเงินเข้ม ในราตมะมี 2 กรถือองค์ประกอบพื้นฐานในแต่ละกร คือ วัชระและมีดแล่นเนื้อ และยังถือด้วยกะโหลกที่เต็มไปด้วยเลือดในกรทั้ง 2 ข้างด้วย รอบๆ เหว็ชระประกอบไปด้วยทากิณีทั้ง 8 ตน แต่ละตนมี 1 เคียร 2 กร ทากิณีทั้ง 8 ตนสามารถแยกแยะได้จากองค์ประกอบและวรรณะ ด้านล่างสุดของเหว็ชระคือ วัชระในราตมะ มี 2 กร ถือมีดและด้วยกะโหลก และถือขี้กวางคะที่มีลักษณะโค้งงอที่แขน ด้านบนของภาพวาดประกอบด้วยเทพหลักของการฝึกโยคะต้นตวรรษสูง เริ่มจากซ้ายไปขวา คือ พระวัชระ, คุหยสมาช, อักโขภยะวัชระ/สภารชะวัชริ Sajaha, เหว็ชระในรูปแบบ 2 กร/ในราตมะที่ด้านในสุดตรงกลาง, Sahaja จักรสังวร/วัชรวราฮิ และ นาโร วัชระโยคินี

ได้มีผู้สันนิษฐานว่าภาพวาดนี้อาจเป็นศิลปะทิเบต เนื่องจากประติมากรรมของทิเบตตอนต้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-19 จะใกล้เคียงกับรูปแบบของศิลปะเนปาลช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 รูปแบบใหม่ของเหว็ชระได้ปรากฏขึ้น มีความแข็งแกร่งดั่งน้อยลง ลักษณะที่ดูแข็งแรงสร้างขึ้นบนพื้นฐานของท่าทางนักรบหรือท่าอาลีธะ อรรพปรยงกะ (alidha aridha paryanka) ในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 20 ของเหว็ชระมีลักษณะที่เท่ากันและคล้ายกับซี่ของวงล้อ แต่ในรูปแบบใหม่กรทั้ง 2 ข้างมีลักษณะที่ไม่เหมือนกัน ลักษณะของมารที่เหว็ชระเหยียบมีลักษณะที่ใหญ่ขึ้นและมีรายละเอียดมากขึ้น สัตว์โลกและเทพเจ้าในด้วยกะโหลกแสดงลักษณะออกมาอย่างชัดเจน ด้วยกะโหลกมีขนาดใหญ่ขึ้นและแสดงให้เห็นถึงขอบด้วยที่มีลักษณะโค้ง ใช้สีในการวาดภาพที่อ่อนลงและขยายขนาดของผ้าที่วาด แสดงถึงอิทธิพลจากราชวงศ์หิมชองประเทศจีน

ภาพที่ 60 ภาพวาดเทวีชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ไมต์ (The Guimet Museum)

ที่มา : John C. Huntington and Dina Bangdel, *The circle of bliss : Buddhist meditational art* (Chicago : Serindia Publications ; Columbus : Columbus Museum of Art, c2003), 467.

คติความเชื่อเรื่องเทพพระในประเศมอโกเลีย

เดิมชาวพื้นเมืองมอโกเลียนับถือนิกายชามัน (Sharman) นิกายเกี่ยวกับพอมด หมอผีที่บูชาภูติผีปีศาจ เช่นเดียวกับนิกายบอนปะของประเทศทิเบต นิกายชามันทำหน้าที่เป็นผู้ชี้แนะประชาชนในทุกๆ ด้าน จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ 20-21 เนื่องจากพระเจ้ากุกไลซ่านได้ทรงอุปถัมภ์ลัทธิลามาเป็นอย่างมาก ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว หลังจากนั้นพระลามะจากนิกายเกลุกปะก็ได้เข้ามาทำหน้าที่แทนนิกายชามันในที่สุด สำหรับความเชื่อในเรื่องการนับถือเทพ เทพี และพระโพธิสัตว์ในประเศมอโกเลียนั้น ชาวมอโกเลียค่อนข้างนับถือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมาก เวลากลั้บมาถึงบ้านจะมีการภาวนานับลูกประคำแล้วท่องคำว่า โอม มณี ปัทเม หุม ซึ่งเป็นมนต์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร โดยถือว่าเป็นกิจที่ต้องทำทุกวัน⁸⁹

หลังจากการล่มสลายของราชวงศ์หยวนแล้ว ทำให้พุทธศาสนาได้หายไปพร้อมกับศาสนาอื่นๆ ด้วย ส่งผลให้เกิดการฟื้นตัวของนิกายชามัน ซึ่งเป็นนิกายดั้งเดิมของชาวมอโกเลียขึ้นอีกครั้ง ต่อมาในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 22 พุทธศาสนาได้เริ่มแพร่เข้ามาที่ประเศมอโกเลีย ในระหว่างรัชกาลของพระเจ้าคายน หลานชายของพระเจ้ากุกไลซ่าน ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากประเทศจีน ในสมัยราชวงศ์หมิง นิกายลามาได้ถูกแนะนำและแพร่หลายอย่างรวดเร็ว และในที่สุดชาวมอโกเลียก็ได้หันไปนับถือนิกายหมวกเหลืองหรือนิกายเกลุกปะ จากในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 23 การศึกษาพุทธศาสนาในประเศมอโกเลียได้ถูกจัดให้เป็นระบบพร้อมกับการแพร่ขยายและมีพระสูตรจำนวนมากที่ถูกแปลจากภาษาทิเบต ภาษาสันสกฤต ภาษาจีน และภาษาอูยกูร์ (Uighur) เป็นภาษามอโกเลีย⁹⁰

จากการที่ได้รับอิทธิพลของการนับถือนิกายลามาจากทางประเทศทิเบต ทำให้เกิดความเชื่อในเรื่องของเทพที่มีลักษณะดุร้ายและเทพผู้พิทักษ์หรือยิดมีในนิกายวัชรยานขึ้น และคงได้มีการนับถือเทพพระอยู่บ้างแต่คงไม่เป็นที่นิยมและแพร่หลายมากเท่าไรนัก ชาวมอโกเลียได้เรียกชื่อเทพพระเป็นภาษามอโกเลียว่า Kevajra⁹¹ ซึ่งออกเสียงคล้ายกับในประเทศอินเดีย สำหรับ

⁸⁹ ผาสุข อินทราวุธ, พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน, 50.

⁹⁰ Anupa Pande&Pandya Dhar, edited, Cultural Interface of India with Asia : religion, art and architecture, 91.

⁹¹ Getty, The Gods of Northern Buddhism : their history, iconography and progressive evolution through the northern Buddhist countries, 142.

รูปเคารพของพระเจ้าที่ทำการศึกษาค้นคว้านั้น ยังไม่พบว่าในประเทศมอญโกเดียมีการสร้างขึ้น
แต่อย่างใด

บทที่ 4

ความเชื่อและรูปเคารพของหัวพระที่ปรากฏในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

หลักฐานทางด้านเอกสาร คือ คัมภีร์มหาวงศ์ของลังกา กล่าวว่า พุทธศาสนาเข้ามาในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 3 ในสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชที่ทรงส่งสมณทูตออกเผยแผ่พุทธศาสนา หลังจากการทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 3 เสร็จสิ้นลงหนึ่งในดินแดนเหล่านั้นคือ สุวรรณภูมิ ซึ่งนักวิชาการส่วนใหญ่มีความเห็นว่า คือดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในปัจจุบัน นอกจากนี้ในวรรณกรรมทางพุทธศาสนาอื่นๆ เช่น ชาดก มลिनทปัญหา และมหานิเทศ ได้ปรากฏชื่อของสุวรรณภูมิ ว่าเป็นดินแดนแห่งความมั่งคั่งร่ำรวย ผู้ใดต้องการแสวงหาโชคและความร่ำรวยจะต้องเดินทางมายังดินแดนนี้

จากหลักฐานทางด้านเอกสารและโบราณคดีที่พบในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น เมืองอู่ทองในสมัยทวารวดี อาณาจักรศรีวิชัย และอาณาจักรกัมพูชาโบราณในประเทศกัมพูชาปัจจุบัน ทำให้ทราบว่าพุทธศาสนาได้เข้ามายังดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จากการติดต่อค้าขายของชาวอินเดียโบราณ โดยพุทธศาสนานิกายเถรวาทเข้ามามีบทบาทในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 8-11 และต่อมาพุทธศาสนานิกายมหายานได้เข้ามามีบทบาทในราวพุทธศตวรรษที่ 12-15 ระหว่างที่นิกายมหายานกำลังรุ่งเรืองอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้มีการติดต่อระหว่างศูนย์กลางการศึกษาของมหายาน และรูปแบบของศาสนาลดลงจนหลักฐานทางด้านศิลปะกับทางอินเดียโดยตรง สำหรับพุทธศาสนานิกายตันตระได้เผยแพร่มายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างรวดเร็ว

---

¹ ผาสุข อินทราวุธ, “ร่องรอยวัฒนธรรมอินเดียในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้,” ใน สว่าง เลิศฤทธิ์, บรรณารักษ์, **โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ฉบับคู่มือครู สังคมศึกษา** (กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545), 126.

ที่สุดคือ ช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 และอิทธิพลของนิกายนี้ก็ยังคงหลงเหลืออยู่ในบางภูมิภาค โดยเฉพาะที่กัมพูชาและอินโดนีเซีย ดังจะเห็นได้จากหลักฐานทางด้านโบราณคดีดังที่จะกล่าวต่อไป²

พุทธศาสนamahayan ในประเทศอินโดนีเซีย³

ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 12 มีอาจารย์บางรูปที่มีชื่อเสียงในประเทศอินเดีย เช่น วัชรโพธิ (Vajrabodhi) และลูกศิษย์คือ อโมหวัชระ (Amoghavajra) ได้แวะพักในอาณาจักรศรีวิชัย ก่อนที่จะเดินทางต่อไปยังประเทศจีน และอาจเป็นจุดเริ่มต้นของการเผยแพร่พุทธศาสนานิกายมหายานมาสู่ประเทศอินโดนีเซีย⁴ ในช่วงที่นิกายมหายานเจริญรุ่งเรืองอยู่ในประเทศอินเดียภายใต้การอุปถัมภ์ของกษัตริย์ราชวงศ์ปาละ ได้มีความสัมพันธ์กันเป็นอย่างดีกับประเทศอินโดนีเซียในช่วงราวปลายพุทธศตวรรษที่ 13 ภายใต้การอุปถัมภ์ของกษัตริย์ราชวงศ์ไศเลนทรแห่งอาณาจักรศรีวิชัย ซึ่งเข้ามามีอำนาจแทนราชวงศ์สัตถุชัยซึ่งแต่เดิมได้นับถือศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 เมื่อพระอติสะจากเบงกอลได้เดินทางมาศึกษาธรรมะในอาณาจักรศรีวิชัยกับพระธรรมกীরติ ซึ่งถือว่าเป็นพระที่สมบูรณ์แบบเปรียบได้กับครูแห่งสุวรรณทวีป ในเวลานี้พระภิกษุและประชาชนในอาณาจักรศรีวิชัยอาจได้รับอิทธิพลนิกายมหายานและตันตระจากพระอติสะและคณะภิกษุที่เดินทางเข้ามาในช่วงเวลาดังกล่าวด้วยเช่นกัน⁵

มีการค้นพบจารึกที่แสดงถึงความรุ่งเรืองของพุทธศาสนานิกายมหายานในแหลมมลายูและหมู่เกาะอินโดนีเซียหลายหลักด้วยกัน เช่น จารึกพบที่เกาะชวา ปี พ.ศ.1321 ได้กล่าวว่าพระเจ้าปะนังกะรังแห่งราชวงศ์ไศเลนทรทรงสร้างศาสนสถานถวายนางตาราที่กะลาตัน (จันทิ

² สำหรับในประเทศพม่า จากการศึกษพบว่าความเชื่อเรื่องเทพีพระนางแสดงออกในรูปแบบมณฑลลอยตัวที่สามารถเปิดปิดได้ เช่นเดียวกับที่พบในอินเดียโบราณและในประเทศเนปาล เนื่องจากมีการกล่าวถึงมณฑลดังกล่าว แต่ไม่ได้ระบุถึงรูปแบบและลักษณะทางประติมานวิทยา และจากการศึกษาเพิ่มเติมยังไม่พบว่ามีการรวมใดในศิลปะพม่าที่เกี่ยวข้องกับเทพีพระนาง จึงขอไม่นำเสนอในรายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องเทพีพระนางในประเทศนี้

³ อาณาจักรศรีวิชัยมีความเกี่ยวข้องกับทั้งประเทศไทยในสมัยศรีวิชัยและประเทศอินโดนีเซียสมัยโบราณ ดังนั้น เนื้อหาในหัวข้อนี้จึงจะกล่าวถึงในส่วนของประเทศไทยเท่านั้น

⁴ Nathasah Reichle, *Violence and Serenity Late Buddhist Sculpture From Indonesia* (Honolulu : University of Hawai'i Press, c2007), 19.

⁵ อมรา ศรีสุชาติ, *ศรีวิชัยในสุวรรณทวีป* (กรุงเทพฯ : บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977) จำกัด, 2557), 227.

กะลาสีน ทางภาคกลางของเกาะชวา) และจารึกอีกหลักหนึ่งของเกาะชวาที่จารึกขึ้นปี พ.ศ.1325 ได้กล่าวถึงอาจารย์นามว่า กุมารโฆษ จากแคว้นเบงกอลตะวันตกได้สร้างรูปพระโพธิสัตว์มีญชุศรีขึ้นที่เมืองเกลูรัก (Kelurak)⁶

นอกจากนี้ หลักฐานทางด้านจารึกของพระเจ้าเทวะปาละ กษัตริย์ในราชวงศ์ปาละของประเทศอินเดีย ซึ่งจารึกไว้บนแผ่นทองแดงในปี พ.ศ.1403 พบที่เมืองนาลันทา ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันดี ระหว่างกษัตริย์ราชวงศ์ปาละแห่งอินเดียและกษัตริย์ราชวงศ์ไศเลนทรแห่งศรีวิชัย ในจารึกได้ระบุว่า พระเจ้าพาลปุตร (Balaputra) กษัตริย์แห่งราชวงศ์ไศเลนทรของสุมาตรา มาสร้างวัดไว้ที่นาลันทาสำหรับพวกจาริกแสวงบุญจากคาบสมุทรมลายู และพระเจ้าเทวะปาละได้ทรงอุทิศรายได้จากหมู่บ้าน 5 หมู่บ้าน สำหรับดูแลรักษาวัดดังกล่าว⁷

ยังมีสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องกับนิกายมหายานอีกหลายแห่ง เช่น จันทิเมนดุต ที่ภายในมีประติมากรรม 3 องค์ คือพระพุทธรูปประทับอยู่ตรงกลาง กำลังประทานเทศนาท่ามกลางพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและพระโพธิสัตว์วัชรปาณี นอกจากนี้ยังมีจันทิสำหรับที่เป็นสำนักสงฆ์ และจันทิเชวซึ่งมีลักษณะคล้ายกับศิลามณฑล แต่ที่เป็นที่รู้จักและมีชื่อเสียงที่สุด คือ บุโรพุทโธ (Borobudur) สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 เป็นศาสนสถานที่ยาวใหญ่มีแผนผังได้สัดส่วน แสดงถึงมณฑลของจักรวาล ประกอบด้วยฐาน 5 ชั้นวงเป็นระเบียบ 4 ชั้นและมีเขื่อนกั้นอยู่ภายนอกอีกชั้น ระเบียบแต่ละวงมีภาพสลักเรื่องราวของคัมภีร์สำคัญต่างๆ ในนิกายมหายาน เช่น ชาดกมาลา ลลิตวิสตรระ คันทวยุทธ และกรรมวิภังค์ รวมถึงประวัติพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ฯลฯ นักวิชาการสันนิษฐานว่า บุโรพุทโธซึ่งมีแผนผังอันซับซ้อน น่าจะได้รับการออกแบบให้ส่วนต่างๆ สื่อความหมายถึงมณฑลหรือจักรวาล ตามความเชื่อในนิกายมหายาน ซึ่งประกอบด้วย 3 ระบบ ที่ทับซ้อนกัน คือ ระบบพระอาทิตย์พุทธ พระจันทร์พุทธ พระมานุષิพุทธ ระบบตรีกาย และระบบภูมิสาม⁸

⁶ หม่อมเจ้าสุภัททดิศ ดิศกุล, **ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ.2000** (กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์ในพระบรมราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2535), 40.

⁷ ผาสุข อินทราวุธ, “ร่องรอยวัฒนธรรมอินเดียในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้”, **พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน**, 163.

⁸ เชษฐ ติงส์ญชลี, **ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รูปแบบ พัฒนาการ ความหมาย** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มิวเซียมเพลส, 2558), 196.

สำหรับประติมากรรมในพุทธศาสนานิกายมหายานในศิลปะอินโดนีเซียได้ถูกพบเป็นจำนวนมากเช่นกัน เช่น พระพุทธรูป ประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์วัชรปาณี ที่ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอินเดียสมัยหลังคุปตะ และยังสามารถพบประติมากรรมในนิกายมหายานที่มีความสัมพันธ์กับราชวงศ์ปาละด้วย ซึ่งพบอยู่มากในศิลปะชวาภาคกลาง เช่น ประติมากรรมพระโพธิสัตว์กษิติครรภ์ในจังหวัดกะลาตัน และกลุ่มประติมากรรมสำริดขนาดเล็ก เช่น พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์ปัทมปาณี พระโพธิสัตว์วัชรปาณี และพระโพธิสัตว์มัญชุศรี พบใกล้เมืองสมารังบนฝั่งทะเลทางทิศเหนือของชวาภาคกลาง⁹ นอกจากนี้ชาวอินโดนีเซียยังนับถือพระอาทิตย์พุทธ พระธยานิพุทธ พระวัชรสัตว์ พระโพธิสัตว์เมตไตรยะ พระโพธิสัตว์สมันตภัทร และพระโพธิสัตว์กษิติครรภ์ รวมถึงพระโพธิสัตว์เพศหญิงอีกหลายองค์ เช่น ศยามตารา พระศรี และเทพองค์อื่นๆ เช่น หัยศรีพ ท้าวซัมภล และเหลุกะ เป็นต้น

หลังจากพุทธศตวรรษที่ 15 พุทธศาสนาได้เสื่อมลงเนื่องจากกษัตริย์ที่ปกครองหันไปศรัทธาศาสนาพราหมณ์มากกว่า ในช่วงนี้ราชธานีได้ย้ายไปอยู่ทางด้านตะวันออกของเกาะชวา และมีราชวงศ์ที่สำคัญในสมัยนี้คือ ราชวงศ์ของพระเจ้าไอร์ลังคะ (พ.ศ.1534-1592) ราชวงศ์สิงหสำหรับ (พ.ศ.1765-1835) และราชวงศ์มัชฌปาหิต (พ.ศ.1836-2071)

คติความเชื่อเรื่องเหวัชระในอินโดนีเซีย

สมัยพระเจ้ากฤตนคร (Krtanagara/ Kertanagara) ครองราชย์ระหว่างปี พ.ศ.1811-1835¹⁰ แห่งราชวงศ์มัชฌปาหิต พระองค์มีชื่อเสียงในเรื่องการขยายอาณาเขตครอบคลุมออกไปไกลจนถึงซุนดา (Sunda) มาตุรา (Madura) สุมาตรา และบาหลี ซึ่งตรงกับสมัยของกษัตริย์องค์อื่นๆ ในบริเวณตะวันออกเฉียงใต้ที่นิยมที่จะขยายอาณาเขตให้ครอบคลุมไกลออกไปยังบริเวณต่างๆ เช่นกัน เช่น พระเจ้ากุบไลข่าน (Khubilai Khan) กษัตริย์ของประเทศมองโกลที่ได้พยายามส่งกองทัพไปบุกรุกในหลายอาณาจักรเช่นกัน โดยเริ่มจากการเข้าบุกรุกทางใต้และโจมตีนำหน้า

⁹ หม่อมเจ้าสุภัทรรติศ ดิศกุล, ศิลปะอินโดนีเซียสมัยโบราณ (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2545).

¹⁰ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พ.ศ.2529 (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2517).

(Nanchao) ในปี พ.ศ.1796 และเข้าโจมตีเวียดนาม ทางใต้ของซ่ง (Sung) พม่า และญี่ปุ่นในช่วงปี พ.ศ.1800 และ พ.ศ.1824¹¹

ในบันทึกของจีนราชวงศ์หยวน บันทึกไว้ว่า ในช่วงปี พ.ศ.1832 พระเจ้ากุบไลข่านได้ส่งทูตชื่อว่า Meng-Qi เข้ามายังราชสำนักซว แต่พระเจ้ากุตนครได้ส่งคืนกลับไปพร้อมกับทูตคนอื่นๆ ที่เดินทางมาด้วยกัน ทางมองโกลจึงตอบโต้ด้วยการส่งทัพเรือมาโจมตีซวาอีกครั้งในปี พ.ศ. 1835 แต่เมื่อมาถึงซวา พระเจ้ากุตนครกลับถูกลอบปลงพระชนม์แล้ว อย่างไรก็ตามจากคำอธิบายของชาวอินโดนีเซียเกี่ยวกับเรื่องเหล่านี้ กลับไม่มีการกล่าวถึงการเข้ามาของ Meng-Qi และคณะทูต และระบุว่ากองทัพมองโกลไม่ใช่ศัตรูแต่เป็นพวกที่ให้ความร่วมมือที่จะพยายามฟื้นฟูความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ของทายาท หลังจากการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้ากุตนคร¹²

จากการเข้ามาของมองโกลครั้งนั้น ทำให้มีข้อเสนอว่าพระเจ้ากุตนคร อาจทรงเริ่มยอมรับลัทธิเหวัชระ ด้วยความหวนเกรงในการคุกคามของมองโกลแล้ว และมันเป็นไปได้ว่าการประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับการอุทิศถวายแด่เหวัชระของพระเจ้ากุตนครนั้น แสดงถึงความพยายามที่จะอยู่ในฐานะจักรวรรดิ (cakravartin) เช่นเดียวกับพระเจ้ากุบไลข่านหลังจากที่พระองค์เข้าสู่พิธีกรรมดังกล่าวแล้ว รวมถึงการพบจารึกบนฐานรูปเคารพ Jaka Dolog (ภาพที่ 61) ได้เขียนสรรเสริญพระเจ้ากุตนครในความจงรักภักดีต่อศาสนา และกล่าวถึงมหาอัชภยะ ในจารึกได้ระบุถึงการสร้างรูปเคารพที่สร้างขึ้นสอดคล้องกับมหาอัชภยะ นักวิชาการจึงได้เสนอว่า อาจมีความเกี่ยวข้องกับลัทธิการนับถือเหวัชระ หรือลัทธิการนับถือคุหยสมาช เนื่องจากทั้ง 2 องค์ถือกำเนิดขึ้นมาจากพระอัชภยะเช่นกัน ซึ่งเป็นเทพที่มีความสำคัญอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-19 รวมถึงรูปเคารพอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องที่เป็นเทพที่มีกำเนิดจากพระอัชภยะ เช่น เหลุกะพบที่ป่าดงลาวาส และรูปของไภรวะกับพระอัชภยะพบที่สุมาตราและซวาตะวันออก¹³ ซึ่ง Nihom ได้เสนอว่า พระเจ้ากุตนครน่าจะนับถือลัทธิโดยเฉพาะเทพคู่ร้าย คือ เหวัชระ ส่วน Lokesh Chandra เสนอว่าพระองค์อาจนับถือรูปเคารพที่คู่ร้าย คือ คุหยสมาช¹⁴

¹¹ Reichle, *Violence and Serenity Late Buddhist Sculpture From Indonesia*, 30.

¹² Ibid.

¹³ Ibid., 31.

¹⁴ Ibid., 223.

ภาพที่ 61 รูปเคารพ Jaka Dolog ที่ฐานจารึกเกี่ยวกับพระเจ้ากฤตนคร

ที่มา : M.Nihom, "The Identification and Original Site of a Cult Statue on East Java : The Jaka Dolog," *Journal of the American Oriental Society* Vol.106.No.3 (Jul.–Sep.), 1986.

ในปี พ.ศ.2467 บทความเรื่อง "Het Bouddhisme op Java en Sumatra in zijn laatste Bloeiperiode" ของ Moens ก็ได้เสนอเช่นกันว่าพระเจ้ากฤตนคร ได้เริ่มยอมรับนับถือและยอมรับในพิธีกรรมเกี่ยวกับเหวัชระแล้วในปี พ.ศ.1807 และ พ.ศ.1812 เนื่องจากพบว่าในคัมภีร์ Hevajrasekaprakriya ได้กล่าวถึงคำว่า สังหยังมหายานิกัน (Sang Hyang Kamahāyānikan) คือชื่อบทประพันธ์ที่แต่งขึ้นในนิกายมหายานโดยเฉพาะนิกายวัชรยานของชาวอินโดนีเซียโบราณ ดังนั้น ลัทธิการนับถือเหวัชระจึงน่าจะเป็นที่รู้จักกันดีในชวาแล้ว¹⁵

ได้มีการอ้างถึงหลักฐานเกี่ยวกับเหรุกะ/เหวัชระในจารึกที่ปครรรูยุง (Pagar Ruyung) ทางตะวันตกของสุมาตรา ห่างจากปาดังลาวาส (Padang Lawas) ไปทางใต้ 200 กิโลเมตร ใน

¹⁵ M.Nihom "The Identification and Original Site of a Cult Statue on East Java : The Jaka Dolog," *Journal of the American Oriental Society* Vol.106, No.3 (Jul.–Sep,1986): 485.

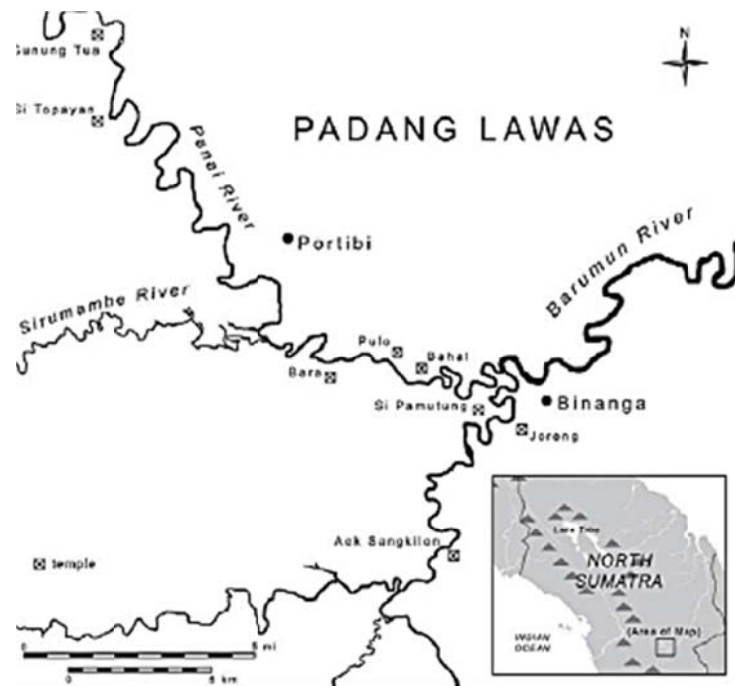
จารึกกล่าวสรรเสริญพระเจ้าอนันต์ควรมัน (Ananggawarman) ซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้าอาทิตยวรมัน¹⁶ และจบประโยคด้วยคำว่า Hewajra nityasmrti ตามที่ Satyawati Suleiman ระบุว่าจารึกแสดงให้เห็นว่าพระเจ้าอนันต์ควรมัน ทรงเป็นเช่นเดียวกับพระบิดาของพระองค์ คือเป็นสาวกของพุทธศาสนาที่ลี้ลับ (ตันตระ) มันแสดงให้เห็นว่าเหวชะ/เหวัชระมีการนับถือต่อเนื่องมาท่ามกลางการปกครองในสุมาตรา จนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 19 นักวิชาการบางท่านเสนอว่า เป็นการเชื่อมต่อกันระหว่างพิธีกรรมเหวัชระที่อธิบายอยู่ในคัมภีร์เหวัชระเชกประกรียา (Hevajrasita) และพิธีกรรมการอุทิศถวายในราชสำนักชาว¹⁷

ถึงแม้จะมีการปรากฏชื่อของเหวัชระในหลักฐานด้านจารึก แต่จากหลักฐานโบราณคดี โดยเฉพาะประติมากรรมกลับไม่พบที่มีการสร้างรูปเหวัชระในศิลปะอินโดนีเซีย แต่กลับมีการสร้างประติมากรรมเหวชะขึ้น ซึ่งได้ขุดพบในปี พ.ศ.2473 ที่วัด Biaro Bahal ที่ป่าดงลาวาสในภาคกลางของเกาะสุมาตรา (แผนที่ที่ 8) ประติมากรรมมีขนาดใหญ่ ทำจากหินแกะสลัก มีขนาด 1.18 เมตร ยืนอยู่ในท่าอรรหปรยังกะเหนือกษัตริย์ ทรงถือวัชระในกรขวา และถือถ้วยกะโหลกในกรซ้าย ถือขี้ผึ้งวางคะแนบพระองค์ มีกะโหลกศีรษะประดับพระเศียรและพระอุระ สวมต่างหู กำไลข้อมือ กำไลข้อเท้า เข็มขัด และมีโบว์หรือริบบิ้นอยู่บนผ้าประดับศีรษะและมีลักษณะปลิวอยู่ในอากาศทั้ง 2 ข้าง ประติมากรรมมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 และมีรูปแบบที่คล้ายกับประติมากรรมเหวชะสมัยโอริสสาและเมืองสิริปุระของอินเดีย (ภาพที่ 62)

ตามคัมภีร์สาธนา มาลา (Sadhana) ได้ระบุว่าเมื่อเหวชะอยู่ในท่าทางยับยั้งกับศักดิ์จะมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่าเหวัชระ ดังนั้น จากจารึกที่พบที่กล่าวถึงเหวัชระอาจสันนิษฐานได้ว่าตามความเชื่อของชาวอินโดนีเซียเหวัชระเป็นองค์เดียวกันกับเหวชะ แต่อย่างไรก็ตามก็ยังไม่พบหลักฐานว่าพบประติมากรรมเหวชะ/เหวัชระในท่ากอดรัดกับศักดิ์แต่อย่างใด แต่จากการที่เหวัชระถูกกล่าวถึงในจารึก อย่างน้อยทำให้เราสันนิษฐานได้ว่า เหวัชระเป็นเทพที่เป็นที่รู้จักและคงเป็นเทพที่มีการนับถือกันอยู่ในช่วงระยะเวลาหนึ่งในชวาโดยเฉพาะสมัยของพระเจ้าอนันต์ควรมัน

¹⁶ พระเจ้าอาทิตยวรมัน ทรงนับถือพุทธศาสนาที่คล้ายคลึงกับพุทธศาสนาที่ กษัตริย์ในอาณาจักรมัชฌปาหิตนับถือ และพระเจ้าอาทิตยวรมันก็ถือว่าพระองค์เองทรงอวดารลงมาจากพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ใน หม่อมเจ้าสุภัทราวดี ดิศกุล, **ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ ถึง พ.ศ.2000** (กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์ในพระบรมราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2535), 78.

¹⁷ Reichle, *Violence and Serenity Late Buddhist Sculpture From Indonesia*, 139.

แผนที่ที่ 8 แผนที่ปาดังลาวาส เกาะสุมาตรา

ที่มา : Nathasah Reichle, *Violence and Serenity Late Buddhist Sculpture From Indonesia* (Honolulu : University of Hawai'i Press, c2007), 136.

(ก)

(ข)

(ค)

ภาพที่ 62 ภาพเปรียบเทียบประติมากรรมहरुกะที่พบที่อินโดนีเซียและที่พบในเขตอินเดียโบราณ

(ก) ประติมากรรมहरुกะ พบที่ปาตังลาวาส อายุพุทธศตวรรษที่ 16-17

(ข) ประติมากรรมहरुกะ พบที่รัตนคีรี สมัยโอรังสา อายุพุทธศตวรรษที่ 16

(ค) ประติมากรรมहरुกะ พบที่สิวปุระ สมัยโอรังสา อายุพุทธศตวรรษที่ 16

ที่มา : Nathasah Reichle, *Violence and Serenity Late Buddhist Sculpture From Indonesia* (Honolulu : University of Hawai'i Press, c2007), 134, 140-141.

พุทธศาสนานิกายมหายานในรัฐจามปา

รัฐจามปา รุ่งเรืองอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-19 บริเวณตอนใต้ของประเทศ เวียดนามในปัจจุบัน ตามจดหมายเหตุจีนมีการกล่าวถึงอาณาจักรจามปาเป็นครั้งแรกในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9 โดยเรียกว่า อาณาจักรลินยี่ และกล่าวว่าอาณาจักรนี้เกิดขึ้นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 8 ช่วงเวลาดังกล่าวมีการแบ่งออกเป็นแคว้นต่างๆ 4 แคว้น แต่มีแคว้นที่สำคัญอยู่ 3 แคว้น คือ แคว้นอมราวดี-อินทระปุระ (เมืองดานังในปัจจุบัน) แคว้นวิชัย (เมืองบิงดิงในปัจจุบัน) และแคว้นปาณทวร์งศ์ (เมืองฟานรังในปัจจุบัน) ศาสนาประจำอาณาจักรจามปาคือศาสนาฮินดู ลัทธิไศวนิกาย แต่มีบางช่วงที่ได้นับถือพุทธศาสนา มหายานบ้าง¹⁸

ในจารึกอันไท (An Thái) จากจังหวัดควางนัม (Quáng Nam) ซึ่งจารึกขึ้นภายหลังในปี พ.ศ.1445 ระบุว่า พระเจ้าภัทรวรมันได้โปรดฯ ให้ภิกษุภาคีสรรพสร้างวิหารถวายแด่พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ในชื่อว่า โลกेश্বরและโลกนาถ และยังได้กล่าวถึงพระโพธิสัตว์วัชรปาณี ผู้ช่วยเหลือสรรพสัตว์ เพื่อให้เดินตามทางธรรมของพระพุทธองค์ และกล่าวถึงพระศากยมุนี (วัชรธาตุ) พระอมิตาภะ (ปัทมธาตุ) และพระไวโรจนะ (จักรธาตุ) ตามลำดับ ซึ่งจากหลักฐานนี้ นักวิชาการบางท่านสันนิษฐานว่าคติความเชื่อในนิกายวัชรยาน อาจได้รับอิทธิพลจากการติดต่อสัมพันธ์กับอาณาจักรโบราณในอินโดจีน ซึ่งเป็ศูนย์กลางของพุทธศาสนานิกายวัชรยานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14-15¹⁹

ต่อมาในสมัยพระเจ้าอินทรวรมันที่ 2 เป็นช่วงที่มีการนับถือพุทธศาสนานิกายมหายาน เนื่องจากพระเจ้าอินทรวรมันที่ 2 ทรงเลื่อมใสและให้การอุปถัมภ์นิกายมหายานที่แพร่มาจากจีน ซึ่งอยู่ติดกับอาณาจักรจามปาทางด้านทิศเหนือ ตรงกับช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 15²⁰ ได้พบหลักฐานด้านจารึกของพระเจ้าอินทรวรมันที่ 2 ตรงกับปี พ.ศ.1418 แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของนิกายตันตระ ซึ่งสอดคล้องกับหลักฐานด้านประติมากรรมที่ค้นพบ เช่น ประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ประติมากรรมนางตารา รวมทั้งพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท ในศิลปะสมัยดงเดื่อง (Đông Duong) และพุทธสถานที่สร้างขึ้นในนิกายมหายาน คือ วัดลักษมีนทร

¹⁸ เศษฐ์ ดึงส์ญชลี, ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดียนและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รูปแบบ พัฒนาการ ความหมาย, 322.

¹⁹ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, บทที่ 5 ประเทศเวียดนาม, รายงานวิจัยเรื่อง เส้นทางพุทธศาสนาจากอินเดียนสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่มที่ 2, 6.

²⁰ เศษฐ์ ดึงส์ญชลี, ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดียนและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รูปแบบ พัฒนาการ ความหมาย, 322.

โลเกศวร (Lakshmindra Lokeshvara) สร้างขึ้นในปี พ.ศ.1418 ชื่อของวัดเป็นชื่อที่เกิดจากการรวมกันของพระนามของพระโพธิสัตว์และพระนามของกษัตริย์ผู้สร้าง คือ พระนามเดิมของพระเจ้าอินทรวรมันที่ 2 ปัจจุบันตั้งอยู่ที่เมืองดงเดื่อง ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองหมีเซิน (Mi-Son)²¹ (แผนที่ที่ 9-10 และภาพที่ 63)

ข้อมูลด้านจารึกที่ปราสาทดงเดื่อง ในปี พ.ศ.1454 กล่าวถึงรัชกาลพระเจ้าชัยสิงห วรมันที่ 1 (ครองราชย์ปี พ.ศ.1441-1446) ว่าพระญาติของพระมเหสีคือ พระนางตรีภูวนเทวี นามว่า โปกลุง พิลินห์ ราชทวาร (Po Klung Piliñ Rājadvāra) ได้เดินทางไปแสวงบุญ (สัทธาตฺรา) ยังเกาะชาวของอินโดนีเซีย 2 ครั้ง²² เพื่อศึกษาศาสนาพราหมณ์และพุทธตันตระและยังสอดคล้องกับหลักฐานที่ปราสาท Dai Huu ที่จังหวัด Quảng Bình มีจารึกระบุถึงพระเจ้าชัยสิงห วรมันที่ 1 อุทิศปราสาทหลังนี้แด่รัตนโลเกศวร โดยได้พบพระพุทธรูปสำริด แสดงวิตรรกมูทรา 2 พระหัตถ์และครองจีวรคล้ายพระพุทธรูปศิลปะทวารวดี พบประติมากรรมพระโพธิสัตว์โลเกศวร 2 องค์ พระโพธิสัตว์วัชรปาณี และนางปรัชญาปารมิตา²³

ต่อมาในสมัยบิงดิง ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ตรงกับสมัยพระเจ้าวิทยนันทนะ (Vidyā nandana) ได้พบโบราณสถานที่สร้างขึ้นในนิกายวัชรยานเพื่อถวายแก่हरुกะ เพื่อเป็นการเฉลิมฉลองที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงได้รับชัยชนะและยึดครองอาณาจักรจามปาได้ เมื่อปี พ.ศ.1737 (ภาพที่ 64) และได้ทรงแบ่งจามปาออกเป็น 2 ส่วน คือ ดินแดนตอนเหนือ ปกครองโดยเจ้าชายอิน (พี่เขยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7) พระนามว่า สุรายชัยวรมเทพ และดินแดนตอนใต้ ปกครองแบบประเทศราชโดยพระเจ้าวิทยนันทนะ ภายใต้อาณาจักรสุรายวรมเทพ ปัจจุบันวัดนี้ตั้งอยู่ที่เมืองหมีเซิน

²¹ หม่อมเจ้าสุภัทรรดิศ ดิศกุล, ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ.2000, 130.

²² เรื่องเดียวกัน, 131.

²³ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, บทที่ 5 ประเทศเวียดนาม, 8.

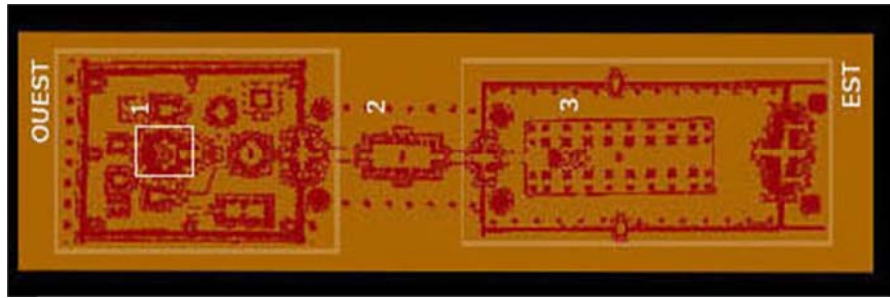

แผนที่ที่ 9 แผนที่แสดงสถานที่ตั้งของโบราณสถานวัดลักขมินทร์โลกेश্বর และวัดเหลุกะ ที่รัฐ

จามปา วาดโดย H. David–A.V Schweyer

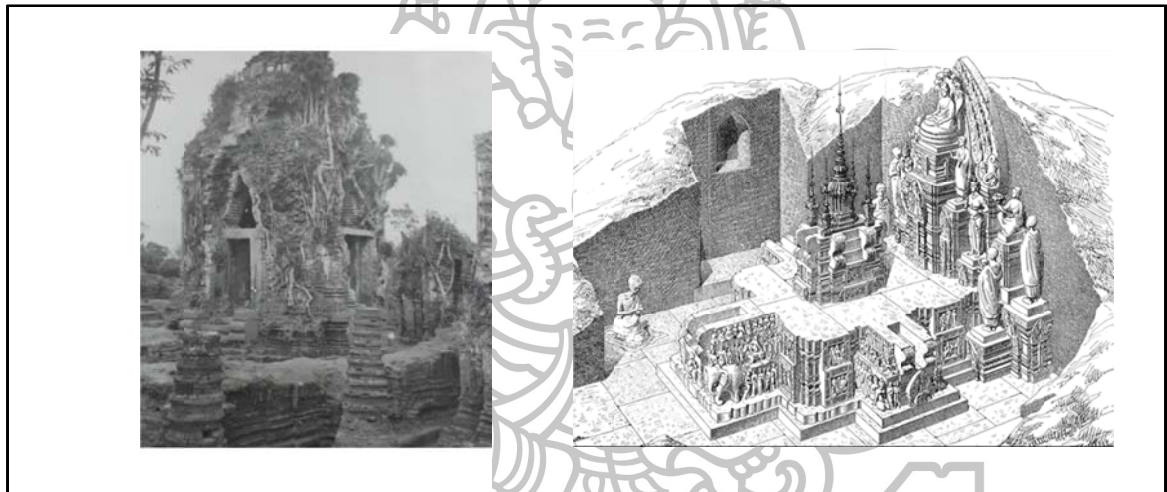
ที่มา : Moussons, Accessed January 22, 2015, Available from

<http://moussons.revues.org/810>

แผนที่ที่ 10 แผนผังวัดลักษมีนครโลกเศวร

ที่มา : <http://www.vietnammonpaysnatal.fr/> Accessed January 22, 2015, Available from <http://moussons.revues.org/810>

(ก)

(ข)

ภาพที่ 63 ภาพวัดลักษมีนครโลกเศวร

(ก) วัดลักษมีนครโลกเศวร ที่สร้างขึ้นโดยพระเจ้าอินทรวรมันที่ 2 ปัจจุบันอยู่ที่เมือง
หมีเซิน

(ข) ภาพวาดวัดลักษมีนครโลกเศวร วาดโดย Henri Parmentier

ที่มา : Emmanuel Guillon, *Hindu-Buddhist Art of Vietnam* (Bangkok : Amarin Printing and Publishing Public Co.Ltd), 36; <http://www.vietnammonpaysnatal.fr/> Accessed January 22, 2015, Available from <http://moussons.revues.org/810>

ภาพที่ 64 วัดที่พระเจ้าวิทยนันทนะสร้างถวายแด่เหวจุระ ปัจจุบันตั้งอยู่ที่เมืองหมีเซิน

ที่มา : Peter D.Sharroock, "Hevajra at Banteay Chmar," *The Journal of the Walters Art Museum* 64/65 issue year 2006/2007. published 2009: 55.

คติความเชื่อเรื่องเหวจุระในเวียดนาม

มีจารึกของพระเจ้าวิทยนันทนะแห่ง Tumprauk-vijaya กล่าวถึงพระองค์ทรงสร้างวัดของเทพในนิกายตันตระชั้นในอมราวดี (Quang Nam) และทรงสร้างวัดนี้ถวายแด่เหวจุระ เพื่อฉลองที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงได้รับชัยชนะและยึดครองอาณาจักรจามปาได้ เมื่อปี พ.ศ.1737 เจมร จารึกนี้มีขนาดประมาณ 3x3 เมตร ทำขึ้นด้วยอิฐ และวัดดังกล่าวตั้งอยู่ที่เมืองหมีเซิน จาจารึกดังกล่าวนี้ได้มีการอ้างถึงเหวจุระแต่ปราศจากการอธิบายถึงทั้งจากผู้สำรวจ ผู้ขุดค้น และผู้แปลจารึก อาจเนื่องจากวัดนี้ไม่มีการถูกกล่าวถึง เหลือเพียงแค่หลักฐานด้านจารึกของการนับถือเหวจุระ/เหวจุระในอินโดจีนโบราณเท่านั้น ในขณะนี้ได้มีนักวิชาการที่เชื่อตามซ็อง บวสเชอลิเยร์ (Jean Boisselier) และได้พยายามเชื่อมโยงเข้ากับอาณาจักรศรีวิชัยและอินโดนีเซียโบราณ²⁴

ซ็อง บวสเชอลิเยร์ ได้กล่าวถึงการเติบโตของนิกายตันตระของชาวในช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 19 และมีความเกี่ยวข้องกับจาม ระหว่างที่เอ็มมานูเอล กียง (Emmanuel Guillon) ชี้ให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องกับชวาตอนต้นในสมัยพระเจ้าวิทยนันทนะ ส่วน นันทนา ชูติวงค์กล่าวว่า การนับถือเหวจุระมีความสำคัญอยู่ในสุมาตราตอนเหนือ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 และ 17 และได้อ้างอิงถึงการขุดค้นของ F.M. Schnitger ที่ปาดังลาวาสในปี พ.ศ. 2478 ซึ่งได้พบประติมากรรมเหวจุระ²⁵ จากความเห็นของนักวิชาการหลายท่าน ต่างแสดงความเห็นในทางที่ใกล้เคียงกันคือ ความเชื่อเรื่องเหวจุระที่พบในจามปาอาจได้รับอิทธิพลมาจากชวา เนื่องจากในช่วงพุทธศตวรรษที่

²⁴ Peter D.Sharroock, "Hevajra at Banteay Chmar," *The Journal of the Walters Art Museum* 64/65 (issue year 2006/2007, published 2009): 56.

²⁵ Ibid.

13-14 มีการแพร่กระจายของพุทธศาสนานิกายมหายานในจามปา และมีความเชื่อมโยงกับรูปแบบของอินโด-ชวา เนื่องจากกลุ่มของรูปเคารพลัทธิที่พบทางตอนใต้ของจามปาสัมพันธ์กับประติมากรรมพระโพธิสัตว์ที่มีรูปแบบศรีวิชัย²⁶

อย่างไรก็ตาม Peter D. Sharrock ได้กล่าวว่า การนับถือเหรูกะอาจเป็นการนับถือที่มีปรากฏอยู่ในเมืองหมีเซิน ซึ่งได้รับมาจากอาณาจักรเขมรมากกว่า เนื่องจากการนับถือเหรูกะไม่มีปรากฏก่อนหน้านี้เลยในอาณาจักรจามปา อีกทั้งพระเจ้าวิทยนันทนะได้เคยใช้ชีวิตวัยหนุ่มของพระองค์อยู่ที่ราชสำนักกัมพูชา โดยพระองค์เดินทางมาที่ราชสำนักเขมรตั้งแต่พระชนม์มัยยังน้อย (พ.ศ. 1725) และเติบโตอยู่ที่นั่นในฐานะโอรสที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงโปรดปราน และเป็นช่วงเวลาเพียง 1 ปีหลังจากที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ยึดอำนาจได้ในเมืองพระนคร อาจจะเป็นไปได้ว่าอาณาจักรกัมพูชาได้เป็นพันธมิตรกับจามจากจากการที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เคยไปตีอาณาจักรจามปาและไปที่เมืองวิชัย (Vijaya) ประมาณช่วงปี พ.ศ. 1693-1727 ซึ่งขณะที่พระเจ้าวิทยนันทนะประทับอยู่ที่ราชสำนักกัมพูชาได้ร่วมยกทัพไปช่วยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 รบกับอาณาจักรจามปา และได้ขึ้นครองราชย์ที่เมืองปาณทุงรังค์ สุดท้ายพระองค์ได้ปลดออกจากอาณาจักรกัมพูชา และรวมอาณาจักรจามปาเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในที่สุด²⁷

จากการสร้างวัดถวายเป็นเหรูกะของพระเจ้าวิทยนันทนะ อาจสันนิษฐานได้ว่ามีความเชื่อในการนับถือเหรูกะอยู่ในราชสำนักกัมพูชาในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อยู่ก่อนแล้ว และยังแสดงให้เห็นว่ามีการนับถือเหรูกะในจามปาอย่างชัดเจนในสมัยพระเจ้าวิทยนันทนะ ช่วงปี พ.ศ. 1737 โดยอาจได้รับอิทธิพลมาจากทางอาณาจักรกัมพูชาโดยตรง

²⁶ David G, Marr and A.C. Milner, "Southeast Asia in the 9th to 14th Centuries," *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society* Vol.62, No. 1 (256) (1989).

²⁷ หม่อมเจ้าสุภัทรรดิศ ดิศกุล, *ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ.2000*, 140.

พุทธศาสนายานในประเทศกัมพูชามัยโบราณ

หลักฐานการนับถือพุทธศาสนาในดินแดนประเทศกัมพูชา เริ่มมีหลักฐานปรากฏตั้งแต่สมัยฟูนัน (พุทธศตวรรษที่ 6-11) มีบันทึกไว้ในจดหมายเหตุจีนของราชวงศ์ฉีทางทิศใต้ว่า ในปี พ.ศ.1027 ในบรรดาเครื่องราชบรรณาการที่พระเจ้าเกาณทีนยะ-ชัยวรมัน กษัตริย์แห่งฟูนัน นำมาถวายแด่จักรพรรดิฉินนั้น มีเจดีย์งาช้าง 2 องค์รวมอยู่ด้วย²⁸ และจดหมายเหตุจีนอีกฉบับ คือ เหลียงจู่ (สมัยราชวงศ์เหลียง) ได้กล่าวว่า ในปี พ.ศ.1046 พระเจ้าเกาณทีนยะ-ชัยวรมัน กษัตริย์แห่งฟูนันได้ทรงส่งคณะทูตเข้าไปในประเทศจีน เพื่อนำพระพุทธรูปที่ทำด้วยปะการังไปถวายพระจักรพรรดิฉิน ในขณะที่เดียวกันจดหมายเหตุฉบับนี้ก็ได้ระบุถึงศาสนาของชาวฟูนัน และในปี พ.ศ. 1082 พระเจ้ารุทรวรมัน ได้ส่งเส้นพระเกศาของพระพุทธเจ้ายาว 12 ฟุต (360 นิ้ว) ไปถวายพระจักรพรรดิฉิน²⁹ ในระยะนี้มีพระภิกษุชาวฟูนันเดินทางเข้าไปยังประเทศจีนเพื่อแปลคัมภีร์ในพุทธศาสนา³⁰ ซึ่งภิกษุดังกล่าว มีนามว่า สังฆบาลหรือสังฆวรมันและมันทรหรือมันทรเสนะ สำหรับท่านสังฆบาล จากจดหมายเหตุจีนได้พบว่าท่านแปลคัมภีร์ทางพุทธศาสนาหลายเล่มด้วยกัน แต่จากหลักฐานที่มีแน่นอนมีอยู่เพียงไม่กี่เล่ม เช่น คัมภีร์สप्तสติกะ-ปรัชญาปารมิตา คัมภีร์มณฑุสุครี-ปริปัญญาสูตร เป็นต้น ซึ่งคัมภีร์ดังกล่าวเป็นพระสูตรในพุทธศาสนานิกายมหายานทั้งสิ้น³¹

จากหลักฐานดังกล่าว จะเห็นได้ว่าชาวฟูนันมีการนับถือพุทธศาสนาแต่ก็ได้มีการนับถือเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์เช่นกัน และไม่สามารถที่จะระบุได้อย่างแน่ชัดว่านับถือพุทธศาสนานิกายใด อาจเนื่องจากในสมัยนั้นศาสนาพราหมณ์ถือได้ว่าเป็นศาสนาหลักของอาณาจักร แต่ก็ได้ปรากฏหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับนิกายมหายานอยู่บ้างเล็กน้อย

²⁸ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, แปล, ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม (พระนคร : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547), 2.

²⁹ เรื่องเดียวกัน, 2.

³⁰ เรื่องเดียวกัน, 2.

³¹ ทรงธรรม ปานสกุณ, “ร่องรอยพุทธศาสนาในอาณาจักรเขมรโบราณก่อนพุทธศตวรรษที่ 17” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาเขมรศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2548), 66.

สำหรับพุทธศาสนamahayan ได้ปรากฏหลักฐานในอาณาจักรเขมรโบราณค่อนข้างชัดเจนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 เช่น จารึกจากปราสาทอัมพิล ไรล์ม (Ampil Rolum) กำหนดอายุจากตัวอักษรที่จารึก อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 กล่าวถึงการอุทิศข้าทาาสให้แก่พระพุทธเจ้า 3 องค์ คือ พระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เมตไตรยะ และพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร³²

จารึกที่สมโบร์ (Sambor) ในปี พ.ศ.1236 ได้จารึกเกี่ยวกับเทพีที่ชื่อว่า วิทยาธารณี (Vidyadharani) สันนิษฐานว่าอาจจะเป็นองค์เดียวกันกับนางปรัชญาปารมิตา³³

จารึกจากปราสาทตาคำ (Ta Kam) เป็นศาสนสถานในจังหวัดกำปงธม จารึกอยู่ที่กรอบประตูของศาสนสถาน เป็นภาษาสันสกฤต ในจารึกมีการระบุศักราชตรงกับปี พ.ศ.1334 กล่าวถึงการอุทิศรูปเคารพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร³⁴ และกล่าวถึงพระโลเกศวร ซึ่งมีพระนามว่า “ชคทีศวร” ซึ่งถือว่าเป็นอีกพระนามของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

จากจารึกทั้ง 3 หลักข้างต้น แสดงให้เห็นถึงการเผยแพร่พุทธศาสนานิกายมหายาน ในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 และย่อมเกี่ยวพันกับราชวงศ์ปาละ ซึ่งมีอำนาจขึ้นในแคว้นเบงกอลและมคธรัฐในประเทศอินเดีย³⁵

นอกจากหลักฐานด้านจารึกที่เกี่ยวข้องกับนิกายมหายานแล้ว ยังได้พบหลักฐานด้านประติมากรรมที่สอดคล้องกันด้วย คือ ประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากราชเคีย (Rach Gia) ซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 12-กลางพุทธศตวรรษที่ 13 ซึ่งเป็นช่วงเวลาเดียวกันกับที่พบว่ามีกรกล่าวถึงนิกายมหายานในจารึก

แม้จะมีการปรากฏหลักฐานของนิกายมหายานมาตั้งแต่สมัยฟูนัน แต่ศาสนาหลักของอาณาจักรกัมพูชาในช่วงสมัยก่อนเมืองพระนครก็ยังคงนับถือศาสนาพราหมณ์ (ลัทธิไศวนิกาย และไวษณพนิกาย) โดยเฉพาะอย่างยิ่งลัทธิไศวนิกายที่เจริญรุ่งเรืองอย่างมาก แต่กษัตริย์ของอาณาจักรกัมพูชหลายองค์ก็ทรงนับถือพุทธศาสนาไปพร้อมกัน ดังจะเห็นได้จาก จารึกที่พบที่แสดงให้เห็นถึงการนับถือศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาควบคู่กันไป เช่น จารึกบ้านโนนสัง จากจังหวัดอุบลราชธานี ตรงกับปี พ.ศ.1429 ได้กล่าวว่า ในรัชกาลของพระเจ้าอินทวรมันที่ 1 มีการ

³² Nandana Chutiwongs, *The Iconography of Avalokitesvara in mainland South East Asia* (Bangkok : [s.n.], c1984), 308

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, แปล, *ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม*, 11.

ถวายเป็นพระพุทธรูปเจ้าและอ้างถึงการมีอยู่ร่วมกันของศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา³⁶

ในสมัยพระเจ้ายโศวรมันที่ 1 (พ.ศ.1432-1443) อิทธิพลทางพุทธศาสนาจากอินเดียเหนือได้เข้าสู่อาณาจักรกัมพูชา ในเวลาเดียวกันกับการเข้ามาของอักษรนาครีและพบว่าอักษรดังกล่าวนี้ถูกใช้บ่อยในจารึกสมัยพระเจ้ายโศวรมันที่ 1 ควบคู่ไปกับอักษรเดิม การที่ได้รับอิทธิพลจากนอกประเทศจากศูนย์กลางของนิคายมหายาน ทำให้ได้พบรูปแบบใหม่ของประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและการจารึกมนตร์ลงบนแผ่นหิน ที่กำหนดอายุในปี พ.ศ.1463 และการติดต่อกับศูนย์กลางมหายานดังกล่าว ได้รับการอุปถัมภ์โดยอาณาจักรกัมพูชาตลอดสมัยเมืองพระนคร

ในสมัยเมืองพระนคร (ราวพุทธศตวรรษที่ 15-19) หลักฐานที่เกี่ยวข้องกับนิคายมหายานได้พบเป็นจำนวนมากขึ้นกว่าสมัยก่อนหน้า ได้พบจารึกในสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 (พ.ศ.1487-1511) ในราวปี พ.ศ.1496 ได้จารึกว่าข้าราชการชั้นสูงคนหนึ่งของพระเจ้าราเชนทรวรมัน นามว่า กรีนทวาริมถนะ ได้สร้างศาสนสถานขึ้น 3 หลังที่ปราสาทบัตชุม (Bat Chum) เพื่อประดิษฐานพระพุทธรูป รูปพระโพธิสัตว์วัชรปาณี และรูปนางปรัชญาปารมิตา³⁷ ในเวลาดังกล่าวนี้ พุทธศาสนามีความแพร่หลายมากกว่าในสมัยก่อนหน้า และได้เข้าสู่ราชสำนักโดยกษัตริย์กัมพูชา ถึงแม้จะมีการนับถือเทวราชายุก่อนหน้าแล้วก็ตาม อีกทั้งยังพบว่าการอุทิศพระพุทธรูปอีกด้วย³⁸ นิกายวัชรยานก็ได้เริ่มปรากฏขึ้นในสมัยนี้เช่นกัน ได้พบจารึกปราสาทบึงเวียน กล่าวถึง พระโลกेश্বরและนางปรัชญาปารมิตา ผู้ประทานกำเนิดพระชินพุทธและธาตุทั้ง 5 ในไตรโลก³⁹

³⁶ Nandana Chutiwongs, *The Iconography of Avalokitesvara in mainland South East Asia*, 308.

³⁷ อ้างถึงใน ประสงค์ ชาวนาไร่, “การศึกษาประติมากรรมเครื่องใช้สำริดในศิลปะเขมรในประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), 11.

³⁸ Nandana Chutiwongs, *The Iconography of Avalokitesvara in mainland South East Asia*, 309.

³⁹ อ้างถึงใน ศศิธร จันทรีไบ, “การศึกษาคติการออกแบบปราสาทหินพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545).

จารึกจากวัดสิทธ (Vat Sithor) หรือศรีสังฆ (Srei Santhor) ในเขตกำปงจาม ได้จารึกว่า ข้าราชการผู้หนึ่งในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 (พ.ศ.1511-1543) คือ กীরติบัณฑิต⁴⁰ ได้ฟื้นฟูศาสนาขึ้นใหม่ในอาณาจักรเขมร และนิกายของพุทธศาสนาที่ปรากฏในจารึกนั้นเป็นพุทธศาสนา นิกายโยคจารหรือวิษณุณวาท ซึ่งถือเป็นนิกายสำคัญหนึ่งในนิกายมหายานจารึกกล่าวถึงการไม่มีตัวตน (ในราตมยะ) และปรัชญา (จิตตมาตร) อีกทั้งได้กล่าวถึงพุทธศาสนาในอาณาจักรเขมรได้ยอมรับเอาประเพณีในศาสนาพราหมณ์มาปฏิบัติด้วย ลักษณะที่โดดเด่นของจารึกนี้คือการอ้างถึง มนตร์ มุทรา วัชระ และษัณฎา⁴¹ ซึ่งเป็นองค์ประกอบหนึ่งในนิกายตันตระ

จารึกพนมบันทายนาง (Phnom Bantay Nan) พ.ศ.1524 กล่าวถึงรูปเคารพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่สร้างขึ้นโดยผู้มีฐานันดรศักดิ์ที่รับใช้ในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 5⁴² จารึกจากตวลปราสาท (Tuol Prasat) อยู่ที่จังหวัดกำปงสวาย เป็นภาษาสันสกฤตและภาษาเขมรโบราณ เนื้อความในจารึกส่วนที่เป็นภาษาเขมรโบราณ ระบุปีมหาศักราชตรงกับปี พ.ศ.1546 จารึกได้กล่าวถึงพระนามของพระเจ้าชัยวรมัน (พ.ศ.1545-1553) คำจารึกได้กล่าวสรรเสริญพระศิวะและพระพุทธเจ้า และได้กล่าวถึงปรัชญาของนิกายมหายานเรื่องหลักตรีกาย คือ สัมโภคกาย ธรรมกาย และนิรมานกาย และได้กล่าวถึงการถวายที่นาแก่พระพุทธรูปและพระโลกेश্বর และการ

⁴⁰ กীরติบัณฑิต เป็นข้าราชการอยู่ในสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 และพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 ได้เดินทางไปต่างประเทศ (สันนิษฐานว่าเป็นประเทศอินโดนีเซีย) และได้นำตำราเกี่ยวกับปรัชญาในพุทธศาสนาในนิกายวิษณุณวาท กลับมายังอาณาจักรเขมร อีกทั้งยังเป็นผู้ปลุกฝังการฝึกโยคะในนิกายตันตระ และตั้งรูปเคารพของพระพุทธเจ้า ปรัชญาปารมิตา โลกेश্বর และพระวัชรินทร์ ขึ้น ซึ่งพระวัชรินทร์ตามจารึกนี้ อาจหมายถึงพระโพธิสัตว์วัชรปาณีหรืออาจหมายถึงเหวัชระ (จะกล่าวถึงรายละเอียดต่อไป) ใน Helen Ibbitson and Thierry, editors, *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory* (Washington : Nation Gallery of Art, c1997), 78.

⁴¹ Helen Ibbitson and Thierry, editors, *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory*, 45.

⁴² Nandana Chutiwongs, *The Iconography of Avalokitesvara in mainland South East Asia*, 308.

ถวายข้าวสารให้แก่รูปเคารพ ทั้งศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา รวมทั้งรูปเคารพพระโลเกศวรด้วย⁴³

ในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พ.ศ.1543-1593) ได้เคยมีนักวิชาการตั้งข้อสันนิษฐานว่าพระองค์ทรงนับถือพุทธศาสนานิกายมหายาน เช่น ยอร์จ เซเดส์ เคยเสนอว่าพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ทรงนับถือนิกายมหายาน เนื่องจากพระองค์ทรงเป็นเจ้าของแห่งนครศรีธรรมราช (ตามพรลิงค์) ซึ่งเป็นดินแดนอันเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนานิกายมหายานบนคาบสมุท⁴⁴ ประกอบด้วยจารึกของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ที่พบและเก่าที่สุดในขณะนั้น คือจารึกจากศาลสูงเมืองลพบุรี ในบรรทัดที่ 1-7 ตรงกับปี พ.ศ.1565 ได้กล่าวว่า "...มีพระบันฑูรตริส พระนิยม นี้ให้บุคคล ทั้งหลายถือเป็น สมภาร คือกฎที่ต้องประพฤติตามต่อไป ณ สถานที่ของดาบสทั้งปวงและพระนักบวชภิกษุมหายาน และสถิวร"⁴⁵ จึงทำให้สันนิษฐานไปได้ว่าพระองค์น่าจะทรงนับถือนิกายมหายาน

แต่เมื่อได้พบหลักฐานเพิ่มเติมที่แสดงให้เห็นถึงการนับถือลัทธิไสวณิกายของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 เช่น การพบจารึกของพระองค์ที่เก่ากว่าจารึกศาลสูงเมืองลพบุรี คือ จารึกสมโบรัมฝั่งแม่น้ำโขงและจารึกจากกำแพงธม ระบุปี พ.ศ.1544 ในจารึกได้ระบุว่า พระองค์ทรงมีฐานอำนาจทางการเมืองอยู่ในบริเวณกำแพงธม ทางทิศตะวันออกของกัมพูชา ซึ่งบริเวณดังกล่าวไม่ใช่ศูนย์กลางของพุทธศาสนานิกายมหายานแต่อย่างใด อีกทั้งได้พบจารึกในสมัยของพระองค์หลายหลักที่ระบุถึงการบูชาในลัทธิไสวณิกาย เช่น จารึกจากปราสาทตาแก้ว ได้กล่าวถึงบุคคลที่เคารพบูชาทั้งพระอิศวรและพระอัคนี ดังนั้น นักวิชาการหลายท่านรวมถึงยอร์จ เซเดส์ จึงได้เสนอความเห็นโดยกล่าวเป็นกลางๆ ว่า พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ทรงเป็นแค่ผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาที่ไม่ขัดต่อลัทธิเทวราชา⁴⁶ และไม่ได้ระบุว่าพระองค์ทรงนับถือนิกายมหายานแต่อย่างใด

⁴³ ทรงธรรม ปานสกุล, "ร่องรอยพุทธศาสนาในอาณาจักรเขมรโบราณก่อนพุทธศตวรรษที่ 17", 127.

⁴⁴ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, "ข้อคิดเห็นใหม่เกี่ยวกับศาสนาของพระเจ้าสุริยวรมันที่เมืองโบราณ ปี 29, ฉบับที่ 1 (ม.ค.-มี.ค.46): 10.

⁴⁵ ยอร์จ เซเดส์, **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 2** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2504), 13-14 อ้างถึงใน รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, "ข้อคิดเห็นใหม่เกี่ยวกับศาสนาของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1: 19.

⁴⁶ **เรื่องเดียวกัน.**

ข้อความจากจารึกศาลสูงเมืองลพบุรีที่ได้กล่าวไปข้างต้น อย่างน้อยก็ทำให้เราทราบว่าในสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ได้มีการปรากฏของนิกายมหายานสืบต่อมาและพระองค์ก็ได้เป็นผู้อุปถัมภ์นิกายดังกล่าว

ในสมัยพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 (พ.ศ.1593-1609) ได้พบจารึกชัมบาก (K.1158) ที่ตำบลสะแกราช อำเภอปักธงชัย ห่างจากอำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา ไปทางใต้ประมาณ 25 กิโลเมตร มีนักวิชาการบางท่านสันนิษฐานว่าอาจถูกเคลื่อนย้ายมาจากประเทศกัมพูชา⁴⁷ เนื่องจากจารึกเป็นโบราณวัตถุที่สามารถเคลื่อนย้ายได้ ในจารึกได้ระบุปี พ.ศ.1609 และกล่าวไว้อย่างชัดเจนว่าทำขึ้นในสมัยพระเจ้าอุทัยทิตยวรมัน จารึกแบ่งออกเป็น 2 ส่วน

ในส่วนแรกเขียนเป็นภาษาสันสกฤต และในส่วนที่ 2 เขียนเป็นภาษาเขมร⁴⁸ ในจารึกได้กล่าวถึงการสรรเสริญพระพุทธเจ้า 5 พระองค์หรือปัญญาสุคต คือ พระธยานิพุทธทั้ง 5 และมีการกล่าวถึงเป็นลำดับที่ 6 คือ พระวัชรสัตว์ ซึ่งตรงกับหลักการจัดตระกูลพระธยานิพุทธทั้ง 5 โดยในประเทศเนปาลถือว่าพระวัชรสัตว์เป็นพระธยานิพุทธองค์ที่ 6 และได้กล่าวถึง ศรีสมาช ซึ่งพบว่าคำนี้เป็นชื่อเรียกคัมภีร์ทางพุทธศาสนานิกายตันตระที่มีชื่อว่า คูหยาสมาชตันตระ ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่นอกจากจะให้ความสำคัญกับพระธยานิพุทธแล้ว ยังเน้นความสำคัญไปยังระบบศักดิ์ด้วย⁴⁹

ข้อมูลที่ได้จากจารึกเหล่านี้ ถือได้ว่าเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการนับถือนิกายตันตระในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ในอาณาจักรเขมรโบราณได้เป็นอย่างดี และถ้าจารึกชัมบากนี้ไม่ได้มีการเคลื่อนย้ายมาจากกัมพูชา แต่เป็นจารึกที่อยู่จังหวัดนครราชสีมาแต่เดิม นั้นย่อมสันนิษฐานได้ว่าพื้นที่บริเวณนครราชสีมา ได้มีการนับถือนิกายตันตระมาแล้วอย่างน้อยที่สุดคือ

⁴⁷ Claude Jacques, "The Buddhist Sect of Srighana in Ancient Khmer Land," Paper Presented at Buddhist Legacies in Southeast Asia Mentalities, Interpretation and practices, Bangkok, 18-20 December 2003, 3. (Mimeographed) อ้างถึงใน ทรงธรรม ปานสกุณ, "ร่องรอยพุทธศาสนาในอาณาจักรเขมรโบราณก่อนพุทธศตวรรษที่ 17", 137.

⁴⁸ Chirapat Prapandvidya, "The Sab Bāk Inscription Evidence of an Early Vajrayana Buddhist Presence in Thailand," *Journal of the Saim Society*, Vol. 78.2, (1990) : 10.

⁴⁹ ทรงธรรม ปานสกุณ, "ร่องรอยพุทธศาสนาในอาณาจักรเขมรโบราณก่อนพุทธศตวรรษที่ 17", 141-143.

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 และข้อความในจารึกยังแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กันกับอาณาจักรเขมรโบราณที่แพร่อิทธิพลเข้ามายังดินแดนไทยในช่วงเวลานั้นด้วย

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้จะมีการปรากฏหลักฐานของพุทธศาสนานิกายมหายานและนิกายตันตระ แต่ศาสนาหลักของอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนคร ยังคงมีการนับถือศาสนาพราหมณ์เป็นหลักและนับถือพุทธศาสนาเป็นศาสนารองลงมา และอาจจะนับถือแบบผสมรวมกันเห็นได้ชัดจากการที่พบจารึกหลายหลักกล่าวถึงการสรรเสริญเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ และการสรรเสริญพุทธศาสนาต่อมาตามลำดับ ลักษณะเช่นนี้พบมาตั้งแต่ในสมัยก่อนเมืองพระนครแล้ว บางครั้งรูปพระพุทธรูปยังถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของพระศิวะด้วย⁵⁰

ในสมัยพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ 2 (พ.ศ.1693-1703) พระองค์ทรงนับถือพุทธศาสนาในจารึกได้กล่าวว่า พระองค์ทรงเคารพพระบาทของพระชินะ (พระพุทธรูป) และอาจจะถือได้ว่าเป็นสมัยของนิกายมหายานในอาณาจักรเขมรแล้ว⁵¹ พระองค์ได้ตัดขาดจากศาสนาพราหมณ์ ถึงแม้ว่าศาสนาพราหมณ์จะไม่ได้กีดกันพุทธศาสนาก็ตาม การอุปถัมภ์นิกายมหายานของพระองค์นั้น จิตร ภูมิศักดิ์ ได้แสดงความเห็นไว้ในหนังสือตำนานแห่งนครวัดว่า อาจเป็นเรื่องของการถ่วงดุลอำนาจของพวกพราหมณ์ในราชสำนัก ซึ่งมีบทบาทต่อการปกครองของกษัตริย์ รวมถึงการสืบราชบัลลังก์เป็นอย่างมาก ดังนั้นพุทธศาสนานิกายมหายานอาจเป็นส่วนหนึ่งที่มีบทบาทต่อการปกครองอาณาจักรของกษัตริย์ไม่ต่างไปจากศาสนาฮินดู จิตร ภูมิศักดิ์ เชื่อว่าเป็นการดึงอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางคือราชสำนักมากกว่าให้พราหมณ์และตระกูลพราหมณ์มีบทบาทสูงเช่นในสมัยก่อน⁵²

ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724-1763) ได้มีการเปลี่ยนแปลงระบบศาสนาครั้งสำคัญ โดยมีการนับถือพุทธศาสนานิกายวัชรยานเป็นศาสนาประจำอาณาจักร และเจริญรุ่งเรืองสูงสุดภายใต้การอุปถัมภ์ของพระองค์ แทนที่ศาสนาพราหมณ์ที่มีมาแต่เดิม อาจเนื่องจากการได้รับอิทธิพลพุทธศาสนามาจากอินเดีย หลังจากการสิ้นสุดของนาลันทาเนื่องจากอาณาจักรเขมรเป็นหนึ่งในดินแดนที่ผู้ศึกษาพุทธศาสนาจากอินเดียตะวันออกเฉียงเหนือเดิน

⁵⁰ ประสงค์ ชาวนาไร่, "การศึกษาประติมากรรมเครื่องใช้สำริดในศิลปะเขมรในประเทศไทย", 12.

⁵¹ Lawrence Palmer Briggs, *The Ancient Khmer Empire* (Philadelphia : The American Philosophical Society, 1999), 228.

⁵² จิตร ภูมิศักดิ์, *ตำนานแห่งนครวัด*, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ไม่งาม, 2525), 78 อ้างถึงใน *วรรณวิภา สุเนตต้า, ชัยวรมันที่ 7 มหาราชองค์สุดท้ายของอาณาจักรกัมพูชา*, 47.

ทางเข้ามา⁵³ อีกทั้งนิกายมหายานยังเป็นที่ยอมรับนับถือในราชสำนักเขมรในช่วงเวลานี้⁵⁴ และเป็นที่น่าสังเกตว่า ในช่วงที่ร่วมสมัยเดียวกันนี้ในประเทศอินเดียได้เกิดเหตุการณ์ที่กองทัพมุสลิม (เชื้อสายเติร์กจากเอเชียกลาง) เข้ายึดครอง และได้บุกทำลายพุทธสถานต่างๆ ซึ่งตารนาถ (Taranatha) ได้บันทึกไว้ว่า ประเทศกัมพูชาคือจุดหมายพืงพืงแห่งหนึ่งที่พระภิกษุจากอินเดียทางภาคตะวันออกเฉียงเหนืออพยพลี้ภัยมาอยู่⁵⁵

พระองค์ได้ทรงเปลี่ยนลัทธิการเคารพบูชาเทวราชซึ่งมีมาตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 14 มาเป็นการเคารพบูชาพุทธราชา ซึ่งสถิตอยู่ที่ปราสาทบายนที่ถือว่าเป็นศูนย์กลางแห่งราชธานีของพระองค์ซึ่งแต่เดิมปราสาทประธานจะประดิษฐานศิวลึงค์ซึ่งถือว่าเป็นองค์เทวราชา แต่ปราสาทบายนนี้สร้างไว้สำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปในฐานะพุทธราชาแทน⁵⁶ พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงมีความละเอียดรอบคอบในการเลือกที่จะทำให้พุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำอาณาจักรในช่วงแรก โดยการที่พระองค์ได้เลือกรูปแบบพื้นฐานของพระโพธิสัตว์ที่เก่าแก่ที่นิกายมหายานนับถือมาใช้⁵⁷ และทรงประพติพระองค์เปรียบดังพระโพธิสัตว์ ทรงถือว่าพระองค์เป็นอวตารของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์ที่มีความเมตตากรุณาและเป็นที่เคารพนับถือมากในนิกายมหายาน ดังจะเห็นได้จากศิลาจารึกของพระองค์ที่กล่าวว่า “สัตว์ทั้งหลายที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ ขอให้ข้าพเจ้าได้จุดเขาให้พ้นจากห้วงแห่งความทุกข์นั้นด้วยผลแห่งบุญกุศลที่ข้าพเจ้าได้บำเพ็ญในครั้งนี้เถิด” และ “ความเจ็บปวดที่เกิดแก่ร่างกายของมนุษย์นั้น ได้ก่อให้เกิด

⁵³ Chutiwongs, *The Iconography of Avalokitesvara in mainland South East Asia*, 313 .

⁵⁴ วรรณวิภา สุเนตต์ตา, “คติรัตนตรัยมหายานในศิลปะเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ที่พบในภาคกลางของประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2546), 8.

⁵⁵ Chutiwongs, *The Iconography of Avalokitesvara in mainland South East Asia*, 313.

⁵⁶ หม่อมเจ้าสุภัทรรดิศ ดิศกุล, *ศิลปะขอม เล่ม 1* (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของครุสภา, 2514), 35–36.

⁵⁷ Sharrock, “The Buddhist pantheon of the Bāyon of Angkor : an historical and art historical reconstruction of the Bāyon temple and its religious and political roots”, 70.

ความเจ็บปวดอย่างยิ่งที่พระหทัยของพระราชินี ทั้งนี้ก็เพราะความทุกข์ที่เกิดแก่ประชาชนนี้แหละ ที่ทำให้พระราชินีทรงเจ็บปวด หาใช่ความทุกข์ที่เกิดแก่พระราชินีเองไม่”⁵⁸

ดังนั้น ในสมัยของพระองค์จึงได้พบหลักฐานด้านจารึก สิ่งก่อสร้าง และประติมากรรม ที่แสดงให้เห็นถึงความเมตตากรุณาอันยิ่งใหญ่ที่มีต่อประชาชนของพระองค์เป็นจำนวนมาก จากจารึกปราสาทตาพรหม (Ta Prohm) กล่าวว่าพระองค์ได้ทรงสร้างโรงพยาบาล หรืออโรคยาศาล ทั้งหมด 102 แห่ง เพื่อรักษาคนป่วยทั้ง 4 วรรณะ และจากจารึกปราสาทตอเนลสูงุต (Tonlé Sngout) ได้กล่าวว่า วิหารของโรงพยาบาลรวมทั้งโรงพยาบาลนั้น สร้างอุทิศถวายแด่พระโภษะชยคุรุไวฑูรยประภา ผู้เป็นเจ้าของการรักษารักษาโรคผู้มีพระกายดุจดั่งแก้วไพฑูรย์⁵⁹

พระองค์ยังได้ทรงสร้างบ้านมีไฟ ที่สำหรับให้คนเดินทางหรือนักจารึกแสวงบุญได้แวะพักอาศัย ในจารึกปราสาทพระขรรค์ได้ระบุว่า มีทั้งหมด 121 แห่ง 57 แห่งบนถนนจากนครธมสู่เมืองหลวงของจามปา 17 แห่งระหว่างนครวัดและพิมาย 44 แห่งบนนครวัดไปยังสุริยบรรพต (Suryaparvata) ที่พนมจิสอร์และวกกลับไปยังนครวัด เส้นทางมีลักษณะเป็นวงกลม และอีก 1 แห่ง คือ สุริยบรรพต ส่วนอีก 2 แห่งยังไม่สามารถระบุได้⁶⁰ จารึกที่อโรคยาศาลของพระองค์ทุกหลัก ระบุว่า “โรคทางกายของประชาชนนี้เป็นโรคทางจิตที่เจ็บปวดยิ่ง (ของพระองค์) เพราะความทุกข์ของราษฎร แม้มีใช่ความทุกข์ของพระองค์ แต่เป็นความทุกข์ของเจ้าเมือง”⁶¹

นอกจากนี้ พระองค์ยังได้โปรดให้สร้างศาสนสถานในพุทธศาสนาในนิกายมหายานขึ้นอีกหลายแห่ง เช่น ปราสาทบันทายกูฎี ปราสาทตาพรหม ปราสาทพระขรรค์ ปราสาทนาคพัน ปราสาทบันทายฉมาร์ ปราสาทดังกล่าวหลายแห่งได้พบจารึกหลักสำคัญ ที่ระบุถึงการสร้างและประดิษฐานรูปเคารพที่สำคัญในนิกายมหายาน รวมถึงการสร้างเพื่ออุทิศให้บรรพบุรุษและบรรพสตรีของพระองค์ (แผนที่ที่ 11)

⁵⁸ หม่อมเจ้าสุภัทรรดิศ ดิศกุล, ศิลปะขอม เล่ม 1, 34-35.

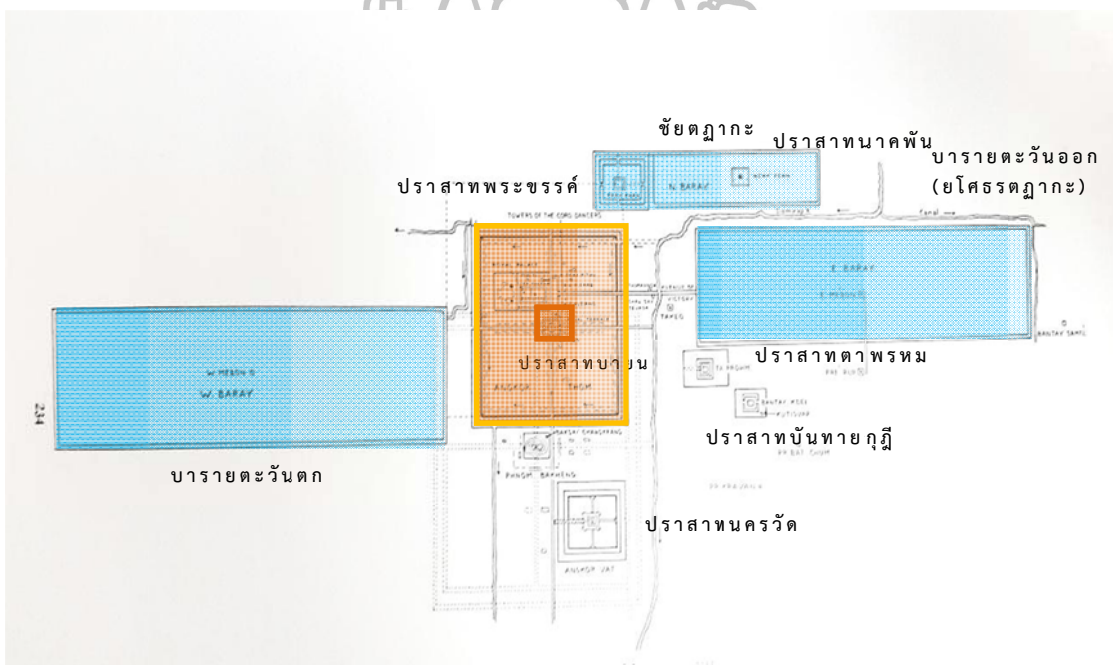
⁵⁹ หม่อมเจ้าสุภัทรรดิศ ดิศกุล, แปล, ประวัติเมืองพระนครของขอม (กรุงเทพฯ : มติชน, 2546), 112.

⁶⁰ Briggs, The Ancient Khmer Empire, 235.

⁶¹ ชะเอม แก้วคล้าย, แปล, จารึกพระเจ้าชัยวรมันที่ 7, (กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2528), 9.

พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้โปรดให้สร้างปราสาทพระขรรค์ อุทิศถวายแด่พระราชบิดา คือพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ 2 ในรูปของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ซึ่งเป็นตัวแทนของฝ่ายภุมมา และได้โปรดให้สร้างปราสาทตาพรหม อุทิศถวายแก่พระราชมารดา คือพระนางชัยจุฑาราชมณีในรูปของนางปรัชญาปารมิตา ซึ่งเป็นตัวแทนของฝ่ายปัญญา⁶² ดังนั้น เมื่อปัญญาและความภุมมาวมกันจะกลายเป็นความสุขนิรันดรหรือมหาสุข ถือเป็นความสุขที่แท้จริงคือการบรรลุนิพพานตามความเชื่อในนิกายวัชรยาน การสร้างประติมากรรมและการถวายอุทิศให้บุคคลดังกล่าวสันนิษฐานว่าเป็นการสร้างขึ้นตามประเพณีการสร้างคิวลึงค์ในรัชกาลก่อนหน้า ที่ประดิษฐานตามศาสนสถานบนยอดเขา

แผนที่ที่ 11 แผนผังสิ่งก่อสร้างในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

ที่มา : Lawrence Palmer Briggs, *The Ancient Khmer Empire* (Philadelphia : The American Philosophical Society, 1999), 234.

⁶² พรพวรรณ เก้าธรรมสาร, แปล, *ประวัติศาสตร์กัมพูชา* (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2540), 92.

นอกจากนี้ ประติมากรรมที่เกี่ยวกับนิกายมหายานก็ได้พบเป็นจำนวนมากเช่นกัน เมื่อพิจารณาแล้วจะพบว่าช่างเขมรได้มีความคุ้นเคยกับนิกายวัชรยานเป็นอย่างดี มีการสร้างประติมากรรมรูปพระวัชรธร พระวัชรสัตว์ ตลอดจนประติมากรรมพระโพธิสัตว์องค์อื่นๆ เช่น พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์เมตไตรยะ นางปรัชญาปารมิตา และประติมากรรมหมู่ 3 องค์ ประกอบด้วยพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และนางปรัชญาปารมิตา และยังมีสร้างพระพุทธรูปต่างๆ เป็นจำนวนมาก แต่ไม่สามารถระบุได้เด่นชัดว่าเป็นองค์ใด

นอกจากประติมากรรมข้างต้นแล้ว เทพผู้พิทักษ์ยังถือเป็นเทพในนิกายวัชรยานที่ชาวกำพูชานับถือ โดยเฉพาะเหวัชระถือได้ว่าเป็นที่นิยมนับถือมาก ส่วนทากินีและนางโยคินีก็เป็นที่รู้จักกันดี⁶³ นอกเหนือจากประติมากรรมรูปเคารพแล้ว ยังได้พบโบราณวัตถุที่เป็นส่วนหนึ่งที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมในนิกายวัชรยานด้วย คือ วัชระ (สายฟ้า) และฉันทฎา (ระฆัง) ซึ่งเป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับการประกอบพิธีกรรมที่ถูกใช้ร่วมกันเสมอ โดยนักบวชจะถือวัชระในมือขวาและระฆังในมือซ้าย และท่องมนต์ร่วมด้วย⁶⁴

จึงอาจสรุปได้ว่า ความเชื่อในนิกายมหายานของอาณาจักรกำพูชาโบราณเริ่มปรากฏขึ้นตั้งแต่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 ได้พบจารึกที่มีความเกี่ยวข้องกับนิกายตันตระและวัชรยาน รวมถึงการสร้างรูปเคารพต่างๆ เกิดขึ้น แต่อย่างไรก็ตามอาณาจักรเขมรโบราณยังคงนับถือศาสนาฮินดูเป็นศาสนาหลักประจำอาณาจักร เนื่องจากมีการนับถือศาสนาดังกล่าวมาตั้งแต่ดั้งเดิม และในบางครั้งได้พบว่ามีจารึกกล่าวถึงการนับถือร่วมกันระหว่างศาสนาฮินดูและพุทธศาสนา โดยกษัตริย์ของเขมรไม่ได้กีดกันแต่อย่างใด เมื่อเข้าสู่สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พระองค์ได้หันมานับถือพุทธศานานิกายวัชรยาน เป็นศาสนาประจำอาณาจักรตามแบบพระบิดาของพระองค์ คือ พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ 2 รวมถึงพระชายาของพระองค์ก็ได้ทรงนับถือพุทธศาสนาเช่นกัน

จากหลักฐานที่ปรากฏในจารึก ทำให้เราทราบว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงมีเชื้อสายจากราชวงศ์มหิธรปุระ ซึ่งราชวงศ์นี้อาจมีถิ่นฐานอยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน ในเขตจังหวัดนครราชสีมา โดยมีศูนย์กลางที่บริเวณเมืองพิมาย-พนมรุ้ง สันนิษฐานว่าราชวงศ์มหิธรปุระอาจ

⁶³ ผาสุข อินทราวุธ, **พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2543), 275.

⁶⁴ Helen Ibbitson and Thierry, editors, **Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory** (Washington : Nation Gallery of Art, c1997), 323.

เป็นจุดเริ่มต้นของการนำพุทธศาสนานิกายมหายานให้มีบทบาทในราชสำนักเขมรอย่างแท้จริง จากหลักฐานทางด้านจารึก คือ จารึกโคกยายหอม ตรงกับสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ได้กล่าวถึงการประดิษฐานพุทธศาสนาและพระราชวงศ์จำนวนมากที่นับถือพุทธศาสนานิกายมหายาน⁶⁵

คติความเชื่อเรื่องเหวัชระในอาณาจักรกัมพูชา

เหวัชระเริ่มปรากฏการนับถือครั้งแรกในอาณาจักรกัมพูชาโบราณช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 และได้รับการอุปถัมภ์อย่างมากในพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นักวิชาการบางท่านสันนิษฐานว่าเหวัชระมีชื่อว่า พระวัชรินทร์ (Vajrin) ซึ่งมีความหมายว่า การปรากฏแก่นแท้ของวัชระหรืออาจหมายถึงผู้ครอบครองวัชระ⁶⁶ แม้กระทั่งในคัมภีร์เหวัชระตันตระฉบับภาษาสันสกฤต บางครั้งก็เรียกเหวัชระว่าวัชรินทร์⁶⁷ ซึ่งเมื่อตรวจสอบจากคัมภีร์เหวัชระตันตระแล้ว พบว่าในฉบับภาษาสันสกฤตมีการกล่าวถึงคำว่าวัชรินทร์หลายครั้งจริง โดยสะกดว่า “vajrinām”⁶⁸

ลักษณะเช่นนี้ได้ปรากฏอยู่ในจารึกของกัมพูชาเพียงเล็กน้อยเท่านั้น เช่น จารึกจากวัดสิทธและจารึกถมอพวก (แผนที่ที่ 12) ในจารึกวัดสิทธ (Sithor) ได้จารึกว่า ข้าราชกรผู้หนึ่งในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 (พ.ศ.1511-1544) คือ ท่านกิริติบัณฑิต ได้เป็นผู้ปลูกฝังการฝึกโยคะ และเป็นผู้นำตำรามาจากต่างประเทศ อีกทั้งยังได้ตั้งรูปเคารพขึ้น 4 องค์ ประกอบด้วย พระพุทธเจ้า นาง

⁶⁵ Chutiwongs, *The Iconography of Avalokitesvara in mainland South East Asia*, 311 อ้างถึงใน วรรณวิภา สุเนตต์ตา, *ชัยวรมันที่ 7 มหาราชองค์สุดท้ายของอาณาจักรกัมพูชา* (กรุงเทพฯ : มติชน, 2548), 43.

⁶⁶ Peter D. Sharrock, “Garuda, Vajrapani and religious change in Jayavarman VII’s Angkor,” *Journal of Southeast Asian Studies*, 40 (1) (February 2009): 130.

⁶⁷ Lobo, “Figure of Hevajra and Tantra Buddhism,” In *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory* (Washington : Nation Gallery of Art, c1997), 78.

⁶⁸ ในอภิธานศัพท์ของคัมภีร์เหวัชระตันตระ ระบุว่าคำว่าวัชรินทร์จะถูกกล่าวถึงในคัมภีร์เหวัชระตันตระเมื่อกล่าวถึงตัวของเหวัชระเอง หรือโดยลูกศิษย์กล่าวถึง ใน D.L. Snellgrove, *Hevajra Tantra : A Critical Study* (London Oxford University New York Toronto, 1959), 140.

ปรีชญาปารมิตา โลกเศวร และวัชรินทร⁶⁹ ซึ่งในจารึกได้กล่าวถึงชื่อของพระวัชรินทรไว้ในด้านที่ 2
ฉันทที่ 39 ว่า “...bajri-...”⁷⁰

ในรัชกาลเดียวกันได้พบจารึกถมอพวก (Thma Puok) ปัจจุบันอยู่ในภาคตะวันตก
เฉียงเหนือของกัมพูชา (ภาพที่ 65) สร้างขึ้นในปี พ.ศ.1532 ก็ได้กล่าวถึงชื่อของพระวัชรินทร ใน
ฉันทที่ 4 ของจารึกกล่าวถึง “bajri jayati...”⁷¹ มีความหมายถึง ชัยชนะจะมีแต่พระวัชรินทร และใน
จารึกหลักเดียวกัน ฉันทที่ 12 ได้กล่าวถึงการสถาปนารูปเคารพของพระพุทธเจ้า พระอินทร์ พระ
โพธิสัตว์เมตไตรยะ พระวัชรินทร และพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร โดยกล่าวถึงชื่อของพระวัชรินทร
ว่า “...bajrinam...”⁷²

อย่างไรก็ตาม รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล ได้เสนอความเห็นที่ จารึกวัดลิตร ในสมัยพระเจ้า
ชัยวรมันที่ 5 ได้ระบุถึงพุทธศาสนานิกายโยคอาจารย์หรือวิชญาณวาท ซึ่งถือเป็นนิกายสำคัญหนึ่งใน
นิกายมหายาน และมีการอ้างถึง มนตร์ มุทรา วัชระ และสมัญญา ซึ่งเป็นองค์ประกอบหนึ่งในนิกาย
ตันตระ นิกายวิชญาณวาทนี้ได้นับถือพระวัชรธรรเป็นพระพุทธรูปเจ้าสูงสุด ทำให้อาจพิจารณาได้ว่า
พระวัชรินทรที่กล่าวถึงนี้อาจหมายถึงพระวัชรธรร ตามความเชื่อในนิกายวิชญาณวาทมากกว่าที่จะ
หมายความว่าถึงเหวัชระ⁷³

ส่วน Peter D. Sharrock มีความเห็นต่างออกไปว่า ในจารึกหลักดังกล่าวเป็นการ
จารึกเกี่ยวกับนิกายวัชรยาน เพียงแต่มีการกล่าวถึงปรัชญาจิตตมาตร (Cittamantra) ซึ่งเป็นการ
เขียนย้อนกลับไปถึงคำสอนดั้งเดิมของมหายานมากกว่าที่จะเชื่อมโยงไปในนิกายใดนิกายหนึ่ง
โดยเฉพาะ และนอกจากนี้จารึกยังได้สนับสนุนประติมานวิทยาของเจดีย์ในพุทธศาสนารวมถึง

⁶⁹ Helen Ibbitson and Thierry, editors, *Sculpture of Angkor and ancient
Cambodia : millennium of glory*, 73.

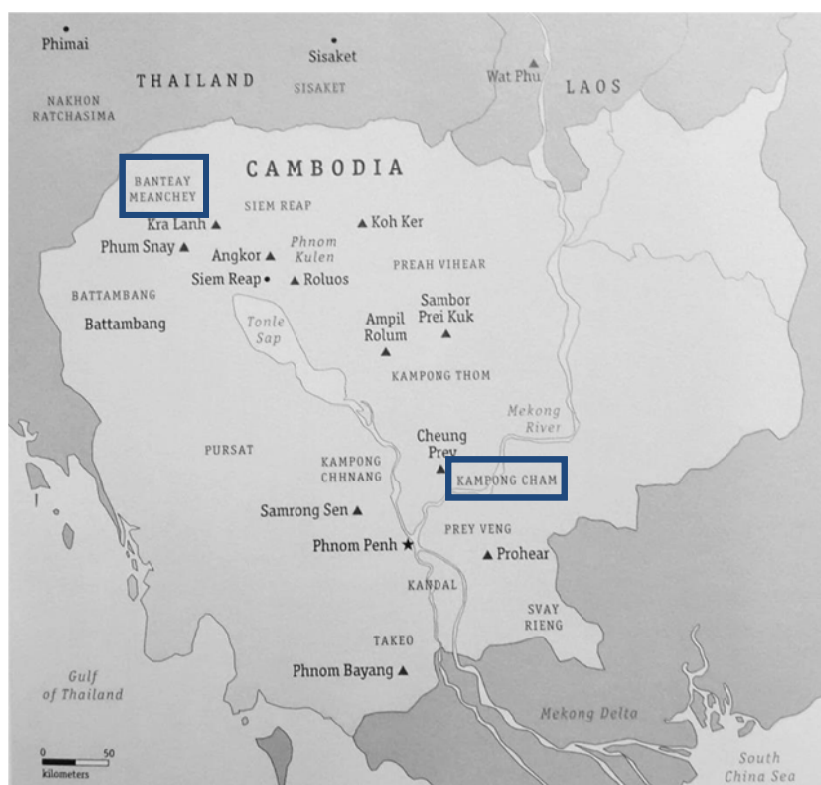
⁷⁰ George Coedès, *Inscription Du Cambodge xl* (Imprimerie d'Extrême
Orient, 1954), 199.

⁷¹ Coedès, *Inscription Du Cambodge III* (Imprimerie d'Extrême Orient, 1954),
67.

⁷² Ibid.

⁷³ สัมภาษณ์ อาจารย์ ดร.รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, อาจารย์ประจำภาควิชาสังคม
ศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 10 กันยายน 2558.

ประติมากรรมเขมรในศิลปะแบบเกลี้ยง ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 อีกด้วย⁷⁴ กล่าวคือ ประติมากรรมในศิลปะแบบเกลี้ยงนั้น ได้พบว่าสร้างขึ้นในนิกายมหายานและนิกายวัชรยานเป็นส่วนใหญ่ เช่น เจดีย์ที่พบที่พนมโศรก อายุพุทธศตวรรษที่ 15 ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ เป็นเจดีย์ที่สลักรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และนางปรัชญาปารมิตา เป็นต้น⁷⁵

แผนที่ที่ 12 แผนที่อาณาจักรกัมพูชาแสดงตำแหน่งที่พบจารึกกล่าวถึงพระเจ้าอินทรมุณี : Gods of Angkor : bronzes from the National Museum of Cambodia (Washington, D.C. : Arthur M. Sackler Gallery, Smithsonian Institution, 2010), 15.

⁷⁴ Peter D. Sharrock, "Kirtipandita and the Tantras in 10th Century Cambodia," *Udaya* 10 (2012 : 203-37) Phnom Penh & New York.

⁷⁵ Akiko Miyazaki, "The Roles of Bodhisattava Avalokitevara in Angkor : Focusing on Descriptions in The Karaavyuha-sutra," *上智アジア学*, (28) 2010: 37.

ภาพที่ 65 จารึกหลัก k.225 หรือจารึกถมอพูก (Thma Puok)
ที่มา : *Inscriptions du Cambodge Tome III, Planches Paris 1927, Librairie Orientaliste
paul Geuthner XCIV à CXLV.*

แต่โดยปกติแล้วพระวัชรินทร์และพระโพธิสัตว์วัชรปาณีมีความคล้ายคลึงกัน (แต่ Helen Ibbitson และ Thierry ไม่ระบุว่าคล้ายกันในด้านใด) แตกต่างกันในด้านของความหมายเท่านั้น เนื่องจากคำว่าวัชรปาณี หมายถึง ผู้ถือวัชระ⁷⁶ ส่วนพระวัชรินทร์ หมายถึง การปรากฏแก่นแท้ของวัชระ แต่ในบางครั้งก็แปลได้ว่าผู้ถือวัชระเช่นกัน จากหลักฐานทางโบราณคดีได้พบประติมากรรมของพระวัชรินทร์ที่เก่าที่สุด คือ ภาพสลักบนเจดีย์หรือสถูปขนาดเล็กที่มี 4 ด้าน สลักรูปพระพุทธรูปและเทพในนิกายมหายาน ซึ่งด้านหนึ่งได้สลักรูปพระวัชรินทร์ เจดีย์นี้ถูกพบที่ Kbal Sre, Yeay Yin ใกล้กับพนมโสรก (Phnom Srok) หรือ บันเตียะเมียนเจย (Banteay Meanchey) (ภาพที่ 66) ทำจากหินทราย อายุราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 รูปแบบศิลปะแบบคลังหรือเกลียง (พ.ศ.1510-1560)⁷⁷ สูง 90.5 นิ้ว กว้าง 29.9 นิ้ว และลึก 29.9 นิ้ว ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑน์ที่เมต์ ประเทศฝรั่งเศส มีขนาดค่อนข้างเล็ก ทำขึ้นจากหินก้อนเดียว สร้างอยู่บนฐานซ้อนกัน 3 ชั้น ฐานทั้งหมดไม่มีการประดับตกแต่ง ตรงกลางเจดีย์มีการประดับตกแต่งด้วยรูปบุคคลและลวดลายอื่นๆ ด้านบนสุดเป็นรูปทรงกรวย ด้านบนมีแปดเหลี่ยมและประดับด้วยกลีบบัวทั้ง 16 กลีบ จำนวนของมุมทั้ง 8 มุมนี้ คือ 4 จุดสำคัญและ 4 ทิศตรงกลาง หมายถึงสัญลักษณ์ของจักรวาลทั้งสิ้น

⁷⁶ Helen Ibbitson and Thierry, editors, *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory*, 78.

⁷⁷ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, *ศิลปะขอม เล่ม 3*, 81.

กليبบัวทั้ง 16 กليبเปรียบได้กับความว่างเปล่าทั้ง และการตกแต่งรูปบุคคลแต่ละรูปสัมพันธ์กันกับสัดส่วนของสถูปและยอดด้านบน สถูปคือสัญลักษณ์ของกาวนิพพาน สิ่งนี้มาจากการเป็นอิสระจากการผูกมัดของโลกวัตถุ และเป็นวัตถุประสงค์ของพุทธศาสนาทุกนิกาย เส้นทางไปสู่นิพพานแสดงออกโดยรูปในทิศตรงกลาง ประกอบด้วย พระพุทธรูปขนาดปรก พระวัชรินทร์ นางปรัชญาปารมิตา และโลกेश্বর รูปแบบทางประติมานวิทยาของรูปสลักเหล่านี้ ได้ปรากฏขึ้นที่นี่เป็นครั้งแรกและจะพบได้น้อยแล้วในสมัยหลัง

ภาพสลักของประติมากรรมบนสถูปนั้นเรียงตามเข็มนาฬิกา เริ่มจากพระพุทธรูปขนาดปรก พระวัชรินทร์ นางปรัชญาปารมิตา และโลกेश্বর สำหรับพระวัชรินทร์มีลักษณะทางประติมานวิทยา คือ มี 3 เศียร มี 1 เศียรด้านหน้าที่แสดงเต็มส่วน ส่วนอีก 2 เศียรอยู่ด้านข้าง มีคิ้วที่หนาและโค้ง ตาโปนและมีเขี้ยว เศียรด้านขวาและด้านซ้ายมีลักษณะที่แปลกประหลาด ยกเว้นเศียรขวาที่มีท่าทางสุภาพและสงบ ทั้ง 3 เศียรสวมมงกุฎเหมือนกัน หมออยู่ในรูปทรงกรวยแยกออกจากกันโดยใช้กليبบัวเป็นตัวคั่น มีลักษณะเป็น 2 ชั้น ในแต่ละช่องมีพระพุทธรูปขนาดเล็กประทับนั่ง พระพุทธรูปดังกล่าวคือตถาคตทั้ง 5 องค์ (พระธยานิพุทธทั้ง 5) ปรากฏพร้อมกับเศียรทั้ง 3 ของพระวัชรินทร์ที่กล่าวไปแล้ว เป็นรูปแบบที่ชัดเจนแสดงถึงความเป็นหน่วยเดียวกัน ลักษณะเช่นนี้พบได้ในช่วงหลังของประติมากรรมลัทธิ พระวัชรินทร์มีทั้งหมด 6 กร ในแต่ละกรถือสิ่งของที่แตกต่างกัน คือ วัชระ ฆัตถุภา อังกุสะ ดาบคม ปาสะ⁷⁸ และอาวุธอื่นๆ ยืนในท่ายืนตรงปกติ นุ่งผ้าโจงกระเบนไม่มีริ้ว และมีชายผ้ารูปสมอเรือ 2 ชั้น⁷⁹

โดยรวมแล้วพระวัชรินทร์และวัชรปาณี จะถูกแยกออกจากกันอย่างไม่ชัดเจนนัก องค์ประกอบหลักทั้ง 4 อย่างที่มีอยู่แต่เดิมในกรทั้ง 6 กร คือ วัชระ มีด จักร และระฆัง รวมถึงลักษณะของเศียรที่แปลกประหลาด โดยทั่วไปจะเกี่ยวข้องกับวัชรปาณี สำหรับในเรื่องของพระธยานิพุทธทั้ง 5 ที่อยู่บนเศียรนั้น เป็นที่ถกเถียงกันว่าควรจะพิจารณาให้เป็นรูปแบบช่วงต้นของเหวัชระที่ถูกกล่าวถึงในจารึกภายใต้ชื่อพระวัชรินทร์มากกว่า⁸⁰ อย่างไรก็ตาม นักวิชาการบางท่านได้เสนอว่า พระวัชรินทร์ที่สลักอยู่บนเจดีย์นี้ อาจจะเป็นวัชรปาณี เช่น Peter D. Sharrock⁸¹ ได้อ้างถึงจารึก

⁷⁸ Sharrock, "Garuda, Vajrapani and religious change in Jayavarman VII's Angkor," : 131.

⁷⁹ หม่อมเจ้าสุภัททดิศ ดิศกุล, ศิลปะขอม เล่ม 3, 48.

⁸⁰ Helen Ibbitson and Thierry, editors, Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory, 242-244.

⁸¹ อาจารย์ประจำภาควิชาศิลปะและโบราณคดี มหาวิทยาลัยลอนดอน

วัดสิทธินโศลกที่ 39-40 มีเนื้อความว่า “เขา (กิริติบัณฑิต) ได้สร้างขึ้นอีกครั้ง มากกว่า 10 รูปของ วัชรินทร์และโลกศวร สิ่งนี้ได้สร้างหรือสนับสนุนโดยศรีสัตยวรมัน (Sri Satyavarman) บนเนินเขา ทางทิศตะวันออก และส่วนฐานได้รับความเสียหาย”⁸² ซึ่ง Peter ได้อธิบายว่า จากข้อความข้างต้น กล่าวถึงกิริติบัณฑิตได้สร้างรูปเคารพขึ้นอีกครั้ง คือรูปพระวัชรินทร์และโลกศวรที่ทูลดง เนื่องจาก ส่วนฐานเกิดการหลุดร่วง และพระวัชรินทร์ตามจารึกข้างต้นคงไม่ได้หมายความว่าถึงเหวัชระแต่ อย่างไม่ใด อีกทั้งในปี พ.ศ.2453 ยอร์ช เซเดส์ ได้ระบุเป็นครั้งแรกว่าพระวัชรินทร์และไตรโลกยวิชัย คือยักษ์⁸³

ส่วนนักวิชาการอื่นๆ เช่น Pia Conti ได้เขียนบทความเกี่ยวกับเรื่องร่องรอยของ พุทธศาสนานิกายตันตระที่ปราสาทหินพิมาย และได้กล่าวถึงรูปสลักพระวัชรินทร์ในศิลปะเขมรที่ Kbal Sre Yeay Yin โดยระบุว่าได้มีการพบเจดีย์ที่สลักรูปพระวัชรินทร์ 2 องค์ องค์แรกคือพระ วัชรินทร์รูปแบบดังที่ได้กล่าวไป ส่วนอีกองค์สลักอยู่บนเจดีย์ด้านหนึ่งที่ยังคงเก็บรักษาอยู่ที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ (ภาพที่ 67) ซึ่งมีอายุสมัยเดียวกัน พระวัชรินทร์องค์ที่สองนี้ มี ลักษณะคือ มีเศียรเดียว มีเขี้ยว มี 4 กร 2 กรหน้าเข้าใจว่าถือวัชระและกระดิ่ง ส่วนกรซ้ายหลังถือ ดอกบัวและกรขวาหลังไม่สามารถระบุได้ มี 2 บาทยื่นอยู่ในท่าย่อขาทั้งสองข้าง⁸⁴ ซึ่งพระวัชรินทร์ องค์นี้มีลักษณะที่ต่างจากองค์แรกอย่างชัดเจน ทั้งจำนวนของเศียร จำนวนกร และท่าทางการยืน

เมื่อนำประติมากรรมพระวัชรินทร์เปรียบเทียบกับประติมากรรมพระโพธิสัตว์วิฆเนศวร ปาณีที่พบในสมัยเดียวกันคือศิลปะคลังหรือเกลียง ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 พบว่าพระวัชรินทร์องค์ ที่ 2 (ภาพที่ 67) มีลักษณะทางประติมานวิทยาใกล้เคียงกับประติมากรรมพระโพธิสัตว์วิฆเนศวรปาณี คือ มี 1 เศียร ด้านบนไม่มีพระธยานิพุทธทั้ง 5 องค์ประดับ มี 4 กร ถือวัชระและฆณฑฎา มีจำนวน บาท 2 บาท แต่ต่างกันตรงที่พระวัชรินทร์องค์ที่ 2 ยืนย่อขา แต่พระโพธิสัตว์วิฆเนศวรปาณียืนตรงและมี เขี้ยว (ภาพที่ 68)

⁸² จารึกวัดสิทธินได้ถูกแปลจากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาอังกฤษไว้บางส่วน โดย Tadeusz Skorupski ใน Peter D. Sharrock, “Kirtipandita and the Tantras in 10th Century Cambodia,” *Udaya* 10 (2012: 203-37) Phnom Penh & New York: 30.

⁸³ Sharrock, “Kirtipandita and the Tantras in 10th Century Cambodia,”: 27.

⁸⁴ Pia Conti, “Tantric Buddhism at Prasat Hin Phimai : A New Reading of Its Iconographic Message” in Nicolas Revire&Stephen A. Murphy, edited, *Before Siam : Essays in Art and Archaeology* (Bangkok : River Books, c2014), 381.

ลักษณะของเจดีย์ที่พบ   เจดีย์ด้านที่สลักรูปพระวัชรินทร์

ภาพที่ 66 เจดีย์พบที่ Kbal Sre, Yeay Yin ใกล้กับพนมโศรก รูปแบบศิลปะแบบเกลี้ยง

ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์กิเมต์ (The Guimet Museum)

ที่มา : Helen Ibbitson and Thierry, editors, *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory* (Washington : Nation Gallery of Art, c1997).

ภาพที่ 67 เจดีย์ด้านที่สลักรูปพระวัชรินทร์ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ

ที่มา : Nicolas Revere & Stephen A. Murphy, *Before Siam : Essays in Art and Archaeology* (Bangkok : River Books, c2014), 381.

ภาพที่ 68 ประติมากรรมพระโพธิสัตว์วิฆเนศวร ปกติที่ Tuol Chi Tep

อายุพุทธศตวรรษที่ 15 ศิลปะคลังหรือเกลียง ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์เมต์

ที่มา : Peter D. Sharrock, “Garuda, Vajrapani and religious change in

Jayavarman VII’s Angkor,” *Journal of Southeast Asian Studies*, 40 (1) (February 2009):

133.

ประติมากรรมเหวัชระส่วนมากที่พบในศิลปะเขมร มักสร้างขึ้นตั้งแต่สมัยนครวัด – สมัยบายน แบ่งออกได้หลายรูปแบบ ดังนี้

1. ประติมากรรมลอยตัว

1.1 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ในการครอบครองของเอกชน (Private Collection) (ภาพที่ 69)

ประติมากรรมเหวัชระอยู่ในในท่าโอบกอดหรือยับยั้งกับศักดิ์ คือ ไนราตมะ ทำจากสำริด อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17 สมัยนครวัด ขนาดสูง 22.8 เซนติเมตร เหวัชระมี 8 เศียร 16 กร ในแต่ละกรถือด้วยกะโหลกที่บรรจุสัตว์โลกและเทพแห่งแผ่นดิน เหวัชระนุ่งผ้าที่มีรูปคล้ายสมอเรือห้อยอยู่ด้านหน้า ตามรูปแบบศิลปะสมัยนครวัด⁸⁵ (ภาพที่ 70) เหวัชระมี 2 บาท ยืนอยู่ในท่าอรรหปรยงกะบนร่างมนุษย์ที่นอนอยู่บนฐานกลีบบัว รูปแบบของเหวัชระที่อยู่ในท่าโอบกอดหรือยับยั้งกับศักดิ์นั้น ในศิลปะเขมรพบได้ค่อนข้างน้อย เนื่องจากในศิลปะเขมรมีแนวโน้มที่จะไม่สร้างประติมากรรมเกี่ยวกับการแสดงออกเรื่องเพศและความรุนแรง ส่วนมากมักจะหลีกเลี่ยงท่าทางที่แปลกประหลาดและน่ากลัวของประติมากรรม ดังนั้น ในปัจจุบันจึงมีประติมากรรม เหวัชระใน

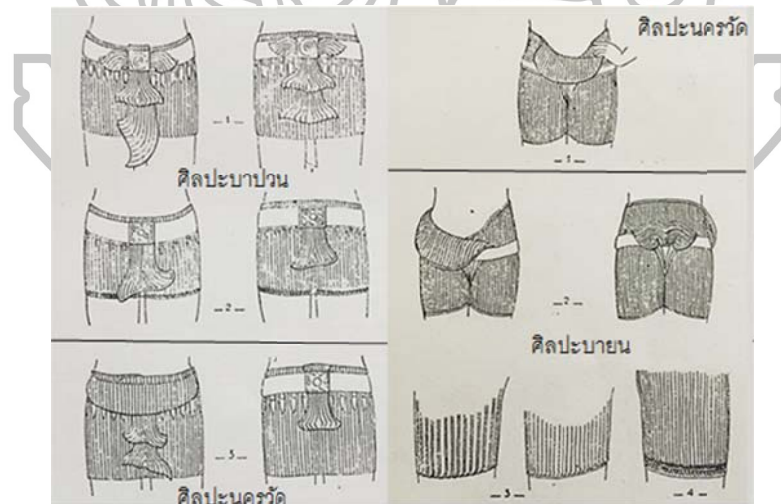
⁸⁵ หม่อมเจ้าสุภัทราดิศ ดิศกุล, *ศิลปะขอม เล่ม 3*, 50.

ศิลปะเขมรที่อยู่ในท่าโอบกอดกับศักติเพียงแค่ 2 ชั้นเท่านั้นที่ได้รับการเผยแพร่⁸⁶ และ 1 ใน 2 ชั้นดังกล่าว คือ ประติมากรรมเหวัชระองค์นี้

ภาพที่ 69 ประติมากรรมเหวัชระ ไม่ทราบที่มา ปัจจุบันอยู่ในการครอบครองของเอกชน (Private Collection)

ที่มา : Emma C. Bunker, Douglas A.J. Latchford, Adoration and glory : the golden age of Khmer art (Chicago, IL : Art Media Resources, c2004), 400.

ภาพที่ 70 ภาพลายเส้นรูปแบบฝั่วนุ่งของศิลปะเขมร

ที่มา : หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะขอม เล่ม 3 (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2514).

⁸⁶ Emma C. Bunker, Douglas A.J. Latchford, Adoration and glory : the golden age of Khmer art (Chicago, IL : Art Media Resources, c2004), 400.

1.2 ประติมากรรมवेशุระ ปัจจุบันอยู่ในความครอบครองของเอกชน (Private Collection) (ภาพที่ 71)

ทำจากสำริด ขนาดสูง 32.7 เซนติเมตร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17 สมัยนครวัด เวษุระมี 8 เศียร โดยแบ่งออกเป็นทั้งหมด 3 ชั้น ทุกเศียรมีตาที่ 3 บนหน้าผาก มีกรทั้งหมด 16 กร ของที่ถือในแต่ละกร คือ สัตว์โลกและเทพเจ้าแห่งแผ่นดิน ในกรซ้ายแต่ละกรถือถ้วยกะโหลกที่มีรูปมนุษย์นั่งอยู่ เป็นตัวแทนของจักรวาลขนาดเล็กและขนาดใหญ่ และในกรขวาแต่ละกรถือถ้วยกะโหลกที่ด้านบนมีสัตว์หลากหลายชนิด ถือเป็นสัญลักษณ์อำนาจพิเศษของเทพ ในกรขวาจากด้านล่างสู่ด้านบน ประกอบด้วย ช้าง ม้ามีแผงคอ แพะมีเครา วัวมีเขา ผู้หญิงนั่ง สิงโต หนู และอูฐ ซึ่งถือเป็นสัตว์โดยทั่วไปที่เวษุระมักจะถือ แต่ในศิลปะเขมร จะมีสิ่งที่มาแทนคือสัตว์ท้องถิ่นและ ไม่มีการถืออูฐ

เวษุระองค์นี้มี 4 บาท แสดงให้เห็นด้านหน้า 2 บาทและด้านหลังอีก 2 บาท อยู่ในท่าอรรหปรยงกะเหยียบอยู่บนมนุษย์ขนาดเล็กที่นอนหงาย มีความหมายถึงมารทั้ง 4 ท่าทางของเวษุระที่กำลังเดินนั้น มีเพียงนิ้วเท้าของบาทซ้ายที่สัมผัสหน้าอกของรูปมนุษย์ผู้ชายที่นอนอยู่ด้านล่าง ส่วนบาทขวาก็ข้างยกขึ้นมาวางบนช่องซ้าย ท่าทางในลักษณะนี้เกี่ยวข้องกับเทพในอินเดีย และเขมรนำมาปรับใช้สำหรับเวษุระมากที่สุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 และท่าเดินของเวษุระจะกลายเป็นแบบเขมรและดูอ่อนคลายมากกว่าในช่วงต้น

เวษุระนุ่งผ้าสมพตที่ทำจากหนัง โดยนุ่งต่ำลงไปที่เอวด้านล่างและสะดือ โดยผ้าสมพตจากหนังนี้ถือว่าเป็นลักษณะที่ผิดปกติอย่างมากสำหรับเวษุระ และกลายเป็นการปรากฏวิธีการแบบใหม่ของศิลปะเขมร เวษุระสวมเครื่องประดับแบบเขมร คือ สร้อยข้อมือ ต่างหู กำไลข้อมือ มงกุฎ และแผงที่หน้าอกจำนวน 9 อัน มงกุฎที่สวมนี้มีลักษณะเป็นวงกลมอย่างชัดเจนและไม่มีการผูกเป็นรูปปั้นทางด้านหลัง ซึ่งรูปแบบนี้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในประติมากรรมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ประติมากรรมชิ้นนี้มีการหล่อขึ้นทั้งหมด 4 ส่วน คือ กรทั้ง 8 แต่ละข้างสวมกำไลแขนที่หล่อที่ละชิ้น แต่ละส่วนจะถูกยึดด้วยวงโค้งรูปผีเสื้อที่อยู่ด้านหลัง⁸⁷

⁸⁷ Emma C. Bunker, Douglas A.J. Latchford, Adoration and glory : the golden age of Khmer art, 402.

ภาพที่ 71 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ปัจจุบันอยู่ในความครอบครองของเอกชน (Private Collection)

ที่มา : Emma C. Bunker, Douglas A.J. Latchford, *Adoration and glory : the golden age of Khmer art* (Chicago, IL : Art Media Resources, c2004), 403-404.

1.3 เศียรเหวัชระและโยคินีสำริด ปัจจุบันอยู่ที่ The Metropolitan Museum of Art ประเทศสหรัฐอเมริกา⁸⁸ (ภาพที่ 72)

ทำจากสำริด เป็นของมูลนิธิ Miriam and Ira D. Wallach อายุครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 17-ครึ่งแรกพุทธศตวรรษที่ 18 ปัจจุบันอยู่ที่ The Metropolitan Museum of Art ประเทศสหรัฐอเมริกา มีทั้งหมด 5 ชิ้น คือ เศียรเหวัชระ 1 เศียร ที่เหลือเพียงแค่ 5 เศียร คือเศียรบนและเศียรกลาง มีขนาดสูง 11.6 เซนติเมตร กว้าง 6.6 เซนติเมตร และลึก 6.6 เซนติเมตร และโยคินีที่อยู่ใต้อันแรกอีก 4 ตน มีขนาดเฉลี่ยสูง 10.4 เซนติเมตร กว้าง 2.79 เซนติเมตร และลึก 3.8 เซนติเมตร

⁸⁸ Heads of Hevajra and Four Dancing Yoginis, Accessed March 15, 2015, Available from <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/64919>

ภาพที่ 72 เคียรเหวัชระและโยคินีสำริด ปัจจุบันอยู่ที่ The Metropolitan Museum of Art
ที่มา : Heads of Hevajra and Four Dancing Yoginis, Accessed March 15, 2015,
Available from <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/64919>

1. 4 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่ Art Institute of Chicago ประเทศ
สหรัฐอเมริกา⁸⁹ (ภาพที่ 73)

ทำจากสำริด ขนาด 14.9x6.6x2.82 เซนติเมตร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17-18
ปัจจุบันอยู่ที่ Art Institute of Chicago ประเทศสหรัฐอเมริกา เหวัชระมี 8 เคียร 16 กร 2 บาทอยู่
ในท่าเต้นรำ นุ่งผ้าสมพตมีชายผ้าหางปลาห้อยตกลงมาด้านหน้าแบบศิลปะบายน

⁸⁹ Dancing Hevajra (Adthaparayanka), Accessed January 25, 2015,

Available from <http://www.artic.edu/aic/collections/artwork/148419>

ภาพที่ 73 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่ Art Institute of Chicago
ที่มา : Dancing Hevajra (Adthaparayanka), Accessed January 25, 2015,
Available from <http://www.artic.edu/aic/collections/artwork/148419>

1. 5 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ในการครอบครองของเอกชน (Private American Collection)⁹⁰ (ภาพที่ 74)

ทำจากสำริด สูง 21.8 เซนติเมตร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยบาเยน เป็นประติมากรรมเหวัชระขนาดเล็ก มี 8 เศียร 16 กร ในแต่ละกรถือถ้วยกะโหลกที่บรรจุองค์ประกอบตามที่บรรยายในคัมภีร์เหวัชระตันตระ ยกเว้นอุฐูที่ไม่มีปรากฏในนี้ และมีสัตว์อื่นมาแทน เหวัชระมี 2 บาท ยืนอยู่ในท่าอรรหปรยงกะเหยียบอยู่บนร่างมนุษย์ทั้ง 4 คนที่นอนหงาย ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของมารทั้ง 4 ตามที่ได้บรรยายอยู่ในคัมภีร์เหวัชระตันตระ มารทั้ง 4 ซึ่งมารทั้ง 4 เหล่านี้คือผู้นำทั้ง 4 ในเรื่องของความสกปรกและต่างพร้อย ที่ผู้ฝึกตันตระต้องเอาชนะเพื่อที่จะบรรลุการตรัสรู้ เหวัชระยืนอยู่บนฐานเป็นชั้นรูปวงรีและมีลูกบิดตกแต่งที่ขอบ เหวัชระนุ่งผ้าสมพตที่ด้านหลังมีการผูกเป็นริบบิ้นรูปผีเสื้อ และตกแต่งด้วยเครื่องประดับอย่างฟุ่มเฟือยที่หน้าอกและจี๊ทั้ง 3 อันทางด้านหลัง

ประติมากรรมใช้วิธีการหล่อโดยแยกเป็นชิ้นๆ โดยวิธี lost-wax (โลหะเข้าแทนที่ขี้ผึ้ง) คือ เศียรทั้ง 8 เศียร กรทั้ง 16 กร และฐานที่หล่อแยกและประกอบภายหลัง

⁹⁰ Emma C. Bunker, Douglas A.J. Latchford, Adoration and glory : the golden age of Khmer art, 405.

ภาพที่ 74 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ในการครอบครองของเอกชน (Private Collection)
ที่มา : Emma C. Bunker, Douglas A.J. Latchford, Adoration and glory : the golden age of
Khmer art (Chicago, IL : Art Media Resources, c2004), 406-407.

1. 6 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ ประเทศ
กัมพูชา (ภาพที่ 75)

ทำจากสำริด ขนาดสูง 29.97 เซนติเมตร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยบาเยน
พบที่ปราสาทบันทายกุกี (เสียมเรียบ) ในวิหารขนาดเล็กภายในศาสนสถานของปราสาท ซึ่งเป็น
ศาสนสถานที่สร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยบาเยน (ภาพที่ 76) ประติมากรรมเหวัชระมี 8
เศียร ซ้อนกัน 3 ชั้น ชั้นกลางมี 4 เศียรและด้านบนสุดมี 1 เศียร ซึ่งเป็นตัวแทนของพระธยานิพุทธ
ทั้ง 5 ส่วนเศียร 3 เศียรด้านล่างสุดอาจหมายถึง พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ทั้ง 3 องค์ คือ
พระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และพระโพธิสัตว์วิฆเนศวร ทุกเศียรมีตาที่ 3 บนหน้าผาก
เป็นเครื่องหมายของโยคีผู้ที่มีพลังมองเห็นความจริงนิรันดร์เบื้องหลังสิ่งที่เป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืนของโลก
นี้ และลักษณะของเศียรค่อนข้างผสมผสานในรูปกรวยแหลมและลาดเอียงเล็กน้อย กรทั้ง 16 กาง
ออกอยู่ด้านข้าง รูปร่างของเหวัชระดูผสมบาง และพลังของขาในการเดินทำให้จังหวะที่ตีเยี่ยม

เหวัชระมี 16 กร ทุกกรถือด้วยหัวกะโหลก มี 2 บาท ยืนในท่าอรรชรปรียังกะ
เหยียบอยู่บนร่างมนุษย์ที่นอนหงายบนฐานกลีบบัว เหวัชระนุ่งผ้าสมพต สวมผ้าถุงแบบเว้าลงมาที่
หน้าท้อง คือผ้าตกลงมาที่สะโพกและเว้าลงที่สะดือ ซึ่งเป็นรูปแบบของศิลปะสมัยบาเยนในช่วง
พุทธศตวรรษที่ 16 และมีชายผ้ารูปสมอเรือห้อยอยู่ด้านหน้าแบบศิลปะบาเยน⁹¹ ประติมากรรมชิ้นนี้

⁹¹ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะขอม เล่ม 3, 51.

หล่อแยกออกเป็น 6 ชิ้นส่วน คือ เเศียรด้านบนทั้ง 5 เเศียร, เเศียรด้านล่างทั้ง 3 เเศียร, ส่วนลำตัว, มนุษย์หรือมารที่นอนราบอยู่ที่ฐาน, กรทั้ง 16 กร, รัศมีประคด, ฐานกลีบบัว⁹²

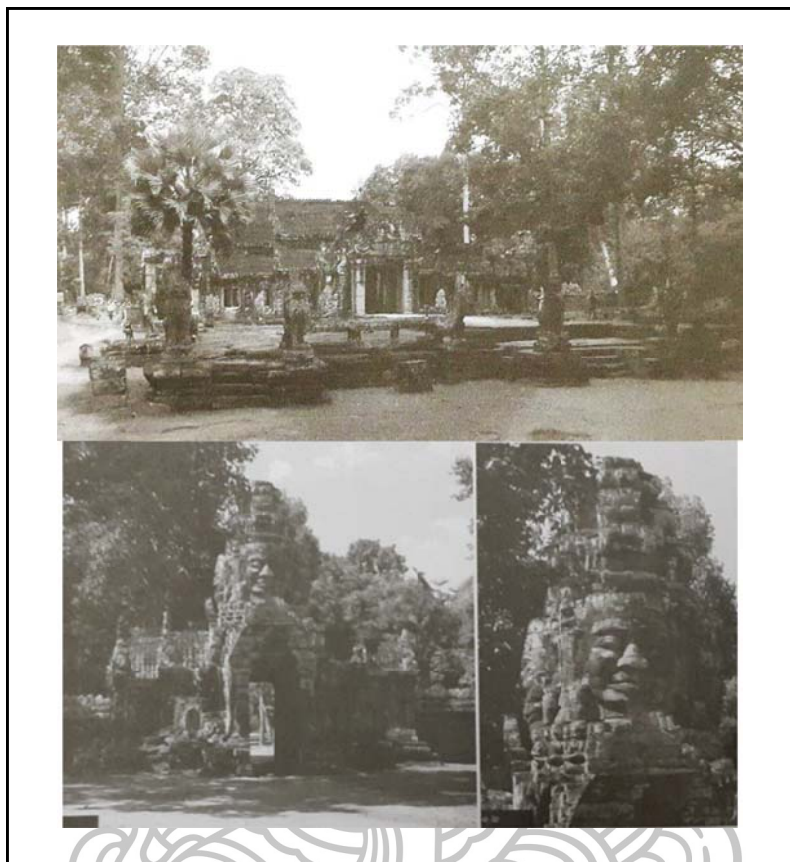

ภาพที่ 75 ประติมากรรมเทวีชระ ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พนมเปญ

ที่มา : Helen Ibbitson and Thierry, editors, *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory* (Washington : Nation Gallery of Art, c1997).

⁹² Helen Ibbitson and Thierry, editors, *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory*, 316-317.

ภาพที่ 76 ปราสาทบันทายคูฎี
ที่มา : สรศักดิ์ จันทร์วัฒนกุล, 30 ปราสาทขอมในเมืองพระนคร, (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2552), 301-302.

1.7 ประติมากรรมหัวชระ ปัจจุบันอยู่ที่ Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Indische kunst ประเทศเยอรมัน (ภาพที่ 77)

ทำจากสำริด สูง 30.48 เซนติเมตร กว้าง 20.57 เซนติเมตร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยบาเยน ไม่ทราบที่มา ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Indische kunst ประเทศเยอรมัน ประติมากรรมหัวชระชิ้นนี้แสดงถึงความมีอำนาจและความสง่างาม แสดงถึงการเคลื่อนไหวที่กระฉับกระเฉงในขณะเดียวกันก็ดูสงบ⁹³

⁹³ Helen Ibbitson and Thierry, editors, *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory*, 317–318.

ประติมากรรมหัวพระองค์นี้ถือได้ว่าโดดเด่นในการสร้าง โดยเฉพาะให้ความสำคัญ สำคัญต่อวัดประคดของสมพตที่อยู่ด้านหลัง หัวเข็มขัดรูปดอกไม้ที่แน่นหนาที่พับรวมเข้าไว้และการตกแต่งดอกไม้ที่เป็นอิสระ หัวพระมี 8 เศียรและแสดงออกเป็น 3 ชั้น การมองในทางที่ตรงไปด้านหลัง และด้านข้าง ลักษณะเหล่านี้บ่งชี้ถึงการดูแลปกป้องของพระพุทธเจ้า (หรือคัมภีร์) และทุกเศียรมีตาที่ 3 เห็นได้อย่างชัดเจน ซึ่งตาที่ 3 เป็นสัญลักษณ์ของความลึกซึ้งของร่างกาย คำพูด และจิตใจ กรทั้ง 16 กร คือ ในกรขวาประกอบด้วย ข้าง ม้า สุนัข วัว สัตว์ที่ไม่สามารถระบุได้ บุคคลสำคัญในรูปมนุษย์ สิงโต และสัตว์ป่าในนิยาย ส่วนในกรซ้ายประกอบด้วยรูปมนุษย์ นอกจากนี้หัวพระยังถือถ้วยกะโหลก ทั้งหมดคือความว่างเปล่าทั้ง 16 ที่มีความบริสุทธิ์ของจิตใจที่สมบูรณ์แตกต่างกัน

ยิ่งกว่านั้นยังใส่รายละเอียดของเครื่องแต่งกาย ที่ผู้สร้างตั้งใจที่จะถ่ายทอดข้อความสำคัญของความในคัมภีร์หัวพระต้นตระกูล คือ มงกุฏ ต่างหู สร้อยคอ กำไลข้อมือ และเข็มขัด การนุ่งสมพตสั้นและมีการตกแต่งวัดประคดที่ด้านหลัง แสดงถึงความสัมพันธ์กับรูปแบบศิลปะบายัน เศียร ปาก ตา และมงกุฏที่มีผมปกคลุมกับดอกบัวตูมที่ยังคงเป็นรูปแบบศิลปะนครวัด แสดงให้เห็นว่าประติมากรรมชิ้นนี้อาจจะสร้างขึ้นในระหว่างช่วงการเปลี่ยนแปลง⁹⁴

⁹⁴ Helen Ibbitson and Thierry, editors, *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory*, 317–318.

ภาพที่ 77 ประติมากรรมเทพีพระ ปัจจุบันอยู่ที่ Staatliche Museen zu Berlin, ,Museum für Indische kunst ประเทศเยอรมัน
ที่มา : Helen Ibbison and Thierry, editors, **Sculpture of Angkor and ancient Cambodia :millennium of glory** (Washington : Nation Gallery of Art, c1997), 317–318.

1. 8 ประติมากรรมเทพีพระมณฑล ปัจจุบันอยู่ที่ Art Gallery of New South Wales ประเทศออสเตรเลีย (ภาพที่ 78)

ทำจากสำริด สูง 38.99x23.5 เซนติเมตร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยบาเยน ซื้อมาจากกองทุน Goldie Stronberg Southeast Asian Art ปัจจุบันอยู่ที่ Art Gallery of New South Wales ประเทศออสเตรเลีย เทพีพระมี 8 เศียร (แบ่งออกเป็น 3 ระดับ) มี 16 กร หนึ่งฝ่าสมพต สันชักชายผ้าออกมาเป็นวงโค้งบริเวณหน้าท้อง มี 2 บาทยื่นอยู่ในท่าอรรทปรยังกะเหยียบอยู่บนร่างมนุษย์ สฐานด้านล่างมีรูปบุคคลล้อมรอบ อยู่ด้านหน้าของเทพีพระคือนางปรัชญาปารมิตา⁹⁵ และโยคินีอีก 5 ตนแต่ละตนอยู่ในท่าเดินรำอยู่บนฐานกลีบบัว

⁹⁵ Sharrock, “The Buddhist pantheon of the Bāyon of Angkor : an historical and art historical reconstruction of the Bāyon temple and its religious and political roots” (A dissertation submitted in candidacy for the degree of Doctor of Philosophy (PhD), University of London, 2006).

ภาพที่ 78 ประติมากรรมเหวัชระมณฑล ปัจจุบันอยู่ที่ Art Gallery of New South Wales
ที่มา : Accessed March 19, 2015, Available from <http://www.artgallery.nsw.gov.au>

1. 9 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ ประเทศ
กัมพูชา (ภาพที่ 79)

ทำจากสำริด ขนาดสูง 22.48 เซนติเมตร กว้าง 11.99 เซนติเมตร อายุราวพุทธ
ศตวรรษที่ 18-ต้นพุทธศตวรรษที่ 19 สมัยบายน พบที่พระราชวังหลวง นครธม (เสียมเรียบ)
ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ ประเทศกัมพูชา พบในระหว่างการขุดค้นทาง
โบราณคดีที่นครธมในปี พ.ศ.2493 โดย EFEO (สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ) ประติมากรรม
เหวัชระองค์นี้ให้ความชัดเจนในเรื่องของพระราชวังที่เหลือแต่ซากปรักหักพังของพระเจ้าชัยวรมันที่
7 ได้เป็นอย่างดี B.P.Groslier หัวหน้าโครงการขุดค้นได้กำหนดอายุประติมากรรมองค์นี้ราวปี
พ.ศ.2306 ตรงกับช่วงสิ้นสุดของสมัยบายน

ลักษณะของประติมากรรมองค์นี้ คือ มีเส้นบากที่ลึกของเนตรทั้งหมด ปากที่กว้าง
และมงกุฎทรงแหลม รวมถึงการประดับตกแต่งร่างกาย แถวกลางของเศียรทั้ง 8 สร้างขึ้นในรูป
พีระมิด และเศียรแถวล่างหันออกตามเข็มนาฬิกา ส่วนบาททั้ง 2 บาทยื่นอยู่ในท่าเดินรำ โดยมี
ลักษณะที่แปลกกว่าประติมากรรมเหวัชระองค์อื่น เนื่องจากมีการวางบาทซ้ายไว้บนบาทขวาและ
รูปมนุษย์ขนาดเล็กที่นอนคว่ำอยู่ด้านล่าง คือ มารทั้ง 4 ที่มีหลายหัว ขาของเหวัชระมีขนาดใหญ่
และแข็งแรง มีพระนาภีเป็นรูปกากบาท และขอบด้านล่างของสมพตมีไข่มุกประดับ รูปแบบนี้แสดง
ให้เห็นถึง

รูปแบบสมัยบายัน⁹⁶

ภาพที่ 79 ประติมากรรมเทพวิษณะ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ
ที่มา : Helen Ibbitson and Thierry, editors, *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory* (Washington : Nation Gallery of Art, c1997), 318.

1.10 ประติมากรรมเทพวิษณะ ปัจจุบันอยู่ที่ The Cleveland Museum of Art ประเทศ
สหรัฐอเมริกา⁹⁷ (ภาพที่ 80)

ทำจากสำริด ขนาดสูง 45.97 เซนติเมตร กว้าง 23.88 เซนติเมตร อายุราวพุทธ
ศตวรรษที่ 18–ต้นพุทธศตวรรษที่ 19 สมัยบายัน เป็นของขวัญที่ Maxeen and John Flower มอบ
ให้เพื่อเป็นเกียรติแก่ Dr. Stanislaw Czuma เมื่อปี พ.ศ.2554 ปัจจุบันอยู่ที่ The Cleveland
Museum of Art ประเทศสหรัฐอเมริกา เทพวิษณะมี 8 เศียร โดยทำเศียรแบ่งเป็น 3 ระดับ มี 16 กร
ในแต่ละกรถือสิ่งของที่สามารคมองเห็นได้อย่างชัดเจน มี 2 บาท ยืนอยู่ในท่าอรรธปรยังกะบนฐาน
กลีบบัว และค่อนข้างสังเกตเห็นได้ยากว่ามีร่างมนุษย์อยู่ที่ใต้บาทของเทพวิษณะหรือไม่ เนื่องจากมี
ประติมากรรมทากินีทั้ง 8 ตนสลักอยู่โดยรอบ เทพวิษณะนั่งผ้าสมพตสั้นชักชายผ้าโค้งออกด้านหน้า
ด้านหลังเป็นรัศมีประคดรูปผีเสื้อขนาดใหญ่ ฐานด้านล่างล้อมรอบด้วยทากินีทั้ง 8 ตน ในท่าเดินรำ
อยู่บนฐานกลีบบัว

⁹⁶ Helen Ibbitson and Thierry, editors, *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory*, 318–319.

⁹⁷ Hevajra, Accessed February 2, 2015, Available from, <http://www.clevelandart.org/art/2011.143?>

ด้านหน้า

ด้านหลัง

ภาพที่ 80 ประติมากรรมเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่ The Cleveland Museum of Art
ที่มา : Hevajra, Accessed February 2, 2015, Available from
<http://www.clevelandart.org/art/2011.143?>

1.11 วิหารขนาดเล็กภายในประดิษฐานเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน
แห่งชาติ พนมเปญ ประเทศกัมพูชา (ภาพที่ 81-82)

ทำจากสำริด สูง 20.5 เซนติเมตร กว้าง 15.98 เซนติเมตร อายุราวพุทธศตวรรษ
ที่ 18-ต้นพุทธศตวรรษที่ 19 สมัยบาเยน ไม่ทราบที่มา ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
พนมเปญ ประเทศกัมพูชา วิหารนี้ประกอบด้วยหลายส่วน หล่อแบบแยกกัน ฐานมีลักษณะ
สี่เหลี่ยมย่อมุมและมีดอกบัวขนาดใหญ่ภายในมีกลีบบัว 8 กลีบ ฐานของมณฑลประกอบด้วย
สี่เหลี่ยมและวงกลมของดอกไม้ ตรงกลางด้านในสุดคือเหวัชระ มีประตูทางเข้าทั้ง 4 ทิศแสดงถึง
พื้นที่ของจักรวาลทั้งหมด ด้านบนเสาแต่ละต้นมีเศียรนาค สำหรับปกป้องทางเข้าจากปีศาจ และ
ด้านบนมีรูปบุคคลนั่งสมาธิ ซึ่งในศิลปะเขมรไม่จำเป็นต้องหมายถึงพระอมิตาภะ ประติมากรรมเห
วัชระเคลือบด้วยทองและหล่อขึ้นมาเป็นชิ้นเดียว ยืนอยู่ในท่าเดินรำบนฐานกลีบบัว มี 2 บาท บาท
ซ้ายเหยียบบนร่างมนุษย์ที่นอนคว่ำ สามารถมองเห็นศิวะได้มี 3 คน จุดที่สังเกตเห็นของมารทั้ง 4
คือ ร่องตามยาวของขารวมถึงศิวะทั้ง 4 คนและลำตัวที่หันลงจึงทำให้มองไม่เห็น เหวัชระเดินรำ
ด้วยบาทซ้ายส่วนบาทขวายกขึ้น มีโยคินีเดินรำเป็นวงกลมล้อมรอบเหวัชระอยู่ในด้านตรงข้ามกับ
บาทที่ยกขึ้น

เหวัชระมี 16 กร กรทั้งหมดแผ่ออกคล้ายปีกพร้อมกันกับเศียรด้านล่างและเท้าที่ยกขึ้น กรด้านขวาส่วนใหญ่แตกหักแต่กรด้านซ้ายยังคงหลงเหลืออยู่ และถือสิ่งของที่มีลักษณะคล้ายรูปวงรี อาจหมายถึงตัวแทนของถ้วยกะโหลก เหวัชระในศิลปะเขมรสามารถมองเห็นได้ทั้ง 16 กร ถือถ้วยกะโหลกที่ว่างเปล่าหรือเพียงทำท่าทางเหมือนถือของบางอย่าง แสดงถึงสัญลักษณ์ของความบริสุทธิ์แห่งจิตใจ อันเป็นรูปแบบหนึ่งของขั้นตอนสู่การบรรลู่ (หลุดพ้น) เหวัชระนุ่งผ้าสมพตสัน มีรูปเครื่องวงกลมพับเป็นแผงอยู่ด้านหน้า และตกแต่งด้านหลังกับรัดประคดรูปมงกุฎฝีเสื่อ กับดอกไม้ น่าจะเป็นรูปแบบที่ใกล้เคียงกับช่วงพุทธศตวรรษที่ 17- ต้นพุทธศตวรรษที่ 18 ชั้นของเศียรทั้ง 8 ควบคุมโดยท่าทางการเดินของร่างกายและการเอียงไปทางซ้ายเล็กน้อย ทุกเศียรแสดงออกถึงความเมตตาและมีเนตรที่ 3 บนหน้าผากเป็นสัญลักษณ์ของความสามารถที่จะเข้าใจความจริงที่สมบูรณ์

แต่เดิมโยคินีกำลังเดินรำอยู่บนกลีบบัวทั้ง 8 ที่อยู่บนฐาน แต่ประติมากรรมนี้เหลือเพียงแค่ 6 คนเท่านั้น ที่หายไปคือ เคารี (Gauri) ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ และ ฆัสมาวี (Ghasmari) ทิศเหนือ และที่ยังคงเหลือประกอบด้วย ทิศตะวันตก คือ เวตาลี (Vetali) ในกรขวาถือบ่วง กรซ้ายถือถ้วยกะโหลก ทิศใต้ คือ เจารี (Cauri) ในกรขวาถือมีด ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ คือ ปุกกาสี (Pukkasi) กรขวาถือรูปบุคคล กรซ้ายถือตรีศูล ทิศตะวันออกเฉียงใต้ คือ สวารี (Savari) ทิศตะวันตกเฉียงใต้ คือ จันดาลี (Candali) กรขวาถือกลอง กรซ้ายถือดอกบัวตูม และทิศตะวันตกเฉียงเหนือ คือ โดมบิณี (Dombini) กรขวาถือสัตว์ กรซ้ายถือปลา โยคินีทั้งหมดมีมวยผมทรงแหลมประดับด้วยมงกุฎ นุ่งสมพตสันกับรัดประคดรูปสามเหลี่ยมยาว ปลายของกลีบบัวที่ขึ้น ทั้งหมดอยู่ในท่ากำลังเดินรำ และมีลักษณะที่รู้สึกสงบและดูมีความพร้อมเพรียงกัน ทั้งๆ ที่มีการเคลื่อนไหวที่แข็งแรง⁹⁸

⁹⁸ Helen Ibbitson and Thierry, editors, *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory*, 319-320.

ภาพที่ 81 วิหารขนาดเล็กภายในประดิษฐานเทพีพระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
พนมเปญ

ที่มา : Helen Ibbitson and Thierry, editors, *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory* (Washington : Nation Gallery of Art, c1997), 319.

ภาพที่ 82 ภาพแสดงให้เห็นการยืนต้นรำของเทพีพระที่ประดิษฐานอยู่ในวิหาร

ที่มา : *Gods of Angkor : bronzes from the National Museum of Cambodia.*

(Washington, D.C. : Arthur M. sackler Gallery, Smithsonian Insitution, 2010), 67, 120.

1.12 ประติมากรรมส่วนบนของหัวซระ ปัจจุบันอยู่ที่ The Metropolitan Museum of Art ประเทศสหรัฐอเมริกา (ภาพที่ 83)

ทำจากหินสูง 3 เมตร อายุพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยบายน ปัจจุบันอยู่ที่ The Metropolitan Museum of Art ประเทศสหรัฐอเมริกา พบชิ้นส่วนนี้แตกหักอยู่ในกองดินใกล้วิหารด้านตะวันออกของประตูผี (Porte des Morts) ของนครมธ ต่อมาในปี พ.ศ.2523 มีการแลกเปลี่ยนโบราณวัตถุกันระหว่างเซอร์แฮม วู้ดวอร์ด (Hiram Woodward) และบรูโน้ ดาแซงส์ (Bruno Dagens) ทำให้ประติมากรรมชิ้นนี้กลายเป็นโบราณวัตถุในคลังอนุรักษ์ภายในโรงเก็บที่เมืองเสียมเรียบ และประติมากรรมนี้เคยมีส่วนของพระบาทขนาดใหญ่ที่สภาพไม่ค่อยดีอยู่ในโรงเก็บวัตถุด้วย⁹⁹

เคยมีการระบุว่าชิ้นส่วนนี้เป็นประติมากรรมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 11 เศียร โดยมีเศียรทั้งหมด 7 เศียร 3 ชั้น และเศียรอีก 4 เศียรได้หายไป แต่มีข้อคัดค้านเนื่องจากพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 11 เศียรรู้จักกันในเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 แต่ไม่ได้รับความนิยมเท่าที่ควร และประติมากรรมชิ้นนี้ก็ไม่ได้แสดงให้เห็นถึงลักษณะของพระโพธิสัตว์แห่งความกรุณาแต่อย่างใด แต่แสดงถึงลักษณะของเทพในนิกายตันตระคือหัวซระมากกว่า อลัน ไพรซ์ (Alan Priest) ได้เผยแพร่ประติมากรรมชิ้นนี้ในปี พ.ศ.2480 ซึ่งถูกซื้อไปตั้งแต่ปี พ.ศ.2478 พร้อมกับประติมากรรมเขมรที่สำคัญอื่นๆ จาก สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ ประเทศฝรั่งเศส

ลักษณะของประติมากรรมคือ ด้านบนสุดได้หักหายไป อลัน ไพรซ์ ได้แสดงให้เห็นว่าแต่เดิมมี 8 เศียร สอดคล้องกับประติมากรรมสำริดหัวซระของเขมรที่มีทั้งหมด 8 เศียรเช่นกัน และเมื่อพิจารณาด้านข้างแต่ละด้านของประติมากรรมพบว่ามีด้านละ 8 กร สอดคล้องกับประติมากรรมสำริดหัวซระที่มีทั้งหมด 16 กร ยกเว้นแต่ท่าทางการเดินรำเท่านั้นที่ไม่สามารถระบุได้ เนื่องจากประติมากรรมชิ้นนี้มีเพียงแค่ส่วนบน แต่อย่างไรก็ตาม ส่วนที่แตกหักของประติมากรรมชิ้นเดียวกันยังคงพบอยู่ที่เขมรและแสดงในท่าทางการเดินรำ (จะกล่าวถึงต่อไป)

ในปี พ.ศ.2512 บรูโน้ ดาแซงส์ ได้เขียนในรายงานไว้ว่า “รูปประติมากรรมหินขนาดใหญ่...น่าเสียดายอย่างมากที่ได้รับความเสียหาย เป็นรูปหัวซระกำลังเดินรำเช่นเดียวกับรูปสำริด และได้มาจากวิหารด้านตะวันออกของประตูผีของนครมธ สถานที่ที่มักพบโลเกศวรจำนวน

⁹⁹ Peter D. Sharrock, “Hevajra at Bantéay Chmâr,” *The Journal of the Walters Art Museum* 64/65 issue year 2006/2007, published 2009: 59-60.

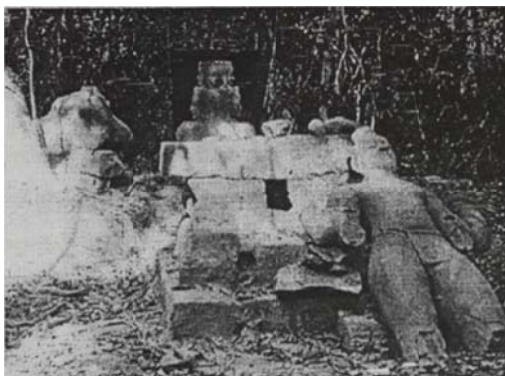
มากที่ถูกนำมาศึกษาวิจัย” (ภาพที่ 84) และเขายังเชื่อว่าส่วนเศียรของประติมากรรมที่ปัจจุบันอยู่ที่ The Metropolitan Museum of Art และที่นครมคือชิ้นส่วนเดียวกัน¹⁰⁰

ภาพที่ 83 ประติมากรรมส่วนบนของพระเจ้าวระ ปัจจุบันอยู่ที่ The Metropolitan Museum of Art ที่มา : Burst of Hevajra, Accessed 20 January, 2015, Available from <http://www.metmuseum.org>; Joyce Clark, editor, Bayon New perspective (Bangkok : River Books, 2007), 279.

¹⁰⁰ Hiram W. Woodward, JR, "Tantric Buddhism at Angkor Thom," *Ars Orientalis*, Vol. 12 (1981).

ภาพที่ 84 ชิ้นส่วนส่วนบนของเหวัชระที่พบร่วมกับประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร
ที่มา : Peter D. Sharrock, “The Buddhist pantheon of the Bayon of Angkor : an historical
and art historical reconstruction of the Bayon temple and its religious and political roots”
(.A dissertation submitted in candidacy for the degree of Doctor of Philosophy
(PhD).University of London, 2006), 133.

1.13 ประติมากรรมส่วนล่างของเหวัชระ (ภาพที่ 85)

ชิ้นส่วนพระบาทของเหวัชระทำจากหินทราย อายุพุทธศตวรรษที่ 18 พบจาก
การขุดค้นบริเวณนอกกำแพงเมืองที่พระราชวังหลวง นครธม (เสียมเรียบ) พบอยู่บนกองดินที่อยู่
ในป่าไกลประมาณ 100 เมตรจากประตูผี (Porte des Morts) โดย อองรี มาร์แชล (Henri
Marchal) เมื่อวันที่ 8 มีนาคม พ.ศ.2468 ซึ่งอองรี ได้อธิบายว่า ประติมากรรมขนาดใหญ่นี้มี
ลักษณะนึ่งย่อขา จากรูปแสดงให้เห็นถึงขนาดของขาที่ใหญ่มาก ถึงแม้ว่าส่วนเท้าจะถูกตัดออกไป
เป็นรูปแบบของทำอรรถปรยงกะซึ่งเป็นเท้าเดินรำของเหวัชระ และดูเหมือนว่าจะมีฐานสำหรับ
รองรับประติมากรรมด้วย แต่เดิมประติมากรรมคงต้องมีความสูงมากกว่า 3 เมตรขึ้นไป นับรวม
ส่วนฐานบัวที่รองรับประติมากรรมและขนาดของไม้ที่เป็นส่วนฐานขนาด 1 เมตร ทำให้
ประติมากรรมเหวัชระองค์นี้เป็น 1 ในองค์ที่ใหญ่ที่สุดที่สร้างขึ้นในสมัยบายนช่วงหลัง

ภาพที่ 85 ชิ้นส่วนขาของประติมากรรมเหวัชระ พบที่นอกกำแพงเมืองนครธม

ที่มา : Joyce Clark, editor, *Bayon New perspective* (Bangkok : River Books, 2007), 279.

Peter D. Sharrock ได้เสนอว่า ประติมากรรมเหวัชระขนาดใหญ่องค์นี้เกือบจะมีขนาดเท่ากับประติมากรรมพระวิษณุที่สูง 4 เมตรที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงสร้างขึ้นที่ปราสาทนครวัด บางทีอาจเป็นสัญลักษณ์ของการเฉลิมฉลองในคราวที่รบชนะจามปาได้ในปี พ.ศ.1746 เนื่องจากขนาดที่ใหญ่ผิดปกติและคุณภาพของการทำนั้น คงทำขึ้นในวัดอุประสงค์ของราชสำนักเป็นหลัก¹⁰¹ ประติมากรรมพระวิษณุและเหวัชระมีรูปแบบศิลปะที่คล้ายคลึงกัน เช่น มีคอสั้น มีไหล่ที่สูงและเป็นเหลี่ยม ไม่สวมสร้อยคอและถือของที่มีความประณีตคล้ายกัน ซึ่งสันนิษฐานได้ว่าประติมากรรมทั้งสองชิ้นอาจร่วมสมัยกันและอาจเป็นไปได้ว่าเป็นประติมากรรมที่ใหญ่ที่สุดในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7¹⁰²

การที่พบประติมากรรมเหวัชระชิ้นนี้ถูกทิ้งอยู่นอกกำแพงเมืองนครธม อาจสะท้อนให้เห็นถึงการกลับไปนับถือลัทธิไศวนิกายในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 และชิ้นส่วนที่แตกหักนี้อาจเป็น 1 ในรูปเคารพ 100,000 ชิ้นที่ถูกทำให้เสียหายเมื่อมีการต่อต้านพุทธศาสนาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่เกิดขึ้นหลังจากการสิ้นพระชนม์ของพระองค์

การค้นพบประติมากรรมเหวัชระนี้ ได้มีการลงข่าวในหนังสือพิมพ์ของกัมพูชา คือหนังสือพิมพ์พนมเปญโพสต์ (Phnompenh Post) เมื่อวันที่ 29 กันยายน พ.ศ.2552 (ภาพที่ 86) กล่าวถึง การพบชิ้นส่วนที่หายไปของประติมากรรมเหวัชระที่ส่วนบนจัดแสดงอยู่ที่ The Metropolitan Museum of Art และส่วนที่หายไปได้ถูกพบที่เสียมเรียบ ซึ่ง Peter D. Sharrock ได้

¹⁰¹ Sharrock, "Hevajra at Bantéay Chmàr": 60.

¹⁰² Sharrock, "The Buddhist pantheon of the Bàyon of Angkor : an historical and art historical reconstruction of the Bàyon temple and its religious and political roots, 132.

ให้สัมภาษณ์ว่า นักโบราณคดีฝรั่งเศสที่พบประติมากรรมนี้ คงมีการเคลื่อนย้ายชิ้นส่วนของประติมากรรม โดยไม่ทราบความสำคัญของชิ้นส่วนขาที่ได้รับความเสียหาย ซึ่งสิ่งนี้เป็นประติมากรรมที่มีเอกลักษณ์เฉพาะและมีความสำคัญเป็นพิเศษในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

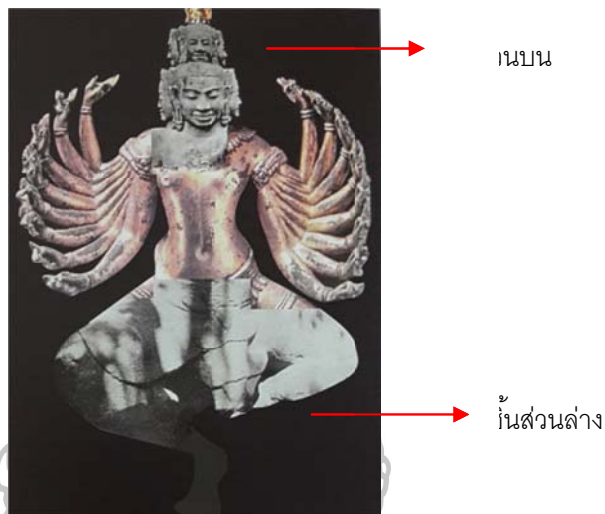
ปัจจุบันชิ้นส่วนนี้ได้รับการดูแลจากทางพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสีหนุอันกอร์ (Sihanouk Angkor Museum) ในเสียมเรียบ¹⁰³ และได้มีการพยายามสร้างภาพของประติมากรรมชิ้นใหม่ตามความเป็นจริงโดยการนำภาพส่วนบนและส่วนขามาต่อกันเพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ (ภาพที่ 87)

ภาพที่ 86 Peter D. Sharrock ถ่ายรูปร่วมกับประติมากรรมส่วนขาที่ถูกพบ ภาพจากหนังสือพิมพ์
พนมเปญโพสต์ ฉบับวันที่ 29 กันยายน พ.ศ.2552

ที่มา : Lost legs found in Siem Riep, Accessed March 18, 2015, Available from
<http://www.phnompenhpost.com/national/lost-legs-found-siem-riep>

¹⁰³ Lost legs found in Siem Riep, Accessed March 18, 2015, Available from <http://www.phnompenhpost.com/national/lost-legs-found-siem-riep>

ภาพที่ 87 การสร้างภาพขึ้นใหม่ของประติมากรรมทั้ง 2 ชิ้นส่วนของवेशุระ

ที่มา : Joyce Clark, editor, *Bayon New perspective* (Bangkok : River Books, 2007), 281.

2. ประติมากรรมนูนสูง

2.1 ภาพสลักवेशุระพบที่ปราสาทพระขรรค์ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน

กัมพูชา (ภาพที่ 88)

เป็นภาพสลักवेशุระกำลังเดินรำสลักอยู่บนแผ่นจารึกพบในปราสาทพระขรรค์ และสูญหายไปในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 Louis Delaporte ได้เผยแพร่ภาพนี้เมื่อปี พ.ศ.2423 ภาพนี้สลักบนแผ่นทองแดงและเสนอว่าอาจเป็นรูปของพระคิระซึ่งได้พบที่ปราสาทพระขรรค์ และถูกย้ายไปไว้ยังพิพิธภัณฑสถานของกัมพูชา (Musée Khmer) ภาพของवेशุระดังกล่าวมีลักษณะคือ มี 8 เศียร 16 กร 2 บาทยืนเหยียบอยู่บนร่างมนุษย์ที่นอนหงายโดยที่บาทขวายกขึ้นและใช้เพียงปลายเท้าเหยียบร่างมนุษย์ ส่วนบาทซ้ายเหยียบเต็มบาท เวษุระนุ่งผ้าสมพตสั้นชักชายผ้าออกมาเป็นวงโค้งและมีชายผ้าเป็นรูปสมอเรืออยู่ด้านหน้า ซึ่งเป็นรูปแบบของศิลปะสมัยบาเยน อีกทั้งปราสาทพระขรรค์เป็นปราสาทที่สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เมื่อปี พ.ศ.1734 เพื่ออุทิศถวายให้แก่พระบิดาของพระองค์คือพระเจ้าธรณินทรวรมัน และ ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ ได้กล่าวว่า ปราสาทหลังนี้สร้างขึ้นบนสถานที่ที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงบชนะและรองรับโลหิตศัตรูของพระองค์¹⁰⁴ ดังนั้น จึงอาจกำหนดอายุของแผ่นภาพสลักवेशุระนี้ว่ามีอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18

¹⁰⁴ สรศักดิ์ จันทน์วัฒนกุล, 30 ปราสาทขอมในเมืองพระนคร (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2552), 327.

ภาพที่ 88 ภาพลายเส้นของภาพสลักเทพวิษณุ พบที่ปราสาทพระขรรค์ ปัจจุบันอยู่ที่
พิพิธภัณฑสถานกัมพูชา

ที่มา : Peter D. Sharrock, "The Buddhist pantheon of the Bayon of Angkor : an historical and art historical reconstruction of the Bayon temple and its religious and political roots" (A dissertation submitted in candidacy for the degree of Doctor of Philosophy (PhD), University of London, 2006), 135.

2.2 ทับหลังเทพวิษณุที่ปราสาทบันทายฉมาร์ (ภาพที่ 89)

สลักบนแผ่นหินเนื้อประตู่ทางเข้าโถงทางตะวันตกสุดของวิหารกลาง อายุพุทธศตวรรษที่ 18 ทับหลังมีขนาด 69.85x74.93 เซนติเมตร ประดับอยู่บนประตูทางเข้าที่มีความสูงกว่า 3 เมตรของปราสาทบันทายฉมาร์ (Banteay Chmar)¹⁰⁵ รูปเทพวิษณุมี 8 เศียร 20 กร อยู่ในท่าเต้นรำ 4 กรขวาถือดาบโค้งและอีก 3 กรขวาถือมิดสัน (รูปแบบศาสตราวุธ) เทพวิษณุที่อยู่ในรูปเต้นรำนี้แตกต่างจากรูปเทพวิษณุของเบงกอล เนปาล ทิเบต และจีน เนื่องจากเป็นงานที่ทำขึ้นโดยราชสำนัก และมีรายละเอียดคล้ายกันกับประติมากรรมเทพวิษณุสำริดหุ้มทองที่ขุดพบโดย B.P.

¹⁰⁵ ปราสาทบันทายฉมาร์ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเขมร สร้างขึ้นเนื่องในพุทธศาสนา มีการสลักภาพบริเวณผนังในแต่ละด้านเกี่ยวกับการสู้รบกับจาม รวมถึงเรื่องของเทพในนิยายมหายานและศาสนาฮินดูด้วย เช่น ผนังด้านทิศใต้เป็นการสลักภาพเล่าเรื่องการสู้รบกับจามเมื่อปี พ.ศ.1720 คราวที่จามซุ่มโจมตีเมืองพระนคร ผนังด้านทิศตะวันออกเป็นภาพเล่าเรื่องการสู้รบกันที่โตนเลสาบระหว่างจาม และเขมร ผนังด้านทิศตะวันตกด้านใต้เป็นภาพของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และผนังด้านทิศตะวันตกด้านเหนือเป็นภาพสลักเล่าเรื่องการกวณเกษียรสมุทรในศาสนาฮินดู ใน Daw Rooney, *Angkor Cambodia's Wondrous Khmer Temples* (Odyssey books & Guide, 2006), 367-371.

Groslier จากพระราชวังหลวง นครธม มากกว่า รายละเอียดรวมถึงท่าทางการเต้นรำโดยการยกบาทซ้ายขึ้น การสวมต่างหูที่มีขนาดใหญ่โดยมีไหล่องรับ และลักษณะของกรและเครื่องประดับที่มีมาก ชิ้นส่วนล่างสุดของทับหลังแกะสลักในส่วนของพระบาท ซึ่งมีบางชิ้นส่วนได้ตกลงไปยังกองหินด้านล่าง และส่วนบนของทับหลังที่ยังสมบูรณ์เป็นส่วนขาที่มีรอยขีดหรือถลอก

รูปแบบศาสตราวุธหวัชระนั้นในคัมภีร์สันสกฤตที่นำไปยังจีนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ได้เรียกว่า ความสมบูรณ์แบบของความกล้าหาญหรือวิริยะปารมิตา ในคัมภีร์นิสบันนโยคา วลิกกล่าวถึงรายชื่อของอาวุธที่หวัชระถือในกรขวา ประกอบด้วย เขี้ยว ตริศูล กระบอง ภาชนะใช้ดื่ม จานกลม ลูกศร ดาบ และวัชระ แต่สิ่งเหล่านี้ไม่ได้ถูกนำมาปรับใช้ในศิลปะเขมรเลย ทับหลังหวัชระที่ปราสาทบันทายฉมาร์ หวัชระถือดาบใบกว้าง 2 เล่ม ดาบโค้ง 4 เล่ม และบางครั้งถือดาบสั้น 3 เล่มทั้งหมดนี้ถือในกรขวา ส่วนกรซ้ายทุกกรได้หักหายไป จึงไม่สามารถระบุได้อย่างชัดเจน

เนื่องจากหวัชระในรูปแบบศาสตราวุธให้ความรู้สึกเหมือนประติมากรรมมีการเคลื่อนไหว อีกทั้งในกรยังถืออาวุธที่เกี่ยวข้องกับการรบ จึงอาจทำให้ถูกเลือกมาสลักไว้บนทับหลังของปราสาทบันทายฉมาร์ (ภาพที่ 90) ซึ่งเป็นปราสาทที่เกี่ยวข้องกับการสู้รบ และเป็นสถานที่ที่อุทิศถวายแก่เจ้าชายศรีนทรกุมาร (Sindrakumara) (สันนิษฐานว่าอาจเป็นพระราชบุตรของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7) และเหล่าทหารที่ปกป้องพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จากการรุกรานของจามจนตนเองเสียชีวิต ในจารึกปราสาทบันทายฉมาร์ได้กล่าวว่า รูปของเจ้าชายและทหารถูกสร้างขึ้นบริเวณตรงกลางของปราสาทและในอาคารรอบๆ¹⁰⁶ (ภาพที่ 91)

ทับหลังศาสตราวุธหวัชระตั้งอยู่ใกล้กับอาคารที่เรียกว่า ลานนักเต้นรำ (hall of dancers) (ภาพที่ 92) ซึ่งเป็นสถาปัตยกรรมแบบเปิดโล่ง บางทีอาจจะเป็นข้อสันนิษฐานได้ถึงบทบาทของพิธีกรรมการเต้นรำอุทิศถวายในนิกายตันตระ เนื่องจากลวดลายที่ประดับอยู่ที่ลานนี้คือกิณรีและนักเต้นรำที่เป็นผู้หญิง ซึ่งทำให้นึกถึงภาพของโยคินีทั้ง 8 คนที่เต้นรำอยู่โดยรอบหวัชระ¹⁰⁷ ดังปรากฏในหวัชระมณฑล

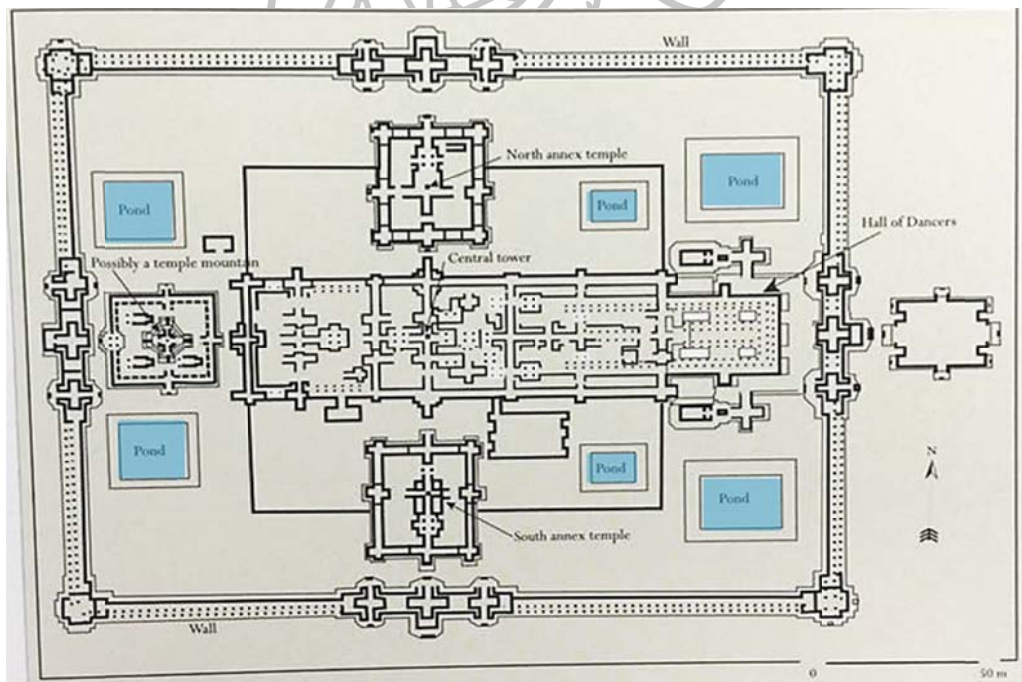
¹⁰⁶ Sharrock, "Hevajra at Bantéay Chmâr," *The Journal of the Walters Art Museum* 64/65: 51.

¹⁰⁷ Sharrock, *Banteay Chhmar : Garrison Temple of the Khmer Empire* (Bangkok : Riverbooks, 2015), 34.

ภาพที่ 89 ทับหลังหัวชระที่ปราสาทบันทายฉมาร์

ที่มา : Peter D. Sharrock, "Hevajra at Bantéay Chmār," *The Journal of the Walters Art Museum* 64/65 issue year 2006/2007, published 2009: 49; คุณศิริพันธ์ ตาบเพ็ชร กองโบราณคดี กรมศิลปากร.

ภาพที่ 90 แผนผังปราสาทบันทายฉมาร์

ที่มา : Claude Jacques, Philippe Lafond, *The Khmer Empire cities and Sanctuaries from the 5th to the 13th Century*, trans. Tom White (Bangkok : River Books, 2007), 247.

ภาพที่ 91 ตัวอย่างด้านที่ภาพสลักเจ้าชายศรีนทรกุมารเอาชนะภารตฺ-ราหู (bharatu-Rahu) ได้ บริเวณผนังด้านทิศตะวันตกของปราสาทบันทายฉมาร์
ที่มา : Claude Jacques, Philippe lafond, *The Khmer Empire cities and Sanctuaries from the 5th to the 13th Century*, trans. Tom White (Bangkok : River Books, 2007), 253.

ภาพที่ 92 โถงหรือลานนักเดินรำ ที่ปราสาทบันทายฉมาร์
ที่มา : Peter D. Sharrock, *Banteay Chhmar : Garrison Temple of the Khmer Empire* (Bangkok : Riverbooks, 2015), 34.

2.3 หน้าบันเหว็ชะระที่ปราสาทบายน (ภาพที่ 93)

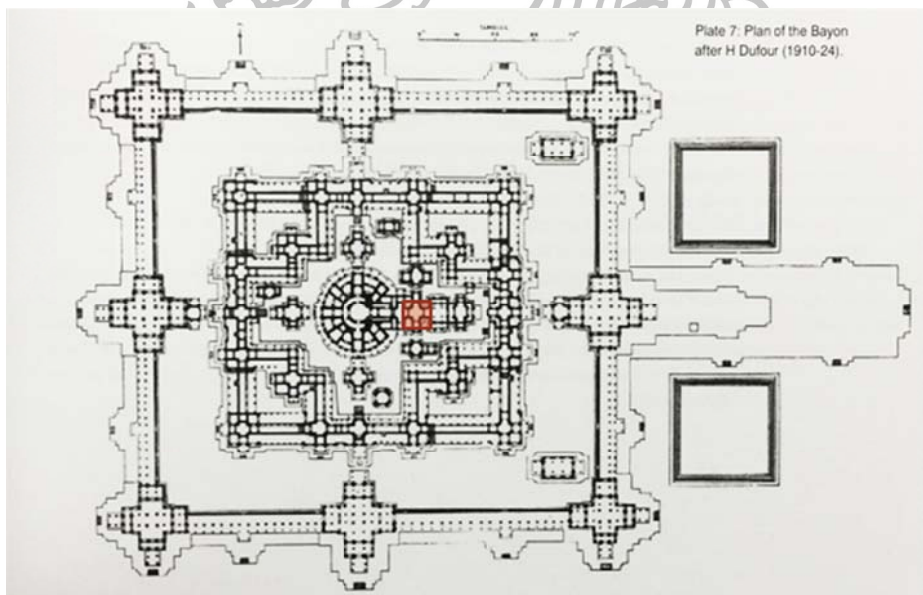
สลักอยู่บนหน้าบันทางประตูด้านทิศเหนือของอาคารหลังที่ 13 ที่ปราสาทบายน (ภาพที่ 94) อายุพุทธศตวรรษที่ 18 ภาพสลักเป็นประติมากรรมนูนสูง มีสภาพไม่สมบูรณ์ เป็นรูปของเทพที่มี 8 กร ยืนอยู่เหนือแถวอสุร 2 แถว เนื่องจากวิตโตริโอ โรวีดา (Vittorio Roveda) เห็นว่าประติมากรรมมีการถืออาวุธในแต่ละกร จึงสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นรูปของเหว็ชะระในรูปแบบ

ศาสตราภรณ์มากกว่าจะหมายถึงรูปพระโลเกศวร¹⁰⁸

ภาพที่ 93 หน้าบันสลักรูปที่สันนิษฐานว่าเป็นรูปแบบศาสตราภรณ์หวัชระ ที่อาคารหลังที่ 13
ปราสาทบายน

ที่มา : Joyce Clark, editor, *Bayon New perspective* (Bangkok : River Books, 2007), 344.

ภาพที่ 94 แผนผังปราสาทบายน แสดงตำแหน่งอาคารหลังที่ 13

ที่มา : Joyce Clark, editor, *Bayon New perspective* (Bangkok : River Books, 2007), IX.

¹⁰⁸ Joyce Clark, editor, *Bayon New perspective* (Bangkok : River Books, 2007), 345.

2.4 ประติมากรรมศิลานูนสูงรูปเทพีพระ พบที่บารายตะวันตก นครธม (ภาพที่ 95)
 ทำจากศิลา ไม่ทราบขนาด พบที่บารายตะวันตกของนครธม อายุพุทธศตวรรษที่
 18 ประติมากรรม เทพีพระมี 8 เศียร โดยมีแผงด้านหลังรองรับจึงทำให้ประติมากรรมยังคงมีความ
 สมบูรณ์อยู่ มีทั้งหมด 20 กร 4 บาท โดยบาทวางเป็นรูปมุมฉากซึ่งกันและกัน ประติมากรรมมี
 ลักษณะของขาค่อนข้างใหญ่ตามแบบศิลปะบายนและนูนสูงผสมพตมีชายผ้ารูปหางปลา เทพีพระยืน
 ในท่าทางปกติ ไม่มีการเดินรำ¹⁰⁹

ภาพที่ 95 ประติมากรรมนูนสูงรูปเทพีพระ พบที่บารายตะวันตก นครธม
 ที่มา : Peter D. Sharrock, The Tantric Roots of the Buddhist pantheon of Jayavarman VII.
Materialising Southeast Asia's Past 2013 eds Marijke J. Klokke & Veronique Degroot,
 (University of Hawai'i Press, Hawai'i): 11.

¹⁰⁹ Sharrock, "The Buddhist pantheon of the Bâyon of Angkor : an historical and art historical reconstruction of the Bâyon temple and its religious and political roots", 132.

2.5 ประติมากรรมนูนสูงรูปเทพีพระ ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่สำนักฝรั่งเศสแห่งปลาย บูรพาทิศ ประเทศฝรั่งเศส (ภาพที่ 96)

ทำจากหิน ไม่ทราบขนาด สภาพสมบูรณ์ ไม่ทราบที่มา ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่
สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ¹¹⁰ เป็นประติมากรรมเทพีพระที่มีลักษณะแปลก คือ มี 8 ศีรษะ
โดยทำเป็น 3 ชั้น และเศียรตรงกลางมีลักษณะใหญ่ที่สุด จึงทำให้เศียรล่างมีขนาดเล็กเนื่องจากถูก
เศียรกลางกดไว้ เทพีพระมีทั้งหมด 28-30 กร ซึ่งต่างไปจากรูปแบบของประติมากรรมเทพีพระทั่วไป
ที่มี 16 กร ในกรซ้ายล่างสุดถือสิ่งของมีลักษณะคล้ายคันธนู ส่วนกรอื่นๆ ไม่สามารถระบุได้ ซึ่ง
เทพีพระในรูปแบบศาสตราวุธมักถือคันธนูในกรซ้าย ประติมากรรมเทพีพระนี้มี 2 บาทยื่นอยู่ใน
ท่าปกติไม่เด่นรำ

ภาพที่ 96 ประติมากรรมนูนสูงรูปเทพีพระ ปัจจุบันอยู่ที่สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ
ที่มา : Peter D. Sharrock, "The Buddhist pantheon of the Bâyon of Angkor : an historical
and art historical reconstruction of the Bâyon temple and its religious and political roots,"
(A dissertation submitted in candidacy for the degree of Doctor of Philosophy
(PhD).University of London, 2006), 135.

---

¹¹⁰ Sharrock, "The Buddhist pantheon of the Bâyon of Angkor : an historical
and art historical reconstruction of the Bâyon temple and its religious and political roots",
134.

2.6 งาม้างสลักรูปเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่ The Metropolitan Museum of Art ประเทศสหรัฐอเมริกา¹¹¹ (ภาพที่ 97)

แกะสลักจากงาม้าง สภาพไม่สมบูรณ์ สูง 13.7 เซนติเมตร กว้าง 7.37 เซนติเมตร อายุพุทธศตวรรษที่ 18 ซื้อมาจากมูลนิธิ The Randall & Kathryn Smith และ Robert Lehrman เมื่อปี พ.ศ.2545 ด้านหน้าเป็นรูปพระพุทธรูปนาคปรก ส่วนด้านหลังเป็นรูปเหวัชระ 8 เศียร ไม่สามารถระบุจำนวนกรได้ และมีจำนวน 2 บาทยื่นในท่าเดินรำ

ด้านที่สลักพระพุทธรูปนาคปรก

ด้านที่สลักเหวัชระ

ภาพที่ 97 งาม้างด้านหน้าสลักเป็นพระพุทธรูปนาคปรกและด้านหลังสลักเป็นรูปเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่ The Metropolitan Museum of Art

ที่มา : Seated Buddha Protected by Naga (front), Dancing Multi-Headed Hevajra (back), Accessed February 5, Available from <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/64926>

¹¹¹ Seated Buddha Protected by Naga (front), Dancing Multi-Headed Hevajra (back), Accessed February 5, 2015 Available from <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/64926>

3. ประติมากรรมนูนต่ำ

3.1 ประติมากรรมนูนต่ำรูปवेशุระมณฑล พบบริเวณประตูผี (Porte de Morts)
(ภาพที่ 98)

ทำจากหิน ไม่ทราบขนาด สภาพไม่สมบูรณ์ พบบริเวณประตูผี (Porte de Morts)¹¹² อายุพุทธศตวรรษที่ 18 สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นประตูผีของนครธม เหว้ชระอยู่ในวงกลม มี 8 เคียว 16 กร 2 บาทอยู่ในท่าเดินรำ ส่วนวงด้านนอกล้อมรอบด้วยโยคินี 8 ตนที่อยู่ในวงกลมขนาดเล็กอยู่ในท่าทางเดินรำ ด้านล่างของมณฑลเป็นรูปบุคคลนั่งอยู่ในกรอบจำนวน 5 คน

ภาพที่ 98 ประติมากรรมนูนต่ำรูปवेशุระมณฑล พบบริเวณประตูผี (Porte de Morts)

ที่มา : Peter D. Sharrock, "The Buddhist pantheon of the Bâyon of Angkor : an historical and art historical reconstruction of the Bâyon temple and its religious and political roots" (A dissertation submitted in candidacy for the degree of Doctor of Philosophy (PhD).University of London, 2006), 135.

¹¹² Sharrock, "The Buddhist pantheon of the Bâyon of Angkor : an historical and art historical reconstruction of the Bâyon temple and its religious and political roots", 134.

3.2 ประติมากรรมนูนต่ำรูปवेशุระ เก็บรักษาอยู่ที่โรงเก็บโบราณวัตถุที่เสียมเรียบ (ภาพที่ 99)

ทำจากหิน ไม่ทราบขนาด สภาพสมบูรณ์ ไม่ทราบที่มา อายุพุทธศตวรรษที่ 18 เก็บรักษาอยู่ที่โรงเก็บโบราณวัตถุที่เสียมเรียบ¹¹³ มี 8 เศียร 16 กร 2 บาท อยู่ในท่าเต้นรำยืนเหยียบบนร่างมนุษย์ที่นอนตะแคงข้าง ด้านล่างมีโยคีนี้ 2 ตนอยู่ในท่าเต้นรำทั้งสองข้างของवेशุระ และทั้งหมดยืนอยู่บนฐานกลีบบัว

ภาพที่ 99 ประติมากรรมนูนต่ำรูปवेशุระ ปัจจุบันอยู่ที่โรงเก็บรักษาโบราณวัตถุที่เสียมเรียบ ที่มา : Peter D. Sharrock, "The Buddhist pantheon of the Bâyon of Angkor : an historical and art historical reconstruction of the Bâyon temple and its religious and political roots" (A dissertation submitted in candidacy for the degree of Doctor of Philosophy (PhD).University of London, 2006), 135.

¹¹³ Sharrock, "The Buddhist pantheon of the Bâyon of Angkor : an historical and art historical reconstruction of the Bâyon temple and its religious and political roots", 134.

4. สังข์สำริด

สังข์เป็นเครื่องมือที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมกำหนดอายุพุทธศตวรรษที่ 17 ซึ่งสะท้อนรูปแบบของเปลือกหอยทะเลเรียกว่าหอยสังข์ ภาษาสันสกฤตคือ sankha มีลักษณะเหมือนเปลือกหอยจริงๆ ใช้สำหรับตัก เทหรือรินเครื่องดื่มศักดิ์สิทธิ์ หรือเป็นเครื่องมือที่ทำให้เกิดเสียงศักดิ์สิทธิ์ คือ โอม (om) และมีลักษณะที่เป็นสังข์ค่อนข้างชัดเจนในระยะหลัง ในคัมภีร์เหวัชระเชกประกฤษยา (Hevajrasekaprakriya) ซึ่งเป็นคัมภีร์เกี่ยวกับพิธีสวดที่ยังหลงเหลือและถูกแปลเป็นภาษาจีน ได้อธิบายว่า สังข์ได้ถูกใช้เป็นเครื่องดนตรีสำหรับเรียกผู้ที่นั่งถือและบูชาและยังมีหน้าที่ปลุกเสียงแรกเริ่มแห่งการสร้าง นอกจากนี้มันยังทำหน้าที่เป็นภาชนะใส่น้ำศักดิ์สิทธิ์ และยังเป็นการอธิบายความถึงสัญลักษณ์ของเทพในการสวดอธิษฐานของผู้บูชาด้วย¹¹⁴

4.1 สังข์สำริดประดับรูปเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่ Norton Simon Art Museum ประเทศสหรัฐอเมริกา (ภาพที่ 100)

สังข์ทำจากสำริด สูง 25.4 เซนติเมตร ไม่ทราบที่มา อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17 ปัจจุบันอยู่ที่ Norton Simon Art Museum ประเทศสหรัฐอเมริกา ด้านหน้าสลักเป็นรูปเหวัชระ มี 8 เศียร 16 กร อยู่ในท่าเดินรำ ด้านล่างมีบุคคลยืน 5 คนทำท่ายกมือทั้งสองขึ้น ส่วนด้านข้างของเหวัชระมีรูปบุคคลขนานบสองข้างอยู่ในท่าเดินรำ สังข์สำริดชิ้นนี้ไม่มีส่วนขาตั้งหรือแท่นสำหรับวาง

ภาพที่ 100 สังข์ประดับรูปเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่ Norton Simon Art Museum

ที่มา : Accessed March 15, 2015, Available from <http://www.nortonsimon.org>

¹¹⁴ Gods of Angkor : bronzes from the National Museum of Cambodia

(Washington, D.C. : Arthur M. sackler Gallery, Smithsonian Institution, 2010), 116.

4.2 สิ่งขี้ประดับรูปเหว้ชระ ปัจจุบันอยู่ที่ The Metropolitan of Art Museum ประเทศสหรัฐอเมริกา¹¹⁵ (ภาพที่ 101)

สิ่งขี้ทำจากสำริด สูง 19.8 เซนติเมตร กว้าง 8.8 เซนติเมตร ไม่ทราบที่มา อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17 ปัจจุบันอยู่ที่ The Metropolitan of Art Museum ประเทศสหรัฐอเมริกา ด้านหน้าสลักเป็นรูปเหว้ชระ 8 เศียร 16 กร อยู่ในท่าอรรพพริ้งกะ ปรางุกายเดี่ยวไม่มีศักติหรือโยคินีอยู่โดยรอบ ด้านหลังของเหว้ชระสลักเป็นลวดลาย และเส้นโค้งรอบนอกทั้งสองข้างทำเป็นรูปนาคหันหน้าเข้าหาศูนย์กลาง ไม่มีส่วนขาตั้งหรือแท่นสำหรับวาง

ภาพที่ 101 สิ่งขี้ประดับรูปเหว้ชระ ปัจจุบันอยู่ที่ The Metropolitan of Art Museum ที่มา : Libation Vessel in the Form of a Conch, Accessed March 15, 2015, Available from <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/37723>

4.3 สิ่งขี้ประดับรูปเหว้ชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ ประเทศกัมพูชา (ภาพที่ 102)

สิ่งขี้ทำจากสำริด สูง 27.9 เซนติเมตร กว้าง 10.9 เซนติเมตร และส่วนขาตั้ง สูง 9.9 เซนติเมตร กว้าง 11.4 เซนติเมตร พบที่ชายฝั่งของโตนเลสาบ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18-ต้นพุทธศตวรรษที่ 19 ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ ประเทศกัมพูชา การตกแต่งสิ่งขี้มีลักษณะค่อนข้างตายตัว คือ ทำซ้ำแบบเดิมเกือบจะทั้งหมด มีส่วนที่เป็นรูปร่างเหมือนลิ้นที่สลักรูปบุคคล ส่วนที่ขอบมีการตกแต่ง ระหว่างประกอบพิธี สิ่งขี้จะถูกวางลงบนขาตั้งหรือแท่น 3

¹¹⁵ Libation Vessel in the Form of a Conch, Accessed March 15, 2015, Available from <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/37723>

ขา ที่ปิดส่วนล่าง จึงทำให้ส่วนนี้ไม่ได้รับการตกแต่งใดๆ สิ้งขี้ขี้้นนี้ได้รับการสลักรูปเหว้ชระขนาด เล็ก อยู่ในท่าเดินรำ โดยรอบของ เหว้ชระมีโยคินี 6 ตนกำลังเดินรำ ซึ่งอาจหมายถึงองค์ประกอบ แต่เดิม เหว้ชระมี 8 เคียรทำเป็น 3 ชั้น สามารถมองเห็นได้อย่างชัดเจน และสิ้งขี้สำริดที่ด้านหน้า มีมณฑลเหว้ชระสลักอยู่เช่นนี้ ยังได้พบที่ปราสาทพระขรรค์ในปี พ.ศ.2472 จำนวนหลายชิ้นด้วยกัน สามารถเชื่อมโยงได้โดยตรงกับกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับราชสำนักภายในปราสาทพระขรรค์ ในปี พ.ศ.1739-1740¹¹⁶

ขาตั้งหรือแท่น 3 ขาที่วางสิ้งขี้ ถูกกำหนดอายุให้อยู่ในสมัยเดียวกันกับสิ้งขี้ แต่ ความจริงแล้วไม่ใช่แท่นดั้งเดิมที่ไว้สำหรับตั้งและไม่ทราบถึงที่มา ขาตั้งมีการตกแต่งด้วยรูปบุคคล ขนาดเล็กสวดมนต์อยู่ภายในกลีบบัวติดอยู่กับพวงมาลัยรอบบริมด้านล่าง มีวงโค้งเป็นคลื่น 3 วง ปรากฏออกมาจากปากของอสุรและทำในรูปแบบของตัวครุฑยื่นออกมาเป็นฐานตั้ง¹¹⁷

ภาพที่ 102 สิ้งขี้ประดับรูปเหว้ชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ

ที่มา : Gods of Angkor : bronzes from the National Museum of Cambodia

(Washington,D.C. : Arthur M. sackler Gallery, Smithsonian Insitution, 2010), 118-119.

¹¹⁶ Gods of Angkor : bronzes from the National Museum of Cambodia, 120.

¹¹⁷ Helen Ibbitson and Thierry, editors, Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory, 322.

4.4 สิ่งประดิษฐ์รูปหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานศิลปะ The Walters Art Museum ประเทศสหรัฐอเมริกา¹¹⁸ (ภาพที่ 103)

เป็นชิ้นส่วนด้านหน้าของสิ่งที่ทำจากสำริด ขนาด 11.9 เซนติเมตร อายุพุทธศตวรรษที่ 18 สลักเป็นรูปหวัชระ 8 เศียร 16 กร ยืนอยู่ในท่าอรรณพอย่างกะ ด้านข้างของหวัชระทั้ง 2 ข้างมีโยคินีอยู่ในท่าเต้นรำ 2 ตน ด้านล่างสุดมีรูปบุคคล 5 คนยกมือขึ้นเหมือนกำลังแบกหรือยกฐานที่ หวัชระและโยคินีกำลังยืนอยู่

ภาพที่ 103 ชิ้นส่วนด้านหน้าของสิ่งสลักรูปหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานศิลปะ The Walters Art Museum

ที่มา : Stand for a Ritual Conch Shell, Accessed March 15, 2015, Available from <http://art.thewalters.org/detail/11852/stand-for-a-ritual-conch-shell/>

¹¹⁸ Stand for a Ritual Conch Shell, Accessed March 15, 2015, Available From <http://art.thewalters.org/detail/11852/stand-for-a-ritual-conch-shell/>

5. ประภามณฑล

5.1 ประภามณฑลรูปเทพีชระ ปัจจุบันอยู่ที่ Art Gallery of New South Wales ประเทศออสเตรเลีย¹¹⁹ (ภาพที่ 104)

ทำจากสำริด ขนาด 32.7x34.8x0.69 เซนติเมตร อายุพุทธศตวรรษที่ 18-ต้นพุทธศตวรรษที่ 19 สมัยบายน ไม่ทราบที่มา ปัจจุบันอยู่ที่ Art Gallery of New South Wales ประเทศออสเตรเลีย เทพีชระอยู่ด้านบนสุดของประภามณฑล มี 8 เศียร 16 กร 2 บาทอยู่ในท่าอรรณพรั้งกะ วงด้านในสลักเป็นวงกลมขนาดเล็กคล้ายไข่มุก วงกลางสลักเป็นโยคินีทั้ง 8 ตน อยู่ในท่าเต้นรำ ด้านละ 4 ตน วงนอกสลักเป็นรูปคล้ายเปลวไฟ และด้านล่างสุดทั้งสองข้างสลักเป็นรูปบุคคล

ภาพที่ 104 ประภามณฑลรูปเทพีชระ ปัจจุบันอยู่ที่ Art Gallery of New South Wales ที่มา : Nimbus surmounted by a dancing 'Hevajra', Accessed April 20, 2015 Available from <http://www.artgallery.nsw.gov.au/collection/works/232.2000/>

¹¹⁹ Nimbus surmounted by a dancing 'Hevajra', Accessed April 20, 2015, Available from <http://www.artgallery.nsw.gov.au/collection/works/232.2000/>

6. แม่พิมพ์โลหะรูปเหวัชระ

6.1 แม่พิมพ์โลหะรูปเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ ประเทศกัมพูชา¹²⁰ (ภาพที่ 105)

ทำจากสำริด ไม่ทราบขนาด พบที่ปอยเปต (Poipet) ใกล้กับเขตแดนประเทศไทย ปัจจุบัน อายุพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยบายน ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพนมเปญ ประเทศกัมพูชา แม่พิมพ์ประกอบด้วยเทพในนิกายตันตระ ด้านบนสุดคือพระพุทธรูปนาคปรก ตรงกลางเป็นรูปพระวัชรสัตว์ ด้านซ้ายคือสังวร และด้านขวาคือเหวัชระ แต่ละองค์อยู่บนฐานดอกบัวที่มีก้าน มีลักษณะคล้ายกับเชิงเทียนสำริดรูปดอกบัวที่พบที่เมืองพระนคร (ภาพที่ 106) และด้านล่างเป็นรูปบุคคลจำนวน 3 คน เหวัชระมี 8 เศียร 16 กร 2 บาทยืนในท่าอรรชรยังกะเหยียบบนร่างมนุษย์ นุ่งผ้าสมพตสั้นซักชายผ้าไว้ออกมาด้านหน้าท้อง และมีชายผ้าหางปลา ซึ่งเป็นรูปแบบศิลปะสมัยบายน

ภาพที่ 105 แม่พิมพ์รูปเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ

ที่มา : Joyce Clark, editor, *Bayon New perspective* (Bangkok : River Books, 2007), 281.

¹²⁰ Sharrock, "The Buddhist pantheon of the Bāyon of Angkor : an historical and art historical reconstruction of the Bāyon temple and its religious and political roots, 269.

ภาพที่ 106 เชิงเทียนสำริดรูปดอกบัว ลักษณะคล้ายฐานที่แห้วชระยีน

ที่มา : Gods of Angkor : bronzes from the National Museum of Cambodia,

(Washington, D.C. : Arthur M. Sackler Gallery, Smithsonian Institution, 2010), 125.

6.2 แม่พิมพ์พระพิมพ์แห้วชระมณฑลด้านหลังมีด้ามจับรูปสัตว์ ปัจจุบันอยู่ที่

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ ประเทศกัมพูชา (ภาพที่ 107)

พระพิมพ์ในศิลปะเขมรส่วนใหญ่ สร้างขึ้นเนื่องในพุทธศานานิกายวัชรยาน

พระพิมพ์บางแบบมีลักษณะเป็นการจำลองแผนภาพของมหาจักรวาลหรืออนุจักรวาลแห่งกลุ่มเทพหรือเทพองค์ใดองค์หนึ่งแวดล้อมด้วยบริวาร ตามคติความเชื่อในนิกายวัชรยานสำหรับผู้เลื่อมใสศรัทธา ใช้เป็นสื่อในการเข้าถึงองค์เทพนั้นๆ เพื่อให้ช่วยคุ้มครอง ขจัดความเลวร้าย หรือเพื่อให้มี

อิทธิฤทธิ์¹²¹

พระพิมพ์แห้วชระองค์นี้ทำจากสำริด ขนาด 8.6x4.7x3.5 นิ้ว พบที่เขตพระตะบอง (Battambang) ทางตะวันตกเฉียงเหนือของกัมพูชา ได้มาเมื่อวันที่ 10 ตุลาคม พ.ศ.2465 อายุครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 17-ครึ่งแรกพุทธศตวรรษที่ 18 ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ ประเทศกัมพูชา แม่พิมพ์ประกอบด้วย ตรงกลางคือแห้วชระ 8 เศียร 16 กร 2 บาทอยู่ในท่าเดินรำ ล้อมรอบด้วยวงกลมที่ภายในมีโยคินีทั้ง 8 ตนในท่าเดินรำ แถวแรกสุดประกอบด้วยแถวของพระพุทธรูป 7 องค์ ปางสมาธิ อาจหมายถึงอดีตพุทธทั้ง 7 องค์หรือพระโภษะชยคุรุ 7 องค์ เป็นตัวแทนของพระอมิตาภะในรูปสัณเฑาะ

¹²¹ กฤษณา พินศรี, แห้วชระมณฑล, เมืองโบราณ ปีที่ 31, ฉบับที่ 1 (ม.ค. – มี.ค.

แถวที่ 2 ประกอบด้วยเทพสวามงกุฏ 5 องค์ มี 6 กร 3 เศียร แต่ละองค์ประทับอยู่ภายในซุ้มเช่นเดียวกับแถวที่ 1 ซึ่งเทพเหล่านี้ไม่สามารถระบุได้ เนื่องจากมีลักษณะทางประติมานวิทยาที่ไม่ชัดเจนนัก แถวที่ 3 มีเทพีหญิง 3 องค์แต่ละองค์สวมมงกุฏและนั่งขัดสมาธิอยู่บนฐานบัวภายในซุ้ม แถวที่ 4 เทพประทับอยู่ในซุ้มอาจจะหมายถึงนางปรัชญาปารมิตา แต่ตำแหน่งของกรไม่ชัดเจน ระบุได้เพียงแค่กรซ้ายวางอยู่บนเข่า ด้านบนสุดคือพระพุทธรูปขนาดปรก นาคมมี 7 เศียร มี 3 ขดตั้งอยู่บนฐานบัว พระพุทธรูปเจ้าสวามงกุฏ ปางสมาธิด้านข้างมีรูปบุคคล 2 คนในซุ้มอาจเป็นผู้นำหรือหัวหน้าสาวกนั่งอยู่ในท่าพนมมือ ด้านบนสุดทำเป็นรูปใบโพธิ์ (ภาพที่ 108) และด้านหลังของแม่พิมพ์เป็นที่จับรูปสัตว์คล้ายสัตว์ในตระกูลเสือหรือแมว¹²²

เทพีพระมณฑลดังกล่าวนี้แสดงถึงระบบที่สมบูรณ์ในการจัดการรวบรวมจักรวาลทั้งหมดมีรูปบุคคล 32 รูปเป็นตัวแทนของการแบ่งแยกตำแหน่งและระดับอย่างชัดเจน เป็นการแสดงออกของโลกทั้งสาม คือโลกมนุษย์ ในมณฑลของเทพีพระและโลกเหนือธรรมชาติองค์ประกอบทั้งหมดคือ มณฑลคฤหะ (mandalagraha) ซึ่งถูกกล่าวถึงในคัมภีร์เทพีพระเชกประกิรียา

¹²² Gods of Angkor : bronzes from the National Museum of Cambodia

(Hevajrasekaprakriya)¹²³ ว่ามณฑลดังกล่าวถูกใช้ในอภิษะกวีธิ (abhisekavidhi) ในรูปของกฏา
 คาร (kutagara)¹²⁴

¹²³ มีผู้กล่าวถึงคัมภีร์เหวัชระเชกประกริยา ว่ามีผู้แสวงบุญชาวจีนได้เดินทางผ่าน
 อินเดียหรือแล่นเรือฝ่าพายุได้ผ่านของแหลมอินโดจีน นำเอาคัมภีร์ทางพุทธศาสนาไปยังประเทศจีน
 คัมภีร์ดังกล่าวคือ คัมภีร์เกี่ยวกับพิธีกรรมของการนับถือเหวัชระ เป็นคัมภีร์ภาษาสันสกฤต ทำขึ้น
 ด้วยมือจากโอบาล์ม ชื่อว่า “The Hevajra Consecration Ceremony” หรือ Hevajrasekaprakriya
 ซึ่งถูกถ่ายภาพไว้ได้ในปี พ.ศ.2457 โดย Henri Maspero ที่วัด P’ou-ngan ในเขต Tcho-kiang
 ของจีน (ปัจจุบันอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของไต้หวัน) และถูกแปลเป็นภาษาฝรั่งเศสโดย หลุย
 ฟีนอต (Louis Finot) ในปี พ.ศ.2477 ซึ่ง Maspero ได้รับการบอกเล่าจากพระที่วัดดังกล่าวว่า
 คัมภีร์นี้นำมาจากประเทศอินเดียพร้อมกับคัมภีร์ตันตระอื่นๆ โดยพระภิกษุชื่อ Pao-tchang และ
 ในปี พ.ศ.1600 ฟีนอตได้รับหลักฐานที่เขียนด้วยลายมือในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ในเบงกอล ซึ่ง
 คัมภีร์ที่คล้ายกันนี้ได้มาถึงที่ชวา และมันเป็นไปได้ที่จะมีอีกฉบับนำมาที่กัมพูชาในเวลานี้
 เลย ภายในคัมภีร์ Hevajrasekaprakriya เขียนได้ค่อนข้างชัดเจน กล่าวถึงรูปแบบที่ใช้ปฏิบัติ
 สำหรับการอุทิศถวายแก่เหวัชระ แต่เป็นการแนะนำและสั่งสอนที่ถูกลำเอียงใช้บังคับได้อย่างดีเยี่ยม
 เป็นการแสดงความเคารพพระวัชรสัตว์ เหวัชระ และครูอื่นๆ คัมภีร์นี้บรรยายถึงการจุดหรืออวตาร
 ลงมาของเหวัชระ เป็นคัมภีร์ที่สรุปเกี่ยวกับพิธีกรรมที่เข้าใจง่าย มีแรงบันดาลใจโดยตรงมาจาก
 คัมภีร์เหวัชระตันตระ และรวบรวมบางแนวคิดของกัมพูชาเอาไว้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ใน
 Peter D. Sharrock, “Hevajra at Bantéay Chmâr,” *The Journal of the Walters Art Museum*
 64/65 issue year 2006/2007 (published 2009): 52-53.

¹²⁴ J.J. Bobles, “Two Yoginis of Hevajra from Thailand,” *Artibus Asiae*
 Supplementum, Vol. 23, (1966): 23-25.

พระ

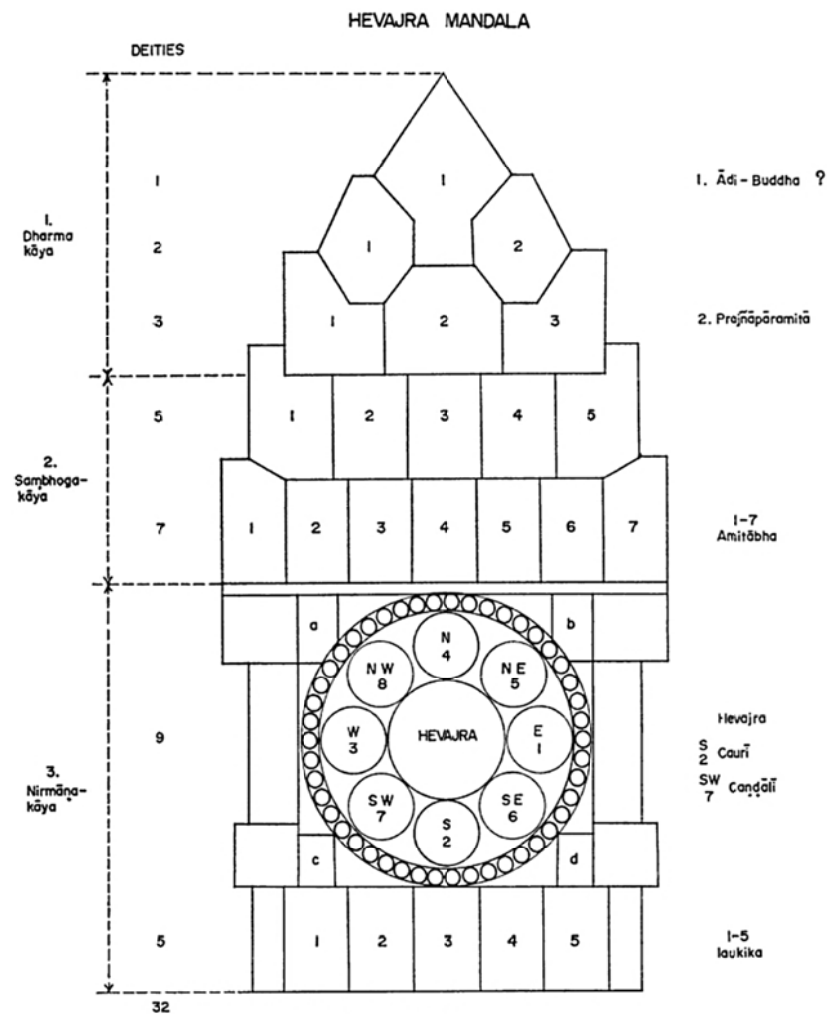
ด้านหลังคือด้ามจับรูปสัตว์

ภาพที่ 107 แม่พิมพ์พระพิฆเนศวร ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ
ที่มา : Gods of Angkor : bronzes from the National Museum of Cambodia,
(Washington, D.C. : Arthur M. sackler Gallery, Smithsonian Insitution, 2010), 68-69, 140.

ดังที่ทราบกันดีว่าในศิลปะเขมรนิยมสร้างประติมากรรมหมู่ 3 องค์ขึ้นตามคติรัตน
ตรัยมหายาน ประกอบด้วย พระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และนางปรัชญาปารมิตา
ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 17 ได้พบหลักฐานการสร้างรูปเคารพ 4 องค์ด้วย คือการเพิ่มรูปพระ
โพธิสัตว์วัชรปาณีเข้ามา ต่อมาในสมัยปลายการสร้างรูปเคารพดังกล่าวได้พบว่ามีรูปเหวัชระเข้า
มาแทนที่พระโพธิสัตว์วัชรปาณี¹²⁵ ดังที่จะได้พบบ่อยในพระพิมพ์เหวัชระมณฑล ที่ภายใน
ประกอบด้วยเหวัชระและโยคินีทั้ง 8 ตน พระพุทธรูปนาคปรก นางปรัชญาปารมิตา และพระ
โพธิสัตว์อื่นๆ อีกจำนวนมาก ซึ่งแต่เดิมประติมากรรมหมู่ 3 องค์ตามคติในกายตันตระ ประกอบด้วย
เหวัชระอยู่ทางขวาของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้า (พระไวโรจนะ) และสังวรอยู่ทางซ้ายของ
พระพุทธเจ้า ภายหลังพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้ทรงสร้างพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรขึ้นแทนเหวัชระ
ซึ่งเป็นตัวแทนของความกรุณา และนางปรัชญาปารมิตาซึ่งเป็นตัวแทนของปัญญาแทนสังวร¹²⁶

¹²⁵ วรรณวิภา สุเนตต์ตา, “คติรัตนตรัยมหายานในศิลปะเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 18
ที่พบในภาคกลางของประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์
ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2546), 35.

¹²⁶ หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, **กัมพูชาราชลักษณะถึงศรีชัยวรมัน** (กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์มติชน, 2543), 168.

ภาพที่ 108 ภาพลายเส้นแสดงตำแหน่งต่างๆ ในพระพิมพ์เหวัชระมณฑลวงกลมตรงกลางประกอบด้วย เหวัชระ ล้อมรอบด้วยโยคินีทั้ง 8 คือ

หมายเลข 1 เจาวี	หมายเลข 5 ปุกกสี
หมายเลข 2 เคาวี	หมายเลข 6 สวารี
หมายเลข 3 เวตาลี	หมายเลข 7 จันดาลี
หมายเลข 4 ษัสมารี	หมายเลข 8 โดมปิณี

a และ b มีลักษณะคล้ายหัวกระบือ แต่อาจจะเป็นตัวแทนของพระอาทิตย์และพระจันทร์มากกว่า c และ d คือ กุณฑีหรือหม้อน้ำที่ใช้บรรจุน้ำสำหรับชำระล้างในพิธีกรรมของการชำระให้บริสุทธิ์

ที่มา : J.J. Bobles, "Two Yoginis of Hevajra from Thailand," *Artibus Asiae*, Supplementum Vol. 23, (1966): 24.

ความเชื่อในพุทธศาสนานิกายมหายานสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นี้ ยังได้แพร่ความนิยมนับถือมายังบริเวณภาคกลาง ภาคตะวันตก และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยในปัจจุบันด้วย ดังจะได้กล่าวในหัวข้อต่อไป

พุทธศานามหายานในประเทศไทย

การนับถือพุทธศาสนานิกายมหายานในประเทศไทย เริ่มปรากฏหลักฐานตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมาและเจริญรุ่งเรืองอยู่ในภูมิภาคต่างๆ ของประเทศไทยอยู่ในระยะหนึ่ง เนื่องจากได้พบหลักฐานทางโบราณคดีที่มีความเกี่ยวข้องอยู่เป็นจำนวนมาก โดยเรียงตามลำดับสมัย คือ สมัยทวารวดี สมัยศรีวิชัย และสมัยลพบุรี โดยเฉพาะสมัยลพบุรีที่ได้รับอิทธิพลจากอาณาจักรกัมพูชาในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งปรากฏหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับนิกายมหายานค่อนข้างมาก

สมัยศรีวิชัย

บริเวณภาคใต้ของประเทศไทยในปัจจุบันได้พบหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมาก ที่แสดงให้เห็นว่าเคยเป็นที่ตั้งของอาณาจักรศรีวิชัยในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13-15 มีอาณาเขตครอบคลุมไปถึงเกาะสุมาตราและเกาะชวา ได้พบหลักฐานทางด้านเอกสารและจารึกทั้งของไทยและต่างประเทศ รวมถึงหลักฐานด้านประติมากรรมที่แสดงถึงการมีอยู่ของอาณาจักรนี้ และรัฐโบราณสำคัญที่ตั้งอยู่ในบริเวณนี้จำนวนหลายรัฐ เช่น บ้านทีกของหลวงจีนอี้จิงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 ได้กล่าวถึงการเดินทางจากจีนไปสืบทอดพระพุทธศาสนาที่อินเดีย ในปี พ.ศ. 1214 ได้บันทึกถึงเมืองที่สำคัญบนคาบสมุทรวาชีโอโฟซี (ไฟชี) และได้บันทึกถึงเมืองโมโลยูว่าได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของแคว้นชีโอลีไฟชี (ชิลิโฟซี) ไปแล้ว ซึ่งชื่อรัฐนี้ได้ปรากฏในบันทึกของพ่อค้าอาหารับเรียกว่า ซาบัค

ยอร์จ เซเดส์ ได้สันนิษฐานว่า แคว้นชีโอลีไฟชี น่าจะตรงกับภาษาสันสกฤตว่า ศรีวิชัย ซึ่งปรากฏอยู่ในศิลาจารึกที่พบที่ปาเล็มบังบนเกาะสุมาตรา กับศิลาจารึกวัดเสมามาเมืองที่กล่าวสรรเสริญพระเจ้ากรุงศรีวิชัย พระนามว่า ธรรมเสตุ ในเอกสารจีนดังกล่าวได้ระบุว่า ประเทศนี้ตั้งอยู่บนเกาะหรือดินแดนที่เรียกว่า โมหลัวไหยว น่าจะตรงกับภาษาท้องถิ่นว่า มัลยูร์ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 หมายถึงเกาะสุมาตรา โดยมีศูนย์กลางการปกครองอยู่บริเวณปาเล็มบัง บนเกาะสุมาตรา ประเทศอินโดนีเซีย แต่ได้มีนักวิชาการบางท่านเสนอต่างออกไป เช่น อาร์ ซี มาซุมดาร์ นักประวัติศาสตร์และโบราณคดีชาวอินเดีย มีความเห็นว่าระยะแรกของศูนย์กลางของอาณาจักรศรีวิชัยอยู่บนเกาะชวา ต่อมาจึงย้ายไปเมืองโบราณนครศรีธรรมราช

ควอริทซ์ เวลส์ นักประวัติศาสตร์ชาวอังกฤษ และหม่อมเจ้าจันทริการาชู รัชนี้ เสนอว่า ศูนย์กลางของอาณาจักรศรีวิชัยควรตั้งอยู่ที่เมืองโบราณไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี และซีกโมโน นักโบราณคดีชาวอินโดนีเซีย มีความเห็นว่าศูนย์กลางของอาณาจักรศรีวิชัยอยู่ที่เมืองจัมบี ในเกาะสุมาตรา อย่างไรก็ตามในปัจจุบันนักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีส่วนใหญ่มีความเห็นว่าอาณาจักรศรีวิชัยมีอาณาเขตที่ไม่อาจกำหนดได้แน่นอน แต่สันนิษฐานได้ว่าอยู่ในภาคใต้ของไทย โดยเฉพาะในบริเวณเมืองไชยา-นครศรีธรรมราช และในบางช่วงน่าจะตั้งอยู่บนเกาะสุมาตราและเกาะชวา แต่ศูนย์กลางของแคว้นอาจเปลี่ยนไปตามกาลเวลาที่เขตใดหรือรัฐใดจะมีอำนาจมากที่สุด¹²⁷

เมืองหรือรัฐต่างๆ ที่มีชื่อปรากฏอยู่ในเอกสารจีน เช่น เมืองต่านหม่าหลิง (ตามพหุเสียง) เมืองปาลินฟง รัฐลังกาสุกะ นับว่าเป็นเมืองที่มีความสำคัญในฐานะเมืองท่า และเคยเป็นศูนย์กลางการติดต่อค้าขายกันภายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาก่อนแล้ว เนื่องจากได้พบหลักฐานทางโบราณคดีในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย เช่น กลองมโหระทึกในวัฒนธรรมดองซอนของเวียดนามที่แพร่กระจายอยู่ในแหล่งโบราณคดีตั้งแต่จังหวัดชุมพร ลงไปถึงคาบสมุทรมลายู หรือตุ่มหูแบบลึงลึงโอ ในวัฒนธรรมชาหุญของเวียดนาม ต่อมาเมื่อมีการติดต่อค้าขายกับอินเดีย เมืองท่าหลายแห่งในภาคใต้จึงได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นและเริ่มมีชาวอินเดียมาตั้งถิ่นฐาน นำเอาวัฒนธรรมอินเดียทั้งศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนามาเผยแพร่

การที่ศรีวิชัยตั้งอยู่บนเส้นทางเดินเรือที่สำคัญ ทำให้เป็นที่พักของผู้จาริกแสวงบุญ เนื่องจากศรีวิชัยมีความสัมพันธ์ทางศาสนากับนาลันทาจึงเป็นเหตุให้มีการนำเอาพุทธศาสนานิกายวัชรยานเข้ามาเผยแพร่ในคาบสมุทรมลายูภาคใต้ของไทย ได้มีหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมากที่แสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนานิกายมหายานที่เจริญรุ่งเรืองอยู่บริเวณภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงของอินเดีย ภายใต้การอุปถัมภ์ของราชวงศ์ปาละได้เผยแพร่เข้ามายังแหลมมลายูและหมู่เกาะอินโดนีเซียซึ่งในขณะนั้นคือที่ตั้งของอาณาจักรศรีวิชัย และเจริญรุ่งเรืองอย่างมากภายใต้การอุปถัมภ์ของกษัตริย์ราชวงศ์ไศเลนทร์แห่งอาณาจักรศรีวิชัย

จากบันทึกของหลวงจีนอู่จิงหลังจากเดินทางกลับจากอินเดียได้แวะพักที่อาณาจักรโพธิเป็นเวลา 4 ปี ท่านได้บันทึกเกี่ยวกับอาณาจักรนี้ไว้ว่า พุทธศาสนานิกายมหายานต้นตระกูลวัชรยานตามแบบราชวงศ์ปาละ (ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-15) ได้เจริญรุ่งเรืองอยู่ในอาณาจักรนี้ จึงส่งผล

¹²⁷ กรมการศาสนา, กระทรวงวัฒนธรรม, **คาบสมุทรมลายูภาคใต้ : อดีตถึงปัจจุบัน**

ให้มีการสร้างรูปเคารพในนิกายวัชรยานขึ้นอย่างแพร่หลาย และตั้งแต่ในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 13 เป็นต้นมา นิกายวัชรยานได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นและเป็นที่นิยมแพร่หลายอย่างมาก¹²⁸

อาณาจักรศรีวิชัยถือว่าเป็นศูนย์กลางอีกแห่งหนึ่งของฝ่ายมหายานที่ไม่ได้อยู่ไปกว่าที่นาลันทา มีหลักฐานที่กล่าวถึงความมีชื่อเสียงของศรีวิชัยในด้านพุทธศาสนานิกายมหายานหลายอย่างด้วยกัน เช่น ในหนังสือโบราณของเนปาล ปี พ.ศ.1558 ได้บันทึกถึงรูปภาพของพระโลกนาถ ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ศยามตาราและพระหัยศรีพ มีข้อความบรรยายว่า พระโลกนาถประดิษฐานอยู่ในศรีวิชัยปุระ-สุวรรณปุระ และอธิบายว่ามีวิหารที่มีชื่อเสียงประดิษฐานพระโลกนาถพร้อมด้วยเทพชั้นรองผู้ติดตามพระโลกนาถโดยเฉพาะในเมืองศรีวิชัยและในกฐาหะทวิป¹²⁹

ได้พบหลักฐานทั้งทางด้านจารึกและประติมากรรมในภาคใต้ของประเทศไทย ที่แสดงให้เห็นถึงการรับอิทธิพลนิกายมหายานจากทางอินเดีย คือ จารึกวัดเสมามาเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช พ.ศ.1318 กล่าวถึงพระราชแห่งอาณาจักรศรีวิชัยทรงสร้างศาสนสถานถวายพระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ปัทมปาณี และพระโพธิสัตว์วัชรปาณี ซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์ในนิกายมหายาน นักวิชาการลงความเห็นว่าศาสนสถานทั้ง 3 หลังดังกล่าว คือวัดเวียง วัดแก้ว และวัดหลงอำเภอบางขัน จังหวัดสุราษฎร์ธานี และจารึกของพระเจ้าทเวปะปาละที่จารึกบนแผ่นทองแดงในปี พ.ศ.1403 พบที่เมืองนาลันทา กล่าวว่าพระเจ้าपालบุตรกษัตริย์ไคเลนทร์ของสุมาตราได้มาสร้างวัดไว้ที่นาลันทาสำหรับพวกจารึกแสงบุญจากคาบสมุทรมมาเลย¹³⁰

สำหรับหลักฐานทางโบราณคดีเนื่องในนิกายมหายานที่พบในศิลปะศรีวิชัย สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่มหลัก คือ กลุ่มพระพุทธรูป กลุ่มพระโพธิสัตว์ ดังนี้

¹²⁸ สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พ.ศ.2529 เล่ม 9** (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2529), 3472-3485.

¹²⁹ อมรา ศรีสุชาติ, **ศรีวิชัยในสุวรรณทวีป** (กรุงเทพฯ : บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977) จำกัด, 2557), 221.

¹³⁰ ผาสุข อินทราวุธ, **พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2543). 265-267.

1. กลุ่มพระพุทธรูป

ส่วนมากนิยมทำรูปพระพุทธรูปเจ้าศากยมนี พระอดีตพุทธเจ้าและพระพุทธรูปเจ้าในนิคายมหายานคือ พระธยานิพุทธรูปทั้ง 5 สถูปดินเผาจำลองที่ประดับด้วยรูปพระธยานิพุทธรูปทั้ง 5 และกลุ่มพระพิมพ์ดินดิบ¹³¹ มีทั้งที่ทำเป็นรูปพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์ ในรูปของพระพุทธรูปเจ้า มักทำเป็นประติมากรรมหมู่ 3 องค์ สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นตามคติในนิคายมหายาน คือ คติครรรภาตุ¹³² ประกอบด้วยพระศากยมนีเคียงข้างด้วยพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและพระโพธิสัตว์วัชรปาณี และคติมานุชิพุทธรูป¹³³ ประกอบด้วยพระศากยมนีเคียงข้างด้วยพระโพธิสัตว์เมตไตรยะและพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

2. กลุ่มพระโพธิสัตว์

มี 2 แบบ คือ กลุ่มพระพิมพ์ดินดิบที่ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์และกลุ่มประติมากรรมลอยตัว (ภาพที่ 109-111) ที่นิยมมาก คือ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ซึ่งพบเป็นจำนวนมากที่สุดกว่าพระโพธิสัตว์องค์อื่นๆ¹³⁴ มีทั้งที่เป็นประติมากรรมลอยตัว ส่วนใหญ่หล่อด้วยสำริดและมีบ้างที่สลักจากศิลา นอกจากนี้ ยังพบพระโพธิสัตว์องค์อื่นๆ เช่น พระโพธิสัตว์ศยามตารา และพระ

¹³¹ แต่เดิมคติการสร้างพระพิมพ์ดินดิบและสถูปดินเผาจำลองเป็นความเชื่อในเรื่องของการสืบทอดพุทธศาสนา แต่ต่อมาเมื่อได้รับคติความเชื่อมาจากนิกายตันตระ วัชรยาน อาจเบี่ยงเบนแนวคิดมาเป็นการสร้างพระพิมพ์ เพื่อเป็นเครื่องรางของขลังที่มีพลังอำนาจศักดิ์สิทธิ์ใน อมรา ศรีสุชาติ, *ศรัทธาในสุวรรณทวีป*, 205.

¹³² รายละเอียดเกี่ยวกับครรรภาตุมณฑล ปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาไวโรจนะสูตรซึ่งบรรยายไว้ว่า ครรรภาตุมณฑลประกอบด้วย ตารางรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสทั้งหมด 81 ช่อง จัดเรียงเป็นวงกลมซ้อนกัน 4 วง วงในสุดมี 9 ช่อง (ทำเป็นรูปดอกบัว 8 กลีบ) วงถัดไปอีก 3 วง มี 16,24,32 ตามลำดับ ครรรภาตุมณฑล เป็นการสำแดงคุณลักษณะแห่งพระไวโรจนะให้ปรากฏด้วยสัญลักษณ์แห่งภาวะอันแท้จริง และคุณลักษณะที่เป็นเช่นนั้นเองของสรรพสิ่งทั้งหมด ใน ผาสุข อินทราวุธ, *พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน*, 347.

¹³³ คติมานุชิพุทธรูป คือ คติที่เชื่อว่าพระพุทธรูปเจ้าที่เสด็จลงมาบังโลกมนุษย์เพื่อตรัสรู้และสั่งสอนชาวโลก ฝ่ายมหายานจัดให้พระศากยมนีเป็นพระมานุชิพุทธรูปประจำกัลป์ปัจจุบัน ซึ่งเป็นกัลป์ที่ 4 ส่วนพระเมตไตรยะจัดให้เป็นพระอนาคตพุทธ ซึ่งยังคงประทับอยู่บนสวรรค์ชั้นดุสิต รอเวลาเสด็จลงมาเป็นพระมานุชิพุทธรูปประจำกัลป์ที่ 5 ใน ผาสุข อินทราวุธ, *พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน*, 55.

¹³⁴ ผาสุข อินทราวุธ, *พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน*, 294.

โพธิสัตว์ซั่มภล โดยประติมากรรมพระโพธิสัตว์ทั้ง 3 องค์นี้พบเป็นจำนวนมากตั้งแต่จังหวัด สุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราช สงขลา ปัตตานี ยะลา จนถึงนราธิวาส สร้างตามคตินิยมของพุทธ ศาสนานิกายมหายาน ต้นตระกูล ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองนาลันทา เมืองปทรวุฑู และเมืองไมนาม ตีของอินเดีย ส่วนพระโพธิสัตว์องค์อื่นๆ ก็พบว่ามีการนับถือเช่นกัน เช่น นางปรัชญาปารมิตา พระโพธิสัตว์ปัทมปาณี พระโพธิสัตว์เมตไตรยะ พระโพธิสัตว์มัญชุศรี พระวัชรสัตว์ และพระวัชรธรร ซึ่งกลุ่มประติมากรรมเหล่านี้ได้รับอิทธิพลทางศิลปะมาจากอินเดียสมัยราชวงศ์ปาละที่นับถือนิกาย มหายานต้นตระกูล

(ก)

(ข)

ภาพที่ 109 พระพิมพ์ดินดิบที่พบทางภาคใต้ของประเทศไทย

(ก) พระพิมพ์ดินดิบรูปอักษรมหาโพธิสัตว์ อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

(ข) พระพิมพ์ดินดิบ รูปอดีตพุทธเจ้า ด้านหลังมีอักขระจารึก อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง

ที่มา : อมรา ศรีสุชาติ, **ศรีวิชัยในสุวรรณทวีป** (บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977) จำกัด, 2557),

ภาพที่ 110 สถูปจำลอง พบที่ถ้ำคูหาภิมุข อำเภอเมือง จังหวัดยะลา
ตามทิศทั้ง 4 ตรงกับบันไดขุ้มโค้งประดิษฐานพระพุทธเจ้า 4 พระองค์ คือ พระอัครโศภ
ยะ พระรัตนสัมภวะ พระอมิตาภะ และพระอโฆสิลทิ
ที่มา : สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, สารานุกรมวัฒนธรรม
ภาคใต้ พ.ศ.2529 เล่ม 9 (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2529), 3482.

(ก)

(ข)

ภาพที่ 111 ประติมากรรมพระโพธิสัตว์นิกายวัชรยาน พบที่ภาคใต้ของประเทศไทย
(ก) ประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี
(ข) ประติมากรรมนางตารา อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา
ที่มา : อมรา ศรีสุชาติ, **ศรีวิชัยในสุวรรณทวีป** (กรุงเทพฯ : บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977) จำกัด,
2557), 218, 248.

คติความเชื่อเรื่องเหวัชระในอาณาจักรศรีวิชัย

สำหรับความเชื่อเกี่ยวกับเหวัชระในอาณาจักรศรีวิชัย อมรา ศรีสุชาติ ผู้ทรงคุณวุฒิ เฉพาะด้านโบราณวัตถุและศิลปวัตถุของกรมศิลปากร ได้วิเคราะห์เกี่ยวกับเรื่องราวของพระอติศะ ซึ่งเดินทางมาจากเบงกอลเพื่อมาเล่าเรียนกับพระภิกษุที่ยอดเยี่ยมที่สุดรูปหนึ่งในอาณาจักรศรีวิชัย คือ พระธรรมกวีติ เรื่องราวนี้ถูกเขียนไว้ในหนังสือที่เรียบเรียงขึ้นจากคำบอกเล่าของพระอติศะเป็น ภาษาทิเบต ซึ่งแล้วเสร็จในประเทศทิเบต เมื่อปีพ.ศ. 1693 ในส่วนของการนับถือเหวัชระ อมรา ได้ วิเคราะห์ว่า พระภิกษุและประชาชนในอาณาจักรศรีวิชัยได้รับอิทธิพลวัชรยานต้นตระกูลในการเคารพ บูชาเทพ-เทพี และพระโพธิสัตว์บางองค์จากพระอติศะและคณะภิกษุที่เดินทางมาจากเบงกอล ตามปรากฏหลักฐานการสร้างรูปเคารพพระโพธิสัตว์องค์สำคัญต่างๆ รวมถึงรูปเหวัชระและรูป โยคินี¹³⁵ ซึ่งประติมากรรมเหวัชระที่พบในภาคใต้ที่สามารถค้นคว้ามาได้ มีดังนี้

1. ประติมากรรมลอยตัว

1.1 ประติมากรรมเหวัชระสำริด พบที่ ตำบลพังขาม อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลา (ภาพที่ 112)

ทำจากสำริด อายุประมาณครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 18 สูง 5.5 นิ้ว มีลักษณะ คือ พระวรกายผอมบาง พระชงฆ์ยาว พระพักตร์ยาว พระหนุเหลี่ยม พระเนตรมองลงต่ำ พระโอษฐ์ ยิ้ม พระหัตถ์ขวาทรงถือกระดิ่ง พระหัตถ์ซ้ายทรงถือวัชระ มี 4 บาท ทรงภูษาโจงสั้นจีบเป็นริ้ว คาด ทับด้วยเข็มขัดผ้าใต้พระนาภี แล้วชักขอบภูษาด้านบนให้ตกลงเป็นวงโค้งและทิ้งชายผ้าลงมาเป็น รูปหางปลา สวมเครื่องประดับ คือ กรองศอ ลูกประคำและกระบังหน้าเป็นแบบลอมพอกท้องถื่น¹³⁶ รูปแบบและลักษณะทางประติมากรรมของประติมากรรมองค์นี้มีความแตกต่าง ไปจากศิลปะอินเดียค่อนข้างมาก ทั้งจำนวนเศียร จำนวนกร และของที่ถือ สันนิษฐานว่าอาจทำขึ้น เองในท้องถิ่น (จะขอกกล่าวถึงในบทวิเคราะห์ต่อไป)

¹³⁵ อมรา ศรีสุชาติ, *ศรีวิชัยในสุวรรณทวีป*, 227.

¹³⁶ องอาจ ศรียะพันธ์, “รูปเคารพในพุทธศาสนamahayana ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 พบ ที่เมืองสทิงพระ” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาคประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533), 58.

ภาพที่ 112 ประติมากรรมเทวีพระลำริด ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วัดมัสลามาวาส
จังหวัดสงขลา

ที่มา : สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้ เล่ม 7 (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย
ธนาคารไทยพาณิชย์, 2542).

2. พระพิมพ์

2.1 พระพิมพ์เทวีพระ พบที่ตำบลพังขาม อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ปัจจุบัน
อยู่ในการครอบครองของเอกชน (ภาพที่ 113-114)

พบที่อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ทำจากดินเผา ขนาดสูง 2.5 นิ้ว กว้าง 2.1
นิ้ว ลักษณะเป็นรูปกรอบสี่เหลี่ยม ภายในเป็นภาพเทวีพระอยู่ในซุ้มเรือนแก้ว มี 8 พักตร์ สวมกระ
บังหน้า กรองศอ ทองพระกร ทองพระบาท มี 16 กร ยืนอยู่ในท่างอพระซงฆ์ซ้ายและพับพระซงฆ์
ขวาไว้ได้พระเพลาซ้ายในท่าอรรทปรยั้งกะ ยืนเหยียบอยู่บนบุคคลหรือซากศพ ทรงภูษาศันฉีบเป็น
ริ้ว พระภูษาด้านหน้าเป็นชายเว้าลงต่ำ เหมือนกับฝ้านุ่งรูปแบบศิลปะบายน ขนาบข้างด้วย
พระพุทธรูปประจำประทับนั่งปางสมาธิทางด้านขวา และด้านซ้ายคือนางปรัชญาปารมิตา 2 กร¹³⁷

¹³⁷ องอาจ ศรียะพันธ์, “รูปเคารพในพุทธศาสนamahayana ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 พบ
ที่เมืองสทิงพระ”, 59.

ภาพที่ 113 พระพิมพ์เหวัชระ พบที่ตำบลพังขาม อำเภอสังขละบุรี จังหวัดสงขลา ปัจจุบันอยู่ในการ
ครอบครองของเอกชน

ที่มา : องอาจ ศรียะพันธ์, “รูปเคารพในพุทธศาสนamahayana ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 พบที่เมือง
สังขละบุรี” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533), 143.

ภาพที่ 114 ภาพลายเส้นของภาพที่ 113

ที่มา : องอาจ ศรียะพันธ์, “รูปเคารพในพุทธศาสนamahayana ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 พบที่เมือง
สังขละบุรี” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533), 146.

จากหลักฐานประติมากรรมเหวัชระที่พบในสมัยศรีวิชัย ค่อนข้างพบได้น้อยมาก
อาจเนื่องมาจากนิยมสร้างประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเป็นส่วนใหญ่ และสร้าง
ประติมากรรมขึ้นเฉพาะองค์ที่มีผู้นิยมนับถือกันอย่างแพร่หลายเท่านั้น เช่น พระโพธิสัตว์ดารานาง

ปรัชญาปารมิตา พระโพธิสัตว์จุณฐา ท้าวขัมภละ และพระวัชรสัตว์ ซึ่งเทพเหล่านี้ส่วนใหญ่มีหน้าที่อารักขาและปกป้องภัยพิบัติต่างๆ และให้ความมั่งมีและโชคลาภแก่ผู้ที่นับถือพระองค์ และเหว็ชะธวาก็จะเป็นเทพที่ไม่เป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลาย อาจถูกสร้างขึ้นเฉพาะกลุ่มบุคคลที่นับถือเท่านั้น อีกทั้งประติมากรรมเหว็ชะธวาก็พบในสมัยนี้มีขนาดที่ไม่ใหญ่มากนัก จึงอาจทำให้สูญหายหรือถูกเคลื่อนย้ายได้ หรือปัจจุบันอาจถูกเก็บอยู่ในของสะสมของเอกชน จึงทำให้พบได้เป็นจำนวนน้อยเมื่อเทียบกับประติมากรรมพระโพธิสัตว์ในนิกายมหายานองค์อื่นๆ

สมัยร่วมแบบเขมรในประเทศไทย

เป็นสมัยที่มีรูปแบบศิลปะของอิทธิพลเขมรปรากฏอยู่ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย และเนื่องจากเชื่อว่าเมืองละโว้หรือเมืองลพบุรีเป็นเมืองที่สำคัญในระบายนั้น หลังจากทีวัฒนธรรมทวารวดีที่เคยแพร่หลายอยู่ในเมืองลพบุรีได้เริ่มเสื่อมลง เมืองลพบุรีมีชื่อเรียกแต่เดิมว่า ลวปุระ หรือ โลว หรือ ละโว้ คงเป็นเมืองที่มีความสำคัญและมีความสัมพันธ์อย่างยิ่งกับอาณาจักรเขมรโบราณ เนื่องจากทำเลที่ตั้งของเมืองลพบุรีที่อุดมสมบูรณ์และตั้งอยู่ในบริเวณที่เหมาะสมแก่การค้า อีกทั้งเป็นศูนย์กลางความเจริญรุ่งเรืองทางวัฒนธรรม จึงทำให้อาณาจักรเขมรได้ขยายอิทธิพลเข้ามา โดยได้ปรากฏชื่อเมืองลพบุรีในจารึกที่พบทั้งในประเทศไทยและประเทศกัมพูชาที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างกัน เช่น

จารึกศาลสูง ภาษาเขมร หลักที่ 1 กล่าวถึง พระมหากัมมรเดงกำตวน อัญศรีสุริยวรมหเทวะ แห่งกัมพูชา ทรงประกาศมิให้ผู้ใคร่บวณความสงบสุขของพระภิกษุฝ่ายมหายานและเหล่าดาบส

จารึกปราสาทนครวัด พบอยู่ใต้ภาพสลักขบวนกองทัพของนักรบต่างชาติที่ติดตามขบวนทัพของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 จารึกไว้ว่าเป็นภาพกองทัพจากเมืองละโว้¹³⁸

จารึกหลักที่ 20 พบที่ศาลสูง กล่าวถึงตำแหน่งข้าราชการเขมรในเมืองละโว้

จารึกหลักที่ 21 จารึกศาลเจ้าเมืองลพบุรี กล่าวถึงการถวายเป็นทานที่ดิน คนใช้ และสิ่งของแก่พระบรมวาสเทพ และได้ออกชื่อเมืองโลว (ละโว้)¹³⁹

¹³⁸ มยุรี วีระประเสริฐ, “การเผยแพร่อารยธรรมเขมรโบราณและหลักฐานโบราณคดีสมัยลพบุรี” โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ฉบับคู่มือครูสังคัมศึกษา (กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545), 193.

¹³⁹ ฐานข้อมูลจารึกในประเทศไทย, เข้าถึงเมื่อวันที่ 13 กรกฎาคม 2559, เข้าถึงได้จาก http://www.sac.or.th/database /inscriptions/inscribe_detail.php?id=339

จากจารึกดังกล่าวข้างต้น สันนิษฐานได้ว่าเมืองละโว้อาจเป็นพันธมิตรกับเมืองพระนครในช่วงเวลาดังกล่าว หรือเมืองละโว้อาจตกอยู่ภายใต้อิทธิพลทางการปกครองของเขมร บางสมัยเมืองละโว้อาจเป็นรัฐอิสระมีการปกครองเป็นของตนเอง ต่อมาราว พ.ศ.1768 บันทึกของจิ๋วตาทกวนได้ระบุว่าละโว้เป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา ซึ่งเมืองละโว้ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อาจมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเมืองพระนคร นักวิชาการเชื่อว่าจารึกปราสาทพิมานอากาศ ระบุถึงพระนามของพระโอรสในพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มีสร้อยพระนามว่า ละโว้ทยศ หมายถึงผู้เป็นใหญ่ในกรุงละโว้ ซึ่งอาจเป็นการส่งพระโอรสมาปกครองในดินแดนนี้¹⁴⁰

แต่เดิมศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย เรียกว่าศิลปะลพบุรี ซึ่งเป็นการเรียกแทนการเรียกแบบเดิมว่าศิลปะเขมรที่ พันตรี ลูเนต์ เดอ ลาจอง กีแยร์ ชาวฝรั่งเศสเป็นผู้กำหนดขึ้นครั้งแรกในปลายสมัยรัชกาลที่ 5 อาจเนื่องจากพระวินิจฉัยของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงดำเนินวิเทศขยายทางด้านการเมือง โดยหลีกเลี่ยงการกล่าวถึงวัฒนธรรมหรือเชื้อชาติของชนชาติเขมรที่มีอิทธิพลในดินแดนประเทศไทย เพื่อเป็นการขจัดปัญหาทางการเมืองระหว่างประเทศในช่วงดังกล่าวซึ่งกำลังอยู่ในยุคแสวงหาอาณานิคมของชาติตะวันตก แต่เมื่อพิจารณาสภาพการเมืองและความก้าวหน้าในวิชาการปัจจุบันแล้ว เห็นได้ว่าการเรียกศิลปะเขมรในประเทศไทยว่าศิลปะลพบุรีค่อนข้างจะไม่เหมาะสม เนื่องจากช่วงประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 12-กลางพุทธศตวรรษที่ 13 นั้น เมืองลพบุรียังคงเป็นศูนย์กลางที่สำคัญของอาณาจักรทวารวดีอยู่ แต่จากการกำหนดอายุสมัยของศิลปะลพบุรีได้กำหนดไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18 ต่อมาได้ขยายอายุสมัยให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-18 หรือ 19 เนื่องจากในระยะหลังได้มีการค้นพบโบราณวัตถุและโบราณสถานรูปแบบศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทยที่มีอายุเก่าไปถึงพุทธศตวรรษที่ 12

อีกทั้งในจดหมายเหตุจีนและศิลาจารึกได้ระบุถึงการจำแนกพื้นที่ทางภูมิศาสตร์บริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยว่า ตั้งอยู่บริเวณนอกประเทศกัมพูชาหรือนอก

¹⁴⁰ วรรณวิภา สุเนตต์ตา, “คดีรัตนตรัยมหายานในศิลปะเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ที่พบในภาคกลางของประเทศไทย”, 78.

กัมพูชเทศะ¹⁴¹ และการแสดงให้เห็นถึงความเป็นเอกลักษณ์ของรูปแบบศิลปะที่มีลักษณะบางประการแตกต่างจากศิลปะเขมรในประเทศกัมพูชา แต่ได้รับอิทธิพลจากประเทศกัมพูชาและบางครั้งก็ได้ส่งอิทธิพลกลับไปยังศิลปะเขมรในประเทศกัมพูชาด้วย ดังนั้น หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ จึงได้เสนอคำเรียกที่มีความหมายเหมาะสมกับรูปแบบศิลปะดังกล่าวว่าศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย¹⁴²

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในประเทศไทยได้แสดงให้เห็นว่า อิทธิพลทางวัฒนธรรมของอาณาจักรกัมพูชาโบราณได้แพร่ขยายอยู่ในบริเวณภาคกลาง ภาคตะวันออก และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พ.ศ.1553-1593) สมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (พ.ศ.1656-1693) และมีความสำคัญอย่างยิ่งในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724-1761) แต่จากหลักฐานทางโบราณคดีได้พบว่าในบริเวณดังกล่าวของประเทศไทยมีความเกี่ยวข้องกับอาณาจักรเขมรโบราณมาตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนครตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 12 แล้ว มีการค้นพบจารึกเขมรโบราณในประเทศไทยเป็นจำนวนมาก จารึกเป็นภาษาสันสกฤตระบุถึงพระนามของกษัตริย์ซึ่งเข้าใจว่าเป็นกษัตริย์ที่มีความเกี่ยวข้องกับอาณาจักรเขมรโบราณ เช่น จารึกบ้านวังไผ่ อำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์ ที่ปรากฏพระนามของพระเจ้า

¹⁴¹ จากหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในจารึกบ่อฮึกา (หลักที่ 118) พบที่ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา อายุปี พ.ศ.1411 มีจำนวน 2 ด้าน จารึกเป็นภาษาเขมรและสันสกฤต ในด้านที่ 2 ที่จารึกเป็นภาษาสันสกฤตเริ่มต้นด้วยการกล่าวสรรเสริญพระอิศวร แล้วจึงกล่าวถึงอสังคเทพผู้ได้รับดินแดนที่ถูกละทิ้งไป ซึ่งอยู่นอกกัมพูชเทศ (อาณาจักรกัมพูชา) และดินแดนแห่งนี้ อาจเป็นดินแดนที่เคยนับถือพุทธศาสนาแต่ดั้งเดิม ซึ่งพระราชแห่งอาณาจักรศรี จนาศะได้ทรงอุปถัมภ์อยู่ ดินแดนที่ถูกกล่าวถึงสันนิษฐานว่าเป็นบริเวณที่ราบสูงโคราช ซึ่งเป็นที่ตั้งของอาณาจักรศรีจนาศะ ซึ่งเป็นเมืองที่มีความสัมพันธ์หรือเป็นเมืองประเทศราช ที่ตั้งอยู่นอกเขตของอาณาจักรกัมพูชา ใน **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 4** (พระนคร : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, 2513), 221-222.

¹⁴² หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, **ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2537), 41.

ภวกรรมัน ซึ่ง ยอร์ช เซเดส์ สันนิษฐานว่าอาจหมายถึงพระเจ้าภวกรรมันที่ 1 กษัตริย์เขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร¹⁴³

อีกทั้งหลักฐานทางด้านโบราณวัตถุยังแสดงให้เห็นถึงความสอดคล้องกัน เช่น ประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และพระโพธิสัตว์เมตไตรยที่สร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-14 พบที่ อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ และเศียรพระโพธิสัตว์เมตไตรยสำริด รูปแบบศิลปะแบบกัมพูชา พบที่บ้านโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา¹⁴⁴ จากหลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่านิกายมหายานคงแผ่ขยายอิทธิพลเข้ามาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยตั้งแต่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-14 จากนั้นจึงได้แพร่หลายมากที่สุดในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งเป็นกษัตริย์ของอาณาจักรเขมรที่ทรงนับถือพุทธศาสนานิกายวัชรยานเป็นศาสนาประจำอาณาจักร

ความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรกัมพูชาโบราณและดินแดนไทย

แต่เดิมความสัมพันธ์ระหว่างดินแดนไทยและอาณาจักรเขมรนั้น ได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดี คือ จารึกของกษัตริย์เขมรที่ครองเมืองพระนคร ที่แสดงให้เห็นถึงการสืบเชื้อสายมาจากดินแดนมหิธรปุระ ซึ่งดินแดนดังกล่าวสันนิษฐานว่าอยู่ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ราชวงศ์มหิธรปุระได้ตั้งราชวงศ์ปกครองเมืองพระนครในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 ต้นราชวงศ์คือ พระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ผู้สถาปนาราชวงศ์มหิธรปุระและเป็นผู้สืบเชื้อสายมาจากตระกูลของกษัตริย์ผู้ครองเมืองแห่งหนึ่ง ที่พระนามของพระองค์ได้ปรากฏในจารึกหลายหลักที่พบในประเทศไทย อีกทั้งในจารึกปราสาทพนมรุ้งได้กล่าวถึงนเรนทราทิตย์ และลำดับพระญาติของ

¹⁴³ มยุรี วีระประเสริฐ, “การเผยแพร่อารยธรรมเขมรโบราณและหลักฐานโบราณคดีสมัยลพบุรี”, *โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ฉบับคู่มือครูสังคัมศึกษา*, 189-190.

¹⁴⁴ ผาสุข อินทราวุธ, *พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน*, 296.

พระองค์ที่แสดงให้เห็นว่ามีความเกี่ยวเนื่องกันกับกษัตริย์และราชวงศ์ของเขมรสมัยเมืองพระนคร¹⁴⁵ และจารึกยังได้กล่าวถึงการครองราชย์ของนเรนทราทิตย์ ซึ่งอาจเป็นดินแดนบริเวณพนมรุ้ง¹⁴⁶ และมีความสัมพันธ์กับเมืองพระนครอย่างใกล้ชิดทั้งในฐานะพระญาติสนิท และความสัมพันธ์ทางกายภาพของเมือง เนื่องจากได้พบเส้นทางโบราณที่ตัดผ่านปราสาทต่างๆ จากเมืองพระนครมายังปราสาทพนมรุ้ง ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าวตรงกับ การครองราชย์ของพระเจ้า

¹⁴⁵ จากจารึกปราสาทพนมรุ้งในบทที่ 1 ได้กล่าวถึงต้นตระกูลคือพระเจ้าอิทธิมยุรวรมัน ผู้ปกครองดินแดนกษัตริย์นครธรรม และชายาคือพระนางอิทธิมยุลักษมี ได้ให้กำเนิดพระโอรส 3 องค์ คือ พระเจ้าชัยวรมันที่ 6 พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ 1 และพระยุพราช มีนัดดาคือพระเจ้ากษิ ตินทราทิตย์ มีโอรสคือพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ซึ่งพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 มีพระธิดานามว่าภูปติเนทรลักษมี ผู้ให้กำเนิดนเรนทราทิตย์ ซึ่งโดยสรุปแล้วนเรนทราทิตย์มีความเกี่ยวข้องกับพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ในฐานะพระราชปนัดดา (เหลน) และพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ในฐานะนัดดา ใน **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 4** (พระนคร : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, 2513), 237.

¹⁴⁶ ในจารึกปราสาทพนมรุ้งได้ระบุถึงเรื่องการขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์หรือผู้ปกครองพระองค์หนึ่งที่ได้เสวยราชย์หลังทรงปราบปรามประเทศอื่นๆ ได้ แต่ก็ยังเป็นที่ยืนยันฐานว่าผู้ที่ขึ้นครองราชย์อาจหมายถึงพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 เนื่องจากการใช้ถ้อยคำที่กล่าวถึงในจารึกนี้มีถ้อยคำที่ไม่อาจใช้แก่ผู้ใดได้ นอกจากพระราชทานั้น หรืออาจกล่าวถึงนเรนทราทิตย์ เนื่องจากได้กล่าวถึงการบำเพ็ญพรตสมาธิภายในถ้ำและการฝึกโยคะ และการกล่าวถึงอิทธิมยุซึ่งเป็นบุตรของนเรนทราทิตย์ ซึ่งได้สร้างประติมากรรมทองคำอุทิศแด่บิดาของเขาภายหลังการเสียชีวิต ซึ่งเบญจวรรณ นาราสิัจจ์ ได้เขียนข้อสันนิษฐานถึงเรื่องนี้ไว้ว่า รายพระนามกษัตริย์ท้องถิ่นที่ปรากฏในจารึกเขมรโบราณที่พบในประเทศไทยไม่ปรากฏถึงชื่อของนเรนทราทิตย์เลย อีกทั้งยังเป็นชื่อที่ไม่มีปรากฏในรายพระนามกษัตริย์เมืองพระนคร และยังไม่มีคำว่า “วรมัน” ที่มักปรากฏต่อท้ายพระนามกษัตริย์เขมรโบราณ ใน **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 4** (พระนคร : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, 2513), 230; เบญจวรรณ นาราสิัจจ์, “ประวัติศาสตร์ทางการของปราสาทพนมรุ้งที่คนท้องถิ่นไม่รับรู้,” *Journal of Mekong Societies* Vol.11 No.1 (January-April 2015): 119,123.

สุริยวรมันที่ 2 ที่เมืองพระนคร และได้พบข้อความสรรเสริญพระองค์ในจารึกปราสาทพนมรุ้งนี้ด้วย¹⁴⁷

นอกจากนี้ ในจารึกกรอบประตูระเบียงคดที่ปราสาทหินพิมาย ได้กล่าวถึงพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ 1 ได้ทรงส่งข้าราชการนามว่า กมรเตงอัญศรีวิเรนทราธิปไตยวรมันแห่งเมืองโคงกุลเดินทางมาที่เมืองพิมายเพื่อสถาปนาเสนาบดีไตรโลกยวิชัยขึ้น ไว้เป็นเสนาบดีของกมรเตงชคตวิมายะ¹⁴⁸ คือได้ทรงสร้างรูปเคารพอุทิศถวายแด่พระพุทธรูปเจ้าหรือพระสุคตวิมาย สันนิษฐานว่าหมายถึงพระพุทธรูปประธานในปราสาทพิมาย¹⁴⁹

อีกทั้งจารึกสมัยหลังๆ ที่ได้มีการกล่าวย้อนไปถึงราชวงศ์ของกษัตริย์เขมรหลายรัชกาล เช่น ในจารึกปราสาทพระขรรค์สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในบทที่ 6-18¹⁵⁰ ทำให้เราทราบว่าพระองค์ก็ทรงสืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์มหิธรปุระเช่นกัน เช่นในบทที่ 15-16 ดังนี้

...พระองค์ทรงได้รับพระราชอำนาจสูงสุดในเมืองยโสธรปุระอันศักดิ์สิทธิ์ หลังจากชนะข้าศึกเป็นจำนวนมากแล้ว พระเจ้าชัยวรมันเทวะ ผู้ทรงมีครอบครัวยุวกษัตริย์ที่มหิธรปุระทรงสร้างชื่อเสียงไปทั่วทุกทิศจนถึงท้องทะเล โอรสของพระกนิษฐาซึ่งมีอำนาจมาก ทรงพระนามว่า ศรีมหิธราทิตยเป็นผู้ชนะกองทัพทหารข้าศึก เป็นอนุชาของพระมารดาพระเจ้าศรีสุริยวรมัน¹⁵¹ ราชปตินทรลักษมี ซึ่งเป็นพระญาติวงศ์ฝ่ายพระมารดาทรงพำนักอยู่กับศรีวิรวดีนั้น ทรงเป็นที่ยกย่อง[หรือเด่น (ในหมู่หญิงอื่นๆ)]ของผู้ที่เป็นเหมือนขวลาให้แสงสว่างแก่ครอบครัว..พราหมณ์ทั้งหลายสรรเสริญว่าพระโอรสของพระองค์เป็นผู้ที่ใจเร็วหุนหันเหมือนกับพระยานก(ครุฑ) สวย

¹⁴⁷ วรรณวิภา สุเนตต์ตา, **ชัยวรมันที่ 7 มหาราชองค์สุดท้ายของอาณาจักรกัมพูชา**, 39-43.

¹⁴⁸ **เรื่องเดียวกัน**, 43.

¹⁴⁹ หม่อมเจ้าสุภัทรรดิศ ดิศกุล, “ศิลาจารึกปราสาทพระขรรค์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7,” **ศิลปากร** ปีที่ 10, ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม 2509): 58 อ้างถึงใน วรรณวิภา สุเนตต์ตา, **ชัยวรมันที่ 7 มหาราชองค์สุดท้ายของอาณาจักรกัมพูชา**, 43.

¹⁵⁰ **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 4** (พระนคร : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, 2513), 160.

¹⁵¹ พระเจ้าชัยวรมันเทวะ (พระเจ้าชัยวรมันที่ 6) เป็นพระปิตุลาของศรีมหิธราทิตยที่สมรสกับราชปตินทรลักษมี ทั้ง 2 พระองค์คือพระราชบิดาและพระราชมารดาของศรีธรณินทรวรมัน (พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ 2) ซึ่งเป็นพระราชบิดาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อ้างถึงใน วรรณวิภา สุเนตต์ตา, **ชัยวรมันที่ 7 มหาราชองค์สุดท้ายของอาณาจักรกัมพูชา**, 48.

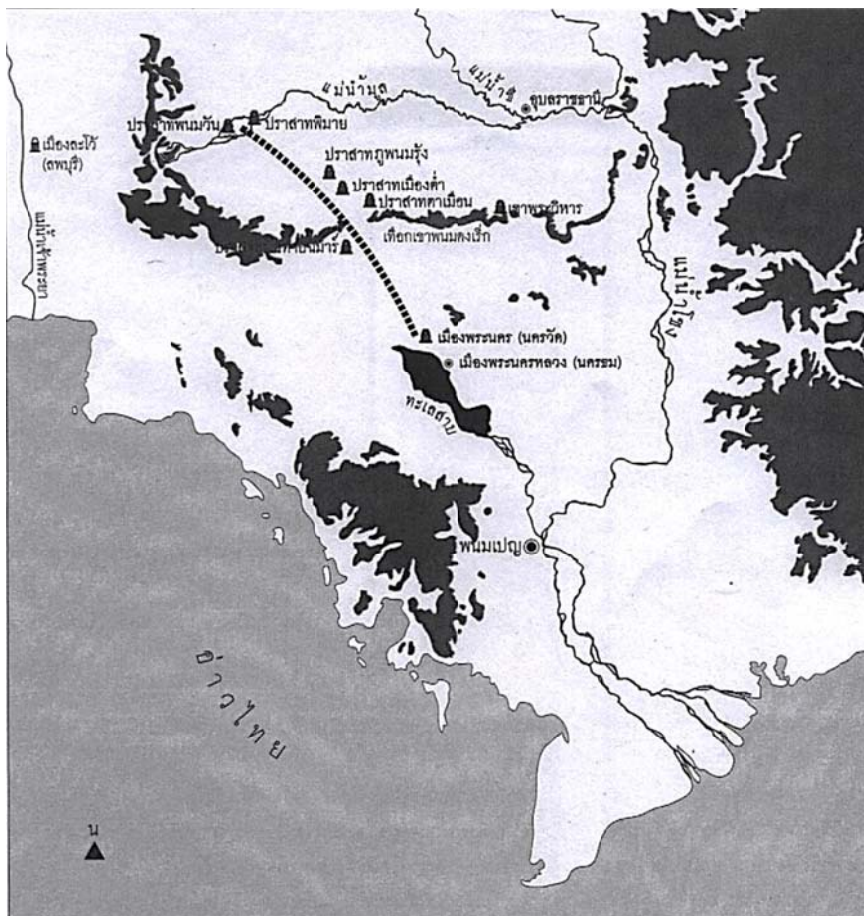
เหมือนพระจันทร์มีชื่อเสียงเกียรติคุณหอมหวานไปทั่วทุกทิศ เป็นเจ้านายชั้นสูงสุด คือ ศรีธรณีนทรวรมัน...¹⁵²

และจารึกที่พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้จารึกย้อนกลับไปเกี่ยวกับเรื่องราวของพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ว่าอยู่ในตระกูลขุนนางที่เมืองมหารปุระ ทรงฉวยโอกาสขณะที่อาณาจักรเขมรอ่อนแอทำการประกาศตนเป็นอิสระ¹⁵³ เป็นต้น จากหลักฐานดังกล่าวเหล่านี้ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยและเมืองพระนครว่าอาจมีความสัมพันธ์กันในระดับเครือญาติ และภูมิลำเนาเดิมของราชวงศ์มหารปุระอาจตั้งอยู่ในบริเวณแถบลุ่มแม่น้ำมูลในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยในปัจจุบัน (แผนที่ที่ 13)

¹⁵² ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 4, 197.

¹⁵³ รัชชชัย องค์วุฒิมิเวทย์ และวีไลรัตน์ ยักรอด, ปราสาทหินพิมาย พนมรุ้งเมืองต่ำ ตาเมื่อน เขาพระวิหาร, 32.

แผนที่ที่ 13 แผนที่แสดงบริเวณลุ่มน้ำมูล หลักแหล่งดั้งเดิมของราชวงศ์มหิธรปุระ
ที่มา : สุจิตต์ วงศ์เทศ, บรรณาธิการ, **ขอมอยู่ใน ไทยอยู่นั้น ขอมกับไทยไม่พรางจากกัน**
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2557), 69.

สมัยที่พบหลักฐานเกี่ยวกับการแพร่หลายของอำนาจและอิทธิพลของอาณาจักรเขมรมายังประเทศไทยมากที่สุด คือ ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เราได้พบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมากในประเทศไทย ที่แสดงให้เห็นถึงการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างทั้งสองอาณาจักร ในจารึกปราสาทพระขรรค์ ได้กล่าวถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้ทรงสถาปนาพระชัยพุทธมหานาคไว้ตามหัวเมืองต่างๆ 23 แห่ง โดยมีการระบุนามของสถานที่ที่ประดิษฐานไว้ด้วย และในบรรดาเมืองต่างๆ ที่กล่าวถึงนั้นมีอยู่หลายเมืองที่เชื่อกันว่าอาจตั้งอยู่ในบริเวณภาคกลางและภาคตะวันตกของประเทศไทย ได้แก่¹⁵⁴

¹⁵⁴ หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, **กัมพูชาราชลักษณะมีถึงศรีชัยวรมัน**, 230-231.

1. เมืองลโวทยปุระ สันนิษฐานว่าเป็นเมืองละโว้หรือลพบุรี เนื่องจากได้พบโบราณสถานและโบราณวัตถุแบบศิลปะชายนจำนวนมาก อีกทั้งยังมีโบราณสถาน คือ พระปรางค์สามยอดที่มีลักษณะของแผนผังรูปแบบเดียวกับขุมประตู่ (โคปุระ) ปราสาทพระขรรค์ในประเทศกัมพูชา

2. เมืองสุวรรณปุระ สันนิษฐานว่าเป็นสุพรรณบุรี เนื่องจากได้พบโบราณวัตถุแบบศิลปะชายน เช่น การขุดค้นที่แหล่งโบราณคดีเนินทางพระ อำเภอสามชุก ได้พบโบราณสถานทำจากศิลาแลง และปูนปั้นประดับคล้ายกับที่พบที่ปราสาทเมืองสิงห์

3. เมืองคัมพูกะภูณะ สันนิษฐานว่าเป็นบริเวณสระโกสินารายณ์ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี เนื่องจากได้พบโบราณสถานในสมัยชายน และพบประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี

4. เมืองชัยราชบุรี สันนิษฐานว่าเป็นราชบุรีในปัจจุบัน เนื่องจากพระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ สร้างซ้อนปรางค์เขมรแบบชายน อีกทั้งทับหลังล้อมรอบกำแพงพระมหาธาตุสุลักเป็นรูปพระพุทธรูปประทับในขุมสามเหลี่ยมเรียงเป็นแถว ตรงกับลักษณะของทับหลังที่กำแพงปราสาทพระขรรค์และปราสาทบันทายคู๊

5. เมืองศรีชัยสิงหบุรี สันนิษฐานว่าเป็นปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี

6. เมืองศรีชัยวัชรบุรี สันนิษฐานว่าเป็นเมืองเพชรบุรี มีวัดกำแพงแลงที่มีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมแบบศิลปะชายน

อีกทั้งยังได้กล่าวถึงการสร้างวนิดกหะ (บ้านมีไฟ) ที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อเป็นทานและอำนวยความสะดวกแก่พ่อค้าและผู้จาริกแสวงบุญที่ต้องเดินทางไกลระหว่างเมือง ตั้งเรียงรายเป็นระยะบนถนน 3 สาย ที่เชื่อมระหว่างเมืองพระนครกับเมืองต่างๆ รวมทั้งสิ้น 121 แห่ง ในประเทศไทยได้พบว่ามีทางเชื่อมต่อกับเมืองพระนครตรงมายังปราสาทหินพิมายในประเทศไทย และในระหว่างเส้นทางนี้ได้พบหลายแห่งด้วยกัน เช่น ปราสาทบ้านบุ จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทถมอ จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทตาเมือน จังหวัดสุรินทร์ ปราสาทพนมแก้ว ปราสาทกกมน ประเทศกัมพูชา¹⁵⁵

จารึกปราสาทตาพรหม ได้กล่าวถึงว่าพระองค์ได้ทรงสร้างอโรคยศาลหรือโรงพยาบาลจำนวน 102 แห่งขึ้นตามเมืองท่าต่างๆ ทั่วราชอาณาจักร มีการค้นพบหลักฐานที่เป็นจารึกกล่าวถึงการสร้างโรงพยาบาลหลายหลัก และได้พบศาสนสถานประจำโรงพยาบาลอีกราว 30 แห่งตั้ง

¹⁵⁵ ธีรชัย องค์กรวิเวทย์และวิไลรัตน์ ยังรอด, ปราสาทหินพิมาย พนมรุ้ง เมืองต่ำ ตาเมือน เขาพระวิหาร, 67.

กระจายอยู่ตามชุมชนโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เช่น กู่บ้าน เขวา จังหวัดร้อยเอ็ด กู่แก้ว จังหวัดขอนแก่น กุฏิถ้ำบ้านโคกเมือง กุฏิถ้ำหนองบัวราย จังหวัดบุรีรัมย์ (ภาพที่ 115 และแผนที่ที่ 14) และจากการขุดค้นทางโบราณคดีภายในอโรคยศาลได้พบประติมากรรมหลายองค์ มีทั้งที่ปรากฏพระนามในจารึกอโรคยศาล คือ พระโกษาชยคุรุไวฑูรยประภา และที่ไม่ได้ปรากฏพระนามในจารึกแต่ได้พบประติมากรรมเช่นกัน คือ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์วัชรปาณี พระวัชรธร และพระยมทรงกระบือ ซึ่งรูปเคารพเหล่านี้คือรูปเคารพที่ประดิษฐานอยู่ในสุคนธาสัยหรือ ศาสนสถานประจำอโรคยศาล¹⁵⁶

(ก)

(ข)

ภาพที่ 115 ตัวอย่างอโรคยศาลที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย

(ก) กุฏิถ้ำหนองบัวราย จังหวัดบุรีรัมย์ (ข) ปราสาทตาเมือนโต๊จ จังหวัดสุรินทร์

ที่มา : กลุ่มวิจัยและพัฒนางานโบราณคดี สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร, **รายงานเบื้องต้น
ทำเนียบอโรคยศาลในประเทศไทย** (กรุงเทพฯ : บริษัท สำนักพิมพ์สมาพันธ์ จำกัด, 2555)

¹⁵⁶ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “อโรคยศาล : ความรู้ทั่วไปและข้อสังเกตเบื้องต้น,”
เมืองโบราณ ปีที่ 30, ฉบับที่ 3 (ก.ค.-ก.ย. 57).

แผนที่ที่ 14 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งของอโรคยศาล ที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย

ที่มา : ธวัชชัย องควัฒนิเวทย์และวีไลรัตน์ ยี่งรอด, ปราสาทหินพิมาย พนมรุ้ง เมืองต่ำ ตาเมื่อน เขาพระวิหาร (กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพรส, 2552), 25-26.

คติความเชื่อเรื่องเหวัชระในศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย

ได้พบประติมากรรมที่เกี่ยวข้องกับนิยายวัชระยานในศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทยเป็นจำนวนมาก มักนิยมสร้างเป็นประติมากรรมสำริดลอยตัว เช่น พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร นางปรัชญาปารมิตา พระวัชระสัตว์ เหวัชระ และนางทากิณี อีกทั้งยังมีสังขสิทธิ์ที่ด้านบนสลักรูป คติรัตนตรัยมหายาน หรือรูปเหวัชระล้อมรอบด้วยทากิณี และแผ่นแม่พิมพ์สำริด เป็นต้น ซึ่งเหวัชระถือได้ว่าเป็นเทพผู้พิทักษ์ในนิยายวัชระยานที่นิยมนับถือมากในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เนื่องจากในอาณาจักรเขมรได้พบประติมากรรมของพระองค์เป็นจำนวนมาก รวมถึงในประเทศไทยในสมัยที่ได้รับอิทธิพลจากอาณาจักรเขมรในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ด้วยเช่นกัน ซึ่งประติมากรรมเหวัชระที่พบสามารถแบ่งออกได้หลายประเภท ดังนี้

1. ประติมากรรมลอยตัว

1.1 ประติมากรรมลอยตัวเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพที่ 116)

ทำจากสำริด อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 ขนาดสูง 19.8 เซนติเมตร ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่ห้องศิลปะลพบุรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร สมเด็จพระยาตากษานูปภาพ ทรงได้มาจากเมืองพระตะบอง พระโอรสและพระธิดาทรงประทานให้จัดแสดง¹⁵⁷ ประติมากรรมมี 8 เศียร ทุกเศียรมีเนตรที่ 3 อยู่บนหน้าผาก พระเนตรโปน พระนาสิกใหญ่ พระโอษฐ์หนา และพระพักตร์แสดงสีหน้ายิ้มแบบศิลปะเขมร มีทั้งหมด 16 กรและไม่ได้ถือถ้วยกะโหลกหรือสิ่งของใดๆ มี 2 บาทยื่นอยู่ในท่าอรรชรยังกะบนฐานกลม นุ่งผ้าสมพตแบบศิลปะเขมร คือเป็นโจงกระเบนริ้วสั้นๆ ซักชายผ้าออกมาด้านหน้าเป็นวงโค้งแบบศิลปะเขมร แต่มีชายผ้าห้อยตกลงมาด้านหน้าเป็นชายคล้ายสมอเรือแบบศิลปะเขมร และมีลักษณะคล้ายกับประติมากรรมเหวัชระที่พบที่ปราสาทบันทายคู๊ ประเทศกัมพูชา (ภาพที่ 117)

¹⁵⁷ อ้างอิงจากข้อมูลทะเบียนโบราณวัตถุห้องลพบุรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

ภาพที่ 116 ประติมากรรมลอยตัวเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
(ถ่ายโดยผู้วิจัย ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร)

ภาพที่ 117 ประติมากรรมเหวัชระ พบบริเวณพื้นปราสาทบันทายคูฏี

ที่มา : Peter D. Sharrock, "The Buddhist pantheon of the Bâyon of Angkor : an historical and art historical reconstruction of the Bâyon temple and its religious and political roots" (A dissertation submitted in candidacy for the degree of Doctor of Philosophy (PhD).University of London, 2006), 186.

1.2 ประติมากรรมลอยตัวเหว้ชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพที่ 118)

ทำจากสำริด อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 ขนาดสูง 19.3 เซนติเมตร¹⁵⁸ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่ห้องศิลปะลพบุรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร เดิมเป็นของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ กรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฎ์ ภายหลังตกเป็นทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ กรมศิลปากรรับมาจากกรมคลัง กระทรวงการคลัง เมื่อวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2482¹⁵⁹ ประติมากรรมมี 3 เศียร สันนิษฐานว่าแต่เดิมอาจมีทั้งหมด 8 เศียรและหักหายไป สวมเทริดทรงสามเหลี่ยม สวมกุดชฎยาว มี 16 กร และบางกรได้หักหายไป กรทั้ง 16 ยกขึ้นค่อนข้างสูงกว่าปกติ และมีลักษณะแผ่เรียงติดกันคล้ายกับที่นิยมสร้างในศิลปะเขมร พระเพลามีขนาดค่อนข้างใหญ่ มี 2 บาท ยืนอยู่ในท่าอรรพพริ้งกระบวนฐานสี่เหลี่ยม นุ่งผ้าสมพดสั้น มีการชักชายผ้าออกมาด้านหน้าแต่ไม่มากนักและมีชายผ้าห้อยตกลงมาด้านหน้าเป็นชายคล้ายสมอเรือแบบศิลปะเขมร

ภาพที่ 118 ประติมากรรมลอยตัวเหว้ชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ถ่ายโดยผู้วิจัย ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร)

¹⁵⁸ นิดดา หงส์วิวัฒน์, บรรณารักษ์, พระพุทธรูปและเทวรูป ศิลปะทวารวดี ศิลปะทักสิณ และศิลปะร่วมแบบเขมร (กรุงเทพฯ : บริษัท พิมพ์ดี จำกัด, 2555), 111.

¹⁵⁹ อ้างอิงจากข้อมูลทะเบียนโบราณวัตถุห้องลพบุรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

1.3 ประติมากรรมลอยตัวเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
(ภาพที่ 119)

ทำจากสำริด อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 ขนาดสูง 16.76 เซนติเมตร ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่ห้องศิลปะลพบุรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร กรมศิลปากรซื้อมาจากหม่อมเจ้าปิยะภักดีนาถ เมื่อวันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ.2479¹⁶⁰ ประติมากรรมเหวัชระมี 8 เศียร 16 กร ทุกกรถือถ้วยกะโหลกที่บรรจุเทพและสัตว์โลก กรทั้งหมดมีลักษณะที่แตกต่างจากประติมากรรมเหวัชระโดยทั่วไป คือ แต่ละกรจะไม่ได้ทำเรียงติดกันมาในลักษณะรูปพัดและหันกรไปข้างเดียวกันทุกด้าน แต่จะทำโดยหันกรยกขึ้นบ้างยกลงบ้าง ไม่ได้เรียงกันในลักษณะรูปพัด มี 2 บาทยื่นในท่าอรรหปรยังกะบนร่างมนุษย์ขนาดเล็กที่นอนอยู่บนฐานสี่เหลี่ยม สวมผ้าแบบสมพตมีเข็มขัดรูปดอกไม้รัดบนผ้าและมีชายผ้าห้อยตกลงมาด้านหน้าเพียงเล็กน้อย

ภาพที่ 119 ประติมากรรมลอยตัวเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
(ถ่ายโดยผู้วิจัย ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร)

¹⁶⁰ อ้างอิงจากข้อมูลทะเบียนโบราณวัตถุห้องลพบุรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

1.4 ประติมากรรมลอยตัวเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
(ภาพที่ 120)

ทำจากสำริด อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 ขนาดสูง 6.18 นิ้ว¹⁶¹ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่ห้องศิลปะลพบุรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร กรมศิลปากรซื้อมาจากหม่อมเจ้าปิยะภักดีนาถ เมื่อวันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ.2479¹⁶² ประติมากรรมเหวัชระมี 8 เศียร สวมเทริด สวมกุณฑลยาว มี 16 กร แต่ละครถือถ้วยกะโหลกที่บรรจุเทพและสัตว์โลก ส่วนกรล่างขวาวางอยู่บนกรล่างซ้ายด้านหน้าพระอุระ มี 2 บาทยื่นทำอรรชรปรัยงกะบนฐานกลม สวมผ้าสมพตสันมีริ้วและด้านหน้ามีชายผ้าคล้ายสมอเรือห้อยตกลงมา

ภาพที่ 120 ประติมากรรมลอยตัวเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
(ถ่ายโดยผู้วิจัย ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร)

¹⁶¹ นิดดา หงส์วิวัฒน์, บรรณาธิการ, **พระพุทธรูปและเทวรูป ศิลปะทวารวดี ศิลปะทักสิณ และศิลปะร่วมแบบเขมร**, 130.

¹⁶² อ้างอิงจากข้อมูลทะเบียนโบราณวัตถุห้องลพบุรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

1.5 ประติมากรรมเหวัชระลอยตัว ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี¹⁶³
(ภาพที่ 121)

ทำจากสำริด ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี ชุดพบที่แหล่งโบราณคดีวัดสระกระเทียม ตำบลสระกระเทียม อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม มีขนาดสูง 12.9 เซนติเมตร เหวัชระมี 1 เศียร สวมเทริด มี 2 กร พระกรขวาถือกระดิ่ง พระกรซ้ายถือวัชระ มี 2 บาทประทับยืนบนฐานกลม ทรงภูษาใจสั้นจีบเป็นริ้ว แล้วชักขอบภูษาด้านบนให้ตกลงเป็นวงโค้ง และทิ้งชายผ้าลงมาเป็นรูปหางปลาขนาดสั้น ซึ่งมีลักษณะที่คล้ายกันกับประติมากรรมเหวัชระที่พบที่อำเภอสังขละบุรี จังหวัดสงขลา หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล ทรงสันนิษฐานไว้ในพระนิพนธ์เรื่อง ศิลปะสมัยลพบุรี ว่าประติมากรรมชิ้นนี้คือส่วนของยอดธงสำริดในศิลปะลพบุรี ซึ่งหลวงสาครคชเชตร นายอำเภอบ้านโป่ง ถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต¹⁶⁴ และอาจไม่ใช่ประติมากรรมเหวัชระ ส่วนในวิทยานิพนธ์เรื่องพัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองนครปฐมโบราณในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ของสุษัดีพงศ์ ขุนทอง ได้ระบุว่าประติมากรรมสำริดชิ้นนี้คือ พระศิวิระ¹⁶⁵

¹⁶³ พจนก กาญจนจันทร์และคณะ, รายงานวิจัยการสำรวจวัฒนธรรมโบราณบนลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 ด้วยเทคโนโลยีสี่ระยะไกล (Remote Sensing) (สำนักงานพัฒนาเทคโนโลยีอวกาศและภูมิสารสนเทศ (องค์การมหาชน) (GISTDA), 2556), 107.

¹⁶⁴ หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล, ศิลปะสมัยลพบุรี, 78.

¹⁶⁵ สุษัดีพงศ์ ขุนทอง, "พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองนครปฐมโบราณในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศึกษาศาสตร์ สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553), 87.

ภาพที่ 121 ประติมากรรมหัวพระลอยตัว ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี
ที่มา : พจนก กาญจนจันทร์และคณะ, รายงานวิจัยการสำรวจวัฒนธรรมโบราณบนลุ่มแม่น้ำ
แม่กลอง-ท่าจีน ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 ด้วยเทคโนโลยีระยะไกล (Remote
Sensing) (สำนักงานพัฒนาเทคโนโลยีอวกาศและภูมิสารสนเทศ (องค์การมหาชน) (GISTDA),
2556), 107.

แหล่งโบราณคดีวัดสระกระเทียมตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งเป็น
ตำแหน่งเส้นทางคมนาคมที่สามารถเชื่อมระหว่างแม่น้ำแม่กลองและแม่น้ำท่าจีนหรือแม่น้ำนครชัย
ศรี และตั้งอยู่ห่างจากเมืองโบราณนครปฐมมาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ 16 กิโลเมตร และ
ห่างจากเมืองโกสินารายณ์ จังหวัดราชบุรี มาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ 16 กิโลเมตร ซึ่ง
อาจมีความสัมพันธ์กันระหว่างชุมชนทางใดทางหนึ่ง เนื่องจากเมืองโบราณโกสินารายณ์
สันนิษฐานว่าเป็นเมืองสัมพันธวงศ์ที่ปรากฏอยู่ในจารึกปราสาทพระขรรค์ที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7
ได้ทรงส่งพระชัยพุทธมหานาถมาประดิษฐาน ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18¹⁶⁶

เมืองโบราณโกสินารายณ์ได้พบหลักฐานทางโบราณคดีศิลปกรรมแบบเขมรใน
ประเทศไทยเป็นจำนวนมาก เช่น ประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีและพระพิมพ์
ส่วนแหล่งโบราณคดีวัดสระกระเทียมก็ได้พบโบราณวัตถุในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทย
เช่นกัน เช่น พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และพระพุทธรูปขนาดปรกทรงเครื่อง ถึงแม้ว่าโบราณวัตถุ
ส่วนมากจะไม่ทราบที่มา บางชิ้นระบุว่ามาจากแหล่งโบราณคดีในจังหวัดใกล้เคียง หรือบางชิ้น
ได้รับมอบมาจากข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ดังนั้นก็อาจเป็นไปได้ที่โบราณวัตถุบางส่วนจะมาจากพื้นที่

¹⁶⁶ ประชุมศิลปจารึก ภาคที่ 4, 209.

ในจังหวัดนครปฐมเอง¹⁶⁷ อีกทั้งแหล่งโบราณคดีวัดสระกระเทียมและเมืองโบราณโกสินารายณ์อยู่ไม่ไกลกันมากนัก จึงอาจจะมีการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างเมืองในช่วงสมัยลพบุรีหรืออาจได้รับอิทธิพลจากอาณาจักรเขมรในสมัยบาเยน หรืออาจมีการเคลื่อนย้ายของโบราณวัตถุได้

นอกจากแหล่งโบราณคดีวัดสระกระเทียม จังหวัดนครปฐมแล้ว ที่เมืองโบราณบ้านหนองแจง ตำบลไร่รอด อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อปี พ.ศ.2529-2530 ได้มีกลุ่มบุคคลมาขุดหาพระพุทธรูปที่บ้านหนองแจง และได้พบประติมากรรมหัวขระ ซึ่งประติมากรรมดังกล่าวปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (ไม่มีภาพประกอบ)

2. ประติมากรรมนูนต่ำ

2.1 ประติมากรรมนูนต่ำรูปหัวขระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพที่ 122)

ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่ห้องศิลปะลพบุรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร กรมศิลปากรชื่อมาจากหม่อมเจ้าปิยะภักดีนาถ เมื่อวันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ.2479¹⁶⁹ ทำจากแผ่นโลหะหรือแผ่นสำริด สลักรูปหัวขระ 8 เศียร 16 กร 2 บาทยื่นในท่าอรรชรปรียังกะ เหยียบบนร่างมนุษย์หรือศพ 4 ตนบนฐานกลมหรือฐานบัว ผนังแบบสมพตชกชายผ้าออกมาด้านหน้าท้องเป็นวงโค้ง ซึ่งการแกะสลักรูปหัวขระบนแผ่นโลหะขนาดเล็กระยะนี้ พบได้น้อยหรือแทบไม่พบเลยในประเทศกัมพูชา แต่กลับมีลักษณะคล้ายกับแผ่นที่สลักจากกระดูกรูปเทพในนิกายตันตระของศิลปะเขมรอายุพุทธศตวรรษที่ 20

¹⁶⁷ พจนก กาญจนจันทร์และคณะ. รายงานวิจัยการสำรวจวัฒนธรรมโบราณบนลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 ด้วยเทคโนโลยีระยะไกล (Remote Sensing) สำนักงานพัฒนาเทคโนโลยีอวกาศและภูมิสารสนเทศ (องค์การมหาชน) (GISTDA), 2556), 106.

¹⁶⁸ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, รายงานผลการดำเนินการ โครงการบริหารวิชาการการจัดการมรดกทางวัฒนธรรมเมืองโบราณบ้านหนองแจง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ต.ไร่รถ อ.ดอนเจดีย์ จ.สุพรรณบุรี ครั้งที่ 1 วันพฤหัสบดีที่ 20 กุมภาพันธ์ 2557, 1.

¹⁶⁹ อ้างอิงจากข้อมูลทะเบียนโบราณวัตถุห้องลพบุรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

(ก)

(ข)

ภาพที่ 122 ภาพเปรียบเทียบการสลักภาพนูนต่ำหัวพระกับเทพในนิกายวัชรยานอื่นๆ

(ก) ประติมากรรมนูนต่ำหัวพระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

(ข) ประติมากรรมบนแผ่นโลหะ ศิลปะทิเบต ปัจจุบันอยู่ที่ Metropolitan Museum of Art

(ถ่ายโดยผู้วิจัย ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร); Pratapaditya Pal, edited, *Buddhist Art Form & Meaning* (Marg Publications, 2007), 100.

3. สังข์สำริด

สังข์สำริดในศิลปะเขมรในประเทศไทยมีลักษณะโดยทั่วไปคล้ายกับหอยสังข์ที่มีอยู่จริงตามธรรมชาติเพียงบางส่วนเท่านั้น คือ บริเวณปากมีลักษณะผากกว้างออกทั้ง 2 ข้างเท่าๆ กัน โดยที่ปากและขอบปากทั้ง 2 ข้างจะมีลักษณะและส่วนประกอบเหมือนกันและเท่ากันทุกประการ ที่มุมขอบปากด้านในลำตัวจะขมวดม้วนเป็นวงกันหอย และเส้นรอบปากจะยาวไปตามส่วนยาวหรือขนานลำตัว ไปสิ้นสุดที่จงอยปากด้านนอกสุดซึ่งทำเป็นขอบหยัก สังข์สำริดที่ค้นพบได้เหล่านี้มีอายุไม่เก่าไปกว่า พ.ศ. 1650 (พุทธศตวรรษที่ 17) แต่ในจารึกต่างๆ ได้กล่าวถึงหน้าที่และรูปแบบของสังข์มาก่อนหน้านี้แล้ว สังข์เหล่านี้มีที่รองรับเป็นพานรูป 3 ขา และพานดังกล่าวล้วนมีขาเป็นรูปนาคทั้งสิ้น

3.1 สิ่งขี้สำริดรูปเทพีพระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระเจ้าวรวงศ์
 วัดสุทธจินดา จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 123)

สิ่งขี้สำริดชิ้นนี้มีลักษณะวงซ้าย ซึ่งพบได้แพร่หลายมากกว่าแบบวงขวา มีขนาดยาว 253.7 เซนติเมตร กว้าง 11.4 เซนติเมตร ไม่ทราบที่มา ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระเจ้าวรวงศ์ วัดสุทธจินดา จังหวัดนครราชสีมา มีลักษณะคือส่วนก้นสิ่งขี้มีลักษณะเป็นลอนและคาดประดับด้วยลายเส้นนูนซึ่งมีลักษณะวงซ้าย รอบๆ เส้นนูนมีลายขีดเป็นร่องเล็กๆ ไปจนสุด บริเวณกลางลำตัวสิ่งขี้มีภาพเทพีพระ มี 8 เศียร 22 กร ยืนเต็มรำในท่าอรรพพริ้งกระยั้นอยู่บนชากศพจำนวน 4 คน เทพีพระอยู่ท่ามกลางรูปบุคคลกำลังฟ้อนรำ 2 ข้างข้างละ 3 คนคือโยคินี กลุ่มรูปภาพดังกล่าวอยู่ในซุ้มโค้งเว้าด้านหลังสิ่งขี้ประดับส่วนขอบด้วยลายลูกประคำและลายไปไม้¹⁷⁰

¹⁷⁰ ประสงค์ ชาวนาไร่, “การศึกษาประติมากรรมเครื่องใช้สำริดในศิลปะเขมรในประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529), 48.

(ก)

(ข)

ภาพที่ 123 สันข์สำริดรูปเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระเจ้าวรวงศ์ จังหวัด นครราชสีมา

(ก) ภาพด้านหน้าและด้านหลังของสันข์สำริดรูปเหวัชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระเจ้าวรวงศ์

(ข) ภาพลายเส้นสันข์สำริดรูปเหวัชระ

ที่มา : ประสงค์ ชาวนาไร่, “การศึกษาประติมากรรมเครื่องใช้สำริดในศิลปะเขมรในประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529), 264-265.

3.2 สันข์สำริดรูปเหวัชระและชาตั่ง ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ The Cleveland Museum of Art ประเทศสหรัฐอเมริกา¹⁷¹ (ภาพที่ 124)

สันข์และชาตั่งสำริด สูง 34.8 เซนติเมตร ได้รับมาจากกองทุน John L. Severance อายุพุทธศตวรรษที่ 17-18 ปัจจุบันอยู่ที่ The Cleveland Museum of Art ประเทศสหรัฐอเมริกา ด้านหน้าของสันข์มีการประดับตกแต่งด้วยภาพสลักของเหวัชระ มี 8 เคียว 16 กร อยู่ในท่าเดินรำบนชากศพ ปรากรฎกายเดี่ยว ไม่มีโยคินีล้อมรอบ และมีรูปบุคคลขนาดเล็กขนานข้างด้วยสิงโต 2 ตัวที่อยู่ใต้ศพ ส่วนแทนชาตั่ง 3 ขาดตกแต่งเป็นรูปทรงกรวยและมีนาคอยู่ตรงมุม

¹⁷¹ Conch shell with a figure of Hevajra, <http://www.clevelandart.org/art/1977.176?> (accessed January 20, 2015)

ในหนังสือบางเล่มได้ระบุว่าสังข์และสำริดชิ้นนี้อาจทำขึ้นที่เมืองพินาย เนื่องจากลักษณะของสังข์ไม่มีส่วนแหลมคล้ายซี่หนาม (bezels) และขาดการแกะสลักตกแต่ง ซึ่งเป็นรูปแบบของศิลปะช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ดังนั้นสังข์และขาตั้งสำริดชิ้นนี้จึงอาจทำขึ้นในท้องถิ่นเลียนแบบสิ่งของที่หรรษา ฟูมเฟื่อยของคนในเมืองพระนคร และทำหน้าที่เป็นของถวายแก่ศาสนสถาน¹⁷²

(ก)

(ข)

ภาพที่ 124 สังข์สำริดรูปเหวัชระและขาตั้งรูปนาค ปัจจุบันอยู่ที่ The Cleveland Museum of Art

(ก) ด้านหน้าและด้านข้างของสังข์ประดับรูปเหวัชระ

(ข) ด้านหลังของสังข์ประดับรูปเหวัชระ

ที่มา : Conch shell with a figure of Hevajra, Accessed January 20, 2015, Available

From <http://www.clevelandart.org/art/1977.176?>

¹⁷² Emma C. Bunker, Douglas A.J. Latchford, Adoration and glory : the golden age of Khmer art, 424.

3.3 สิ่งขี้สำริดรูปเทพีชระและชาตั่งรูปขนาด ไม่ทราบที่มา ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น (ภาพที่ 125)

สิ่งขี้มีขนาดสูง 18.29 เซนติเมตร ไม่รวมฐาน¹⁷³ ส่วนฐานประดับด้วยขนาดและชาตั่งประดับด้วยขนาดทั้ง 4 ด้านเช่นกัน ด้านหน้าของสิ่งขี้มีการประดับตกแต่งด้วยภาพสลักของเทพีชระ มี 8 เศียร 16 กร มี 2 บาทอยู่ในท่าเดินรำ ปรางค์กายเดี่ยว ไม่มีโยคินีล้อมรอบ ด้านข้างทั้ง 2 ด้าน ประดับด้วยขนาดที่หันเศียรเข้าหาศูนย์กลาง

ภาพที่ 125 สิ่งขี้สำริดรูปเทพีชระและชาตั่งรูปขนาด ไม่ทราบที่มา ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น ที่มา : พิริยะ ไกรฤกษ์, รากเหง้าแห่งศิลปะไทย (กรุงเทพฯ : ริเวอร์ บุ๊คส์, 2555), 306.

4. ประภาคมณฑล

4.1 ประภาคมณฑลรูปเทพีชระและโยคินี อายุพุทธศตวรรษที่ 17 ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน Norton Simon Museum ประเทศสหรัฐอเมริกา (ภาพที่ 126)

ทำจากสำริด สูง 31 เซนติเมตร อายุพุทธศตวรรษที่ 17 ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน Norton Simon Museum ประเทศสหรัฐอเมริกา ได้รับมาจาก Pratap และ Chitra Pal เมื่อปี พ.ศ. 2544 ระบุว่ามาจากเมืองพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ด้านบนยอดแหลมของประภาคมณฑลมีรูปของเทพีชระ 8 เศียร 16 กร และมี 4 บาท ยืนเหยียบซากศพหรือมารทั้ง 4 อยู่บนฐานกลม และเส้นโค้งด้านในสุดประดับด้วยลายลูกประคำ เส้นโค้งตรงกลางประดับด้วยโยคินีทั้ง 8 ตน ซึ่งอยู่ในท่า

¹⁷³ พิริยะ ไกรฤกษ์, รากเหง้าแห่งศิลปะไทย (กรุงเทพฯ : ริเวอร์ บุ๊คส์, 2555), 306.

เต็นรำ ด้านละ 4 ตน เส้นโค้งด้านนอกสุดมีลักษณะเป็นเส้นแหลมคล้ายเปลวไฟ และด้านล่างมีรูปบุคคลอยู่ 2 ข้าง¹⁷⁴

ภาพที่ 126 ประภามณฑลรูปเหวัชระและโยคินี ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑน์ Norton Simon Museum ที่มา : Aureole with Hevajra and Yoginis, Accessed March 15, 2015, Available from http://www.nortonsimon.org/collections/browse_title.php?id=P.2001.09.1

5. คันฉ่องสำริด

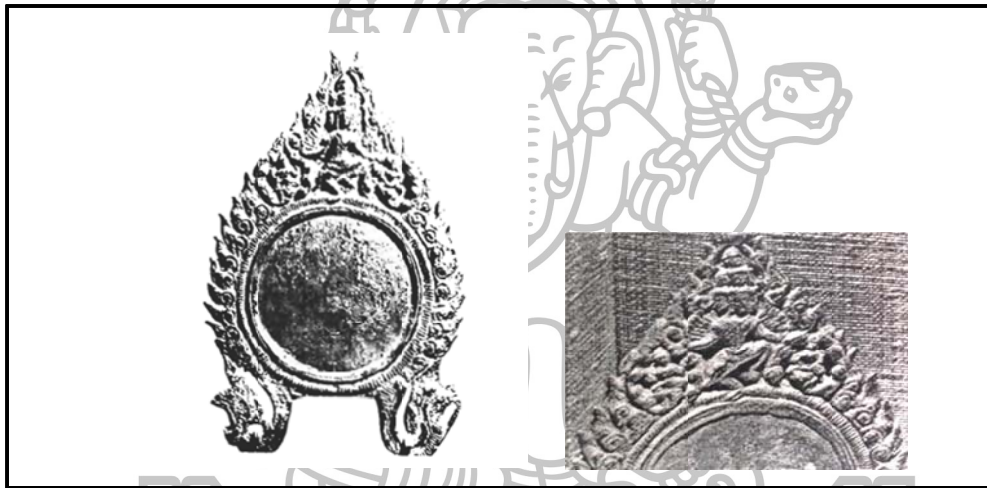
คันฉ่องสำริดคือ แผ่นโลหะที่ขัดให้มีความมันมากจนเงา และสามารถใช้แทนกระจกได้ ซึ่งในศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทยได้ถูกพบเป็นจำนวนมาก มีลักษณะคล้ายถาดขนาดเล็ก ผิวขัดเรียบเป็นมันเงาเป็นแผ่นสำริดบาง กว้างประมาณ 4-8 นิ้ว ส่วนกลางจะมีเนื้อบาง แต่บริเวณขอบมีลักษณะเนื้อค่อนข้างหนา ส่วนขอบจะยกนูนขึ้นและตกแต่งด้วยเส้นนูนหรือลายซุด บางครั้งอาจตกแต่งกรอบด้วยลายที่ซับซ้อน คันฉ่องประกอบด้วย 2 ส่วน คือ ตัวคันฉ่องเอง และฐาน ส่วนฐานก็มีรูปร่างที่แตกต่างกันออกไป¹⁷⁵

¹⁷⁴ Aureole with Hevajra and Yoginis, Accessed March 15, 2015, Available from http://www.nortonsimon.org/collections/browse_title.php?id=P.2001.09.1

¹⁷⁵ ประสงค์ ชาวนาไร่, "การศึกษาประติมากรรมเครื่องใช้สำริดในศิลปะเขมรในประเทศไทย", 52.

5.1 คันช่องสำริดรูปหัวชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑน์ จิม ทอมสัน (The Jim Thomson House) (ภาพที่ 127-128)

คันช่องสำริดชิ้นนี้มีขนาดเส้นผ่านศูนย์กลาง 11.43 เซนติเมตร สูง 18.29 เซนติเมตร ไม่ทราบที่มา กึ่งกลางด้านบนบนสุดของแผ่นคันช่องเป็นภาพหัวชระมี 8 เศียร 16 กร มี 2 บาทยื่นในท่าอรรธปรยงกะ พระบาทซ้ายเหยียบบนคันช่องชั้นในสุด พระบาทขวายกขึ้นในลักษณะไขว้อยู่ด้านหลัง หัวชระประทับอยู่ในซุ้มเรือนแก้ว ซึ่งประกอบด้วยลายดอกไม้ใบไม้แบบเดียวกับที่ประดับส่วนกรอบ ด้านข้างรูปหัวชระประกอบด้วยลายก้านขด ที่ปลายก้านทั้ง 2 ข้าง แสดงรูปบุคคลอยู่ในท่านั่ง¹⁷⁶

ภาพที่ 127 คันช่องสำริดรูปหัวชระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑน์ จิม ทอมสัน (The Jim Thomson House)

ที่มา : ประสงค์ ชาวนาไร่, “การศึกษาประติมากรรมเครื่องใช้สำริดในศิลปะเขมรในประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529), 275-276; Peter D. Sharrock, “The Buddhist pantheon of the Bâyon of Angkor : an historical and art historical reconstruction of the Bâyon temple and its religious and political roots” (A dissertation submitted in candidacy for the degree of Doctor of Philosophy (PhD), University of London, 2006).

¹⁷⁶ ประสงค์ ชาวนาไร่, “การศึกษาประติมากรรมเครื่องใช้สำริดในศิลปะเขมรในประเทศไทย”, 51-52.

ภาพที่ 128 ลายเส้นของภาพที่ 127

ที่มา : ประสงค์ ชาวนาไร่, “การศึกษาประติมากรรมเครื่องใช้สำริดในศิลปะเขมรในประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529), 275-276.

6. แม่พิมพ์รูปเหวัชระ

6.1 แม่พิมพ์สำริดรูปเหวัชระมณฑล ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพที่ 129)

ทำจากสำริด อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 ไม่ทราบที่มา ปัจจุบันอยู่ที่ห้องศิลปะ ลพบุรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร พระยาเพ็ชรดาได้มาจาก จังหวัดสุรินทร์ เมื่อวันที่ 14 มีนาคม พ.ศ.2472 แม่พิมพ์มีขนาดสูง 6.6 นิ้ว ภายในแม่พิมพ์ประกอบด้วย ตรงกลางคือ เหวัชระ 8 เศียร 16 กร 2 บาทอยู่ในท่าอรรพรัยังกะเหนื่อซากศพ ล้อมรอบด้วยวงกลมที่ภายในมีโยคินีทั้ง 8 ตนในท่าเดินรำแวดล้อมประจำทิศอยู่ในกรอบวงกลมด้านนอก หรืออาจแสดงอยู่ในรูปของกุฎาคาร (kutagara) หรือปราสาท (prasart) ในศิลปะเขมร โดยมีรูปวงกลมคือมณฑลของเหวัชระและโยคินีทั้ง 8 ตนอยู่ตรงกลางครรรธาตุ ส่วนบนเหนือครรรธาตุประกอบด้วยชั้นของหลังคาปราสาทซ้อนกันขึ้นไปเป็นชั้น ชั้นบนสุดมีพระพุทธรูปขนาดปรกอยู่ตรงกลาง นาคมี่ 7 เศียร มี 3 ขดตั้งอยู่บนฐานบัว พระพุทธรเจ้าสวมนงกุฎ ปางสมาธิ ด้านข้างมีรูปบุคคล 2 คนในซุ้มอาจเป็นผู้นำหรือหัวหน้าสาวกนั่งอยู่ในท่าพนมมือ มีรูปบุคคลนั่งอยู่ในระดับต่ำเยื้องลงมาเล็กน้อยทั้ง 2 ด้าน

ถัดลงมาเป็นชั้นของรูปบุคคล คือพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ประทับนั่งอยู่ในซุ้มจำนวนแถวละ 3, 5 และ 7 องค์ตามลำดับ โดยเฉพาะในชั้นหรือแถวที่มีจำนวน 5 องค์ น่าจะมีความเกี่ยวข้องกับพระธยานิพุทธทั้ง 5 องค์¹⁷⁷ และแถวที่มี 7 องค์ประกอบด้วยแถวของพระพุทธรูปเจ้า 7 องค์ ปางสมาธิ อาจหมายถึงอดีตพุทธทั้ง 7 องค์หรือพระไภษัชยคุรุ 7 องค์ เป็นตัวแทนของพระอมิตาภะในรูปสัมโภคกาย ด้านหลังแม่พิมพ์มีที่จับ แต่ไม่สามารถระบุได้ว่าเป็นรูปใด แต่อาจจะเป็นรูปสัตว์เช่นเดียวกับที่พบที่กัมพูชา ซึ่งแม่พิมพ์ที่พบนี้มีลักษณะที่เหมือนกันกับแม่พิมพ์เพชรระในศิลปะเขมรอย่างมาก สันนิษฐานว่าคงนำเข้ามาจากอาณาจักรเขมรในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

นอกจากนี้ยังได้พบพระพิมพ์สำริดรูปเพชรระมณฑลที่จังหวัดสุพรรณบุรี และพระพิมพ์เพชรระมณฑลภายในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดอยุธยา ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา ซึ่งพระพิมพ์เพชรระมณฑลองค์ดังกล่าวมีขนาด 3.5x6.8 นิ้ว มีรูปแบบและลักษณะเหมือนกันกับแม่พิมพ์เพชรระมณฑลในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร และมีลักษณะที่คล้ายคลึงกับที่จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ เช่นกัน (ภาพที่ 130)

วัดราชบูรณะสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ.1967 โดยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) โปรดให้สร้างขึ้นในที่ถวายพระเพลิงพระศพเจ้าอ้ายพระยาและเจ้ายี่พระยาผู้เป็นพระเชษฐา ที่สิ้นพระชนม์พร้อมกันในการรบเพื่อแย่งชิงราชบัลลังก์ เมื่อปี พ.ศ.2500 ได้มีคนร้ายลักลอบขุดกรุพระปรางค์บริเวณตรงกลางของห้ององค์พระปรางค์ ทำให้ได้ทราบว่ามีพระปรางค์นั้นได้บรรจุพระพุทธรูป พระพิมพ์ และเครื่องทองเป็นจำนวนมาก เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรจึงได้เก็บรวบรวมขึ้นมา ส่วนเครื่องทองที่คนร้ายได้ลักลอบขุดไปนั้น ตำรวจจับยึดคืนมาได้จากคนร้ายมีไม่ถึง 1 ใน 10 ส่วน¹⁷⁸

จากการพบพระพิมพ์เพชรระมณฑลภายในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ พระพิมพ์มีรูปแบบศิลปะแบบเขมรในประเทศไทย มีอายุอยู่ในช่วง พ.ศ.1700-1750 ซึ่งมีมาก่อนที่กรุงศรีอยุธยาจะก่อตั้งขึ้น แสดงให้เห็นได้ว่าบริเวณดินแดนภาคกลางแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยารวมถึงอยุธยาได้รับอิทธิพลจากอาณาจักรเขมรที่เผยแพร่เข้ามายังภาคกลาง นอกเหนือจากภาค

¹⁷⁷ กฤษณา พิณศรี, “เพชรระมณฑล,” **เมืองโบราณ** ปีที่ 31, ฉบับที่ 1 (ม.ค.- มี.ค. 46): 98.

¹⁷⁸ กลุ่มวิจัย พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, **เครื่องทองกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ ศิลปะของแผ่นดิน** (กรุงเทพฯ : บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ จำกัด, 2550).

ตะวันออกและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย และอาจยังแสดงให้เห็นว่าได้มีการเก็บสะสมหรือนิยมทำพระพิมพ์สมัยลพบุรีสืบทอดต่อมาจนถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 19

ภาพที่ 129 แม่พิมพ์สำริดรูปหัวชระมณฑล ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
(ถ่ายโดยผู้วิจัย ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร)

(ก)

(ข)

(ค)

ภาพที่ 130 พระพิมพ์หัวชระมณฑลที่พบในภาคกลางของประเทศไทย เปรียบเทียบกับพระพิมพ์ที่พบที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ

(ก) พระพิมพ์สำริดรูปหัวชระมณฑล พบที่จังหวัดสุพรรณบุรี

(ข) พระพิมพ์สำริดรูปหัวชระมณฑล พบภายในกรุพระปรางค์ วัดราชบูรณะ จังหวัดอยุธยา

(ค) พระพิมพ์สำริดรูปหัวชระมณฑล พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ

ที่มา : กฤษฏา พิณศรี, “หัวชระมณฑล, เมืองโบราณ ปีที่ 31, ฉบับที่ 1 (ม.ค.-มี.ค. 46): 97; กรมศิลปากร, พระพุทธรูปและพระพิมพ์ในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (กรมศิลปากร : พระนคร, 2502), รูปที่ 94; Gods of Angkor : bronzes from the National Museum of Cambodia (Washington, D.C. : Arthur M. sackler Gallery, Smithsonian Insitution, 2010), 69.

6.2 แม่พิมพ์ดินเผารูปเหว้ชระ พบจากการขุดแต่งห้องชั้นในด้านทิศใต้ของประตูหิน ปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 131)

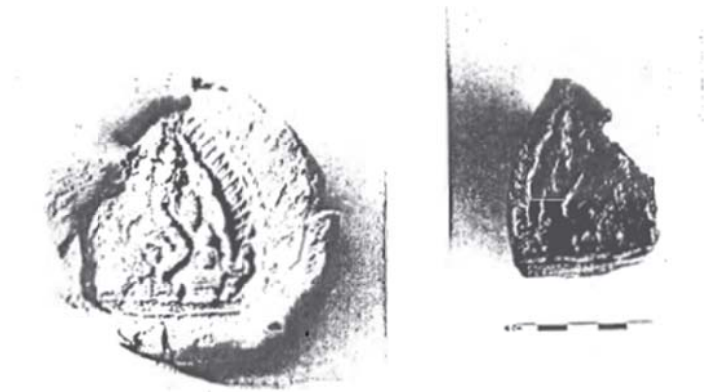
ทำจากดินเผาสีเหลืองส้ม สภาพชำรุด ขนาดกว้าง 4.5 เซนติเมตร สูง 6.1 เซนติเมตร และหนา 3.28 เซนติเมตร พบจากการขุดแต่งห้องชั้นในด้านทิศใต้ของประตูหิน ปราสาทหินพิมาย อยู่ที่หน่วยศิลปากรที่ 6 พิมาย¹⁷⁹ (ปัจจุบันคือหน่วยศิลปากรที่ 12 นครราชสีมา และไม่ทราบว่าในปัจจุบันถูกเก็บรักษาไว้ที่ใด) จากการขุดแต่งพบร่วมกับแม่พิมพ์ดินเผารูปพระรัตนตรัยมหายาน แม่พิมพ์ดินเผารูปเหว้ชระทำเป็นรูปเหว้ชระมี 11 เศียร 22 กร ประทับยืนในท่าอพระชงฆ์ซ้ายและยกพระบาทขวาขึ้นในท่าอรรหปรยงกะ มีพระพุทธรูปปางสมาธิขนาดเล็กขนานข้างอยู่ด้านล่าง ส่วนอีกข้างชำรุด สันนิษฐานว่าคงเป็นรูปนางปรัชญาปารมิตา เนื่องจากได้พบลักษณะที่เป็นรูปเคารพ 3 องค์เช่นนี้ในแม่พิมพ์ดินเผาที่พบที่อำเภอสังขละบุรี จังหวัดสงขลาด้วยเช่นกัน แต่มีการจัดวางรูปบุคคลทั้ง 2 ข้าง คือ พระพุทธรูปนาคปรกและนางปรัชญาปารมิตาสลับด้านกัน

ลักษณะทางประติมานวิทยาของเหว้ชระในแม่พิมพ์องค์นี้มีความคล้ายคลึงกับแม่พิมพ์ดินเผาที่พบที่ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี (ภาพที่ 132) ที่ทำเป็นรูปบุคคลนั่งขัดสมาธิ มี 11 พักตร์ 22 กรเช่นกัน หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ ได้ให้ความเห็นว่าอาจเป็นรูปของเหว้ชระ¹⁸⁰ ซึ่งเหว้ชระในรูปแบบนี้ขัดสมาธิไม่เคยพบเลยทั้งในศิลปะเขมรและศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย ส่วนมากแล้วมักพบในรูปของการยืนในท่าอรรหปรยงกะมากกว่า และในหนังสือบางเล่มได้ระบุว่า เป็นรูปของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสมันตมุข ซึ่งมี 11 เศียร 22 กร¹⁸¹ (จะกล่าวถึงในบทวิเคราะห์ต่อไป)

¹⁷⁹ วชรินทร์ ฐิติอดิศัย, “การศึกษาโบราณวัตถุในศิลปะเขมรแบบบายน์ที่ได้จากการขุดค้นที่พิมาย” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531), 92.

¹⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, 117-118.

¹⁸¹ สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, **หนังสือนำชมอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์** (กรุงเทพฯ : บริษัท คัมปาย อิมเมจจิ้ง จำกัด), 126.

ภาพที่ 131 แม่พิมพ์ดินเผา รูปหัวพระ พบจากการขุดแต่งห้องชั้นในด้านทิศใต้ของประตูหิน
ปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

ที่มา : วชิรินทร์ ฐิติอดิษฐ์ “การศึกษาโบราณวัตถุในศิลปะเขมรแบบบายันที่ได้จากการขุดค้น
ที่พิมาย” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิต
วิทยาลัยมหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531), 228.

ภาพที่ 132 แม่พิมพ์ดินเผา รูปบุคคลนั่งขัดสมาธิ 11 เศียร 22 กร พบที่ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัด
กาญจนบุรี

ที่มา : สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, **หนังสือนำชมอุทยานประวัติศาสตร์
เมืองสิงห์** (กรุงเทพฯ : บริษัท คัมปาย อิมเมจจิ้ง จำกัด, 2542), 126.

6.2 ชิ้นส่วนดินเผาสำหรับหล่อประกบกับแม่พิมพ์รูปเหว้ชระ พบที่บ้านบ่อไตนด ตำบลพระประโทน จังหวัดนครปฐม (ภาพที่ 133)

ทำจากดินเผา สำหรับใช้หล่อประกบกับแม่พิมพ์โลหะ เนื่องจากยังมีคราบเขม่าโลหะติดอยู่ที่ผิวหน้าของก้อนดิน ตรงกลางเป็นรูปของเหว้ชระ 8 เศียร 16 กร แต่ในแม่พิมพ์นี้เห็นเพียงแค่ 7 เศียร นั่งขัดสมาธิบนฐานบัว ล้อมรอบด้วยนางโยคินี 8 ตน คือที่ฐาน 2 ตน และด้านข้าง 2 ตน และด้านข้างเศียรอีกข้างละ 1 ตน บนสุดคือพระพุทธรูปนาคปรกที่เป็นตัวแทนของพระอาทิตย์พุทธรเจ้า¹⁸² ซึ่งพระพิมพ์ในรูปแบบนี้เคยพบอยู่ในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา¹⁸³ มีขนาด 2.9x4.5 นิ้ว ซึ่งในหนังสือประติมากรรมที่หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล ทรงเรียบเรียงจากบทความของช็อง บวสเชอลิเยร์ ระบุว่าพระพิมพ์ดังกล่าวคือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเอกาทศมุข ล้อมรอบด้วยพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา¹⁸⁴ (ภาพที่ 134)

ภาพที่ 133 ชิ้นส่วนดินเผารูปเหว้ชระ พบที่บ้านบ่อไตนด จังหวัดนครปฐม
ที่มา : สฤณีพงศ์ ชุนทรง, “พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองนครปฐมโบราณในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19”, 293.

¹⁸² Pattaratorn Chirapravati, M.L., “The Cult of Votive Tablets in Thailand (Sixth to Thirteenth Centuries) (Cornell University, 1994) อ้างถึงใน สฤณีพงศ์ ชุนทรง, “พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองนครปฐมโบราณในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19”, 293.

¹⁸³ สฤณีพงศ์ ชุนทรง, “พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองนครปฐมโบราณในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19”, 293.

¹⁸⁴ หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล, **ประติมากรรมขอม**, ทรงเรียบเรียงจากบทความของ ศาสตราจารย์ช็อง บวสเชอลิเยร์ (กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2515), ภาพลายเส้นที่ 21.

ภาพที่ 134 พระพิมพ์เหวัชระ พบที่กรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ที่มา : Pattaratom Chirapavati, M.L., *Votive tablets in Thailand : origin, styles, and uses*
(Kuala Lumpur ; New York : Oxford University Press, 1997), รูปที่ 10.

บทที่ 5

บทวิเคราะห์

เหวัชระถือว่าเป็นเทพสำคัญองค์หนึ่งในกลุ่มยัตัม มีหน้าที่ปกป้องพุทธศาสนา และปราบบุติผีร้ายต่างๆ ไม่ให้ทำอันตรายมนุษย์ ซึ่งเหวัชระถือกำเนิดขึ้นมาจากพระอักษุภยยะ ในประเทศอินเดีย ความเชื่อเรื่องการนับถือเหวัชระในประเทศอินเดีย เริ่มปรากฏขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 สมัยราชวงศ์ปาละ แต่การสร้างประติมากรรมเหวัชระเริ่มปรากฏอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 หลังจากที่กองทัพมุสลิม (เติร์ก) ได้บุกเข้าโจมตีอินเดีย ทำให้พุทธศาสนานิกายวัชรยานสูญหายไปจากอินเดียในที่สุด และส่งอิทธิพลการนับถือไปยังภูมิภาคใกล้เคียงแทน คือ ประเทศเนปาล ประเทศทิเบต ประเทศจีน รวมถึงในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ ประเทศกัมพูชาและประเทศไทย

จากการศึกษาคติความเชื่อและรูปเคารพเหวัชระที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในประเทศกัมพูชาและในประเทศไทยนั้น สามารถตีความและวิเคราะห์ได้หลายประการที่นำไปสู่ประเด็นที่อาจเป็นหัวข้อในการศึกษาที่จะเป็นประโยชน์ต่อไปในอนาคตได้ ดังนี้

ข้อสันนิษฐานเรื่องพระวัชรินทร์ที่ปรากฏในอาณาจักรกัมพูชา

ถึงแม้ว่ารูปเคารพเหวัชระในศิลปะเขมรจะปรากฏความนิยมนับถืออย่างมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 แต่ไม่พบจารึกกล่าวถึงเหวัชระเลย แต่กลับพบจารึกกล่าวถึงเทพที่ชื่อว่าพระวัชรินทร์ (Vajrin) ปรากฏอยู่ในจารึกวัดสิทธิวราห์และจารึกถมอพวก ซึ่งตรงกับสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 ได้มีนักวิชาการหลายท่าน เช่น พิริยะ ไกรฤกษ์ สันนิษฐานว่าเป็นรูปแบบของเหวัชระในช่วงต้นของศิลปะเขมรโดยใช้ชื่อเรียกว่าวัชรินทร์ เมื่อพิจารณาหลักฐานด้านจารึกในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 ที่พบในอาณาจักรกัมพูชาโบราณ พบว่ามีจารึกหลายหลักที่กล่าวถึงความเชื่อในการสร้างรูปเคารพพระวัชรินทร์ขึ้นเป็นจำนวนหลายองค์ แต่ไม่ได้ระบุว่าประติมากรรมพระวัชรินทร์มีรูปแบบและลักษณะทางประติมานวิทยาอย่างไร แต่จากหลักฐานทางโบราณคดีกลับไม่พบประติมากรรมเหวัชระที่เก่าไปถึงพุทธศตวรรษที่ 16 เลย ถึงแม้ในสมัยนั้นจะได้พบประติมากรรมในนิกายมหายานอยู่มากก็ตาม อีกทั้งพระวัชรินทร์ในรูปแบบนี้ยังพบได้น้อยมากในศิลปะเขมร

เมื่อพิจารณาถึงเรื่องจำนวนของกรและของที่ถือกลับพบว่ามีแนวคิดที่สอดคล้องกับ
 เหว้พระในรูปแบบ 6 กร เนื่องจากในรูปแบบนี้กรคู่แรกจะถือวัชระและระฆัง ส่วน 2 กรที่เหลือถือ
 ลูกศรและตรีศูล ระหว่างที่กรซ้ายถือคันทันธนูและกะโหลก และอีก 2 กรโอบกอดศักดิ์ คือ วัชรศิริน
 ขละ (Vajrashrinkhala) ซึ่งสอดคล้องกับพระวัชรินทรที่พบที่มี 6 กรและในแต่ละกรที่สามารถระบุ
 ได้ถือ วัชระ มีด จักร และระฆัง แต่โดยทั่วไปเหว้พระนิยมทำในรูปแบบ 16 กรและในแต่ละกรถือ
 ด้วยกะโหลกที่บรรจุสัตว์โลกและเทพเจ้ามากกว่า ของที่ถือในกรของพระวัชรินทรมีเพียงระฆังที่
 พบว่าสอดคล้องกับเหว้พระในรูปแบบ 6 กร รวมถึงวัชระและมีดในรูปแบบของศาสตราวุธเหว้พระ
 แต่อย่างไรก็ตามวัชระก็เป็นสิ่งของที่พระโพธิสัตว์วัชรปาณีถืออยู่ในกรขวาเช่นกัน ดังนั้น จึงอาจมี
 ความเป็นไปได้ที่จะหมายถึงพระโพธิสัตว์วัชรปาณี ซึ่งถ้าพิจารณาแล้วสิ่งของต่างๆ ที่ปรากฏในกร
 ของเทพในนิยายวัชรยานล้วนมีความคล้ายคลึงกันมาก จึงไม่สามารถระบุได้อย่างชัดเจนว่าพระ
 วัชรินทรจะเป็นองค์เดียวกันกับเหว้พระได้หรือไม่

ในคัมภีร์เหว้พระต้นตระกูล ปรากฏถึงการกล่าวถึงเหว้พระโดยเรียกว่าวัชรินทร ซึ่งมีความ
 หมายถึงผู้ถือวัชระหรือการปรากฏแก่นแท้ของวัชระ ถ้าพิจารณาถึงชื่อของเหว้พระ ก็มีความหมาย
 ที่เกี่ยวข้องกับวัชระซึ่งเป็นตัวแทนของกรอุณาตามคติในการสร้างของนิยายวัชรยานอยู่แล้ว ดังนั้น
 ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าคำว่าวัชรินทรอาจเป็นคำทั่วไปที่ใช้เรียกเทพในนิยายวัชรยานที่มีความ
 เกี่ยวข้องกับการถือวัชระเป็นอาวุธ ไม่ได้เฉพาะเจาะจงว่าหมายถึงเทพองค์ใดเป็นพิเศษ เช่น
 ประติมากรรมพระวัชรินทรสลักบนเจดีย์ รูปแบบศิลปะคลังหรือเกลียง มีทั้งหมด 6 กร 1 ใน 6 กร
 นั้นถือวัชระเป็นอาวุธ จึงทำให้ถูกเรียกว่าพระวัชรินทร หรือประติมากรรมวัชรปาณีในศิลปะสมัย
 เดียวกัน ในกรก็ถือวัชระเช่นกัน จึงทำให้พบว่าในบางครั้งวัชรปาณีก็ถูกเรียกว่าพระวัชรินทรด้วย

ซึ่ง Peter D. Sharrock ได้เสนอความเห็นไว้ในบทความเรื่องครุฑ วัชรปาณี และ
 ศาสนาที่เปลี่ยนแปลงในนครมของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (Garuda, Vajrapani and religious
 change in Jayavarman VII's Angkor) ในวารสาร Journal of Southeast Asian Studies ปี
 พ.ศ.2552 ว่า จารึกภาษาเขมรจากปราสาทตาอัน (Ta An) ปี พ.ศ.1522 ได้พูดถึงวัชรปาณีว่าได้
 ปรากฏในรูปแบบที่ดูร้ายในรูปของไตรโลกยวิชัย และได้เสนอว่าประติมากรวิทยาของวัชรปาณีใน
 ศิลปะเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 มักแสดงออกในรูปของไตรโลกยวิชัย ซึ่งรูปแบบนี้ได้ถูกกล่าวถึง

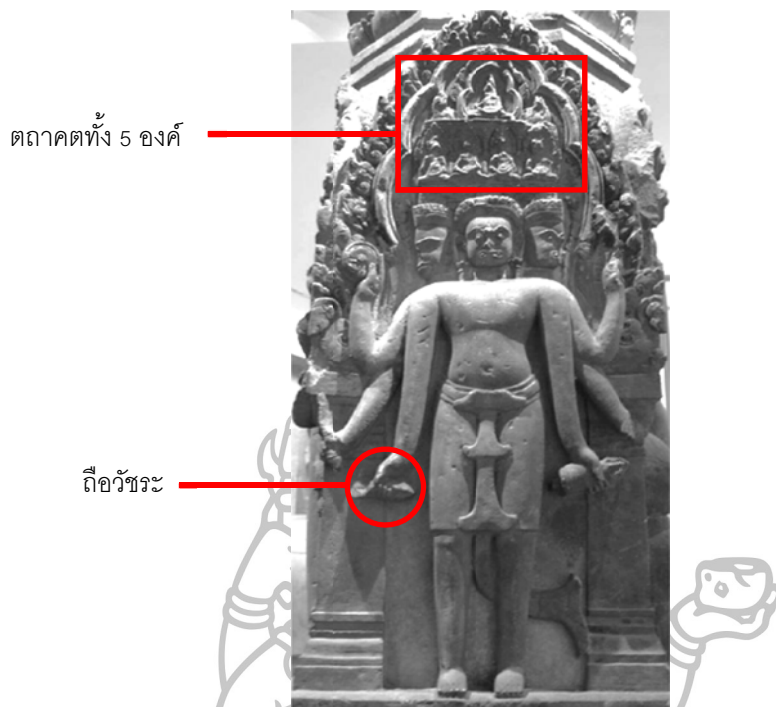
ในคัมภีร์สารวา-ตถาคต-ทัตตะ สัมครหะ (Sarva-tathāgata-tattva samgraha)¹ ว่าเป็นรูปแบบที่มีชื่อเสียงของวัชรปาณีในการสู้รบกับพระศิวะ โดยมีสาเหตุมาจากการที่วัชรปาณีอ้างว่า พระองค์ไม่สามารถรวบรวมต้นตระกูลของพระองค์ให้มีส่วนร่วมอยู่ในวัชราตุมณฑลได้ ด้วยเหตุผลหลายประการรวมถึงสาเหตุหนึ่งมาจากพระศิวะ โดยระหว่างการสู้รบกันกับพระศิวะ วัชรปาณีได้ทำให้กายของตนใหญ่ขึ้นและกลายร่างเป็นไตรโลกวิชัยในที่สุด และ Peter ได้ยกตัวอย่างภาพสลักพระวัชรินทร์บนเจดีย์ที่พนมโสรกว่า เคียรด้านบนของพระวัชรินทร์ประกอบด้วยพระธยานิพุทธทั้ง 5 แห่งวัชราตุมณฑล² ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องกันกับพระวัชรปาณีตามเหตุการณ์ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ดังกล่าว (ภาพที่ 135)

จากข้อเสนอของ Peter ข้างต้น ก็ทำให้พิจารณาได้ในเรื่องเศียรของพระวัชรินทร์ ว่า การที่ปรากฏรูปของพระธยานิพุทธทั้ง 5 บนเศียรนั้น อาจไม่ได้มีความเกี่ยวข้องกับเหวัชระหรือเป็นรูปแบบที่จัดให้อยู่ในช่วงต้นของเหวัชระ แต่เป็นข้อสันนิษฐานถึงเรื่องความสัมพันธ์กับวัชรปาณีมากกว่า แต่ในส่วนของ การปรากฏพระธยานิพุทธทั้ง 5 บนเศียรของเหวัชระในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา กลับเป็นเรื่องของความเกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์และตัวแทนของพระธยานิพุทธทั้ง 5 องค์ และอาจกล่าวได้ว่าแนวคิดเรื่องพระธยานิพุทธทั้ง 5 องค์ซึ่งเป็นความเชื่อหลักในนิกายวัชรยาน อาจปรากฏได้เสมอในฐานะองค์ประกอบหนึ่งของเทพนิกายวัชรยาน

¹ Peter D. Sharrock, "Garuda, Vajrapani and religious change in Jayavarman VII's Angkor," *Journal of Southeast Asian Studies*. 40 (1) (February 2009):

² *Ibid.*, 131.

ภาพที่ 135 ภาพแสดงองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับวัชรปาณี ของภาพสลักพระวัชรินทร์ที่ Kbal Sre, Yeay Yin ใกล้กับพนมโศรก

ที่มา : Peter D. Sharrock, "Garuda, Vajrapani and religious change in Jayavarman VII's Angkor," *Journal of Southeast Asian Studies*, 40 (1) (February 2009): 132.

อีกทั้งเมื่อพิจารณาถึงอายุของประติมากรรมเทววัชรในศิลปะอินเดียนั้น พบว่านิยมสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 แต่พระวัชรินทร์ได้ถูกกล่าวถึงในจารึกและถูกสร้างขึ้นในศิลปะเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ใกล้เคียงกัน ถ้าสันนิษฐานว่าพระวัชรินทร์คือองค์เดียวกันกับเทววัชร รูปแบบของพระวัชรินทร์ก็ควรที่จะต้องได้รับอิทธิพลมาจากทางอินเดีย ในช่วงที่นิกายวัชรยานกำลังเจริญรุ่งเรืองและแพร่อิทธิพลมายังอาณาจักรกัมพูชาโบราณ รวมถึงรูปแบบทางประติมานวิทยาของประติมากรรมด้วย และเมื่อรับความเชื่อมาแล้วก็ไม่แน่ว่าจะเปลี่ยนแปลงลักษณะของเทววัชรโดยใช้ชื่อว่าพระวัชรินทร์ รวมถึงการเปลี่ยนรูปแบบจนมีลักษณะที่แตกต่างออกไปจากเทววัชรดั้งเดิมในศิลปะอินเดียนั้น อีกทั้งเมื่อเปรียบเทียบรูปแบบกับประเทศใกล้เคียงที่ได้รับอิทธิพลเรื่องการนับถือเทววัชรจากอินเดียเช่นกัน คือ ประเทศเนปาล ทิเบต และจีน ประเทศเหล่านี้ก็ล้วนแต่มีรูปแบบทางประติมานวิทยาที่เหมือนกับต้นแบบโดยตรง มีที่ต่างออกไปบ้างคือความหลากหลายและวัสดุในการสร้างเท่านั้น

ข้อสันนิษฐานเรื่องใบหน้าบุคคลบนยอดปราสาทบายอน

การนับถือเทพีพระมีความสำคัญมากต่ออาณาจักรกัมพูชาโบราณในช่วงของสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 และอาจจะมีการถูกนับถือขึ้นเป็นลัทธิ คล้ายกับการนับถือพระอวโลกิเตศวรที่นิยมนับถืออย่างแพร่หลายในสมัยดังกล่าวเช่นกัน Peter D. Sharrock ได้เสนอแนวคิดที่ว่า รูปใบหน้าบุคคลที่อยู่บนยอดของปราสาทบายอนทั้ง 54 หลัง อาจหมายถึงรูปของเทพีพระ (ภาพที่ 136) เนื่องจากใบหน้าดังกล่าวมีลักษณะลึมตาและมีตาที่ 3 ลักษณะคล้ายเพชรอยู่บริเวณหน้าผาก ซึ่งอาจเป็นสัญลักษณ์หรือสัญลักษณ์ในทางพุทธศาสนาที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้ทรงออกแบบเมืองของพระองค์ขึ้น อีกทั้งการลึมตาอยู่เสมอยังเป็นเสมือนเครื่องหมายของเทพในนิกายตันตระ เนื่องจากศิลปะเขมรไม่นิยมทำรูปของเทพในลักษณะที่นากลัว รวมทั้งการปรากฏตาที่ 3 บนหน้าผากของประติมากรรม เราได้พบลักษณะเช่นนี้เสมอในประติมากรรมของเทพีพระ³ แต่อย่างไรก็ตามก็ยังมึนักวิชาการที่เสนอแนวคิดอื่นๆ เกี่ยวกับรูปใบหน้าบุคคลบนยอดปราสาทบายอนไว้ว่า อาจเป็นใบหน้าของพระพุทธรูปเจ้า พระพรหม พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสมันตมุข (เป็นแนวคิดที่แพร่หลายที่สุด) อสูร พระพิภคร์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7⁴ และพระอินทร์⁵

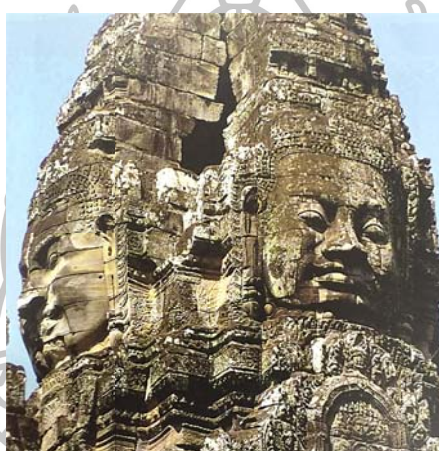
ทั้งนี้ เมื่อพิจารณาในมุมมองอื่นๆ ที่แตกต่างออกไปจะสังเกตได้ว่าใบหน้าบุคคลบนยอดปราสาทบายอนนั้น อาจไม่ใช่ใบหน้าของเทพีพระก็เป็นได้ เนื่องจากประติมากรรมเทพีพระที่พบในศิลปะเขมร มักสร้างขึ้นในรูปแบบ 8 เศียรและซ้อนกัน 3 ชั้นเสมอ แต่ที่ยอดปราสาทบายอนมีเพียงแค่ 4 เศียรและแต่ละเศียรออกทั้ง 4 ทิศ ถึงแม้ประติมากรรมเทพีพระจะพบได้บ่อยว่ามีตาที่ 3 ปรากฏอยู่กลางหน้าผากเช่นเดียวกับใบหน้าบุคคลที่ยอดปราสาทบายอน แต่ตาที่ 3 ที่ปรากฏอาจเป็นเพียงเครื่องหมายของเทพในนิกายตันตระเท่านั้น ไม่ได้เฉพาะเจาะจงว่าต้องเป็นเทพีพระเสมอไป นอกจากนี้ เมื่อนำภาพของใบหน้าบนยอดปราสาทบายอนมาเปรียบเทียบกับภาพของ

³ Joyce Clark, editor, *Bayon New perspectives* (Bangkok : River Books, c2007), 237-238.

⁴ *Ibid.*, 237-254.

⁵ ซ็อง บวสเชอเลียร์ ได้เสนอว่าเป็นใบหน้าของพระอินทร์ โดยอ้างอิงถึงจารึกกัมพูชาที่กล่าวว่า กัมพูชามีลักษณะเช่นเดียวกับสวรรค์ นครธมเปรียบได้กับเขาพระสุเมรุและเป็นศูนย์กลางของโลก อีกทั้งแถวรูปปั้นอสูรหน้าทางเข้าของนครธมเปรียบได้กับกองทัพของจามที่บุกเข้ามาโจมตีอาณาจักรกัมพูชาในปี พ.ศ.1720 ใน Jean Boisselier, "The Meaning of Angkor Thom" in Helen Ibbitson and Thierry, editors, *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory* (Washington : Nation Gallery of Art, 1997), 117-119.

ประติมากรรมส่วนเศียรพระในสมัยเดียวกัน จะเห็นได้ว่ามีความคล้ายคลึงกัน เนื่องจากในสมัย
 บายน ประติมากรรมมักสร้างให้มีใบหน้าที่สงบ และแสดงอาการยิ้มบนใบหน้า แบบที่เรียกกันว่า
 ยิ้มแบบบายน ดังนั้น จึงพบประติมากรรมในลักษณะนี้ได้โดยทั่วไป อีกทั้งในสมัยพระเจ้าชัยวรมัน
 ที่ 7 พระองค์ทรงเชื่อว่าพระองค์เป็นอวตารของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ดังนั้น จึงน่าจะสร้าง
 อานาจักรให้มีความเกี่ยวข้องกับพระโพธิสัตว์องค์ดังกล่าวมากกว่า ถึงแม้ว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7
 จะทรงนับถือพระพุทธรูปอยู่มากก็ตาม (ภาพที่ 137)

ภาพที่ 136 ใบหน้าบุคคลบนยอดปราสาทบายน

ที่มา : Joyce Clark, editor, *Bayon New perspectives* (Bangkok : River Books, 2007), 235.

ภาพที่ 137 ภาพเปรียบเทียบรูปใบหน้าบุคคลบนยอดของปราสาทบายนกับประติมากรรมส่วนเศียรของเหวัชระศิลปะบายน

ที่มา : Joyce Clark, editor, *Bayon New perspectives* (Bangkok : River Books, 2007), 239;

Helen Ibbitson and Thierry, editors, *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory* (Washington : Nation Gallery of Art, c1997), 318.;

Peter D. Sharrock, *Banteay Chhmar : Garrison Temple of the Khmer Empire* (Bangkok : Riverbooks, 2015),

32.

Peter เสนอว่า จากการที่ได้พบประติมากรรมหินเหวัชระขนาดใหญ่ 2 ชิ้น ถูกทิ้งอยู่ภายนอกกำแพงเมือง บริเวณป้อมหรือประตูทางทิศตะวันออกและตะวันตกของนครมนัน⁶ มีความสอดคล้องกับข้อเสนองานของเขาเรื่องใบหน้าบนยอดปราสาทบายน จากข้อเสนอนี้ผู้วิจัยมีความเห็นว่าการที่ประติมากรรมเหวัชระถูกพบอยู่บริเวณนอกกำแพงเมืองนครมนัน อาจถือเป็นเรื่องปกติและสามารถพบได้ทั่วไปในคราวที่เปลี่ยนรัชกาลของกษัตริย์องค์ต่อไปที่ไม่ได้นับถือศาสนาเดียวกันกับกษัตริย์องค์ก่อนหน้า เช่น ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 8 ที่ทรงสั่งทำลายรูปเคารพในพุทธศาสนาของบรรพบุรุษ คือ พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 และพระเจ้าอินทรวรมันที่ 2 และพระองค์ได้

⁶ Clark, editor, *Bayon New perspectives*, 266.

เปลี่ยนศาสนากลับไปนับถือศาสนาฮินดูอีกครั้ง⁷ หรือพบได้ทั่วไปกับเมืองที่ถูกทิ้งร้างมาเป็นระยะเวลานาน อีกทั้งบริเวณที่พบประติมากรรมหัวพระขนาดใหญ่องค์ดังกล่าวนั้น ก็ได้ถูกพบร่วมกับประติมากรรมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรด้วยเช่นกัน

ดังนั้น โบราณนยออดปราสาทบายน จึงมีความเป็นไปได้ที่มีความหมายทางสัญลักษณ์ที่สื่อไปถึงพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงโปรดฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อคุ้มครองอาณาจักรและคอยดูแลปกป้องประชาชนของพระองค์ โดยการสร้างให้ทุกเศียรหันหน้าออกทั้ง 4 ทิศ เป็นตัวแทนของการช่วยสอดส่องดูแลทุกข์สุขของประชาชนทั่วอาณาจักร

การวิเคราะห์ประติมากรรมหัวพระที่พบในภาคกลางและภาคใต้ของประเทศไทย

จากผลการศึกษาได้พบประติมากรรมหัวพระ ทำจากสำริด ในบริเวณภาคกลาง คือ แหล่งโบราณคดีวัดสระกระเทียม อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี จำนวน 1 ชิ้น และที่แหล่งโบราณคดีเมืองโบราณบ้านหนองแจง อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี จำนวน 1 ชิ้น ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หนองแจง จังหวัดสุพรรณบุรี⁸ ซึ่งประติมากรรมหัวพระที่พบที่แหล่งโบราณคดีวัดสระกระเทียมนั้นมีลักษณะทางประติมานวิทยาที่แตกต่างออกไปจากประติมากรรมหัวพระศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทยที่พบบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย กล่าวคือ หัวพระทั้ง 2 องค์นี้มี 1 เศียร มี 2 กร ในกรขวาทือษัณฐา (ระฆัง) ยกขึ้นบริเวณไหล่ และกรซ้ายถือวัชระ มีบาทจำนวน 4 บาท ประทับยืนบนฐานกลม นุ่งผ้าโจงสั้นจีบเป็นริ้ว แล้วชักขอบภูษาด้านบนให้ตกลงเป็นวงโค้ง ทั้งชายผ้าลงมาเป็นรูปหางปลาขนาดสั้น คล้ายกับศิลปะเขมรแบบบายน ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 และมีลักษณะที่คล้ายประติมากรรมหัวพระที่พบในภาคใต้ คือ พบที่อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา

⁷ Claude Jacques, Philippe lafond, *The Khmer Empire cities and Sanctuaries from the 5th to the 13th Century*, trans. Tom White (Bangkok : River Books, 2007), 264.

⁸ ประติมากรรมหัวพระที่พบที่แหล่งโบราณคดีโรงเรียนบ้านหนองแจง จังหวัดสุพรรณบุรี มีการกล่าวถึงในรายงานการสำรวจเรื่อง “การจัดการมรดกวัฒนธรรมเมืองโบราณบ้านหนองแจง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหนองแจง ต.ไร่จรด อ.ดอนเจดีย์ จ.สุพรรณบุรี ครั้งที่ 1 วันพฤหัสบดีที่ 20 กุมภาพันธ์ 2557” แต่ไม่มีภาพประกอบ ดังนั้น จึงไม่ขอนำประติมากรรมชิ้นนี้มาวิเคราะห์ถึงในหัวข้อนี้

ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วัดมัสยิมมาวาส⁹ โดยปกติแล้วประติมากรรม
 เหว้พระที่พบในศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย จะมีลักษณะโดยทั่วไป คือ มี 8 เศียร 16 กร
 และมีจำนวนบาท 2-4 บาท เช่นเดียวกับประติมากรรมเหัวพระสมัยบายน ทำให้เป็นข้อสังเกตว่า
 เหตุใดประติมากรรมเหัวพระทั้ง 2 องค์ที่พบในจังหวัดนครปฐมและจังหวัดสงขลาจึงมีรูปแบบและ
 ลักษณะที่แตกต่างออกไปจากศิลปะเขมรอย่างชัดเจน

ได้มีนักวิชาการแสดงความเห็นเกี่ยวกับประติมากรรมเหัวพระที่พบที่แหล่งโบราณคดี
 วัดสระกระเทียมไว้ เช่น หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงสันนิษฐานไว้ในพระนิพนธ์เรื่อง ศิลปะสมัย
 ลพบุรีว่า ประติมากรรมชิ้นนี้อาจเป็นส่วนหนึ่งของยอดธงสำริดในศิลปะลพบุรี ซึ่งหลวงสาครคชเขตร
 นายอำเภอบ้านโป่ง ถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต¹⁰ ส่วนในวิทยานิพนธ์เรื่อง
 พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองนครปฐมโบราณในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ของ สถิตย์พงศ์
 ชุนทรง ได้กล่าวถึงประติมากรรมสำริดชิ้นนี้คือ พระศิระ¹¹ โดยอ้างอิงจากรายงานโครงการศึกษา
 และประชาสัมพันธ์ : วัฒนธรรมในกลุ่มน้ำบางแก้ว-บางแถม เพื่อพัฒนาการท่องเที่ยว

สำหรับความเห็นของผู้วิจัย เมื่อพิจารณาลักษณะทางประติมานวิทยาของประติมา
 กรรมนี้ ถ้าสันนิษฐานว่าเป็นประติมากรรมเหัวพระ ก็คงเป็นรูปแบบการทำขึ้นเองในท้องถิ่น
 เนื่องจากมีรูปแบบของเศียร จำนวนกรและบาท รวมถึงการสวมเครื่องประดับเศียรที่แตกต่าง
 ออกจากศิลปะเขมรอย่างชัดเจน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงรูปแบบเฉพาะของพื้นที่นั้น แต่ถ้าพิจารณา
 ว่าเป็นประติมากรรมของเทพองค์อื่น ๆ คงเป็นประติมากรรมที่ถูกสร้างขึ้นในสมัยร่วมแบบเขมรใน
 ประเทศไทย ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 และอาจไม่ใช่ประติมากรรมของเหัวพระ เนื่องด้วยรูปแบบทาง
 ประติมานวิทยาที่ต่างออกไปมากจากศิลปะเขมร และประทับยืนอยู่บนฐานกลมที่มีลักษณะคล้าย
 กับฐานของยอดธงในศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย (ภาพที่ 138) อีกทั้งขนาดความสูงของ

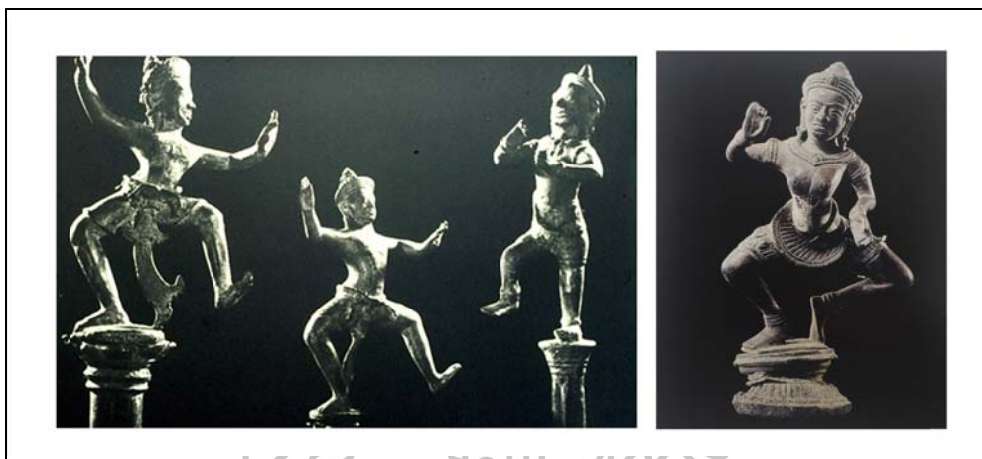
⁹ องอาจ ศรียะพันธ์, “รูปเคารพในพุทธศาสนamahayana ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 พบที่
 เมืองสทิงพระ” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย
 มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533), 58.

¹⁰ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, **ศิลปะสมัยลพบุรี** (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร,
 2547), 78.

¹¹ สถิตย์พงศ์ ชุนทรง, “พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองนครปฐมโบราณในช่วงก่อน
 พุทธศตวรรษที่ 19” (วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิต
 วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553), 87.

ประติมากรรมรวมฐานทั้ง 2 ชั้นมีขนาดที่เล็กกว่าประติมากรรมเพชรที่พบโดยทั่วไปมาก แต่จากการพบชิ้นส่วนยอดตรงในวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรในประเทศไทยบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลับพบว่านิยมทำยอดตรงเป็นรูปเทพกำลังรำรำมากกว่า¹²

(ก)

(ข)

ภาพที่ 138 ประติมากรรมยอดตรงสำริด ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย

(ก) ประติมากรรมยอดตรงเทวดา สำริด

(ข) ประติมากรรมยอดตรงเทพกำลังรำรำ สำริด

ที่มา : ฐานข้อมูลภาพ ห้องสมุดศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล, เข้าถึงเมื่อ 23 มิถุนายน 2559, เข้าถึงได้จาก <http://www.thapra.lib.su.ac.th/supatlib/picture2.php?check=type&keyword=3&Page=158>; พิริยะ ไกรฤกษ์, รากเหง้าแห่งศิลปะไทย (กรุงเทพฯ : ริเวอร์ บุ๊คส์, 2555), 165.

ถ้าสันนิษฐานว่าเป็นรูปเคารพของพระศิวะในปางมหาโยคีหรือนักบวช (ในตำนานราชาสนะ-กรรมมูทรา ซึ่งถือเป็นท่าของพระศิวะมหาโยคี)¹³ ก็ควรที่จะต้องแสดงถึงสัญลักษณ์ของนักบวชร่วมด้วย เช่น การสวมสายขัณฑ์ปวีตหรือผมทรงชฎามงกุฏ อีกทั้งในสมัยบายนก็นิยมนับถือนิกายวัชรยานเป็นหลัก จึงอาจไม่มีการสร้างประติมากรรมและรูปเคารพในศาสนาพราหมณ์ขึ้น

¹² พิริยะ ไกรฤกษ์, รากเหง้าแห่งศิลปะไทย (กรุงเทพฯ : ริเวอร์ บุ๊คส์, 2555), 166.

¹³ สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, คู่มือการตรวจพิสูจน์ประติมากรรมสำริด (นนทบุรี : บริษัท ไทภูมิ พับลิชชิ่ง จำกัด, 2556), 78.

มากนัก อย่างไรก็ตามประติมากรรมเหล่านี้มีขนาดเล็ก ก็อาจถูกเคลื่อนย้ายมาจากที่อื่นหรือถูกนำเข้ามาจากอาณาจักรเขมรได้ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงขอเสนอความเห็นที่น่าจะเป็นขึ้นส่วนของประติมากรรมที่สร้างขึ้นในช่วงวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรในประเทศไทย แต่ไม่สามารถจะระบุได้แน่ชัดว่าคือประติมากรรมของเทพองค์ใด และใช้ในวัตถุประสงค์ใดเป็นหลัก เช่น ใช้ในพิธีกรรม ใช้สำหรับเคารพบูชา หรือสำหรับประดับยอดธง ฯลฯ

เมื่อศึกษาถึงตำแหน่งที่ตั้งและสภาพของแหล่งโบราณคดีวัดสระกระเทียม จังหวัดนครปฐม พบว่าตั้งอยู่บริเวณลำน้ำบางแรม ซึ่งแต่เดิมอยู่ในเขตอำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี เมื่อกำหนดเขตใหม่จึงย้ายไปอยู่ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม¹⁴ ได้พบหลักฐานโบราณวัตถุแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของวัฒนธรรมเขมรโบราณในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 รวมถึงแหล่งโบราณคดีใกล้เคียง คือ แหล่งโบราณคดีบ้านนายฤทธิ์ ซึ่งหลักฐานโบราณวัตถุที่พบที่นี้ เช่น ครุฑศทาสำริด¹⁵

แหล่งโบราณคดีวัดสระกระเทียมตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งเป็นตำแหน่งเส้นทางคมนาคมที่สามารถเชื่อมระหว่างแม่น้ำแม่กลองและแม่น้ำท่าจีนหรือแม่น้ำนครชัยศรี และตั้งอยู่ห่างจากเมืองโบราณนครปฐมมาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ 16 กิโลเมตร และห่างจากเมืองโกสินารายณ์ จังหวัดราชบุรี มาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ 16 กิโลเมตร ซึ่งอาจมีความสัมพันธ์กันระหว่างชุมชนทางใดทางหนึ่ง เนื่องจากเมืองโบราณโกสินารายณ์สันนิษฐานว่าเป็นเมืองสัมพันธัญญะที่ปรากฏอยู่ในจารึกปราสาทพระขรรค์ที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้ทรงส่งพระชัยพุทธมหานาถมาประดิษฐานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18¹⁶

ส่วนอำเภอสังขละบุรี จังหวัดสงขลา จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ขุดพบ สามารถกำหนดอายุสมัยได้ว่าเป็นชุมชนเมืองในราวพุทธศตวรรษที่ 15-18 และถือว่าเป็นเมืองท่าค้าขายมาก่อน โดยเฉพาะบริเวณคาบสมุทรสังขละบุรีน่าจะเป็นแหล่งสำคัญทางการค้า¹⁷ และพุทธศาสนา

¹⁴ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์, **โครงการศึกษาและประชาสัมพันธ์ : วัฒนธรรมในลุ่มน้ำบางแก้ว-บางแรม เพื่อพัฒนาการท่องเที่ยว** (นครปฐม : พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์, 2549), 118.

¹⁵ **เรื่องเดียวกัน**, 101.

¹⁶ **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 4**, 209.

¹⁷ องอาจ ศรียะพันธ์, “รูปเคารพในพุทธศาสนamahayana ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 พบที่เมืองสังขละบุรี”, 34-35.

มหายานรวมถึงนิกายวัชรยานได้เผยแพร่อิทธิพลมายังบริเวณภาคใต้ด้วย เนื่องจากได้พบประติมากรรมเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ในนิกายมหายานอยู่เป็นจำนวนมาก แต่ถึงอย่างไรก็ตามประติมากรรมเพชรที่พบที่สทิงพระ อาจเป็นเพียงโบราณวัตถุขนาดเล็กและเคลื่อนย้ายได้เท่านั้น อีกทั้งตามข้อสันนิษฐานที่ได้กล่าวไปข้างต้น ประติมากรรมชิ้นนี้อาจไม่ใช่รูปของเพชร

แนวคิดเรื่องแม่พิมพ์และพระพิมพ์เพชรที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางของประเทศไทย

จากการศึกษาและรวบรวมข้อมูล สามารถแบ่งรูปแบบของพระพิมพ์เพชรที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางของประเทศไทยได้เป็น 4 รูปแบบ ดังนี้

1. เพชรประทับนั่งขัดสมาธิอยู่ตรงกลาง ไม่มีองค์ประกอบโดยรอบ
2. เพชรประทับนั่งขัดสมาธิอยู่ตรงกลาง มีองค์ประกอบโดยรอบ และ

พระพุทธรูปขนาดปรกอยู่ด้านบน

3. เพชรประทับยืนตรงกลาง+นางปรัชญาปารมิตา+พระพุทธรูปขนาดปรก

4. เพชรประทับยืนตรงกลาง+โยคินีทั้ง 8 ตน+เทพในนิกายวัชรยาน+

พระพุทธรูปขนาดปรก

รูปแบบแรก พบจากการขุดค้นที่อุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี

จำนวน 1 ชิ้น หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ ได้เสนอความเห็นว่าเป็นแม่พิมพ์รูปเพชรประทับนั่งขัดสมาธิ สันนิษฐานว่ามีอายุช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งปราสาทเมืองสิงห์เป็นศาสนสถานที่เกิดขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ตรงกับสมัยบายน และสันนิษฐานว่าเป็นหนึ่งในหลายเมืองที่พระองค์ทรงโปรดฯ ให้ส่งพระชัยพุทธมหานาคมาประดิษฐานในชื่อเมืองว่าศรีชัยสิงห์บุรี ตามที่ถูกกล่าวถึงในจารึกปราสาทพระขรรค์ อีกทั้งปราสาทเมืองสิงห์ยังได้พบโบราณวัตถุจากการขุดค้นจำนวนมากที่มีความเกี่ยวข้องกับสมัยบายน เช่น ประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 4 กร พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี นางปรัชญาปารมิตา และพระพุทธรูปขนาดปรก เป็นต้น

รูปแบบของแม่พิมพ์เพชรชิ้นนี้ มีลักษณะนั่งขัดสมาธิบนฐานบัวสี่เหลี่ยมซ้อนชั้น มี 11 เศียร 22 กร และ 2 กรแรกวางประสานกันอยู่บริเวณด้านหน้า ซึ่งเป็นรูปแบบที่ยังไม่เคยพบในศิลปะเขมร เนื่องจากโดยปกติพระพิมพ์เพชรมักจะสร้างในรูปประทับยืน มี 8 เศียร 16 กร มีบาท 2-4 บาท และบางครั้งก็มีโยคินีหรือองค์ประกอบอื่นๆ ร่วมด้วย เช่น พระพุทธรูปขนาดปรกและเทพต้นตระกูลอื่นๆ สำหรับแม่พิมพ์นี้ผู้วิจัยจึงเสนอความคิดเห็นว่าอาจเป็นรูปของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเอกาทศमुख เนื่องจากไม่มีองค์ประกอบอื่นๆ เพิ่มเติม แต่เมื่อพิจารณาพบว่ารูปบนพระพิมพ์

มีลักษณะฐานบริเวณพระอุระ ซึ่งอาจมีความหมายถึงเพศหญิงคือนางปรัชญาปารมิตาในรูป 11 เศียร 22 กร ได้เช่นกัน

อีกทั้งโบราณวัตถุจากการขุดค้นบริเวณปราสาทเมืองสิงห์ ยังมีความเกี่ยวข้องกับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและนางปรัชญาปารมิตามากกว่า ดังนั้น ในบริเวณนี้จึงน่าจะมีการเคารพบูชาพระโพธิสัตว์ทั้ง 2 องค์รวมถึงพระพุทธรูปขนาดปรกในรูปแบบ 3 องค์ที่เรียกว่ารัตนตรัยมหายาน ดังนั้น แม่พิมพ์นี้ น่าจะสร้างขึ้นในรูปของพระโพธิสัตว์ทั้ง 2 องค์ดังกล่าว

รูปแบบที่สอง พบจากกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดอยุธยา จำนวน 1 ชิ้น และแม่พิมพ์พบจากการขุดค้นที่แหล่งโบราณคดีบ้านบ่อโดนด จังหวัดนครปฐม จำนวน 1 ชิ้น ซึ่งหม่อมหลวงภัทรธรรมา จิระประวัติ เสนอว่าเป็นพระพิมพ์รูปเหว็ชระส่วน หม่อมเจ้าสุภัทรรดิค ดิศกุล เสนอว่าเป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเอกาทศมุข รูปแบบของแม่พิมพ์เหว็ชระพบที่กรุพระปรางค์มีลักษณะคือ เหว็ชระนั่งขัดสมาธิ มี 7 เศียร 20 กร 2 กรแรกวางอยู่บนเข่าทั้งสองข้าง ด้านบนสุดคือรูปพระพุทธรูปขนาดปรก มีองค์ประกอบรูปบุคคลอยู่โดยรอบ ประกอบด้วยด้านล่างเป็นรูปบุคคลนั่งขัดสมาธิ 4 คนและด้านบนอีกด้านละ 2 คน รวมทั้งหมด 8 คน

ซึ่งเมื่อพิจารณาองค์ประกอบของพระพิมพ์นี้ ผู้วิจัยเห็นด้วยกับหม่อมหลวงภัทรธรรมาว่าเป็นรูปของเหว็ชระ เนื่องจากพระพิมพ์เหว็ชระที่พบส่วนมากมักนิยมสร้างโดยมีบุคคลร่วมด้วยอีกทั้งด้านบนสุดประกอบด้วยรูปพระพุทธรูปขนาดปรก ซึ่งเรามักพบว่าพระพุทธรูปขนาดปรกจะปรากฏร่วมกับเหว็ชระในรูปแบบพระพิมพ์อยู่บ่อยครั้ง ทั้งที่ปรากฏอยู่ด้านบนสุดและปรากฏขนาบข้างร่วมกับนางปรัชญาปารมิตา นอกจากนี้บุคคลที่ปรากฏบนพระพิมพ์ทั้ง 8 องค์อาจมีความสอดคล้องกับโยคินีทั้ง 8 คนที่มีการปรากฏร่วมกับเหว็ชระในลักษณะมณฑลอยู่เสมอ แต่รูปโยคินีโดยมากมักจะปรากฏในท่าทางเดินรำและมี 2 กร

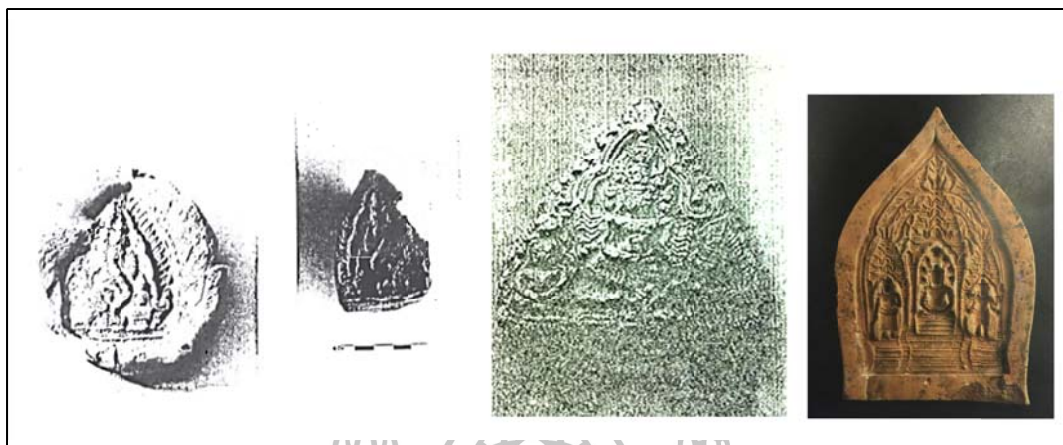
แต่ถ้าสังเกตรูปที่ปรากฏในพระพิมพ์ซึ่งอยู่โดยรอบเหว็ชระมีลักษณะทั้งยืนและนั่งสมาธิ ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าเป็นรูปโยคินีที่อยู่ในท่าทางแตกต่างกันออกไป แต่อาจเป็นรูปเทพหรือบุคคลอื่นๆ ที่ไม่ใช่โยคินีก็ได้เช่นกัน เนื่องจากเทพหรือบุคคลที่ขนาบด้านข้างเหว็ชระ มีบางองค์ที่มีลักษณะ 4 กร ซึ่งไม่ใช่รูปแบบที่พบได้ทั่วไปของกลุ่มโยคินี สำหรับพระพิมพ์เหว็ชระที่ปรากฏร่วมกันกับเทพในนิยายวัชรยานองค์อื่นๆ นั้น ได้พบว่ามีการสร้างขึ้นในศิลปะบายัน แต่เหว็ชระเป็นเพียงแค่องค์ประกอบที่ยืนขนาบข้างรูปพระวัชรธรเท่านั้น

รูปแบบที่สาม แม่พิมพ์เหว็ชระพบจากการขุดค้นบริเวณห้องชั้นในด้านทิศใต้ของปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา เมื่อปี พ.ศ.2533 จำนวน 1 ชิ้น มีลักษณะคือ เหว็ชระอยู่ในท่าเดินรำ ด้านซ้ายเป็นรูปพระพุทธรูปปางสมาธิและด้านขวาชำรุดไปมากจนไม่สามารถระบุได้แน่

ชัด ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าอาจเป็นรูปนางปรัชญาปารมิตา เช่นเดียวกับพระพิมพ์เหวัชระพบที่อำเภอ สทิงพระ จังหวัดสงขลา ซึ่งรูปแบบนี้ไม่พบว่ามีความนิยมหรือมีการสร้างในศิลปะเขมรเลย การจัดวางองค์ประกอบของแม่พิมพ์ในรูปแบบนี้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเหวัชระโดยจัดวางให้อยู่ตรงกลางและมีขนาดใหญ่กว่าบุคคลที่ขนาบข้าง ซึ่งลักษณะการจัดวางเช่นนี้คล้ายกับการจัดวางบนพระพิมพ์และประติมากรรมรัตนตรัยมหายานในสมัยบายน (ภาพที่ 139) การจัดวางตามรูปแบบรัตนตรัยมหายานเป็นสัญลักษณ์ที่สื่อความหมายถึงการเป็นตัวแทนของพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ รวมถึงการสื่อถึงพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรว่าเป็นตัวแทนของความกรุณา และนางปรัชญาปารมิตาเป็นตัวแทนของปัญญา ซึ่งเมื่อรวมกันจะเป็นการสื่อถึงการบรรลุและนิพพานตามความเชื่อในนิกายวัชรยาน

ดังนั้น แม่พิมพ์เหวัชระในรูปแบบนี้คงแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเหวัชระในฐานะของเทพที่เป็นตัวแทนของความกรุณา เช่นเดียวกับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในรูปแบบรัตนตรัยมหายาน และคงต้องการเน้นให้เห็นถึงความสำคัญของเหวัชระในฐานะดังกล่าวเป็นหลัก

(ก)

(ข)

(ค)

ภาพที่ 139 ภาพเปรียบเทียบการจัดวางรูปเคารพ 3 องค์ของเหวัชระและรัตนตรัยมหายาน

(ก) แม่พิมพ์รูปเหวัชระ+พระพุทธรูปขนาดปรก+สันนิษฐานว่าเป็นนางปรัชญาปารมิตา
พบที่ปราสาทหินพิมาย

(ข) แม่พิมพ์รูปเหวัชระ+พระพุทธรูปขนาดปรก+นางปรัชญาปารมิตา
พบที่อำเภอสังขละบุรี จังหวัดสงขลา

(ค) พระพิมพ์รัตนตรัยมหายาน ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย

ที่มา : วัชรินทร์ ลีตติศักดิ์ “การศึกษาโบราณวัตถุในศิลปะเขมรแบบบายนที่ได้จากการขุดค้นที่พิมาย” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531), 228; อองอาจ ศรียะพันธ์, “รูปเคารพในพุทธศาสนา มหายานก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 พบที่เมืองสังขละบุรี” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาคประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533), 143; กรมศิลปากร, **เทวสตรี คติพุทธ พราหมณ์ และความเชื่อในประเทศไทย**, จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสมหามงคลที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเจริญพระชนมายุครบ 60 พรรษา ในวันที่ 2 เมษายน 2558 (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2558), 63.

รูปแบบที่สี่ พบในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดอยุธยา จำนวน 1 ชิ้น พบที่จังหวัดสุพรรณบุรี จำนวน 1 ชิ้น และจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร จำนวน 1 ชิ้น แม่พิมพ์และพระพิมพ์รูปแบบนี้มีลักษณะที่คล้ายกับพระพิมพ์เหวัชระที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ แต่ต่างกันตรงที่ของศิลปะเขมรมีด้ามจับด้านหลังเป็นรูปสัตว์ แม่พิมพ์และพระพิมพ์มีลักษณะคือตรงกลางเป็นรูปเหวัชระล้อมรอบด้วยโยคินีทั้ง 8 ตน ด้านบนสุดคือรูป

พระพุทธรูปขนาดปรกและถัดลงมาในแต่ละแถวเป็นรูปของเทพต่างๆ ในนิกายตันตระ รวมถึงรูปของนางปรัชญาปารมิตา การที่พบทั้งแม่พิมพ์และพระพิมพ์เพชรในบริเวณภาคกลางของประเทศไทยนั้น แสดงให้เห็นถึงการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างชุมชนบริเวณภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย และอาจมีการหล่อพระพิมพ์เพชรขึ้นในบริเวณภาคกลาง โดยตัวแม่พิมพ์อาจนำเข้ามาจากกัมพูชาโดยตรงผ่านทางชุมชนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

จากการศึกษารูปแบบของแม่พิมพ์และพระพิมพ์เพชรที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางของประเทศไทย จะสังเกตเห็นได้ว่ามักพบว่าการสร้างจะปรากฏพระพุทธรูปขนาดปรกและนางปรัชญาปารมิตาร่วมด้วยบ่อยครั้ง อีกทั้งเมื่อศึกษารูปแบบประติมากรรมบางชิ้นของเพชรในศิลปะเขมรร่วมด้วย ก็แสดงให้เห็นได้ว่าพระพุทธรูปขนาดปรกและนางปรัชญาปารมิตาถือเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่มักปรากฏร่วมกัน นอกเหนือไปจากโยคินีทั้ง 8 ตนที่ปรากฏในมณฑลอยุธยาเสมอ แสดงให้เห็นถึงการยกย่องเพชรให้เป็นตัวแทนของความกรุณา อีกทั้งเรื่องของขนาดยังมีความเกี่ยวข้องกับเพชรในรูปแบบของสังข์ด้วย เนื่องจากพบว่าบริเวณขาค้างและส่วนขอบของสังข์มักนิยมทำเป็นรูปขนาด

แม่พิมพ์และพระพิมพ์เพชรทั้งหมดที่พบในประเทศไทยที่กล่าวถึงนี้ เป็นรูปแบบที่มีทั้งเหมือนและแตกต่างกับศิลปะเขมร อาจกล่าวได้ว่ามีทั้งการนำเข้ามาโดยตรงจากอาณาจักรกัมพูชาเพื่อเป็นต้นแบบในการหล่อพระพิมพ์ เนื่องด้วยแม่พิมพ์และพระพิมพ์เป็นโบราณวัตถุที่มีขนาดไม่ใหญ่นัก สามารถที่จะเคลื่อนย้ายหรือพกติดตัวได้ หรือแม่พิมพ์และพระพิมพ์บางชิ้นอาจสร้างขึ้นในไทยเองโดยช่างพื้นเมืองหรือช่างชาวกัมพูชาที่อยู่ในดินแดนไทย

ข้อสันนิษฐานเรื่องความนิยมนับถือเพชรของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในอาณาจักรกัมพูชา และการส่งอิทธิพลมายังดินแดนไทย

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเพชรที่ปรากฏในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทำให้เราทราบว่าพระองค์ทรงนับถือเพชรเป็นอย่างมาก สาเหตุในการนับถือไม่มีปรากฏอย่างชัดเจน แต่อาจสันนิษฐานได้ว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 คงเลือกนับถือเพชรในฐานะเทพผู้พิทักษ์และคุ้มครองพุทธศาสนาที่พระองค์ทรงนับถือและเลือกมาเป็นศาสนาประจำอาณาจักร อีกทั้งนับถือในฐานะเทพที่เป็นตัวแทนของความกรุณาเช่นเดียวกับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ดังจะเห็นได้จากรูปแบบการสร้างพระพิมพ์ 3 องค์ที่พบในศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทยและการปรากฏร่วมกันอีกหลายครั้งในประติมากรรมเขมร

นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังมีข้อสันนิษฐานว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อาจะทรงนับถือเหวัชระในฐานะเทพที่เป็นตัวแทนของการสงครามและการออกรบด้วย เนื่องจากได้พบประติมากรรม รวมถึงภาพสลักที่สร้างขึ้นในรูปแบบศาสตราวุธ ซึ่งเป็นรูปแบบเหวัชระถืออาวุธ สอดคล้องกับการปรากฏในคัมภีร์เหวัชระตันตระที่กล่าวถึงการทำพิธีบูชาเหวัชระเพื่อทำลายกองทัพศัตรู¹⁸ สิ่งนี้อาจเป็นส่วนสำคัญที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้ใช้ในการประกอบพิธีบูชาเหวัชระในคราวที่เขมรทำสงครามกับกองทัพจาม และในบางครั้งเหวัชระในรูปแบบศาสตราวุธก็ได้ถูกสลักอยู่บนทับหลังของศาสนสถานที่เกิดขึ้นเกี่ยวข้องกับการสงครามด้วย

อย่างไรก็ตาม จากโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้องกับเหวัชระที่พบเป็นจำนวนมากในสมัยปลายที่สร้างขึ้นด้วยความประณีต สวยงาม และบางครั้งมีขนาดใหญ่โตเกินจริง รวมถึงรูปเหวัชระที่สลักอยู่บนเครื่องมือเครื่องใช้ในการประกอบพิธีกรรมของตันตระ เช่น สังข์สำริด ทำให้เราทราบว่าคงมีการประกอบพิธีกรรมตันตระและการประกอบพิธีบูชาเหวัชระขึ้นในราชสำนักของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แสดงให้เห็นถึงบทบาทและความสำคัญของเหวัชระที่มีต่อราชสำนักกัมพูชาในช่วงเวลาดังกล่าวได้เป็นอย่างดี

สำหรับในดินแดนไทย ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้แผ่ขยายอิทธิพลมายังบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันตก และภาคกลาง ดังจะเห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดีที่มีความเกี่ยวข้องกับอาณาจักรกัมพูชา รวมถึงได้พบหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับเหวัชระด้วยเช่นกัน ซึ่งประติมากรรมเหวัชระศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทยมีความคล้ายคลึงกับประติมากรรมศิลปะเขมรสมัยปลายอย่างมาก อาจเป็นโบราณวัตถุที่นำเข้ามาจากการติดต่อกับอาณาจักรเขมรโดยตรง หรืออาจทำขึ้นในดินแดนไทยโดยช่างท้องถิ่นเพื่อเลียนแบบของต้นแบบ

ถึงแม้ว่าในจารึกปราสาทพระขรรค์ จะระบุถึงดินแดนต่างๆ ที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงส่งพระชัยพุทธมหานาถไปประดิษฐาน สันนิษฐานกันว่าตั้งอยู่ในบริเวณแถบภาคกลางและภาคตะวันตกของประเทศไทยในปัจจุบัน ซึ่งได้พบหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงถึงความแพร่หลายของนิกายวัชรยานและอิทธิพลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นจำนวนมาก แต่กลับไม่พบถึงความแพร่หลายของประติมากรรมเหวัชระในบริเวณดังกล่าวเลย จึงเป็นสิ่งที่น่าสังเกตเกี่ยวกับการพบประติมากรรมและโบราณวัตถุเหวัชระในประเทศไทย เพราะสาเหตุใดจึงพบแพร่หลายในภาค

¹⁸ D.L. Snellgrove, *Hevajra Tantra : A Critical Study* (London Oxford University New York Toronto, 1959), 51–52.

ตะวันออกเฉียงเหนือมากกว่า ทั้งที่อิทธิพลของเขมรในช่วงเวลานั้นแพร่หลายออกไปถึงดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เมื่อพิจารณาโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้องอาจสันนิษฐานได้ว่า โบราณวัตถุหวัชระที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้น อาจมีความสอดคล้องและสัมพันธ์กันกับการนับถือพุทธศาสนานิกายวัชรยานในบริเวณนี้ เนื่องจากได้พบเครื่องมือที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับนิกายตันตระและนิกายวัชรยานเป็นจำนวนมากที่หล่อด้วยสำริด เช่น วัชระ สังข์ กระจิงหรือกระจวงที่มีด้ามหรือยอดเป็นวัชระ ที่พบในเขตจังหวัดนครราชสีมา ปราสาทหินพนมวัน ปราสาทหินพิมายและในเขตจังหวัดปราจีนบุรี¹⁹ ซึ่งในประเทศไทยก็พบเครื่องมือลักษณะนี้เช่นกัน

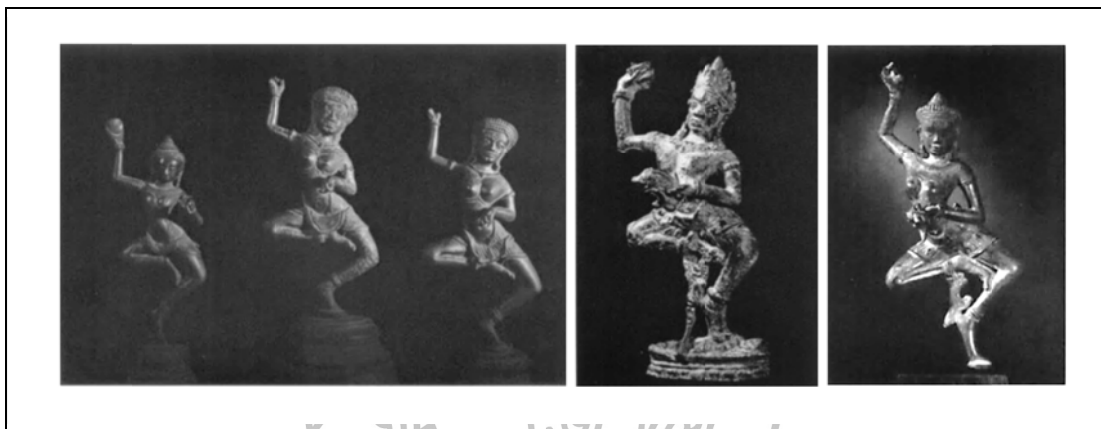
สอดคล้องกับการพบสังข์สำริดที่ด้านหน้าสลักเป็นรูปหวัชระมณฑล บริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จากหลักฐานดังกล่าวนี้ทำให้สันนิษฐานได้ว่า บ้านเมืองในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการนับถือนิกายวัชรยานอย่างแพร่หลายและคงมีการประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับนิกายนี้เกิดขึ้น อีกทั้งคงมีการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างบ้านเมืองในอาณาจักรเขมรสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โดยเฉพาะเมืองพิมายที่เป็นดินแดนที่มีการนับถือนิกายมหายานมาแต่เดิม และคงมีความสัมพันธ์กับอาณาจักรเขมรที่เมืองพระนครอยู่เป็นระยะ เมื่อถึงสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นิกายมหายานโดยเฉพาะวัชรยานเจริญรุ่งเรืองขึ้น การแพร่ขยายอิทธิพลมายังบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ถือว่าอยู่ในฐานะเมืองๆ หนึ่งในราชอาณาจักร²⁰ จึงมีการยอมรับความเชื่อในเรื่องการนับถือนิกายวัชรยานและเทพ เทพินีในนิกายนี้ได้ไม่ยากนัก

และจากการพบประติมากรรมลอยตัวของโยคินีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น พบที่คลังเงินปราสาทหินพิมาย พบที่จังหวัดนครราชสีมา พบที่จังหวัดขอนแก่น และที่จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพที่ 140) โดยเป็นประติมากรรมโยคินีในลักษณะปรากฏ

¹⁹ ประสงค์ ชาวนาไร่, “การศึกษาประติมากรรมเครื่องใช้สำริดในศิลปะเขมรในประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529), 25.

²⁰ ตามที่ได้ระบุไว้ในจารึกปราสาทตาพรหมว่า “พระองค์ได้ทรงสถาปนารอยศศาลจำนวน 102 แห่งในทุกๆ รัชย์ (จังหวัด) ...” จากหลักฐานดังกล่าวนี้ จึงทำให้ทราบว่า พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงถือว่าบ้านเมืองในบริเวณตะวันออกเฉียงเหนือคือจังหวัดๆ หนึ่งใน การปกครองของพระองค์ ใน รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “อโรคยศาล : ความรู้ทั่วไปและข้อสังเกตเบื้องต้น,” **เมืองโบราณ** ปีที่ 30, ฉบับที่ 3 (ก.ค -ก.ย. 2547): 34.

กายเดี่ยวไม่ได้ปรากฏร่วมกันเป็นมณฑล สันนิษฐานว่าน่าจะมีความเกี่ยวข้องกับการนับถือ
 เหว้ชระด้วยเช่นกัน เนื่องจากโยคินีเป็นองค์ประกอบในมณฑลของเหว้ชระ อีกทั้งยังถือกำเนิด
 ขึ้นมาจากเหว้ชระ ดังนั้น การพบประติมากรรมโยคินีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงเป็นสิ่งที่แสดง
 ให้เห็นถึงความเชื่อเกี่ยวกับเหว้ชระที่ปรากฏอยู่ในบริเวณนี้

(ก)

(ข)

(ค)

ภาพที่ 140 ประติมากรรมโยคินีที่พบในประเทศไทย

(ก) ประติมากรรมโยคินี พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

(ข) ประติมากรรมโยคินี เกวรี พบที่จังหวัดนครราชสีมา

(ค) ประติมากรรมโยคินี จันดาดี พบที่จังหวัดขอนแก่น

ที่มา : J.J. Bobles, "Two Yoginis of Hevajra from Thailand," *Artibus Asiae*.

Supplementum, .Vol. 23, 1966.

ส่วนบริเวณภาคกลางของประเทศไทย จากการที่ได้พบพระพิมพ์เหว้ชระมณฑลใน
 จังหวัดสุพรรณบุรีและจังหวัดอยุธยา รวมถึงแม่พิมพ์เหว้ชระที่จังหวัดนครปฐมแสดงให้เห็นถึงการ
 แพร่หลายของนิกายวัชรยานจากอาณาจักรเขมรมายังบริเวณภาคกลางแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา
 สันนิษฐานได้ว่าเหว้ชระน่าจะเป็นเทพในนิกายวัชรยานที่ชุมชนในบริเวณนี้รู้จักและเคารพบูชาใน
 รูปแบบของพระพิมพ์และชุมชนทางภาคกลางคงมีการติดต่อสัมพันธ์กับชุมชนทางภาค
 ตะวันออกเฉียงเหนือและอาณาจักรกัมพูชาด้วยเช่นกัน โดยอาจติดต่อกับกัมพูชาผ่านชุมชนที่
 ตั้งอยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

บทที่ 6

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

เหวัชระถือว่าเป็นเทพสำคัญองค์หนึ่งในกลุ่มยติดม มีหน้าที่ปกป้องพุทธศาสนาและปราบบุติผีร้ายต่างๆ ไม่ให้ทำอันตรายมนุษย์ ถือกำเนิดขึ้นมาจากพระอักษโรษะ ซึ่งในคัมภีร์นิชปันนโยคาวลิกกล่าวว่า เทพชื่อเหวัชระถ้าปรากฏพร้อมศักดิ์หรืออยู่ในท่ากอดรัดกับศักดิ์ (ยัปยัม) จะก่อให้เกิดนามของเหวัชระขึ้น เหวัชระมีลักษณะทางประติมานวิทยาทั่วไป คือ มี 8 เศียร ทุกเศียรมี 3 เนตร มีทั้งหมดกร 16 กร ถือด้วยหวัชระโหลก ถ้วยด้านขวาบรรจุสัตวิโลกและถ้วยด้านซ้ายบรรจุเทพแห่งแผ่นดินที่สำคัญ เหวัชระมี 2 บาทเหยียบอยู่บนมารทั้ง 4 หรือบนซากศพในท่าอรรหปรยงกะ การปรากฏกายของเหวัชระมี 3 แบบ คือ ปรากฏกายเดี่ยว ปรากฏกายร่วมกับศักดิ์ในท่ากอดรัด และปรากฏกายพร้อมชากิณีหรือโยคินีทั้ง 8 ตนในรูปของมณฑล รูปแบบของเหวัชระแบ่งได้เป็น 2 รูปแบบคือ รูปแบบกपालะธร (Kapaladhara) ถือด้วยกะโหลก และรูปแบบศาสตราธร (Shastradhara) ถืออาวุธ ซึ่งรูปแบบกपालะธรจะเป็นที่นิยมมากกว่า

ในประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นต้นกำเนิดพุทธศาสนานิกายวัชรยานและต้นกำเนิดของการสร้างรูปเคารพเหวัชระนั้น จากการศึกษาพบว่าคติความเชื่อเรื่องกานัธถือเหวัชระในประเทศอินเดีย เริ่มปรากฏขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 สมัยราชวงศ์ปาละ ซึ่งเป็นช่วงที่นิกายวัชรยานเจริญรุ่งเรืองอยู่ในบริเวณแคว้นเบงกอลและพิหารของประเทศอินเดีย ปรากฏอยู่ในคัมภีร์เหวัชระตันตระ ซึ่งเขียนขึ้นเป็นภาษาสันสกฤต ระบุถึงการฝึกอนุตตระโยคะของนิกายวัชรยาน และเรื่องราวรวมถึงลักษณะทางประติมานวิทยาของเหวัชระ

ประติมากรรมเหวัชระในศิลปะอินเดียถูกสร้างขึ้นตามคัมภีร์ในนิกายวัชรยาน คือ เหวัชระตันตระ คัมภีร์นิชปันนโยคาวลิก และคัมภีร์สาธนมาลา แต่จากการศึกษาพบว่าประติมากรรมเหวัชระนิยมสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 ส่วนมากสร้างขึ้นด้วยหิน รูปแบบที่นิยมสร้างคือกอดรัดกับศักดิ์ และมักสร้างขึ้นในรูปแบบกपालะธรคือถือด้วยกะโหลกมากที่สุด และยังไม่พบว่ามีการสร้างในรูปแบบศาสตราธร นิยมสร้างเป็นประติมากรรมลอยตัวขนาดเล็ก มีบางชิ้นที่มีลักษณะพิเศษ เช่น มณฑลรูปดอกบัวทำจากสำริด ซึ่งลักษณะนี้พบว่านิยมสร้างกับเทพองค์อื่นในนิกายวัชรยานเช่นกัน และรูปแบบนี้ยังได้ส่งอิทธิพลให้ประเทศอื่นๆ ใกล้เคียง เช่น เนปาล จีน

ประติมากรรมหัวพระในศิลปะอินเดียพบไม่มากนัก เมื่อเทียบกับประติมากรรมเทปองค์อื่นๆ ในนิกายวัชรยาน อาจสันนิษฐานได้ว่าไม่เป็นที่นิยมแพร่หลาย แต่อย่างน้อยก็เป็นที่รู้จักและนับถือของคนอินเดียในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 เมื่อสิ้นสุดราชวงศ์ปาละแล้ว ประติมากรรมหัวพระไม่เป็นที่นิยมสร้างเท่าที่ควร แต่กลับไปนิยมแพร่หลายอย่างมากในประเทศใกล้เคียง คือ ประเทศเนปาลและประเทศทิเบตแทน

หลังจากช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 เมื่อกองทัพมุสลิมบุกรุกอินเดีย ทำให้ความเชื่อในพุทธศาสนานิกายวัชรยานได้สูญหายไป แต่กลับไปแพร่หลายยังประเทศใกล้เคียงแทน จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ นิกายวัชรยานได้เผยแพร่มายังประเทศเนปาลตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 15¹ และเป็นที่นิยมนับถือกันอย่างแพร่หลาย รูปแบบของประติมากรรมหัวพระในศิลปะเนปาลพบว่ามีหลากหลายมากกว่าศิลปะอินเดีย มีการสร้างเป็นประติมากรรมลอยตัว ส่วนมากทำจากโลหะและทองแดง ซึ่งต่างจากในอินเดียที่นิยมสร้างจากหิน นอกจากนี้ยังพบเป็นภาพจิตรกรรมฝาผนังและภาพวาดบนแผ่นผ้าทำเป็นรูปมณฑล รูปแบบของหัวพระที่นิยมสร้างคือทำกอดรัดกับศักติ

ประติมากรรมหัวพระในศิลปะเนปาลนิยมสร้างในรูปแบบ 8 เศียร 16 กร กรมี่ ลักษณะกระจายออกไปทั้ง 2 ข้างคล้ายรูปพัด ซึ่งเป็นการจัดวางตามความเป็นจริงต่างจากศิลปะอินเดียที่มักจะทำขึ้นตามข้อความในคัมภีร์ หัวพระมี 2 บาทบาททั้ง 2 ข้างมีทั้งที่ยืนเหยียบอยู่บนซากศพหรือบนมารทั้ง 4 ที่นอนหงาย และยืนเหยียบอยู่บนร่างมนุษย์ที่นอนคว่ำแหงนหน้าขึ้นมองรูปเคารพบางชิ้นที่พบในศิลปะเนปาลยังได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอินเดียโดยตรง เช่น มณฑลโลหะรูปดอกบัว ที่นิยมสร้างขึ้นโดยมักมีความเกี่ยวข้องกับเทพในนิกายวัชรยาน อายุของประติมากรรมหัวพระมีตั้งแต่ช่วงอายุพุทธศตวรรษที่ 16-25 จะสังเกตได้ว่าถึงแม้ความนิยมในการนับถือพุทธศาสนานิกายวัชรยานในประเทศอินเดียจะสิ้นสุดลงตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 แต่ในประเทศเนปาลยังคงมีการนับถือต่อเนื่องมาจนถึงช่วงหลัง เห็นได้จากรูปเคารพบางชิ้นที่ยังคงมีอายุถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 ซึ่งภาพวาดแบบทั้งก้านิยมทำในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23-25

พุทธศาสนานิกายวัชรยานไม่เพียงแพร่หลายอยู่เฉพาะในทวีปเอเชียใต้เท่านั้น แต่ยังได้รับความนิยมในทวีปเอเชียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เช่นกัน คือ ในประเทศทิเบต จีน และมองโกเลีย สำหรับในประเทศทิเบต หลักคำสอนของหัวพระและคัมภีร์หัวพระตันตระ เริ่มปรากฏ

¹ David Snellgrove, *Indo-Tibetan Buddhism* (Shambhala Publications, Inc. Massachusetts, 1987), 377.

ขึ้นในนิกายสัจยะ (Sakya School) ซึ่งในนิกายเถรวาทและนิกายสัจยะได้นำคัมภีร์เหวัชระตันตระมาปรับใช้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 และได้ถูกแปลเป็นภาษาทิเบต สิ่งนี้ทำให้คัมภีร์เหวัชระตันตระกลายเป็นตำราพื้นฐานและได้มีการฝึกปฏิบัติมาอย่างต่อเนื่องจนถึงทุกวันนี้² เหวัชระเป็นที่นิยมนับถืออย่างแพร่หลายในประเทศทิเบต รูปแบบที่นิยม คือ วาดรูปเหวัชระมณฑลและเหวัชระในท่า ยับยัมกับศักดิ์ลงบนแผ่นผ้าฝ้ายหรือผ้าขนสัตว์เนื้อหยาบที่เรียกว่า ผ้าทังก้า(Thangka/Tanga) ด้วยสีสัสนที่เด่นชัด เข้าใจว่าเพื่อให้ภาพเกิดมีพลังและเกิดความสุขแก่ผู้ที่พบเห็น ส่วนประติมากรรมลอยตัวนิยมทำจากโลหะที่ฝังด้วยหินมีค่าหรือลงรักปิดทอง ทำจากสำริดและทองเหลือง นิยมทำในรูปของกอดรัดกับศักดิ์เป็นส่วนใหญ่ ลักษณะที่นิยมสร้างคือ มี 8 เศียร 16 กร 2 บาท ขนาดประติมากรรมมีขนาดไม่ใหญ่มากนัก อายุของประติมากรรมมีตั้งแต่ช่วงอายุพุทธศตวรรษที่ 17-23 ส่วนประเภทภาพวาดและภาพทังก้านิยมสร้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-23 และวาดขึ้นตามคัมภีร์วัชราวลี ปัจจุบันโบราณวัตถุส่วนใหญ่ถูกเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานในประเทศ เช่น สหรัฐอเมริกา ฝรั่งเศส และมีบางส่วนที่ยังเก็บรักษาอยู่ที่วัดในประเทศทิเบต

สำหรับในประเทศจีน คำสอนของคัมภีร์เหวัชระตันตระถูกแปลเป็นภาษาจีนตั้งแต่สมัยราชวงศ์ซ่งเหนือ (พุทธศตวรรษที่ 16-17) แต่ไม่เป็นที่รู้จักมากนัก ประติมากรรมเหวัชระพบได้ไม่มากเมื่อเทียบกับประเทศเนปาลและประเทศทิเบต อาจเนื่องจากว่าไม่เป็นที่นิยมนับถือแพร่หลายเท่าการนับถือพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์ ประติมากรรมเหวัชระส่วนใหญ่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 มีทั้งที่ทำขึ้นจากสำริดและวาดบนแผ่นผ้าฝ้ายหรือผ้าขนสัตว์เช่นเดียวกับศิลปะทิเบต ที่น่าสนใจคือประติมากรรมลอยตัวเหวัชระมณฑลขนาดใหญ่ทำจากสำริด อยู่ในท่าโอบกอดกับศักดิ์หรือยับยัม มีจำนวนทั้งหมด 6 คู่ นั่งอยู่บนหลังของสัตว์ ซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นโดยพระเจ้ากุบไลข่าน³ ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยที่พระเจ้ากุบไลข่านขึ้นครองราชย์ปกครองประเทศจีน

² John C. Huntington and Dina Bangdel, *The circle of bliss : Buddhist meditational art* (Chicago : Serindia Publications; Columbus : Columbus Museum of Art, c2003), 454 - 455.

³ Peter D. Sharrock, "Hevajra at Bantéay Chmàr, "The Journal of the Walters Art Museum 64/65" (issue year 2006/2007, published 2009): 54.

ส่วนประเทมองโกเลีย จากการที่ได้รับอิทธิพลการนับถือนิกายลามะจากประเทศทิเบต ทำให้เกิดความเชื่อในเรื่องของเทพที่มีลักษณะดุร้ายและเทพผู้พิทักษ์หรือยัดัมในนิยายวัชรยาน สันนิษฐานว่าเทพหวัชระอาจเป็นที่รู้จักอยู่บ้างแต่ไม่แพร่หลายมากนัก เนื่องจากได้พบว่ามี การเรียกชื่อเทพหวัชระเป็นภาษามองโกเลียว่า Kevajra และจากการศึกษาค้นคว้ายังไม่พบ ประติมากรรมเทพหวัชระในศิลปะมองโกเลียเลย

ต่อมาเมื่อพุทธศาสนานิกายมหายานเผยแพร่มายังบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-14 จากการติดต่อกับชาวอินเดียที่เดินทางเข้ามาค้าขาย อีกทั้งอาณาจักรหรือบ้านเมืองบางแห่งตั้งอยู่บนเส้นทางเดินเรือที่สำคัญ ทำให้เป็นที่พักของผู้จาริกแสวงบุญจากที่ต่างๆ จึงทำให้บ้านเมืองบริเวณนี้ได้รับอิทธิพลการนับถือพุทธศาสนานิกายมหายานมาจากชาวอินเดียที่เดินทางเข้ามาอย่างต่อเนื่อง เห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดีในเมืองโบราณต่างๆ ที่ยังคงหลงเหลือถึงปัจจุบัน

ในประเทศอินโดนีเซีย พุทธศาสนานิกายวัชรยานได้แพร่ขยายอิทธิพลจากประเทศอินเดียเข้ามาในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 13 ภายใต้การอุปถัมภ์ของกษัตริย์ราชวงศ์ไศเลนทรแห่งอาณาจักรศรีวิชัย และเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมาก เห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดี ทั้งจากจารึก ประติมากรรมและสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นเนื่องในนิกายวัชรยานที่เป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลาย เช่น บุโรพุทโธ จันตีเมนดุด เป็นต้น ชาวอินโดนีเซียนิยมนับถือพระอาทิตย์พุทธ พระธยานิพุทธ และพระโพธิสัตว์อีกหลายองค์ รวมถึงเทพองค์อื่นๆ เช่น หัยครีพ ทำวซัมภล และเหรูกะ สำหรับความเชื่อเกี่ยวกับเทพหวัชระในอินโดนีเซีย จากความเห็นของนักวิชาการ เช่น Moens ได้เสนอว่า ในสมัยของพระเจ้ากฤตนครแห่งราชวงศ์มัชฌปาหิต ได้เริ่มมีการยอมรับนับถือลัทธิเทพหวัชระแล้ว โดยได้รับอิทธิพลมาจากพระเจ้ากุบไลข่าน เนื่องจากพบว่าในคัมภีร์เทพหวัชระเชกประะ กิริยา ได้กล่าวถึงคำว่าสังหยังกมหายานิกัน (Sang Hyang Kamahayanikan)⁴ ซึ่งเป็นชื่อบทประพันธ์ที่แต่งขึ้นในนิกายมหายานโดยเฉพาะนิกายวัชรยานของชาวอินโดนีเซียโบราณ จากการปรากฏชื่อของบทประพันธ์ในคัมภีร์นี้ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กันระหว่างอินเดียและชวา และเทพหวัชระน่าจะเป็นที่รู้จักกันดีแล้วที่ชวาในช่วงเวลาดังกล่าว แต่ยังไม่ปรากฏหลักฐานทางด้านประติมากรรมที่ชัดเจน

⁴ M.Nihom, "The Identification and Original Site of a Cult Statue on East Java : The Jaka Dolog," *Journal of the American Oriental Society* Vol.106, No.3 (Jul.–Sep., 1986): 485.

จากการศึกษาพบว่าในสมัยต่อมา มีการปรากฏชื่อของเหวัชระอยู่ในจารึกที่ปกครอง (Pagaruyung) ทางตะวันตกของสุมาตรา ในจารึกกล่าวสรรเสริญพระเจ้าอนันต์ธรรมัน (Ananggawarman) ซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้าอทิตยธรรมัน และจบประโยคด้วยคำว่า Hewajra nityasmrti⁵ ถึงแม้จะมีการปรากฏชื่อของเหวัชระในหลักฐานด้านจารึก แต่จากการศึกษาไม่พบว่า มีการสร้างประติมากรรมเหวัชระในศิลปะอินโดนีเซีย แต่พบว่าการสร้างประติมากรรมเหวัชระขึ้น ดร. นันทนา ชุตินวงศ์ ได้ให้ความเห็นว่า การนับถือเหวัชระมีความสำคัญอยู่ในสุมาตราตอนเหนือ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 โดยได้อ้างอิงถึงการขุดค้นของ F.M. Schnitger ที่ป่าดงลาवासในปี พ.ศ. 2478⁶ ซึ่งได้พบประติมากรรมเหวัชระขนาดใหญ่ ทำจากหิน มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16

จากหลักฐานที่พบอาจทำให้สันนิษฐานได้ว่า เหวัชระได้รับการนับถือที่แพร่หลายและเป็นที่ยอมรับมากกว่าเหวัชระ เห็นได้จากการสร้างประติมากรรมเหวัชระที่พบในศิลปะอินโดนีเซีย ต่างจากประติมากรรมเหวัชระที่ยังไม่มีการค้นพบ แต่จากการที่เหวัชระถูกกล่าวถึงในจารึกอย่างน้อยก็พอทำให้สันนิษฐานได้ว่า เหวัชระเป็นเทพที่เป็นที่รู้จักกันมาตั้งแต่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยพระเจ้ากฤตนครและคงมีการนับถือกันอยู่ในช่วงระยะเวลาหนึ่ง ต่อเนื่องมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 19 สมัยพระเจ้าอนันต์ธรรมัน ดังที่ปรากฏในจารึก ซึ่งจากรูปแบบประติมากรรมเหวัชระที่พบในศิลปะอินโดนีเซียสันนิษฐานได้ว่าอาจได้รับอิทธิพลการนับถือเหวัชระมาจากทางอินเดียในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 เนื่องจากเมื่อเปรียบเทียบประติมากรรมเหวัชระที่พบที่ป่าดงลาवासกับประติมากรรมเหวัชระที่รัฐโอริสสา พบว่ามีลักษณะที่คล้ายกัน ดังนั้น จึงอาจได้รับอิทธิพลการนับถือและรูปแบบการสร้างมาจากอินเดียโดยตรง

ในประเทศเวียดนามหรืออาณาจักรจามปา เริ่มปรากฏการนับถือพุทธศาสนานิกายมหายานในสมัยของพระเจ้าภัทรวรมัน และต่อมาในสมัยพระเจ้าอินทรวรมันที่ 2 เป็นช่วงที่มีการนับถืออย่างแพร่หลาย เนื่องจากพระองค์ทรงเลื่อมใสและให้การอุปถัมภ์พุทธศาสนานิกาย

⁵ Nathasah Reichle, *Violence and Serenity Late Buddhist Sculpture From Indonesia* (Honolulu : University of Hawai'i Press, c2007).

⁶ Sharrock, "Hevajra at Banteay Chmar," *The Journal of the Walters Art Museum* 64/65 (issue year 2006/2007, published 2009).

มหายานที่แพร่หลายมาจากประเทศจีน ในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 15⁷ เนื่องจากเป็นประเทศที่อยู่ติดกับอาณาจักรจามปาทางด้านทิศเหนือต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยพระเจ้าวิทยนันทนยะ (Vidyānandana) ได้พบโบราณสถานที่ยังสร้างขึ้นเพื่อถวายแก่พระพุทธรูปเป็นการเฉลิมฉลองที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงได้รับชัยชนะและยึดครองอาณาจักรจามปาได้ในปี พ.ศ.1737 สำหรับความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปที่พบในจามปานั้น สันนิษฐานว่าอาจได้รับอิทธิพลมาจากชวาเนื่องจากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-14 มีการแพร่กระจายของพุทธศาสนานิกายมหายานในจามปาและได้พบกลุ่มของรูปเคารพสำริดทางตอนใต้ของจามปาที่สัมพันธ์กับประติมากรรมพระโพธิสัตว์ที่มีรูปแบบศรีวิชัย⁸ แต่อย่างไรก็ตาม Peter D.Sharrock ได้เสนอว่าการนับถือพระพุทธรูปของอาณาจักรจามปาได้รับมาจากอาณาจักรเขมรมากกว่า เนื่องจากการนับถือพระพุทธรูปไม่มีปรากฏก่อนหน้านั้นในอาณาจักรจามปา อีกทั้งพระเจ้าวิทยนันทนยะได้เคยใช้ชีวิตด้วยหนุมของพระองค์อยู่ที่ราชสำนักเขมร ก็อาจนำรูปแบบการนับถือพระพุทธรูปจากราชสำนักเขมรเข้ามาเผยแพร่ยังอาณาจักรจามปาก็เป็นไปได้ เมื่อพิจารณาจากหลักฐานประติมากรรมที่พบในศิลปะเขมรสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แล้ว ไม่ปรากฏว่ามีพระพุทธรูปเป็นเทพสำคัญในราชสำนักเขมรเลย จึงอาจเป็นไปได้ว่าอาณาจักรจามปารับอิทธิพลมาจากทางชวามากกว่า

สำหรับความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปในอาณาจักรจามปานั้น จากการศึกษาไม่ปรากฏว่ามีพระพุทธรูปและไม่มีพระพุทธรูปสร้างรูปเคารพขึ้น ถ้าเราพิจารณาตามความเห็นของนักวิชาการที่เสนอว่าอาณาจักรจามปาได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนานิกายมหายานมาจากชวา ดังนั้นจึงเป็นไปได้ว่าการที่ไม่มีพระพุทธรูปและนิยมแพร่หลายของพระพุทธรูปในจามปา อาจเนื่องจากชวาไม่มีการนับถือพระพุทธรูปที่แพร่หลายเช่นกัน ถึงแม้ในเอกสารทางประวัติศาสตร์จะระบุว่าพระเจ้าวิทยนันทนยะเคยไปอยู่ในราชสำนักเขมรตั้งแต่วัยเด็กและคุ้นเคยกับพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มาก่อน แต่อิทธิพลของการนับถือพระพุทธรูปที่เจริญรุ่งเรืองอยู่ในอาณาจักรเขมรในช่วงเวลาดังกล่าว กลับไม่มีอิทธิพลต่ออาณาจักรจามปาแต่อย่างใด

⁷ เซษฐ์ ดึงส์ถุชลี, ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดียนและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รูปแบบ พัฒนาการ ความหมาย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มิวเซียมเพลส, 2558), 322.

⁸ David G.Marr, A.C. Milner, "Southeast Asia in the 9th to 14th Centuries," Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society Vol.62, No. 1 (1989).

ในอาณาจักรกัมพูชาโบราณปรากฏหลักฐานการนับถือพุทธศาสนานิกายวัชรยานมาตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 6 สมัยฟูนัน แต่ปรากฏหลักฐานเด่นชัดมากขึ้นในสมัยเมืองพระนคร ในสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 (พ.ศ.1487-1511) ความเชื่อในนิกายวัชรยานก็ได้ปรากฏขึ้นในสมัยนี้เช่นกัน พุทธศาสนานิกายวัชรยานได้รับการนับถืออย่างเด่นชัดและเจริญสูงสุดในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่ได้กลายมาเป็นศาสนาประจำอาณาจักรแทนที่ศาสนาพราหมณ์ที่มีมาแต่เดิม รวมถึงความเชื่อเกี่ยวกับเหวัชระก็ได้แพร่หลายในช่วงเวลานี้ จากการศึกษาพบว่าความเชื่อเกี่ยวกับเหวัชระได้เริ่มปรากฏหลักฐานในอาณาจักรเขมรมาตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 สันนิษฐานว่าในช่วงต้นมีชื่อเรียกว่าพระวัชรินทร์ เนื่องจากชื่อนี้ได้ปรากฏอยู่ในจารึกกัมพูชาเพียงไม่กี่หลักเท่านั้น และได้พบภาพสลักพระวัชรินทร์บนเจดีย์ขนาดเล็กตรงกับช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 รูปแบบศิลปะแบบคลังหรือเกลียง⁹ ซึ่งประติมากรรมพระวัชรินทร์ที่พบในช่วงเวลาดังกล่าวพบได้น้อยและไม่สอดคล้องกับในจารึกที่ระบุว่ามีการสร้างรูปพระวัชรินทร์ขึ้นเป็นจำนวนเกือบ 10 องค์ ซึ่งสันนิษฐานว่าคำว่าวัชรินทร์อาจเป็นชื่อเรียกของเทพโดยทั่วไปที่ถือวัชระเป็นอาวุธ หรืออาจเป็นชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งของวัชรปาณี ตามที่ผู้วิจัยได้สันนิษฐานมากกว่าจะหมายถึงเหวัชระโดยตรง

จากหลักฐานพบประติมากรรมเหวัชระนิยมสร้างขึ้นในช่วงปลายสมัยนครวัดเป็นต้นมาและนิยมสร้างมากที่สุดในสมัยบาเยน สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 รูปแบบของประติมากรรมเหวัชระมีหลายประเภทและมีความหลากหลายมากขึ้น ประกอบด้วยประติมากรรมลอยตัวมีทั้งขนาดใหญ่ ขนาดปกติ รวมถึงขนาดเล็ก ประติมากรรมนูนสูง ประติมากรรมนูนต่ำ แม่พิมพ์ สังกั ล้ำริด และประภามณฑล สำหรับประติมากรรมลอยตัวที่ทำจากสำริด ส่วนใหญ่จะใช้วิธีการหล่อ โดยแยกเป็นชิ้นๆ ด้วยวิธี lost wax คือ ใช้โลหะเข้าแทนที่ขี้ผึ้งและนำมาประกอบเข้าด้วยกันในภายหลัง

รูปแบบที่นิยมสร้างคือปรากฏกายเดี่ยว ไม่มีการกอดรัดกับศักดิ์ ต่างจากในศิลปะอินเดีย เนปาล ทิเบต และจีน ลักษณะเช่นนี้อาจแสดงให้เห็นว่าอาณาจักรกัมพูชาไม่ได้นิยมพิธีกรรมตันตระแบบอินเดีย ดังนั้น จึงไม่นำรูปแบบดังกล่าวมาใช้ อีกทั้งไม่นิยมสร้างประติมากรรมที่แสดงออกถึงความรุนแรงรวมถึงเรื่องเพศ และมักที่จะหลีกเลี่ยงการสร้างประติมากรรมที่แปลกประหลาดหรือมีท่าทางที่น่ากลัว นอกจากนี้ก็นิยมสร้างในรูปของเหวัชระมณฑลที่มีโยคินี 8 ตน ล้อมรอบ

⁹ Helen Ibbitson and Thierry, editors, *Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory* (Washington : Nation Gallery of Art, c1997), 242-244.

ประติมากรรมลอยตัวส่วนใหญ่ทำขึ้นจากสำริด ค่อนข้างมีความงดงามประณีต มีรายละเอียดที่ชัดเจน รองลงมานิยมทำขึ้นจากหินและงาช้าง รูปแบบพระพุทธรูปที่นิยมสร้าง มี 8 เศียร บางครั้งมีเนตรที่ 3 ปรางูฏ นิยมทรงเครื่องทรง ได้แก่ กุณฑล กรองศอ พาทูรัด ทองกร และทองบาท ส่วนมากสร้างขึ้นในรูปแบบกपालะธรรคือถือถ้วยกะโหลกทั้ง 16 กร และพบบ้างว่ามีการสร้างขึ้นในรูปแบบศาสตราธรรคือถืออาวุธ สำหรับรูปแบบกपालะธรรภายในถ้วยกะโหลกจะบรรจุสัตว์โลกและเทพแห่งแผ่นดินตามที่ระบุไว้ในคัมภีร์พระเวทเช่นเดียวกับในศิลปะอินเดีย แต่ส่วนมากมักทำไม่ชัดเจนหรือหลุดหายไป แต่สิ่งที่แตกต่างจากในศิลปะอินเดีย คือ ประติมากรรมพระพุทธรูปในศิลปะเขมรในกรงขวาไม่ได้ถือถ้วยกะโหลกที่ภายในบรรจุอัฐิ เนื่องจากสัตว์ที่ปรากฏในประติมากรรมไม่มีโหนกหรือปุ่ม แต่ได้ถูกเปลี่ยนเป็นสัตว์ท้องถิ่นแทน เนื่องจากอัฐิไม่เป็นที่รู้จักกันในอาณาจักรกัมพูชา¹⁰ พระพุทธรูปแต่งกายโดยสวมผ้าถุงสมพตแบบเขมร จำนวนบาทมี 2 บาทแต่มีบ้างที่พบว่ามี 4 บาท บาทซ้ายมักเหยียบอยู่บนชากศพและบาทขวายกขึ้นมาในท่าอรรพรัยยังกะหรือท่าเต็นรำ บางครั้งสร้างขึ้นในท่าทางยืนตรงปกติ ไม่ได้นร่า

ประติมากรรมพระพุทธรูปในศิลปะเขมรเหล่านี้ มีลักษณะที่โดดเด่น งดงาม และหล่อขึ้นอย่างประณีต แสดงรายละเอียดได้อย่างชัดเจน บางชิ้นมีลักษณะที่ใหญ่โตเกินจริง ซึ่งลักษณะเช่นนี้พบได้ไม่มากนักในศิลปะเขมร และยังได้พบเครื่องมือที่ใช้ในการประกอบพิธีในนิกายตันตระหลงเหลืออยู่ เช่น สังข์ ระฆัง และวัชระ โดยเฉพาะสังข์ซึ่งเป็นเครื่องมือที่ใช้ในพิธีกรรมเกี่ยวกับพระพุทธรูป สังข์ส่วนมากที่พบยังได้สลักด้านหน้าเป็นรูปพระพุทธรูปด้วย ซึ่งสิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นได้ว่าประติมากรรมพระพุทธรูปในรูปแบบต่างๆ คงมีบทบาทและความสำคัญต่อราชสำนักไม่มากนักน้อย อีกทั้งยังสันนิษฐานได้ว่าคงมีการทำขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์สำหรับใช้ในพิธีกรรมตันตระในราชสำนักเป็นหลัก

สำหรับในประเทศไทยความเชื่อในพุทธศาสนานิกายมหายานได้ปรากฏหลักฐานตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 เป็นต้นมาและเจริญรุ่งเรืองอยู่ในประเทศไทยในช่วงระยะเวลาหนึ่ง เนื่องจากได้พบหลักฐานทางโบราณคดีที่มีความเกี่ยวข้องเป็นจำนวนมากตั้งแต่ในสมัยทวารวดี สมัยศรีวิชัย มาจนถึงสมัยร่วมแบบเขมรในประเทศไทย ซึ่งได้รับอิทธิพลความเชื่อเรื่องพุทธศาสนา นิกายวัชรยานมาจากอาณาจักรเขมรโบราณ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ส่งผลให้มีการสร้างรูปเคารพในนิกายวัชรยานขึ้นอย่างแพร่หลาย

¹⁰ Emma C. Bunker, Douglas A.J. Latchford, Adoration and glory : the golden age of Khmer art (Chicago, IL : Art Media Resources, c2004), 401.

ในสมัยร่วมแบบเขมรในประเทศไทย เป็นสมัยที่มีการติดต่อความสัมพันธ์และได้รับอิทธิพลมาจากอาณาจักรกัมพูชา แต่จากหลักฐานด้านจารึกแสดงให้เห็นว่าประเทศไทยมีความเกี่ยวข้องกับอาณาจักรกัมพูชาโบราณมาตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนครแล้ว พุทธศาสนิกายมหายานได้แผ่ขยายอิทธิพลเข้ามาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยตั้งแต่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-14 เป็นต้นมา เนื่องจากได้พบโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นเนื่องในพุทธศาสนิกายมหายานในบริเวณดังกล่าวจำนวนมากขึ้นด้วยกัน เช่น ประติมากรรมและเศียรของพระโพธิสัตว์สำริดในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย

ประติมากรรมหัวพระในศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย พบว่ามีหลายรูปแบบทั้งประติมากรรมลอยตัว แม่พิมพ์/พระพิมพ์ สังข์สำริด คันฉ่องสำริด และประภามณฑล ซึ่งมีทั้งรูปแบบที่เหมือนกันกับศิลปะเขมรและรูปแบบที่แตกต่างกัน เนื่องจากบางชิ้นเป็นประติมากรรมที่นำมาจากกัมพูชาโดยตรงและบางชิ้นอาจทำขึ้นในดินแดนไทยเองโดยอาจใช้ต้นแบบจากกัมพูชา เช่น แม่พิมพ์

จากการศึกษาตีความเชื่อและรูปแบบหัวพระในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้ทราบถึงต้นกำเนิดของคติการนับถือหัวพระที่เกิดขึ้นครั้งแรกในอินเดีย ช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 สมัยราชวงศ์ปาละ และส่งอิทธิพลมายังประเทศไทยใกล้เคียง คือ ประเทศเนปาล ประเทศทิเบต และประเทศจีน ซึ่งประเทศเหล่านี้ได้ยอมรับนับถือและมีการสร้างประติมากรรมที่เกี่ยวข้องขึ้นเป็นจำนวนมาก อีกทั้งเป็นรูปแบบศิลปะที่มีความหลากหลายมากกว่า แม้ว่าการนับถือหัวพระในประเทศอินเดียจะมีความนิยมนับถือน้อยลงตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 แต่ในส่วนของประเทศไทยใกล้เคียงที่ได้รับอิทธิพล ก็ยังคงมีการนิยมนับถือต่อเนื่องมาจนถึงช่วงหลัง เนื่องจากอายุของประติมากรรมหัวพระที่พบมีอายุอยู่ในช่วงหลังจากนั้น สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของนิกายวัชรยานว่ามีความสำคัญและเจริญรุ่งเรืองอย่างแพร่หลายมาตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 ในบริเวณดังกล่าว

เมื่อประเทศอินเดียได้มีการติดต่อค้าขายกับทางเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อิทธิพลของนิกายวัชรยานก็ได้แพร่หลายมายังบริเวณนี้เช่นกัน สำหรับในประเทศไทยคติความเชื่อในการนับถือหัวพระเริ่มปรากฏอย่างเด่นชัดในสมัยร่วมแบบเขมรในประเทศไทย เนื่องจากการติดต่อกับทางอาณาจักรกัมพูชาโบราณ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันระหว่างเขมรและไทยในช่วงเวลาดังกล่าว รวมถึงการติดต่อสัมพันธ์และการแลกเปลี่ยนกันในเรื่องของความเชื่อ ศาสนา รวมถึงรูปแบบศิลปะระหว่างอาณาจักรกัมพูชาโบราณและดินแดนประเทศไทยในปัจจุบัน

จากการศึกษาในครั้งนี้ ยังมีประเด็นอื่นๆ ที่น่าสนใจในการศึกษาเพิ่มเติมอีกหลาย ประการเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องเทพในอาณาจักรกัมพูชา รวมถึงเรื่องของรูปแบบพระพิมพ์ เทพที่ปรากฏในศิลปะเขมรและในศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย อีกทั้งเรื่องของความเชื่อ เกี่ยวกับการนับถือเทวทูตในประเทศอินโดนีเซียและประเทศเวียดนามก็เป็นประเด็นที่น่าสนใจที่ ควรจะได้รับการศึกษาเพิ่มเติมต่อไป

รายการอ้างอิง

เอกสารภาษาไทย

กรมการศาสนา. กระทรวงวัฒนธรรม. **คาบสมุทรภาคใต้ : อดีตถึงปัจจุบัน**. กรุงเทพฯ :

กระทรวงวัฒนธรรม, 2554.

กรมศิลปากร. **เทวสตรี คติพุทธ พราหมณ์ และความเชื่อในประเทศไทย**. จัดพิมพ์เนื่องใน

โอกาสสมหามงคลที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเจริญพระชนมายุครบ 60 พรรษา ในวันที่ 2 เมษายน 2558. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2558.

กาญจนา การะเกตุ. “พระโพธิสัตว์ที่พบที่เมืองทวารวดี ที่ตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก”. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2554.

กลุ่มวิจัยพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ. **เครื่องทองกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ ศิลปะของแผ่นดิน**. กรุงเทพฯ : บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ จำกัด, 2550.

กลุ่มวิจัยและพัฒนางานโบราณคดี สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร. **รายงานเบื้องต้น**

ทำเนียบ อโรคยศาลในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : บริษัท สำนักพิมพ์สมาพันธ์ จำกัด, 2555.

กัจจกร สุนพงษ์ศรี. **ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดีย**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553.

กฤษฏา พิณศรี. “หวัชระมณฑล.” **เมืองโบราณ** ปีที่ 31.1, ฉบับที่ 1 (ม.ค.-มี.ค. 48): 97-99.

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. **รายงานวิจัยเรื่อง เส้นทางพุทธศาสนาจากอินเดียสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่มที่ 2**.

จำนงค์ ทองประเสริฐ. แปล. **บ่อเกิดลัทธิประเทศไทย**. พระนคร : ราชบัณฑิตยสถาน, 2512-2513.

ชะเอม แก้วคล้าย. แปล. **จารึกพระเจ้าชัยวรมันที่ 7**. กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2528.

เชษฐัง ดิงส์ลูชี่. **ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รูปแบบ**

พัฒนาการ ความหมาย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มิวเซียมเพลส, 2558.

_____. **เอกสารประกอบการสอน วิชา 310313 ศิลปะเอเชียภาคกลาง ภาควิชา**

ประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553.

ฐานข้อมูลจารึกในประเทศไทย. เข้าถึงเมื่อ 13 กรกฎาคม 2559. เข้าถึงได้จาก

http://www.sac.or.th/database /inscriptions/inscribe_detail.php?id=339

ฐานข้อมูลภาพ หอสมุดศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. เข้าถึงเมื่อ 24

พฤษภาคม 2559. เข้าถึงได้จาก <http://www.thapra.lib.su.ac.th/supat/slide/>

_____. เข้าถึงเมื่อ 23 มิถุนายน 2559. เข้าถึงได้จาก <http://www.thapra.lib.su.ac.th>

[/supatlib/picture2.php?check=type&keyword=3&Page=158](http://www.thapra.lib.su.ac.th/supatlib/picture2.php?check=type&keyword=3&Page=158)

ทรงธรรม ปานสกุน. “ร่องรอยพุทธศาสนาในอาณาจักรเขมรโบราณก่อนพุทธศตวรรษที่ 17.”

วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาเขมรศึกษา คณะโบราณคดี บัณฑิต

วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2548.

ธวัชชัย องศ์วุฒิเวทย์ และวิไลรัตน์ ย้งรอด. **ปราสาทหินพิมาย พนมรุ้ง เมืองต่ำ ตาเมื่อน**

เขาพระวิหาร. กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพลส, 2552.

ธิดา สาระยา. (ศรี) **ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ.** กรุงเทพฯ : เมือง

โบราณ, 2532.

นิตดา หงส์วิวัฒน์. บรรณาธิการ. **พระพุทธรูปและเทวรูป ศิลปะทวารวดี ศิลปะทักษิณ**

และศิลปะร่วมแบบเขมร. กรุงเทพฯ : บริษัท พิมพ์ดี จำกัด, 2555.

เบญจวรรณ นาราสะจจ์. “ประวัติศาสตร์ทางการของปราสาทพนมรุ้งที่คนท้องถิ่นไม่รับรู้,” *Journal*

of Mekong Societies Vol.11, No.1 (January-April 2015): 105-128.

ประชุมศิลปจารึก ภาคที่ 4. พระนคร : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์

วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, 2513.

ประสงค์ ชาวนาไร่. “การศึกษาประติมากรรมเครื่องใช้สำริดในศิลปะเขมรในประเทศไทย.”

วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2558.

ปรุงศรี วัลลิโกดม และคณะ. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และ**

ภูมิปัญญา จังหวัดลพบุรี. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและ

จดหมายเหตุ ในกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระ

เจ้าอยู่หัว, 2542.

ผาสุข อินทราวุธ. **พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2543.

_____. **พุทธศาสนาและประติมานวิทยา**. กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530.

พรรณงาม เก้าธรรมสาร. แปล. **ประวัติศาสตร์กัมพูชา**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2540.

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. รายงานผลการดำเนินการโครงการบริหารวิชาการการจัดการมรดกทางวัฒนธรรมเมืองโบราณบ้านหนองแวง ณ พิพิธภัณฑสถานโรงเรียนวัดหนองแวง ต.ไร่รถ อ.ดอนเจดีย์ จ.สุพรรณบุรี ครั้งที่ 1 วันพฤหัสบดีที่ 20 กุมภาพันธ์ 2557.

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์. **โครงการศึกษาและประชาสัมพันธ์ : วัฒนธรรมในกลุ่มน้ำบางแก้ว-บางแถม เพื่อพัฒนาการท่องเที่ยว**. นครปฐม : พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์, 2549.

พิริยะ ไกรฤกษ์. **รากเหง้าแห่งศิลปะไทย**. กรุงเทพฯ : ริเวอร์ บุ๊คส์, 2555.

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. “ของชิ้นเอกในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ : พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี.” **ศิลปากร** ปีที่ 47, ฉบับที่ 4, 2547: 106-115.

พุทธรักษ์ ปราบนอก. **เอกสารประกอบการสอน วิชา 419321 พุทธศาสนamahayan**. มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2558.

พจนก กาญจนจันทร์ และคณะ. **รายงานวิจัยการสำรวจวัฒนธรรมโบราณบนลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 ด้วยเทคโนโลยีสีระยะไกล (Remote Sensing)**. สำนักงานพัฒนาเทคโนโลยีอวกาศและภูมิสารสนเทศ (องค์การมหาชน) (GISTDA), 2556.

มณศศิชา โมสลีย์านนท์. “ร่องรอยของคติพุทธศาสนาในจังหวัดนครศรีธรรมราชก่อนพุทธศตวรรษที่ 19.” **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร**, 2554.

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. “ข้อคิดเห็นใหม่เกี่ยวกับศาสนาของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1.” **เมืองโบราณ** ปี 29, ฉบับที่ 1 (ม.ค.-มี.ค.46): 10-22.

_____. “อโรคยศาล : ความรู้ทั่วไปและข้อสังเกตเบื้องต้น.” **เมืองโบราณ** ปีที่ 30 ฉบับที่ 3 (ก.ค.-ก.ย. 47): 15-54.

ลักษณะ จีระจันทร์. **ตามรอยพระพุทธเจ้า**. กรุงเทพฯ : แพรวสำนักพิมพ์, 2550.

วัชรินทร์ สิวติอดิตย์. “การศึกษาโบราณวัตถุในศิลปะเขมรแบบบายันที่ได้จากการขุดค้นที่พิมาย.”

วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531.

วรรณะ มูลขำ. “ร่องรอยและอิทธิพลของคติพุทธศาสนamahayan ที่มีต่อความเชื่อและพิธีกรรมพื้นบ้านในจังหวัดเชียงใหม่.” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545.

วรรณวิภา สุเนตต์ตา. “คตินิยมตรัยมหายานในศิลปะเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ที่พบในภาคกลางของประเทศไทย.” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2546.

_____. ชัยวรมันที่ 7 มหาราชองค์สุดท้ายของอาณาจักรกัมพูชา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2548.

ศศิธร จันทร์ใบ. “การศึกษาคติการออกแบบปราสาทหินพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา.”

วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. ศิลปะทวารวดี วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย.

กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2547.

เสถียร โภธินันทะ. รัชฎามหายาน. พระนคร : สมาคมศึกษามหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2511.

สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา. สารานุกรมวัฒนธรรม

ภาคใต้ พ.ศ.2529 เล่ม 9. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2529.

สว่าง เลิศฤทธิ. บรรณานุกรม. โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ฉบับคู่มือ

ครูสังคมศึกษา. กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545.

สฤกษ์พิงศ์ ขุนทอง. “พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองนครปฐมโบราณในช่วงก่อน

พุทธศตวรรษที่ 19,” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553.

สุจิตต์ วงศ์เทศ. บรรณานุกรม. ขอมอยู่ในไทยอยู่นั้น ขอมกับไทยไม่พราดจากกัน.

กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2557.

สุชาติ หงษา. ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา : ลำดับเหตุการณ์ พุทธสถาน คัมภีร์

และนักปราชญ์ที่สำคัญ. กรุงเทพฯ : ศยาม, 2550.

- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. **ประติมากรรมขอม**. พระนคร : กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2515.
- _____. แปล. **ประวัติเมืองพระนครของขอม**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2546.
- _____. **ประวัติศาสตร์ศิลปะประเทศไทยใกล้เคียง**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2553.
- _____. แปล. **ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม**. พระนคร : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547.
- _____. **ศิลปะขอม เล่ม 1**. องค์การค้ำของครุสภา : กรุงเทพฯ, 2514.
- _____. **ศิลปะขอม เล่ม 3**. องค์การค้ำของครุสภา : กรุงเทพฯ, 2514.
- _____. **ศิลปะสมัยลพบุรี**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547.
- _____. **ศิลปะอินโดนีเซียสมัยโบราณ**. กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของครุสภา, 2545.
- สุมาลี มหณรงค์ชัย. **พระชินพุทธะห้าพระองค์ : พระพุทธเจ้าในรูปกายทิพย์ตามคติของมหายานและวัชรยาน**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์, 2552.
- สุรศักดิ์ ศรีสำอาง และคณะ. **ทวารวดี ต้นกำเนิดพุทธศิลป์ในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2552.
- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์. **กัมพูชาราชลักษณะถึงศรีชยวรมัน**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2543.
- _____. **ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2537.
- สรศักดิ์ จันทน์วัฒนกุล. **30 ปราสาทขอมในเมืองพระนคร**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2552.
- สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ. **หนังสือนำชมอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์**. กรุงเทพฯ : บริษัท คัมปาย อิมเมจจิ่ง จำกัด, 2542.
- สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ. **คู่มือการตรวจพิสูจน์ประติมากรรมสำริด**. นนทบุรี : บริษัท ไทภูมิ พับลิชชิ่ง จำกัด, 2556.
- _____. **ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ.2000**. กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์ในพระบรมราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2535.
- อดิศักดิ์ ทองบุญ. **ปรัชญาอินเดีย**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป, 2532.
- อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์. **พระพุทธศาสนามหายาน**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2551.
- อนุমানวาทชน, พระยา. **ลัทธิของเพื่อน**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2514.

อุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์. เข้าถึงเมื่อ 27 มิถุนายน 2559. เข้าถึงได้จาก

<http://www.muangsinghp.com/artifacts-exhibitions.html>

องอาจ ศรียะพันธ์. “รูปเคารพในพุทธศานาหายานก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 พบที่เมืองสิงห์พระ.”

วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาคประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533.

อมรา ศรีสุชาติ. **ศรีวิชัยในสุวรรณทวีป.** กรุงเทพฯ : บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977)

จำกัด, 2557.

เอกสารประกอบการสอน วิชา 101 309 พระพุทธศานาหายาน. ภาควิชาศาสนาและปรัชญา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามงกุฎราชวิทยาลัย, 2558.

เอกสารภาษาต่างประเทศ

Akiko Miyazaki. The Roles of Bodhisattava Avalokitevara in Angkor : Focusing on Descriptions in The Karaavyuha-sutra, *上智アジア学*:28.

Aureole with Hevajra and Yoginis. Accessed March 15, 2015. Available from https://www.nortonsimon.org/collections/browse_title.php?id=P.2001.09.1.

Beguín, Gilles. **Buddhist Art : An Historical and Cultural Journey.** Bangkok : River Books, 2009.

Bhattacharyya, Benoytosh . **Nispanayogavali.** Oriental Institute. Baroda, 1949.

_____. **The Indian Buddhist iconography.** Calcutta : Firma K.L.

MUKHOPADHYAY, 1968.

Bobles, JJ. “Two Yoginis of Hevajra from Thailand.” *Artibus Asiae*.. Vol.

23. 1966: 14-29.

Briggs, Lawrence Palmer. **The Ancient Khmer Empire.** Philadelphia : The American Philosophical Society, 1999.

Bunker , Emma C., Latchford, Douglas A.J.. **Adoration and glory : the golden age of Khmer art.** Chicago.IL : Art Media Resources, 2004.

Bust of Hevajra. Accessed February 10, 2015 .Available from <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/38304>.

Chirapavati, Pattaratorn M.L. **Votive tablets in Thailand : origin, styles, and uses.** Kuala Lumpur ; New York : Oxford University Press, 1997.

- Clark, Joyce. editor. **Bayon New perspective**. Bangkok : River Books, 2007.
- Coedès, George. **Inscription Du Cambodge III**. Imprimerie d'Extrême Orient, 1954.
- _____. **Inscription Du Cambodge xl**. Imprimerie d'Extrême Orient, 1954.
- Conch shell with a figure of Hevajra**. Accessed January 20, 2015. Available from <http://www.clevelandart.org/art/1977.176?>
- Chandra, Lokesh. **Tibetan mandalas (vajravali and Tantra-Samuccaya)**. New Delhi : International Academy of Indian Culture, 1995.
- Chutiwongs, Nandana. **The iconography of Avalokitesvara in mainland South East Asia**. Bangkok : [s.n.], 1984.
- D. Sharrock, Peter. **Banteay Chhmar : Garrison Temple of the Khmer Empire**. Bangkok : Riverbooks, 2015.
- _____. "Garuda, Vajrapani and religious change in Jayavarman VII's Angkor," **Journal of Southeast Asian Studies**. 40 (1) (February 2009): 111-151.
- _____. "Hevajra at Bantéay Chmâr." **The Journal of the Walters Art Museum** 64/65. issue year 2006/2007. published 2009: 1-23.
- _____. "The Buddhist pantheon of the Bayon of Angkor : an historical and art historical reconstruction of the Bayon temple and its religious and political roots." A dissertation submitted in candidacy for the degree of Doctor of Philosophy (PhD), University of London, 2006.
- _____. "Kirtipandita and the Tantras in 10th Century Cambodia." **Udaya** 10 2012 : 203–37. Phnom Penh & New York: 203-237.
- Dacca Museum. **Iconography Buddhist and Brahmanical Sculptures In The Dacca Museum**. Varanasi. Delhi : Indological Book House, 1972.
- Damien Keown. edited. **Encyclopedia of Buddhism**. Routledge. Okon, 2007.
- Dancing Hevajra (Adthaparayanka)**. Accessed January 25, 2015. Available from <http://www.artic.edu/aic/collections/artwork/148419>
- Four-circle Hevajra Mandala**. Accessed February 5, 2015. Available from <http://www.harvardartmuseums.org/collections/object/202528?position=6>

Four Hevajra Mandalas of the Vajravali Cycle. Accessed January 25, 2015. Available from <http://www.philamuseum.org/collections/permanent/88547.html>

G. Marr , David, Milner, A.C. Southeast Asia in the 9th to 14th Centuries. **Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society** Vol.62, No. 1 (256) 1989.

Getty, Alice *The gods of Northern Buddhism : their history iconography and progressive evolution through the Northern Buddhist countries.* Rutland, Vt. : Charles E. Tuttle, 1962.

Gods of Angkor : bronzes from the National Museum of Cambodia. Washington, D.C. : Arthur M.sackler Gallery, Smithsonian Insitution, 2010.

Guillon, Emmanuel. *Hindu–Buddhist Art of Vietnam : Treasures From Champa.* Bangkok : Amarin Printing and Publishing Public Co.Ltd, 2001.

Gupta, Charu Chandra Das. *Paharpur and its monuments.* Calcutta : Firma K. L. Mukhopadhyay, 1961.

_____. *Indo-Tibetan Buddhism.* Shambhala Publications, Inc. Massachusetts, 1987.

Hevajra and Four Dancing Yoginis. Accessed March 15, 2015. Available from <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/64919>.

Hevajra. Accessed January 20, 2015. Available from http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=301882001&objectid=225066.

Hevajra. Accessed February 2, 2015. Available from <http://www.clevelandart.org/art/2011.143?>

Hevajra and consort. Accessed January 20, 2015. Available from <http://www.clevelandart.org/art/1969.120?>

Hevajra Mandala. Accessed January 30, 2015. Available from. <https://www.artsy.net/artwork/hevajra-mandala>.

Hevajra Mandala. Accessed February 12, 2015. Available from. <http://www.rubinmuseum.org>

Hevajra Mandala. Accessed Mach 15, 2015. Available from <http://www.artgallery.nsw.gov.au/collection/works/1.2001/>

- Hevajra and Nairatmya. Accessed January 30, 2015. Available from <http://www.guimet.fr/en/collections-en/arts-of-himalaya/348-hevajra-and-nairatmya>
- Huntington, John C. and Bangdel, Dina. **The Circle of Bliss : Buddhist Meditational Art**. Chicago : Serindia Publications; Columbus : Columbus Museum of Art, 2003.
- Ibbitson, Helen and Thierry, editors. **Sculpture of Angkor and ancient Cambodia : millennium of glory**. Washington : Nation Gallery of Art, 1997.
- Jackson, Roger. editors. **The Journal of The International Association of Buddhist Studies**. vol 13, no.2, 1990: 1-132.
- Jacques, Claude and Lafond, Philippe. **The Khmer Empire cities and Sanctuaries from the 5th to the 13th Century**. trans. Tom White. Bangkok : River Books, 2007.
- Li Jicheng. **The realm of Tibetan Buddhism**. New Delhi : UBS Publishers' Distributors, 1985.
- Libation Vessel in the Form of a Conch. Accessed March 15, 2015. Available from <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/37723>
- Linrothe, Rob. **Demonic divine : Himalayan art and beyond**. New York : Rubin Museum of Art ; Chicago : Serindia Publications, 2004.
- _____. **Ruthless Compassion : Wrathful Deities in Early Indo-Tibetan Esoteric Buddhist Art**. Art Media Resources, 1999.
- Lotus Mandala of Hevajra. Accessed January 30, 2015. Available from <http://rubinmuseum.org /collection/artwork/lotus-mandala-of-hevajra>.
- Lost legs found in Siem Riep. Accessed March 18, 2015. Available from <http://www.phnompenhpost.com/national/lost-legs-found-siem-riep>.
- M.Nihom. The Identification and Original Site of a Cult Statue on East Java : The Jaka Dolog. **Journal of the American Oriental Society** Vol.106, No.3 (Jul-Sep) 1986: 485-501.
- Macdonald, A.W. and Vergati Stahl, Anne. Newar. **Art : Nepales art during the Malla Period**. Warminster : Aris & Phillips, 1979.

Mandala of Hevajra. Accessed January 26, 2015. Available from <http://www.mfa.org/collections/object/mandala-of-hevajra-22401>.

Mandala of Hevajra. Accessed February 5, 2015. Available from <http://vmfa.museum/collections/art/mandala-hevajra/>.

Moussons. Accessed January, 2015. Available from <http://moussons.revues.org/810>

Nazimuddin Ahmed. **Discover the monuments of Bangladesh.** Dhaka (Bangladesh) : University Press, 1984.

Nimbus surmounted by a dancing 'Hevajra'. Accessed April 20, 2015. Available from <http://www.artgallery.nsw.gov.au/collection/works/232.2000/>

Pal, Pratapaditya. edited. **Buddhist Art : Form & Meaning.** Mumbai : Marg Publications, 2007.

_____. **Nepal : Where the gods are young.** New York : Asia Society, 1975.

_____. **The Arts of Nepal.** Leiden : E.J. Brill.1978, 1978.

Pande, Anupa & Dhar, Pandaya. edited. **Cultural Interface of India with Asia : religion, Art And architecture.** New Delhi : D.K.Printworl, 2004.

Prapandvidya, Chirapat "The Sab Bāk Inscription Evidence of an Early Vajrayana Buddhist Presence in Thailand." **Journal of the Saim Society**, Vol. 78.2, (1990): 11-14.

Reichle, Nathasah. **Violence and Serenity Late Buddhist Sculpture From Indonesia.** Honolulu : University of Hawai'i Press, 2007.

Revire, Nicolas & Murphy A, Stephen. **Before Siam : Essays in Art and Archaeology.** Bangkok : River Books, 2014.

Rhie, Marylin M.. **The sacred art of Tibet : wisdom and compassion.** London : Thames and Hudson, 1991.

Ritual Conch with Buddhist Deity Hevajra. Accessed March 15, 2015. Available from https://www.nortonsimon.org/collections/browse_title.php?id=M.1977.30.14.

Rooney, Daw. **Angkor Cambodia's Wondrous Khmer Temples.** Odyssey books & Guide, 2006.

Sen, Sailendra Nath. **Ancient Indian History and Civilization.** New International, 1999.

Saraswati, Sarasi Kumar. **Tantrayana art : an album.** Kolkata : Asiatic Society, 2003.

Seated Buddha Protected by Naga (front), Dancing Multi-Headed Hevajra (back).

Accessed February 5, 2015. Available from <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/64926>

Snellgrove, David. *Hevajra Tantra : A Critical Study*. London Oxford University New York Toronto, 1959.

Stand for a Ritual Conch Shell. Accessed March 15, 2015. Available from <http://art.thewalters.org/detail/11852/stand-for-a-ritual-conch-shell/>.

Susan L. Huntington. *The "Pala-Sena" schools of sculpture*. Leiden : E.J. Brill, 1984.

T.Raatan. *Encyclopaedia of North–East India*. Kalpaz Publications, 2003.

Tantric Deities Hevajara and Nairatma in Ritual Embrace (yab-yum). Accessed January 20, 2015. Available from <http://www.artic.edu/aic/collections/artwork/13722>

Thang-kha. Accessed January 25, 2015. Available from http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=232325&partId=1&searchText=hevajra&page=1

The Cleveland Museum of Art's 'Tantra' show is an invitation to experience Buddhist visions of enlightenment. Accessed February 5, 2015. Available from http://www.cleveland.com/arts/index.ssf/2013/09/the_cleveland_museum_of_arts_t.html.

Tripathy, Byomakesh. "Buddhist Remains in Western Orissa." *Orissa Review*. May 2005: 59-65.

Woodward, Hiram W., JR. "Tantric Buddhism at Angkor Thom." *Ars Orientalis*. Vol. 12 1981: 57-67.

การสัมภาษณ์

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. อาจารย์ประจำภาควิชาสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง. สัมภาษณ์, 10 กันยายน 2558.

ตารางที่ 10 ตารางแสดงรายละเอียดโบราณวัตถุเพชรในศิลปะอินเดีย

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย /รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
1.	ประติมากรรมลอยตัว	พบที่ธรรมนคร (Dharmanagar) ประเทศอินเดีย	สำนักงานราชมัลละ (Officer in Charge, Rajamala Office) ที่เมือง ตรีปุระ ประเทศอินเดีย	พุทธศตวรรษที่ 16-17/ ศิลปะปาละ	-
2.	ประติมากรรมลอยตัว	การขุดค้นจากเมืองปหารปุระ ประเทศบังคลาเทศ	พิพิธภัณฑ์กัลกัตตา ประเทศอินเดีย	พุทธศตวรรษที่ 17/ ศิลปะปาละ	
3.	ประติมากรรมลอยตัว	พบที่โควินคันท์ (Govindaganj) ในเขตไคพันธะ (Gaibandha) ทางเหนือของประเทศบังคลาเทศ	พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ บังคลาเทศ (Bangladesh National Museum)	พุทธศตวรรษที่ 16-17/ ศิลปะปาละ	
4.	ประติมากรรมลอยตัว	-	พิพิธภัณฑ์เนวาร์ก (Newark) ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 17 / ศิลปะปาละ	

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
5.	ประติมากรรมลอยตัว	-	พิพิธภัณฑ์พลาเดเฟีย สหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 17/ ศิลปะปาละ	-
6.	ประติมากรรมลอยตัว	การขุดค้นโดยภาควิชา ประวัติศาสตร์อินเดียโบราณ มหาวิทยาลัยซาการ์ (Sagar)	พิพิธภัณฑ์ Hari Singh Gour	-	-
7.	ภาพวาด	อินเดียตะวันออก	-	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะปาละ	-
8.	มณฑลเพชรรูปดอกบัว	-	พิพิธภัณฑ์ศิลปะรูบิน (Rubin Museum of Art) ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 17/ ศิลปะปาละ	

ตารางที่ 11 ตารางแสดงรายละเอียดโบราณวัตถุเพชรในศิลปะเนปาล

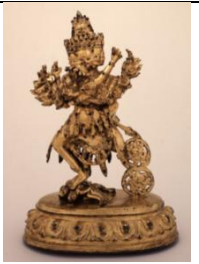

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
1.	ภาพจิตรกรรมฝาผนัง	วัด Yang – tsher เมืองโดลโป (Dolpo) ประเทศเนปาล	วัด Yang – tsher เมืองโดลโป (Dolpo) ประเทศเนปาล	-	
2.	ประติมากรรมลอยตัว	-	พิพิธภัณฑ์ The Museum of Fine Arts, Houston (MFAH) ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 16	
3.	ประติมากรรมลอยตัว	-	พิพิธภัณฑ์ The Art Institute of Chicago สหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 17	
4.	ประติมากรรมลอยตัว	-	จัดแสดงอยู่ที่ Asia House ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 17-18	

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
5.	ประติมากรรมลอยตัว	สมบัติของ Shelly and Donald Rubin	พิพิธภัณฑ์ศิลปะรูบิน (Rubin Museum of Art) ประเทศสหรัฐอเมริกา	-	
6.	ประติมากรรมลอยตัว	-	พิพิธภัณฑ์ปาตัน (Patan Museum) ประเทศเนปาล	พุทธศตวรรษที่ 22	
7.	ภาพวาดมณฑลเหวียง	-	พิพิธภัณฑ์ Museum of Fine Arts Boston (MFA) สหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 15	

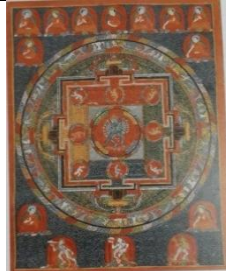
ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
8.	ภาพวาดเหรียญระ	-	พิพิธภัณฑสถานส่วนบุคคล (Private Collection) ประเทศเนปาล	พุทธศตวรรษที่ 23	
9.	ภาพวาดเหรียญระ	พบในเขตโซโล คัมบู่ (Solu Khumbu) ประเทศเนปาล	พิพิธภัณฑสถานบริติช มิวเซียม (British Museum) ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 25	
10.	มณฑลเหรียญระรูปดอกบัว	-	จัดแสดงอยู่ที่ Asia House Gallery ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 16-17	

ตารางที่ 12 ตารางแสดงรายละเอียดโบราณวัตถุहरัษระในศิลปะทิเบต

ลำดับที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
1.	ประติมากรรมลอยตัว	-	พิพิธภัณฑ์ลอสแอนเจลิส (Los Angeles County Museum of Art) ประเทศสหรัฐอเมริกา	ปลายพุทธศตวรรษที่ 17 หรือ ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 18	
2.	ประติมากรรมลอยตัว	-	พิพิธภัณฑ์ศิลปะรูบิน (Rubin Museum of Art) ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 19	
3.	ประติมากรรมลอยตัว	-	พิพิธภัณฑ์กิเมต์ (The Guimet Museum (Musée national des arts asiatique) ประเทศฝรั่งเศส	พุทธศตวรรษที่ 21	

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
4.	ประติมากรรมลอยตัว	-	พิพิธภัณฑ์ The Cleveland Museum of Art ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 22	
5.	ประติมากรรมลอยตัว	-	พิพิธภัณฑ์บริติช มิวเซียม (The British Museum) ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 22	
6.	ภาพวาดบนผ้า (ทังก้า)	ทำขึ้นในนิกายงอร์ (Ngor) ในเขต Tsang ประเทศทิเบตตอนกลาง	พิพิธภัณฑ์ Philadelphia Museum of Art ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 19-20	

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
7.	ภาพวาดบนผ้า (ทั้งก้ำ)	นาซิลและอลิซ ฮีรามานีค คอลเลคชั่น (The Nasil and Alice Heeramaneck Collection)	พิพิธภัณฑ์ลอสแอนเจลิส (Los Angeles County Museum of Art) ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 20	
8.	ภาพวาดบนผ้า (ทั้งก้ำ)	-	พิพิธภัณฑ์ The Cleveland Museum of Art ประเทศ สหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 20	
9.	ภาพวาดบนผ้า (ทั้งก้ำ)	สมบัติของ Shelly and Donald Rubin	พิพิธภัณฑ์ศิลปะรูบิน (The Rubin Museum of Art) ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 21-22	

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
10.	ภาพวาดบนผ้า (ทังก้า)	ทำขึ้นในนิกายลัทธิวัชรยานหรืออามา จากวัดในนิกายงอร์ (Ngor)	พิพิธภัณฑสถาน Harvard Art Museums ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 20-21	
11.	ภาพวาดบนผ้า (ทังก้า)	-	พิพิธภัณฑสถานเวอชิงตัน (Virginia Museum of Fine Arts) ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 20-21	
12.	ภาพวาดบนผ้า (ทังก้า)	-	พิพิธภัณฑสถานศิลปะรูบิน (The Rubin Museum of Art) ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 22	

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
13.	ภาพวาดบนผ้า (ทั้งก้ำ)	เคยจัดแสดงในงาน Masterworks ของพิพิธภัณฑ์ ศิลปะรูบิน (The Rubin Museum of Art) เมื่อวันที่ 15 มีนาคม-12 สิงหาคม 2556	พิพิธภัณฑ์ศิลปะรูบิน (The Rubin Museum of Art) ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 23	
14.	ตัวอย่างภาพวาดบนผ้า (ทั้งก้ำ)	ทำขึ้นที่วัดในนิกายลิกยะ ประเทศทิเบต		พุทธศตวรรษที่ 21-22	

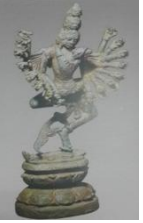
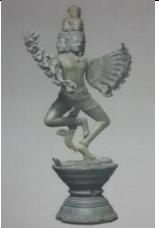
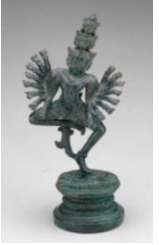
ตารางที่ 13 ตารางแสดงรายละเอียดโบราณวัตถุเพชรในศิลปะจีน

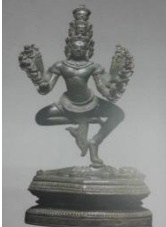

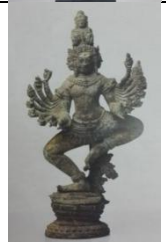
ลำดับที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
1.	ประติมากรรมลอยตัว	-	พิพิธภัณฑ์ Palace Museum ประเทศจีน	พุทธศตวรรษที่ 23	
2.	ประติมากรรมลอยตัว	พบที่เมืองตาเซียนลู (Tachienlu) ซึ่งอยู่ในเขตของ Sze-ch ในประเทศจีน	พิพิธภัณฑ์บริติช มิวเซียม (The British Museum) ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 23	
3.	ประติมากรรมมณฑลเพชร	พบใกล้เมืองปักกิ่ง ประเทศจีน ถูกถ่ายภาพไว้ปี พ.ศ.2463 ก่อนที่จะหายไปอย่างไร้ร่องรอย	ปัจจุบันไม่มีแล้ว	สันนิษฐานว่าช่วงพุทธศตวรรษที่ 18	

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
4.	ภาพวาด	-	พิพิธภัณฑสถานกิเมต์ (The Guimet Museum (Musée national des arts asiatique) ประเทศฝรั่งเศส	พุทธศตวรรษที่ 21	

ตารางที่ 14 ตารางแสดงรายละเอียดโบราณวัตถุเพชรในศิลปะเขมร

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
1.	ประติมากรรมลอยตัวสำริด	ไม่ทราบที่มา	-	พุทธศตวรรษที่ 17/ ศิลปะปลายบาปวน-ต้น นครวัด	
2.	ประติมากรรมลอยตัวสำริด	ไม่ทราบที่มา	การครอบครองของเอกชน (Private Collection ไม่ระบุ ประเทศ)	พุทธศตวรรษที่ 17/ ศิลปะปลายบาปวน-ต้น นครวัด	
3.	ประติมากรรมลอยตัวสำริด	ไม่ทราบที่มา	พิพิธภัณฑสถาน Art Institute of Chicago ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 17-18/ ศิลปะนครวัด-บาเยน	

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
4.	ประติมากรรมลอยตัวสำริด	ไม่ทราบที่มา	การครอบครองของเอกชน (Private American Collection)	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะชายน	
5.	ประติมากรรมลอยตัวสำริด	ปราสาทบันทายคู๊	พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พนมเปญ	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะชายน	
6.	ประติมากรรมลอยตัวสำริด	ไม่ทราบที่มา	พิพิธภัณฑ์ Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Indische kunst ประเทศเยอรมัน	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะชายน	
7.	ประติมากรรมลอยตัวสำริด	พบจากการขุดค้นที่นครธม ปี พ.ศ.2493	พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พนมเปญ	พุทธศตวรรษที่ 18- ต้น พุทธศตวรรษที่ 19/ ศิลปะชายน	

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
8.	ประติมากรรมลอยตัวสำริด มณฑล	กองทุน Goldie Stronberg	พิพิธภัณฑ Art Gallery of New South Wales ประเทศออสเตรเลีย	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะบายน	
9.	ประติมากรรมลอยตัวสำริด มณฑล	Maxeen and John Flower มอบให้เพื่อเป็นเกียรติแก่ Dr. Stanislaw Czuma เมื่อ ปี พ.ศ.2554	พิพิธภัณฑ The Cleveland Museum of Art ประเทศ สหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 18- ต้น พุทธศตวรรษที่ 19/ ศิลปะบายน	
10.	ประติมากรรมลอยตัวสำริด มณฑล	ไม่ทราบที่มา	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ	พุทธศตวรรษที่ 18- ต้น พุทธศตวรรษที่ 19/ ศิลปะบายน	
11.	ประติมากรรมส่วนบน	ประติมากรรมที่ขุดค้นออกของ นครธม	พิพิธภัณฑ The Metropolitan Museum of Art ประเทศ สหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะบายน	

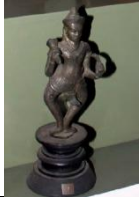

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
12.	ประติมากรรมสลวงล่าง	จากการขุดค้นนอกกำแพงเมือง ที่นครธม	ได้รับการดูแลจากทางพิพิธภัณฑ สถานอังกอร์ (Sihanouk Angkor Museum)	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะบายน	
13.	ประติมากรรมลอยตัวสำริด เศียรหัวพระและโยคีนี้	มูลนิธิ Miriam & Ira D.Wallach	พิพิธภัณฑ The Metropolitan Museum of Art ประเทศ สหรัฐอเมริกา	ครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 17 -ครั้งแรกพุทธศตวรรษที่ 18/ศิลปะนครวัดตอน ปลาย-ช่วงต้นบายน	
14.	ประติมากรรมนูนสูง	บารายตะวันตกของนครธม	-	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะบายน	
15.	ประติมากรรมนูนสูง	ไม่ทราบที่มา	สำนักฝรั่งเศสแห่งปลาย บูรพาทิศ ประเทศฝรั่งเศส	-	

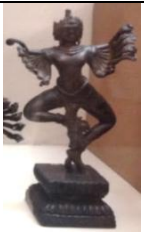

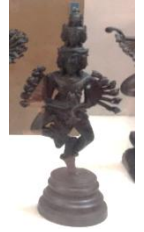
ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
16.	ประติมากรรมนูนสูงทำจาก งาช้าง ด้านหลังเป็นรูป เหวัชระ	ชื่อจากมูลนิธิ The Randall & Kathryn Smith, Robert Lehrman ปี พ.ศ.2545	พิพิธภัณฑ์ The Metropolitan Museum of Art ประเทศ สหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะบายน	
17.	ประติมากรรมนูนต่ำรูป เหวัชระมณฑล	บริเวณประตูเมืองนครธม		พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะบายน	
18.	ประติมากรรมนูนต่ำรูป เหวัชระ	ไม่ทราบที่มา	โรงเรียนโบราณวัตถุที่เสียมเรียบ	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะบายน	
19.	ภาพสลักเหวัชระบนจารึก พบที่ปราสาทพระขรรค์	ไม่ทราบที่มา	พิพิธภัณฑ์สถานกัมพูชา	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะบายน	

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
20.	ทับหลังรูปเทพีพระ	ประตูทางเข้าปราสาทบันทาย ฉมาร์	ปราสาทบันทายฉมาร์	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะขอม	
21.	หน้าบันรูปเทพีพระ	ปราสาทขอม	หน้าบันทางประตูด้านทิศเหนือของ อาคารหลังที่ 13 ปราสาทขอม	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะขอม	
22.	แม่พิมพ์โลหะ	พบที่ปอยเปต (Poipet)	พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พนมเปญ	-	
23.	แม่พิมพ์สำริดเทพีพระ มณฑล	พบที่พระตะบอง	พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พนมเปญ	-	
24.	สังข์สำริด	ไม่ทราบที่มา	พิพิธภัณฑ์ Norton Simon Art Museum ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 17/ ศิลปะเขมร	

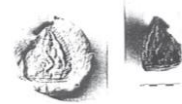

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
25.	สังข์สำริด	ไม่ทราบที่มา	พิพิธภัณฑ์ The Metropolitan Museum of Art ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 17/ ศิลปะนครวัด	
26.	สังข์สำริด	ชายฝั่งโตเนลสาบ	พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พนมเปญ	พุทธศตวรรษที่ 17-18/ ศิลปะนครวัด-บายน	
27.	สังข์สำริด	-	พิพิธภัณฑ์ศิลปะ The Walters Art Museum ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะบายน	
28.	ประภามณฑลหวัชระ	-	พิพิธภัณฑ์ Art Gallery of New South Wales ประเทศออสเตรเลีย	พุทธศตวรรษที่ 18 - ต้น พุทธศตวรรษที่ 19/ ศิลปะบายน	

ตารางที่ 15 ตารางแสดงโบราณวัตถุเพชรในศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
1.	ประติมากรรมลอยตัว	อำเภอสิงพระ จังหวัดสงขลา	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลา	-	
2.	ประติมากรรมลอยตัว	แหล่งโบราณคดีวัดสระกระเทียม จังหวัดนครปฐม	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะบาเยน	
3.	ประติมากรรมลอยตัว	แหล่งโบราณคดีบ้านหนองแจง จังหวัดสุพรรณบุรี	พิพิธภัณฑสถานโรงเรียนบ้านหนองแจง จังหวัดสุพรรณบุรี	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะบาเยน	-
4.	ประติมากรรมลอยตัว	สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงได้มาจากเมืองพระตะบอง พระโอรสและพระธิดาทรงประทานยืมมาให้จัดแสดง	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะบาเยน	

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
5.	ประติมากรรมลอยตัว	เดิมเป็นของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ ภายหลังตกเป็นทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ กรมศิลปากรรับมาจากกรมคลัง กระทรวงการคลัง เมื่อวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ.2482	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะชายน	
6.	ประติมากรรมลอยตัว	กรมศิลปากรซื้อมาจากหม่อมเจ้าปิยะภักดีนาถ เมื่อวันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ.2479	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะชายน	
7.	ประติมากรรมลอยตัว	กรมศิลปากรซื้อมาจากหม่อมเจ้าปิยะภักดีนาถ เมื่อวันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ.2479	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะชายน	

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
8.	ประติมากรรมนูนต่ำ	กรมศิลปากรซื้อมาจาก หม่อม เจ้าปิยะภักดีนาถ เมื่อวันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ.2479	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร		
9.	แม่พิมพ์สำริดหัวขระ มณฑล	พระยาเพชรดาได้มาจาก จังหวัด สุรินทร์ เมื่อวันที่ 14 มีนาคม พ.ศ. 2472	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะชายน	
10.	พระพิมพ์สำริดหัวขระ มณฑล	จังหวัดสุพรรณบุรี		พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะชายน	
11.	พระพิมพ์สำริดหัวขระ มณฑล	กรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา จังหวัด พระนครศรีอยุธยา	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะชายน	

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
12.	พระพิมพ์ดินเผาหวัชระ มณฑล	อำเภอสังขละบุรี จังหวัดสงขลา	การครอบครองของเอกชน	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะบาเยน	
13.	แม่พิมพ์ดินเผารูปหวัชระ	พบจากการขุดแต่งห้องชั้นในด้าน ทิศใต้ของประตูหิน ปราสาทหิน พิมาย จังหวัดนครราชสีมา	แต่เดิมอยู่ที่หน่วยศิลปากรที่ 6 พิมาย ในปัจจุบันไม่ทราบว่าจะเก็บ รักษาไว้ที่ใด	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะบาเยน	
14.	ชิ้นส่วนดินเผารูปหวัชระ	พบที่บ้านบ่อโหนด จังหวัด นครปฐม		พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะบาเยน	
15.	พระพิมพ์หวัชระ	พบที่กรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสาม พระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะบาเยน	

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
16.	สังข์สำริดรูปเหยี่ยว	ไม่ทราบที่มา	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัย จัหวัดนครราชสีมา	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะชายน	
17.	สังข์สำริดรูปเหยี่ยว	สันนิษฐานว่าทำขึ้นที่พมาย	พิพิธภัณฑ The Cleveland Museum of Art ประเทศ สหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะชายน	
18.	สังข์สำริดรูปเหยี่ยว	-	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ชอนแก่น	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะชายน	

ลำดับ ที่	ประเภทโบราณวัตถุ	ที่มา	ปัจจุบันอยู่ที่	อายุสมัย/รูปแบบศิลปะ	ภาพโบราณวัตถุ
19.	คันท้องสำริดรูปเหยี่ยว	ไม่ทราบที่มา	พิพิธภัณฑ์ จิม ทอมสัน (The Jim Thomson House)	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะชายน	
20.	ประภามณฑลรูปเหยี่ยว	ได้รับมาจาก Pratap และ Chitra Pal เมื่อปี พ.ศ.2544 สันนิษฐานว่าทำขึ้นที่พม่า	พิพิธภัณฑ์ Norton Simon Museum ประเทศสหรัฐอเมริกา	พุทธศตวรรษที่ 18/ ศิลปะชายน	

ตารางที่ 16 ตารางแสดงรูปแบบ โบราณวัตถุเพชรในศิลปะอินเดีย

ลำดับ	ประเภท			การปรากฏกาย		รูปแบบ								อายุสมัย	หมายเหตุ	
	สำริด	หิน	อื่นๆ	ยับยัม	เดี่ยว	ลอยตัว	มณฑล	สังข์	แม่พิมพ์ /พระพิมพ์	ประภามณฑล	ทับหลัง	นูนต่ำ	นูนสูง			อื่นๆ
1.		✓		✓		✓									พุทธศตวรรษที่ 16-17	ปัจจุบันอยู่ที่สำนักงานในราชมัตละ ประเทศอินเดีย
2.		✓		✓		✓									พุทธศตวรรษที่ 17	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ประเทศอินเดีย
3.		✓			✓	✓									พุทธศตวรรษที่ 16-17	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ บังคลาเทศ ประเทศบังคลาเทศ
4.		✓		✓		✓									พุทธศตวรรษที่ 17	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เนวาร์ก ประเทศบังคลาเทศ
5.		✓		✓		✓									พุทธศตวรรษที่ 17	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ฟิลาเดลเฟีย ประเทศสหรัฐอเมริกา
6.			ไม่สามารถระบุได้			✓									-	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ Hari Singh Gour ประเทศอินเดีย

ลำดับ	ประเภท			การปรากฏกาย		รูปแบบ							อายุสมัย	หมายเหตุ		
	สำริด	หิน	อื่นๆ	ยับยัม	เดี่ยว	ลอยตัว	มณฑล	สิ่ง	แม่พิมพ์ /พระพิมพ์	ประภามณฑล	ทับหลัง	นูนต่ำ			นูนสูง	อื่นๆ
7.			ภาพวาด		✓										พุทธศตวรรษที่ 18	-
8.	✓						✓								พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ ศิลปะบรูไน ประเทศ สหรัฐอเมริกา

ตารางที่ 17 ตารางแสดงรูปแบบโบราณวัตถุหวัชระในศิลปะเนปาล

ลำดับ	ประเภท			การปรากฏกาย		รูปแบบ								อายุสมัย	หมายเหตุ		
	สำริด	หิน	อื่นๆ	ยับยัม	เดี่ยว	ลอยตัว	มณฑล	สังข์	แม่พิมพ์ /พระพิมพ์	ประภามณฑล	ทับหลัง	นูนต่ำ	นูนสูง			อื่นๆ	
1.			จิตรกรรม ฝาผนัง	✓												-	ปัจจุบันอยู่ที่ วัด Yang-tsher เมืองโดลโป (Dolpo) ประเทศเนปาล
2.			ทองแดง เคลือบและ ย้อมสี	✓		✓										พุทธศตวรรษที่ 16	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ The Museum of Fine Arts (MFAH) ประเทศสหรัฐอเมริกา
3.			โลหะ เคลือบ ย้อมสี	✓		✓										พุทธศตวรรษที่ 17	ปัจจุบันอยู่ที่ The Art Institute of Chicago สหรัฐอเมริกา
4.			ทองแดง เคลือบด้วย ทอง	✓		✓										พุทธศตวรรษที่ 17-18	ปัจจุบันอยู่ที่ Asia House Gallery ประเทศสหรัฐอเมริกา

ลำดับ	ประเภท			การปรากฏกาย		รูปแบบ								อายุสมัย	หมายเหตุ		
	สำริด	หิน	อื่นๆ	ยับยัม	เดี่ยว	ลอยตัว	มณฑล	สิ่ง	แม่พิมพ์ /พระพิมพ์	ประภามณฑล	ทับหลัง	นูนต่ำ	นูนสูง			อื่นๆ	
5.			ทองแดง	✓		✓										-	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ ศิลปะรูบิน (The Rubin Museum of Art) ประเทศสหรัฐอเมริกา
6.			โลหะ เคลือบ		✓											พุทธศตวรรษที่ 22	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ ปาตัน (Patan Museum) ประเทศเนปาล
7.			ภาพวาด มณฑล	✓										✓		พุทธศตวรรษที่ 15	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ The Museum of Fine Arts (MFAH) ประเทศสหรัฐอเมริกา
8.			ภาพวาด	✓												พุทธศตวรรษที่ 23	ปัจจุบันอยู่ในการ ครอบครองของเอกชน (Private Collection) ประเทศเนปาล

ลำดับ	ประเภท			การปรากฏกาย		รูปแบบ								อายุสมัย	หมายเหตุ		
	สำริด	หิน	อื่นๆ	ยับยัม	เดี่ยว	ลอยตัว	มณฑล	สิ่ง	แม่พิมพ์	พระพิมพ์	ประภามณฑล	ทับหลัง	นูนต่ำ			นูนสูง	อื่นๆ
9.			ภาพวาด	✓												พุทธศตวรรษที่ 25	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์บริติชมิวเซียม (The British Museum) ประเทศสหรัฐอเมริกา
10.			โลหะ			✓	✓									พุทธศตวรรษที่ 16-17	ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่ Asia House Gallery ประเทศสหรัฐอเมริกา

ตารางที่ 18 ตารางแสดงรูปแบบโบราณวัตถุพระในศิลปะทิเบต

ลำดับ	ประเภท			การปรากฏกาย		รูปแบบ								อายุสมัย	หมายเหตุ	
	สำริด	หิน	อื่นๆ	ยับยัม	เดี่ยว	ลอยตัว	มณฑล	สังข์	แม่พิมพ์ /พระพิมพ์	ประภามณฑล	ทับหลัง	นูนต่ำ	นูนสูง			อื่นๆ
1.			ทองเหลือง		✓	✓									ปลายพุทธศตวรรษที่ 17 หรือช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ลอสแอนเจลิส (Los Angeles Country Museum of Art) ประเทศสหรัฐอเมริกา
2.			โลหะ+ ทองแดง และเงิน	✓		✓									พุทธศตวรรษที่ 19	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานศิลปะรูบิน (The Rubin Museum of Art) ประเทศสหรัฐอเมริกา
3.			สำริดทอง ฝังด้วยเงิน	✓		✓									พุทธศตวรรษที่ 21	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานกีเมต์ (The Guimet Museum) ประเทศฝรั่งเศส
4.			โลหะทอง ฝังหินกึ่ง มีค่า	✓		✓									พุทธศตวรรษที่ 22	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน The Cleveland Museum of Art สหรัฐอเมริกา

ลำดับ	ประเภท			การปรากฏกาย		รูปแบบ								อายุสมัย	หมายเหตุ		
	สำริด	หิน	อื่นๆ	ยับยัม	เดี่ยว	ลอยตัว	มณฑล	สังข์	แม่พิมพ์ /พระพิมพ์	ประภามณฑล	ทับหลัง	ปูนดำ	ปูนสูง			อื่นๆ	
5.			โลหะลงรัก ปิดทอง	✓		✓										พุทธศตวรรษที่ 22	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์บริติช มิวเซียม ประเทศสหรัฐอเมริกา
6.			ภาพวาด มณฑล	✓										✓		พุทธศตวรรษที่ 19-20	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ฟิลาเดเฟีย ประเทศสหรัฐอเมริกา
7.			ภาพวาด มณฑล	✓										✓		พุทธศตวรรษที่ 20	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ลอสแอนเจลิส ประเทศสหรัฐอเมริกา
8.			ภาพวาด	✓										✓		พุทธศตวรรษที่ 20	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์ The Cleveland Museum of Art ประเทศสหรัฐอเมริกา
9.			ภาพวาด มณฑล	✓										✓		พุทธศตวรรษที่ 21-22	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ศิลปะลูบิน ประเทศสหรัฐอเมริกา

ลำดับ	ประเภท			การปรากฏกาย		รูปแบบ								อายุสมัย	หมายเหตุ		
	สำริด	หิน	อื่นๆ	ยับยัม	เดี่ยว	ลอยตัว	มณฑล	สังข์	แม่พิมพ์ /พระพิมพ์	ประภามณฑล	ทับหลัง	ปูนดำ	ปูนสูง			อื่นๆ	
10.			ภาพวาด มณฑล	✓											✓	พุทธศตวรรษที่ 20-21	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ Harvard Art Museums ประเทศสหรัฐอเมริกา
11.			ภาพวาด มณฑล	✓											✓	พุทธศตวรรษที่ 20-21	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์เวอจิเนียร์ ประเทศสหรัฐอเมริกา
12.			ภาพวาด มณฑล	✓											✓	พุทธศตวรรษที่ 22	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ศิลปะรูบิน ประเทศสหรัฐอเมริกา
13.			ภาพวาด มณฑล	✓											✓	พุทธศตวรรษที่ 23	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ศิลปะรูบิน ประเทศสหรัฐอเมริกา
14.			ภาพวาด เหรียญ	✓											✓	พุทธศตวรรษที่ 21-23	ทำขึ้นที่วัดในนิกายสังกยะ จำนวน 3 ภาพ

ตารางที่ 19 ตารางแสดงรูปแบบโบราณวัตถุพระในศิลปะจีน

ลำดับ	ประเภท			การปรากฏกาย		รูปแบบ								อายุสมัย	หมายเหตุ	
	สำริด	หิน	อื่นๆ	ยืนยัม	เดี่ยว	ลอยตัว	มณฑล	สูง	แม่พิมพ์ /พระพิมพ์	ประเภทมณฑล	ทับหลัง	นูนต่ำ	นูนสูง			อื่นๆ
1.			ไม่ระบุ	✓		✓									พุทธศตวรรษที่ 23	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์ Palace Museum ประเทศจีน
2.	✓			✓		✓									พุทธศตวรรษที่ 23	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์ บริติช มิวเซียม ประเทศ สหรัฐอเมริกา
3.	✓			✓		✓									สันนิษฐานว่าสร้าง ขึ้นช่วงพุทธ ศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันไม่มีแล้ว
4.			ภาพวาด	✓										✓	พุทธศตวรรษที่ 21	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์ กีเมต์ ประเทศฝรั่งเศส

ตารางที่ 20 ตารางแสดงรูปแบบโบราณวัตถุเพชรในศิลปะเขมร

ลำดับ	ประเภท			การปรากฏกาย		รูปแบบ								อายุสมัย	หมายเหตุ	
	สำริด	หิน	อื่นๆ	ยับยัม	เดี่ยว	ลอยตัว	มณฑล	ตั้ง	แม่พิมพ์ /พระพิมพ์	ประภามณฑล	ทับหลัง	นูนต่ำ	นูนสูง			อื่นๆ
1.	✓			✓		✓									พุทธศตวรรษที่ 17	ไม่ทราบที่มา
2.	✓				✓	✓									พุทธศตวรรษที่ 17	ปัจจุบันอยู่ในการครอบครองของเอกชน (Private Collection ไม่ระบุประเทศ)
3.	✓				✓	✓									พุทธศตวรรษที่ 17-18	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์ Art Institute of Chicago ประเทศสหรัฐอเมริกา
4.	✓				✓	✓									พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ในการครอบครองของเอกชน (Private American Collection)
5.	✓				✓	✓									พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พนมเปญ

ลำดับ	ประเภท			การปรากฏกาย		รูปแบบ								อายุสมัย	หมายเหตุ	
	สำริด	หิน	อื่นๆ	ยับยัม	เดี่ยว	ลอยตัว	มณฑล	ตั้ง	แม่พิมพ์/พระพิมพ์	ประภามณฑล	ทับหลัง	นูนต่ำ	นูนสูง			อื่นๆ
6.	✓				✓	✓									พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์ประเทศไทยเยอรมัน
7.	✓				✓	✓									พุทธศตวรรษที่ 18- ต้นพุทธศตวรรษที่ 19	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พนมเปญ
8.	✓				✓		✓								พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์ Art Gallery of New South Wales ออสเตรเลีย
9.	✓				✓		✓								พุทธศตวรรษที่ 18- ต้นพุทธศตวรรษที่ 19	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์ The Cleveland Museum of Art สหรัฐอเมริกา
10.	✓				✓		✓								พุทธศตวรรษที่ 18- ต้นพุทธศตวรรษที่ 19	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พนมเปญ

ลำดับ	ประเภท			การปรากฏกาย		รูปแบบ								อายุสมัย	หมายเหตุ	
	สำริด	หิน	อื่นๆ	ยับยัม	เดี่ยว	ลอยตัว	มณฑล	ตั้ง	แม่พิมพ์/พระพิมพ์	ประภามณฑล	ทับหลัง	นูนต่ำ	นูนสูง			อื่นๆ
11.		✓			✓	✓									พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ The Metropolitan Museum of Art สหรัฐอเมริกา
12.		✓			✓	✓									พุทธศตวรรษที่ 18	ได้รับการดูแลจากทางพิพิธภัณฑ์ สีนหุองกอร์
13.	✓				✓	✓									ครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 17- ครึ่งแรกพุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์ The Metropolitan Museum of Art สหรัฐอเมริกา
14.		✓			✓								✓		พุทธศตวรรษที่ 18	-
15.		✓			✓								✓		-	ปัจจุบันอยู่ที่สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ

ลำดับ	ประเภท			การปรากฏกาย		รูปแบบ								อายุสมัย	หมายเหตุ	
	สำริด	หิน	อื่นๆ	ยับยัม	เดี่ยว	ลอยตัว	มณฑล	ตั้ง	แม่พิมพ์/พระพิมพ์	ประภามณฑล	ทับหลัง	นูนต่ำ	นูนสูง			อื่นๆ
16.			งาช้าง		✓								✓		พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์ The Metropolitan Museum of Art สหรัฐอเมริกา
17.		✓						✓				✓			พุทธศตวรรษที่ 18	-
18.		✓			✓							✓			พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่ โรงเก็บโบราณวัตถุที่เสียมเรียบ
19.			ไม้ระบุง		✓									✓	พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์สถานกัมพูชา
20.		✓			✓						✓				พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่ ปราสาทบันทายฉมาร์
21.			โลหะ		✓			✓				✓			-	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พนมเปญ
22.	✓						✓	✓							-	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พนมเปญ

ลำดับ	ประเภท			การปรากฏกาย		รูปแบบ								อายุสมัย	หมายเหตุ	
	สำริด	หิน	อื่นๆ	ยับยัม	เดี่ยว	ลอยตัว	มณฑล	ตั้ง	แม่พิมพ์/พระพิมพ์	ประภามณฑล	ทับหลัง	ปูนดำ	ปูนสูง			อื่นๆ
23.	✓							✓							พุทธศตวรรษที่ 17	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ Norton Simon Art Museum สหรัฐอเมริกา
24.	✓				✓			✓							พุทธศตวรรษที่ 17	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ The Metropolitan Museum of Art สหรัฐอเมริกา
25.	✓				✓			✓							พุทธศตวรรษที่ 17-18	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพนมเปญ
26.	✓				✓			✓							พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์ศิลปะ The Walters Art Museum สหรัฐอเมริกา
27.	✓				✓					✓					พุทธศตวรรษที่ 18-19	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ์ Art Gallery of New South Wales ออสเตรเลีย

ตารางที่ 21 ตารางแสดงรูปแบบโบราณวัตถุเพชรในศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย

ลำดับ	ประเภท			การปรากฏกาย		รูปแบบ								อายุสมัย	หมายเหตุ			
	สำริด	หิน	อื่นๆ	ยับยัม	เดี่ยว	ลอยตัว	มณฑล	สิงห์	แม่พิมพ์	พระพิมพ์	ประภามณฑล	ทับหลัง	นูนต่ำ			นูนสูง	อื่นๆ	
1.	✓				✓	✓											-	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลา
2.	✓				✓	✓											พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี
3.	✓				✓	✓											พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑ โรงเรียนบ้านหนองแจง จังหวัดสุพรรณบุรี
4.	✓				✓	✓											พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ลำดับ	ประเภท			การปรากฏกาย		รูปแบบ								อายุสมัย	หมายเหตุ	
	สำเร็จ	หิน	อื่นๆ	ยับยั้ง	เดี่ยว	ลอยตัว	มณฑล	สิ่ง	แม่พิมพ์ /พระพิมพ์	ประเภทมณฑล	ทับหลัง	นูนต่ำ	นูนสูง			อื่นๆ
5.	✓				✓	✓									พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
6.	✓				✓	✓									พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
7.	✓				✓	✓									พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
8.	✓				✓							✓			-	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
9.	✓				✓		✓		✓						พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ลำดับ	ประเภท			การปรากฏกาย		รูปแบบ								อายุสมัย	หมายเหตุ	
	สำริด	หิน	อื่นๆ	ยับยัม	เดี่ยว	ลอยตัว	มณฑล	สิงห์	แม่พิมพ์ /พระพิมพ์	ประภามณฑล	ทับหลัง	นูนต่ำ	นูนสูง			อื่นๆ
10.	✓						✓		✓						พุทธศตวรรษที่ 18	-
11.	✓				✓		✓		✓			✓			พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา จังหวัดอยุธยา
12.			ดินเผา		✓							✓			พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วัดมิ่งเมือง มอวาส จังหวัดสงขลา
13.			ดินเผา						✓						พุทธศตวรรษที่ 18	แต่เดิมอยู่ที่หน่วยศิลปากรที่ 6 พินาย ปัจจุบันไม่ทราบ whereabouts ไว้ที่ใด
14.			ดินเผา						✓						พุทธศตวรรษที่ 18	พบที่บ้านบ่อโดนด จังหวัดนครปฐม

ลำดับ	ประเภท			การปรากฏกาย		รูปแบบ								อายุสมัย	หมายเหตุ	
	สำริด	หิน	อื่นๆ	ยับยัม	เดี่ยว	ลอยตัว	มณฑล	สิ่ง	แม่พิมพ์ /พระพิมพ์	ประภามณฑล	ทับหลัง	ปูนดำ	ปูนสูง			อื่นๆ
15.	✓		ดินเผา					✓	✓						พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ สถานแห่งชาติ เจ้าสาม พระยา จังหวัดอยุธยา
16.	✓				✓							✓			พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ สถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัย จังหวัดนครราชสีมา
17.	✓				✓			✓				✓			พุทธศตวรรษที่ 18	พิพิธภัณฑ The Cleveland Museum of Art ประเทศ สหรัฐอเมริกา
18.	✓				✓			✓							พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ สถานแห่งชาติ ขอนแก่น
19.	✓				✓							✓		ค้นช่อง	พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ จิม ทอมสัน
20.	✓				✓					✓			✓		พุทธศตวรรษที่ 18	ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ Norton Simon Museum ประเทศสหรัฐอเมริกา

ตารางที่ 22 ตารางเปรียบเทียบรูปแบบประติมากรรมพระพุทธรูปในศิลปะอินเดีย ศิลปะเขมร และศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย

ลักษณะ / รูปแบบ	ศิลปะอินเดีย	ศิลปะเขมร	ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย
รูปแบบ	กปาละธร	กปาละธร / ศาสตราธร	กปาละธร
ศักดิ์	ยัชยัม	ปราภวเดียว	ปราภวเดียว
จำนวนกร	ส่วนมาก 16 กร	ส่วนมาก 16 กร พบบ้าง 20 กร, 28-30 กร	ส่วนมาก 16 กร
ของถือ	ถ้วยกะโหลกทั้ง 16 บรรจุ โลก น้ำ อากาศ ไฟ พระจันทร์ พระ อาทิตย์ พระยม และเทพไวษรวัน (ซัมภละ) ช้าง ม้า ลา วัว อูฐ มนุษย์ สิงโต แมว	ถ้วยกะโหลกทั้ง 16 แต่ถ้วยในกรขวาเปลี่ยนจาก อูฐเป็นสัตว์ท้องถิ่นแทน และบางครั้งถือดาบ	ถ้วยกะโหลกทั้ง 16 แต่ถ้วยในกรขวาเปลี่ยนจากอูฐเป็นสัตว์ ท้องถิ่นแทน
จำนวนบาท/ท่าทาง	2 บาท ท่าทางเดินรำ	2-4 บาท ท่าทางเดินรำ/ยืนตรง	2 บาท ท่าทางเดินรำ
วัสดุ	หิน / โลหะ / ไม้	สำริด / หิน / ไม้	สำริด / ดินเผา
บริวาร	โยคินีทั้ง 8 ตน	โยคินีทั้ง 8 ตน	-

ภาคผนวก ง

ตารางลำดับอายุสมัยศิลปะเขมร

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ตารางที่ 23 ตารางลำดับอายุสมัยศิลปะเขมร

รูปแบบศิลปะ	รัชกาลของกษัตริย์	ระยะสมัย	หมายเหตุ
ศิลปะพนมดง	พระเจ้าเกาถตินยะชัยวรมัน พระเจ้ารุทรวรมัน	พ.ศ.1057 พ.ศ.1057-1100	สมัยก่อนเมืองพระนคร
ศิลปะสมโบร์ไพรกุก	พระเจ้าภวรมันที่ 1 พระเจ้ามเหศวรมัน พระเจ้าอีสานวรมันที่ 1	พ.ศ.1141 พ.ศ.1150-1159 พ.ศ.1159-1180	
ศิลปะไพรกเมง	พระเจ้าภวรมันที่ 2	พ.ศ.1182	
ศิลปะกำพงพระ	พระเจ้าชัยวรมันที่ 1	พ.ศ.1200-1224	
ศิลปะกุเลน	พระเจ้าชัยวรมันที่ 2	พ.ศ.1345-1393	สมัยเมืองพระนคร
ศิลปะพระโค	พระเจ้าชัยวรมันที่ 3 พระเจ้าอินทวรมันที่ 1	พ.ศ.1393-1420 พ.ศ.1420-1432	
ศิลปะบาแค็ง	พระเจ้ายโสวรมันที่ 1 พระเจ้าหรรษวรมันที่ 1 พระเจ้าอีสานวรมันที่ 2	พ.ศ.1432-1443 พ.ศ.1443-หลัง 1456 พ.ศ.1468	
ศิลปะเกาะแกร์	พระเจ้าชัยวรมันที่ 4 พระเจ้าหรรษวรมันที่ 2	พ.ศ.1471-1485 พ.ศ.1485-1487	
ศิลปะแปรรูป	พระเจ้าราเชนทวรมัน	พ.ศ.1478-1511	

รูปแบบศิลปะ	รัชกาลของกษัตริย์	ระยะสมัย	หมายเหตุ
ศิลปะบันทายสรี	พระเจ้าชัยวรมันที่ 5	พ.ศ.1511-1544	สมัยเมืองพระนคร
ศิลปะเกลียง (คลัง)	พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 1	พ.ศ.1544	
	พระเจ้าชัยวรมัน	พ.ศ.1545-1553	
ศิลปะบาปวน	พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1	พ.ศ.1545-1593	
	พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2	พ.ศ.1593-1609	
	พระเจ้าพรหมวรมันที่ 3	พ.ศ.1609-1623	
	พระเจ้าชัยวรมันที่ 6	พ.ศ.1623-1650	
	พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ 1	พ.ศ.1650-1656	
ศิลปะนครวัด	พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2	พ.ศ.1656-หลัง พ.ศ.1688	
	พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ 2	พ.ศ.1703	
	พระเจ้ายโศวรมันที่ 2	พ.ศ.1703	
	พระเจ้าตรีภูวนาทิตยวรมัน	พ.ศ.1708-1720	
ศิลปะบายัน	พระเจ้าชัยวรมันที่ 7	พ.ศ.1724-1763	

ภาคผนวก จ
อภิธานศัพท์

มหาวิทยาลัยศิลปากร

อภิธานศัพท์ (Glossary)

กपाल	ถ้วยทำด้วยกะโหลก เป็นสัญลักษณ์ของพระโพธิสัตว์ ในลัทธิตันตระจะปรากฏในหัตถ์ของธรรมบาล ยึดัม คักติ และทากิณี
กฏาการ	หมายถึง เรือนยอด เช่น ปราสาท
ขัฏวางคะ	ไม้เท้ากายสิทธิ์ ปรากฏในหัตถ์ของทากิณี ยอดไม้เท้าประดับด้วยแจกันดอกไม้อองรับวัชระหรือวิศววัชระ (วัชระคู่) เหนือวัชระขึ้นไปเป็นเศียรของพระพุทธรูป และเหนือขึ้นไปเป็นกะโหลกศีรษะ
ฉัณฐา	กระดิ่ง/ระฆัง
นฤตยสนะ	ท่าทางเด่นรำ
มนตร์	คาถา ซึ่งส่วนใหญ่แปลความไม่ได้
มูทรา	การทำมือในลักษณะต่างๆ ซึ่งสื่อความหมายได้ เช่น อภัยมูทรา ฌยานมูทรา เป็นต้น
ยัมยัม	ตามรูปศัพท์แปลว่าพ่อ-แม่ เป็นท่าทางของเทพตันตระเมื่อทอดรัดกับคักติ
วนมาลา	พวงมาลัยยาว
วัชระ	ตามรูปศัพท์แปลว่าเพชร ซึ่งแข็งแกร่งยากที่จะถูกทำลาย แปลความได้ว่า สายฟ้า คือสามารถทำลายทุกอย่าง แต่ไม่มีอะไรทำลายสายฟ้าได้ วัชระเป็นสัญลักษณ์ของพระอักโขภายะ พระโพธิสัตว์วัชรปาณี และพระวัชรธรรมถึงพระโพธิสัตว์ไตรโลกยวิชัย
วัชรหุมการ	เป็นมูทราของพระพุทธรเจ้าสูงสุดในคติพุทธตันตระ คือพระอาทิพุทธร (พระวัชรธร) โดยไขว้ข้อมือทั้งสองทาบอก มือหนึ่งถึงวัชระ อีกมือหนึ่งถือกระดิ่ง และยังเป็นมูทราของพระโพธิสัตว์สังวรและไตรโลกยวิชัย
วิศววัชระ	วัชระคู่

ศักติ	เทพีเพศหญิงหรือนางคู่บารมีของเทพ เมื่อเทพรวมเข้ากับศักติ จะทำให้เกิดความสุขขั้นสูงสุดหรือมหาสุข
ศูนฺยะ	ตามคติในนิกายตันตระ หมายถึง ความว่างเปล่า
สมพรต	ผ้านุ่งแบบเขมร มีลักษณะเป็นโจงกระเบนสั้น
อาลีณะ	ทำประทับยืน โดยขาขวาเหยียดตรง แต่ขาซ้ายงอ
อรรธปรยงค์ะ	ทำเต็นอยู่บนปลายพระบาทซ้าย โดยงอพระขงฆ์ซ้ายและพับพระขงฆ์ขวาไว้ใต้พระเพลาซ้าย

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ - สกุล	นางสาวชญิกา มนาปี
ที่อยู่	3/57 หมู่ 1 หมู่บ้านเขาวพรรณ ถ.บางกรวย-ไทรน้อย 40 ตำบลบางกว้าง อำเภอเมือง จังหวัดนนทบุรี 11000
ที่ทำงาน	กลุ่มทะเบียน คลังพิพิธภัณฑ์และสารสนเทศ สำนักพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรมศิลปากร
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ. 2554	สำเร็จการศึกษาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) เกียรตินิยมอันดับ 2 คณะ โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
พ.ศ. 2554	ศึกษาต่อปริญญาโท สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ ภาควิชา โบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
ประวัติการทำงาน	
พ.ศ. 2554 – 2557	ตำแหน่งเจ้าหน้าที่พิพิธภัณฑ์ พิพิธภัณฑ์ศิลป์แผ่นดิน พระที่นั่งอนันต สมาคม
พ.ศ. 2557 – 2559	ตำแหน่งนักวิชาการวัฒนธรรม กลุ่มวิจัยและพัฒนางานโบราณคดี กอง โบราณคดี กรมศิลปากร
พ.ศ. 2559 – ปัจจุบัน	ตำแหน่งภัณฑารักษ์ กลุ่มทะเบียน คลังพิพิธภัณฑ์และสารสนเทศ สำนัก พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรมศิลปากร